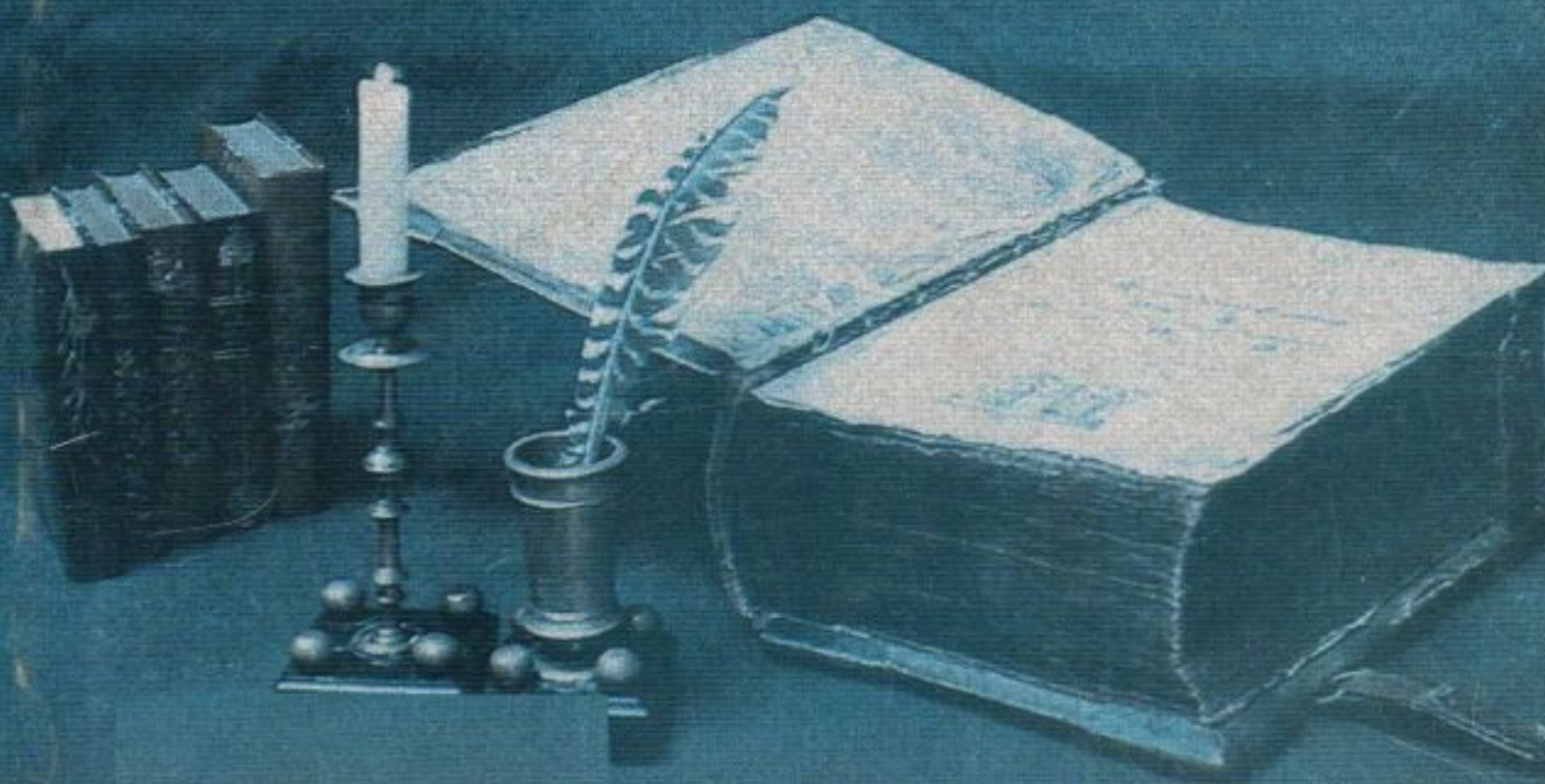

ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ІМЕНІ І. І. МЕЧНИКОВА

ЗАПИСКИ ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ

Випуск 17

ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені І. І. МЕЧНИКОВА

ЗАПИСКИ ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ

Випуск 17

*Присвячується ювілею професора
кафедри нової і новітньої історії
доктора історичних наук
Дмитра Павловича Урсу*

Scan by Skorpion Professional

Одеса
«Астропринт»
2006

У сімнадцятому випуску Записок історичного факультету Одеського національного університету подані дослідження співробітників кафедр, аспірантів та студентів факультету, які присвячені питанням археології, етнології і історії України, методологічним і теоретичним проблемам історичної науки, джерелознавства, спеціальних історичних дисциплін та все-світньої історії.

Редакційна колегія:

В. Г. Кушнір, канд. іст. наук (*головний редактор*);
О. М. Дзиговський, д-р іст. наук; **О. Б. Дьомін**, д-р іст. наук;
І. С. Гребцова, д-р іст. наук; **І. М. Коваль**, д-р політ. наук;
П. К. Лобазов, д-р іст. наук; **О. В. Сминтина**, д-р іст. наук;
В. М. Хмарський, д-р іст. наук; **Н. М. Якупов**, д-р іст. наук;
Т. С. Вінцковський, канд. іст. наук (*відповідальний секретар*);
Н. О. Петрова, канд. іст. наук (*технічний редактор*)

Адреса редакційної колегії:

65082, Одеса, вул. Єлисаветинська, 12, Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова, історичний факультет

Рецензенти:

д-р іст. наук **Г. І. Гончарук**, д-р іст. наук **М. О. Скришник**

Автори статей несуть повну відповідальність за стилістику та орфографію, підбір, точність наведених фактів, цитат, власних імен, географічних назв та інших відомостей. Тексти подаються в авторській редакції.

Затверджено до друку Вченою радою історичного факультету Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова, протокол № 5 від 22.12.2005.

Постановою президії Вищої атестаційної комісії України від 11 жовтня 2000 р. № 1-03/8 збірник наукових праць включено до переліку № 6 наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати наукових досліджень на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук за спеціальністю "історичні науки" (Бюлетень ВАК України.- 2000.-№ 6)

Зміст

Професору Д. П. Урсу — 70 років. <i>Ф. О. Самойлов</i>	7
--	---

Розділ I. АРХЕОЛОГІЯ ТА ЕТНОЛОГІЯ

<i>А. Н. Гончаренко</i> . Географічний фактор як територіальна основа буття народу в історичній схемі М. С. Грушевського	15
<i>Б. С. Ліпатов</i> . Факт посмертної трепанації черепа в середньому Гільштаті Нижнього Подунав'я (за матеріалами городища "Киртал-посад")	24
<i>Dr. Valentina Voinea</i> . Causes of the end of the eneolithic in the area of the west-pontic coast. the settlement from the island of "La Ostrov", on Lake Taşaul (Năvodari, constanța county)	31
<i>А. О. Стратонова</i> . Природний катаклізм як фактор етногенезу (за Л. М. Гумільовим)	46
<i>О. А. Булатович</i> . Антична нумізматика в Одеському (Новоросійському) університеті	53
<i>О. А. Пригарін</i> . Історико-етнографічні дослідження росіян старообрядців (липован): здобутки та перспективи	60
<i>П. Г. Кушнір</i> . Житло і господарські споруди крутянських євреїв	77
<i>П. О. Петрова</i> . Форми дошлюбного спілкування українців Одещини (весняно-літній календарний цикл)	88
<i>П. В. Аксьонова</i> . Семантика рослинної символіки в іграх українців	97
<i>Р. В. Леснікова</i> . Родинно-побутовий пісенний фольклор українців румунської Добруджі	107

Розділ II. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

<i>П. О. Стеньгач</i> . Монархічні тенденції в еволюції форми правління української держави в роки національної революції (1648–1676)	114
<i>О. К. Струкевич</i> . Турбота суспільними справами як чинник поведінки старшин-автономістів	121

<i>В. І. Мільчев.</i> Олешківська чи кам'янська: Про черговість виникнення Запорізьких Січей у межах Кримського ханства (1709–1734)	128
<i>Г. Г. Шпитальов.</i> Лівобережне козацтво в Російсько-Турецькій війні 1768–1774 рр.	133
<i>Т. М. Шершун.</i> До питання про купців козацького походження в містах Херсонської губернії дореформеного періоду (кінець XVIII — перша половина XIX ст.)	140
<i>Л. М. Маленко.</i> Матеріали до історії Південноукраїнських козацьких військ останньої чверті XVIII–XIX ст. у Краснодарському архіві	143
<i>І. І. Лиман.</i> Виборне начало при заповненні вакансій у причтах храмів Південної України в період Нової Січі та за часів існування Слов'янської та Херсонської єпархій	155
<i>В. М. Константинова.</i> Проблема визначення чисельності населених пунктів міського типу на території Південної України у перші часи після ліквідації вольностей війська Запорозького (до питання про відсутність традиції міського способу буття у Запорозького козацтва)	162
<i>Ю. І. Головки.</i> Створення службової документації митними установами Південної України (1776–1783)	166
<i>І. В. Савченко.</i> Адміністративно-територіальний устрій і розвиток торгівлі Південної України в останній чверті XVIII ст.	174
<i>О. Ковалевська.</i> "Козацька" тематика в польському жанрово-історичному живописі XIX — початку XX ст.	180
<i>А. І. Мисечко.</i> До історії українського козацтва в Одесі в період діяльності Центральної Ради (березень 1917 — квітень 1918 рр.)	191
<i>В. М. Чоп.</i> Проблема існування Запорізьких козацьких традицій в історії махновського руху	196
<i>В. О. Шайкан.</i> Церква в Україні в роки гітлерівської окупації 1941–1944 рр.: проблеми взаємостосунків з окупантами	204
<i>К. Є. Горбуров.</i> Причини голоду — третього радянського голодомору 1946–1947 років	216
<i>Т. В. Чухліб.</i> Сучасне українське козацтво: історія боротьби за відродження (кінець 80-х років XX ст. — початок XXI століття)	229

<i>Г. А. Офіцинський. Український південь у західноєвропейській публіцистиці наприкінці XX — початку XXI ст.</i>	237
--	-----

Розділ III. ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

<i>М. М. Кулачинський. Дослідження Р. Ю. Віппера європейської суспільно-політичної думки XVI–XVII століття</i>	243
<i>Н. О. Тіосса. Ідеї федералізму та конституційний процес в рамках Німецького Союзу (1815–1820)</i>	251
<i>С. Ф. Годований. Центральноевропейська преса першої половини XIX століття про фольклор Правобережної України</i>	257
<i>Т. В. Березовська. Берлінський конгрес 1878 року у висвітленні преси Санкт-Петербурга</i>	263
<i>І. І. Грекова. Художня самодіяльність болгарського населення Півдня УРСР та МРСР (середина 40 — середина 80-х рр. XX ст.)</i>	272
<i>С. В. Іванов. Зовнішня політика народної республіки Болгарія в 1985 р. (за матеріалами "Работническо дело")</i>	276
<i>О. М. Чумак. Державна освітня політика в СРСР та система політичної освіти у середній школі (1985–1987)</i>	283
<i>І. Д. Черних. Зникаючий фантом Сходу</i>	288
<i>Г. А. Черняк. Деякі аспекти реалізації проблем морської політики України на сучасному етапі</i>	292

Розділ IV. ІСТОРІОГРАФІЯ І СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

<i>Н. В. Верецагіна. "Митрополія руська" в контексті формування давньокіївського святокультового комплексу</i>	298
<i>О. М. Луговий. До дискусії про походження перших руських князів</i>	321
<i>Т. Г. Гончарук. Транзитна торгівля України першої половини XIX ст. в працях О. П. Оглобина</i>	332
<i>В. П. Шкварець. Українське козацтво та Запорізька Січ як одна з провідних, органічних і складових історичної творчості М. М. Аркаса</i>	341

<i>М. В. Стопчак.</i> Аграрна політика директорії УНР у повоєнній українській історіографії	351
<i>Е. П. Петровський.</i> Одеська "Просвіта" в 1918–1920 роках (за матеріалами архіву УСБУ в Одеській області)	374
<i>С. А. Крамаренко.</i> Сінхайська революція і Сунь Ятсен в американській історіографії другої половини ХХ століття	383
<i>Л. Шаповал.</i> "Бухарінська альтернатива" нової економічної політики в історико-економічних дослідженнях наприкінці ХХ століття	388
<i>І. М. Ніколіна.</i> Вітчизняна історіографія історії становлення жіночого руху на Україні (гендерний ракурс)	403

Розділ V. РЕЦЕНЗІЇ. ПЕРСОНАЛІЇ. ХРОНІКА

<i>Т. С. Вінцовський.</i> Д. Бондаренко. Взаимоотношения временного правительства и Украинской Центральной Рады	410
<i>В. М. Хмарський.</i> Шлях історика на тлі доби (Непомнящий А. А. Арсений Маркевич: страницы истории Крымского краеведения	418

ПРОФЕСОРУ Д. П. УРСУ — 70 РОКІВ

Відомому українському вченому, доктору історичних наук, професору Дмитру Павловичу Урсу в жовтні 2006 року виповнилось 70 років. Все його свідоме життя, починаючи з 1953 року, коли він вступив до історичного факультету, пов'язане з Одеським університетом. Тут він пройшов аспірантуру по кафедрі нової та новітньої історії, де працював на різних посадах, на протязі 10 років завідував кафедрою. Життя так склалося, що він мусив покинути Одесу. 19 років він працював в Криму, але нещодавно повернувся до рідного університету і продовжує працювати професором цієї ж кафедри.

Біографія професора Урсу справді неординарна, є всі підстави повною мірою вважати його *self-made man*, людиною, що сама себе створила. Він народився в Молдові в сім'ї сільських учителів. Мати, що закінчила Яський університет і була всебічно освідченною людиною, походила з старовинного роду православних священиків, генеалогічне древо якого сягає 350 років. Батько походив з роду вільних селян. Мабуть, хтось з його предків був дуже сильним і незграбним, бо одержав прізвисько Ведмідь (молдавською мовою "урсу"), яке з того часу перетворилося на прізвище. Під час війни маленький Дмитрик втратив батьків, залишився сиротою з 10-річного віку, жив один, без батьків. Мандрував і жебракував, тікав з різних дитячих будинків доки не опинився в трудовій виховній колонії на Кубані.

У 1953 році він закінчив середню школу в місті Майкопі і вирішив стати істориком. Як відомо, в 1941–1942 роках під час евакуації, Одеський університет перебував саме в цьому місті. Вчителька російської мови вчилася в ОДУ і багато розповідала про своїх улюблених викладачів. Одже, у Дмитра Павловича не було вагань, куди їхати продовжувати навчання — в Одесу. Мрія юнака здійснилася — він став студентом історичного факультету, склавши всі іспити на "відмінно".

Вчився Дмитро Павлович старанно, охоче, маючи схильність до всесвітньої історії нового та новітнього часу. Його вчителями були відомі вчені — майбутній професор П. Й. Каришковський, який керував його першою курсовою роботою, завідувач кафедрою, майбутній професор К. Д. Петряєв, а також доценти І. В. Зав'ялова, І. Д. Головка, Є. В. Сизоненко, Б. М. Меламед, І. Ф. Болтенко. Багато часу приділяв Дмитро Павлович самоосвіті, читаючи шедеври світової літератури; любив латинську мову і, як розповідають його однокурсники, вивчив напам'ять промову Цицерона проти Катіліни, чим надзвичайно здивував викладача, який свого часу викладав ще

в дореволюційному університеті. У 1956 році Дмитро Павлович добровольцем поїхав на збирання врожаю на цілині в Північному Казахстані.

Дипломну роботу Дмитро Павлович писав під керівництвом доцента І. Д. Головка і стосувалася вона національно-визвольного руху в Індії після Першої світової війни.

Після закінчення університету він поїхав на роботу в сільську школу у Херсонській області, на якій зарекомендував себе талановитим, перспективним педагогом. Незабаром був висунутий на посаду директора школи, на якій працював 6 років. Але його вабила наукова робота, і в травні 1965 року, коли відзначали 100-річчя ОДУ, він вступив в заочну аспірантуру по кафедрі нової та новітньої історії. 3 січня 1967 року був переведений на стаціонарну форму навчання. Його науковим керівником став професор К. Д. Петряєв, тема роботи — "Робітничий клас і соціальна політика Англії на початку XX століття". Для її виконання Дмитро Павлович ретельно опрацював документальні матеріали, англійську пресу, що були знайдені в одеських бібліотеках. В Москві він вивчив протоколи засідань англійського парламенту — палати громад і палати лордів. В Центральному партійному архіві були знайдені нові документи про зв'язки більшовиків з лівими соціал-демократами Великої Британії, а в Архіві зовнішньої політики — листування російського посла в Лондоні. Оскільки в ОДУ тоді не було спеціалізованої ради, Дмитро Павлович мусив захищати кандидатську дисертацію в Пермському університеті (провідною організацією був Московський університет), опонентами були професор Л. Ю. Кертман і доцент Г. М. Алпатова. Захист відбувся в жовтні 1969 року, а ще в січні, відразу після закінчення аспірантури, Дмитра Павловича було призначено старшим викладачем. Почалась його тривала і плідна педагогічна робота у вищій школі. Однак невдовзі, за наказом міністра вищої освіти СРСР, Дмитро Павлович був направлений на навчання у Московський інститут іноземних мов (тепер — Московський лінгвістичний університет) з тим, щоб підготувати його до роботи за кордоном.

По закінченні навчання Дмитро Павлович одержав відрядження на викладацьку роботу у Вищий педагогічний інститут в столиці Республіки Малі, місті Бамако. Тут Дмитро Павлович виконував обов'язки професора, викладав французькою мовою різні курси зі всесвітньої історії. Оскільки продовжити вивчення історії Англії не було ніяких можливостей, він з чистого аркуша починає дослідження нової теми — зародження і еволюцію сучасної національної історіографії в країнах Тропічної Африки. В Малі Дмитро Павлович працював 4 роки і після повернення був висунутий на посаду завідувача кафедри

(з першого вересня 1976 року). На цій посаді він перебував 10 років, працюючи над докторською дисертацією, висновки з якої пройшли апробацію в численних публікаціях та на різноманитних конференціях, конгресах та семінарах як в СРСР, так і за кордоном.

В 1979–1980 роках Д. П. Урсу завершив свою фахову підготовку в Парижі, в Центрі африканських досліджень Сорбони, а також в університетах Бордо і Марселя. Зверх програми відвідував лекції видатних вчених сучасності, етнолог К. Леві-Строса та історика Е. Леруа-Ладюрі в Коллеж де Франс. Він також працював в Національній бібліотеці, Національному архіві та Архіві колоніальних країн (м. Екс-ан-Прованс).

Чи не найперший радянський дослідник, Дмитро Павлович працював над документацією Архіву ЮНЕСКО, про що написав статтю для журналу "Советские архивы".

Відразу після повернення зі стажування Дмитро Павлович завершив роботу над докторською дисертацією про національну історіографію країн Тропічної Африки, яка у вигляді монографії (19 авт. арк.) була надрукована в Москві видавництвом "Наука". Патріарх радянської африканістики академік Д. О. Ольдерогге схвалив структуру, зміст і теоретичні узагальнення роботи і погодився бути опонентом на її захисті. Книга вийшла друком у 1983 році, а вже в січні 1985 року пройшов її прилюдний захист в Інституті сходознавства Академії наук СРСР. Офіційні опоненти — академік Д. О. Ольдерогге, доктори наук А. Б. Давидсон, В. О. Трофимов і Л. Д. Яблочков, як і провідна установа — Інститут Африки АН СРСР, дали схвальну оцінку роботі. Було вказано, що робота Дмитра Павловича започаткувала новий напрямок в історичній африканістиці, що подібного дослідження досі немає в зарубіжній науці. Автор довів типологічну спорідненість генези та стадій розвитку національних історіографій таких пригноблених країн як Ірландія, Чехія, Індія з тим, що спостерігалось в Тропічній Африці 1960–1980 років. Він піддав критичному аналізу понад 500 творів африканських істориків англійською, французькою та португальською мовами. Спеціалізована рада, до складу якої входив, наприклад, світило світової орієнталістики акад. Г. М. Бонгард-Левін, одноголосно присудило одеському ученому ступінь доктора історичних наук. Вища атестаційна комісія затвердила його того ж року, в рекордно короткий термін. Роком пізніше Дмитро Павлович присвоєно учене звання професора по кафедрі нової та новітньої історії.

В 1976–1986 роках професор Д. П. Урсу завідував кафедрою нової та новітньої історії в Одеському університеті ім. І. І. Мечникова. За цей час він організував велику Міжнародну конференцію з проблем міжнародного робітничого руху разом з академічними

установами Києва та Москви (1977), наукові читання пам'яті професора К. П. Добролюбського (1985). Названа вище монографія з африканської історіографії перемогла на Всесоюзному конкурсі кращих наукових праць і була премійована. Пізніше його проекти ще двічі перемогали на конкурсах і він одержував гранти від Міжнародного фонду "Відродження", а також від уряду Королівства Нідерланди на видання наукових праць та подорож за кордон.

У 1986 році Дмитро Павлович був запрошений на посаду завідувача кафедрою Сімферопольського державного університету з наданням житла. Він мусив погодитися у зв'язку з сімейними обставинами, оскільки вирішити житлову проблему в Одесі було неможливо. З 1986 по 2005 роки Дмитро Павлович працював в Сімферополі, спочатку в Таврійському національному університеті ім. В. І. Вернадського, пізніше в Міжнародному Таврійському еколого-політологічному університеті, одночасно за сумісництвом і в національному. Загалом він завідував кафедрою на протязі 27 років в трьох університетах і набув, таким чином, великий досвід організації навчального процесу та науково-дослідної роботи.

Творчому стилю Дмитра Павловича притаманний постійний пошук нових концептуальних підходів, велике розмаїття тем і сюжетів, якими він переймається. Широке коло наукових інтересів свідчить про його справді енциклопедичну підготовку і велику лінгвістичну культуру: він опрацьовує джерела та спеціальну літературу практично на всіх європейських мовах, за винятком угорської, вільно володіє трьома — англійською, французькою та румунською, а також, зрозуміло, українською та російською. Науковий доробок ювіляра стосується історії Англії та Франції, африканської історіографії, проблем методології, джерелознавства та архівістики. Останні роки він успішно вивчав історію культури кримсько-татарського народу, а також проблему реформування вищої школи.

З особливою увагою і пошаною ставиться Д. П. Урсу до архівів. Немає, здається, центральних архівів в Москві і Петербурзі де б він не працював. Дмитро Павлович постійно повторює своїм учням, що романтику історичного ремесла можна відчутти лише в архіві, тут завершується фахова підготовка історика. Перелічити усі установи, де він знаходив невідому до того інформацію, неможливо. Але назвемо кілька з них: у Франції він працював в Національному архіві в Парижі та в новоствореному архівосховищі колоніальних країн в місті Екс-ан-Прованс. Він був чи не перший радянський дослідник, який побував в архіві ЮНЕСКО (надрукував про нього статтю), в Спеціальному архіві НКВС, де зберігаються трофейна документація окупованих німцями країн (Польщі, Чехословаччини, Франції, Бельгії, Да-

нії). Також серед перших він відвідав архів Військової колегії Верховного Суду СРСР, який тимчасово зберігається в ЦАМО (м. Подольськ), в Архіві зовнішньої політики СРСР, як тільки за вказівкою міністр Е. А. Шеварднадзе його відкрив. Професор Д. П. Урсу працював і в архівах Києва, Одеси, Сімферополя, Бамако. Тому не дивно, що публікації Дмитра Павловича насиченні посиланням на оригінальні, раніше невідомі науці документи і рукописи. Ще один приклад: він поїхав своїм коштом в Стамбул, щоб вивчити архівні матеріали про життя професора Б. Чобан-заде; його книга про цього видатного вченого побачила світ 2004 року.

Науковий доробок Дмитра Павловича на сьогодні складає понад 300 назв, в тому числі 8 монографій, що опубліковані не тільки в нашій країні, а й закордоном — в Німеччині, Франції, Малі, Мексиці, Туреччині, Естонії. З доповідями він виступав на поважних наукових конгресах, конференціях і семінарах в Парижі, Брюсселі, Бамако, Братиславі, Бухаресті, Москві, Харкові. Окрім цього, його бібліографія нараховує 120 газетних публікацій. Серед них — єдина кінорецепція на фільм Л. Параджанова "Тіні забутих предків", що з'явилася на шпальтах газети "Червоний степ" (м. Гола Пристань Херсонської області) у далекому 1965 році. Пізніше в університетській газеті "За наукові кадри" опублікував цикл нарисів "Листи з Африки". Великого суспільного резонансу набула його дискусійна стаття в газеті "Правда" про шляхи реформування університетської освіти (1987). Друкувався він і в багатьох інших газетах, включаючи одеські.

Ювіляр широко віддає свої знання, досвід студентській молоді, охоче працює з аспірантами і магістрами. Він підготував 7 кандидатів наук, в тому числі громадян Куби та Палестини, консультував двох майбутніх докторів наук, які успішно захистили дисертації і зараз працюють завідувачами кафедр в Харківському і Дніпропетровському університетах. Професор Д. П. Урсу виступав опонентом по докторських дисертаціях в університетах, наукових установах Києва, Харкова, Москви, Петербурга, Ташкента. Він був членом спеціалізованих рад в Інституті сходознавства НАН України, в Одеському (політологія), Запорізькому університетах. Тепер він є членом таких рад в Одеському (історія) та Дніпропетровському університетах. Слід відзначити і на те, Дмитро Павлович є членом поважних наукових товариств: Наукового товариства ім. Т. Шевченка, Наукової ради АН СРСР з проблем Африки (1977–1991), Російської асоціації усної історії, віце-президентом Українського біографічного товариства тощо. Він також є членом редколегії журналу "Культура народів Причорномор'я" і науково-педагогічного журналу "Тасіль" ("Освіта").

Свій ювілей Дмитро Павлович зустрічає в розквіті своїх творчих сил. Він має великі видавничі плани — готовий до друку рукопис учбового посібника "Вступ до методології історії", зібрано новий матеріал для другого видання підручника "Міжнародні організації: історія та сучасність". В Інституті Африки РАН затверджений план-проспект фундаментальної монографії по історії Дагомеї (Беніна) на основі унікального джерельного матеріалу. Є ще інші, більш далекі, плани та проекти.

Колектив історичного факультету щіро вітає свого старшого колегу з ювілеєм, бажає йому нових творчих доробок, міцного здоров'я та довгих років життя.

БІБЛІОГРАФІЯ ОСНОВНИХ ПРАЦЬ ПРОФЕСОРА

Д. П. УРСУ

Монографії

1. *Современная историография стран Тропической Африки, 1960–1980.* — М.: Наука, 1983. — 263 с.
2. *Историография истории Африки: Учебное пособие* — М.: Высшая школа, 1990. — 302 с.
3. *История Мали в новое и новейшее время.* — М.: Наука, 1994. — 286 с. (соавтор — С. С. Новиков).
4. *Шулер Ж. 50 великих дат мировой истории.* — Челябинск: Урал, 1997. — 179 с. (Перевод с французского, научная редакция и примечания).
5. *Очерки истории культуры крымско-татарского народа (1921–1941).* — Симферополь: Крымучпедгиз, 1999. — 144 с.
6. *Деятели крымскотатарской культуры: Библиографический словарь.* — Симферополь: Доля, 1999. — 240 с. (составитель, главный редактор, автор 84 статей).
7. *Профессора Таврического университета им. В. И. Вернадского, 1918–2000.* — Київ: Либідь, 2000. — 150 с. (член редколлегии, составитель, автор 55 статей).
8. *Международные организации: Учебное пособие.* — Симферополь: РИО ТЭИ, 2000. — 231 с.
9. *Бекир Чобан-заде: жизнь, судьба, эпоха.* — Симферополь: Крымучпедгиз, 2004. — 276 с.
10. *Профессори Таврійського університету (1918–1941): біографічні нариси.* — Симферополь: ДіАйПі, 2005. — 108 с.

Статті в енциклопедіях

1. *Африка. Энциклопедический словарь: В 2-х тт.* — М.: Советская энциклопедия, 1986–1987. (25 статей).
2. *Тарас Шевченко і Крим: Енциклопедичний довідник / Упорядник Г. А. Рудницький.* — Симферополь: Таврія, 2001. — 288 с. (2 статті).

3. *Енциклопедія Сучасної України*: Т. 1–3. — К.: Координаційне бюро НАН України, 2001–2004. (16 статей).

Статті в журналах і збірниках

1. Міжнародний рух солідарності з Паризькою Комунією // *Український історичний журнал*. — 1971. — № 3. — С. 14–23.
2. Устные источники по истории Западной Африки // *Советская этнография*. — 1976. — № 5. — С. 121–124.
3. У этнической карты мира. Догон // *Вопросы истории*. — 1978. — № 8. — С. 212–217.
4. Становление национальной историографии в странах Тропической Африки // *Вопросы истории*. — 1979. — № 8. — С. 70–84.
5. Архив ЮНЕСКО в Париже // *Советские архивы*. — 1980. — № 6. — С. 78–83.
6. Востоковедение и африканистика на XV Международном конгрессе исторических наук // *Народы Азии и Африки*. — 1981. — № 2. — С. 175–182.
7. От Невольничьего берега до Народной Республики Бенин // *Вопросы истории*. — 1981. — № 3. — С. 103–111.
8. Африканистика Франции: центры, люди, проблемы // *Народы Азии и Африки*. — 1981. — № 6. — С. 131–138.
9. Архивы колониальной истории Франции // *Новая и новейшая история*. — 1982. — № 3. — С. 161–168.
10. У истоков африканской революционной демократии // *Вопросы истории*. — 1983. — № 10. — С. 110–120.
11. Историография и науковедение // *История и историки: Историографический ежегодник*. 1981. — М.: Наука, 1985. — С. 88–89.
12. "Альма матер" на перекрестках высшей школы // *Вестник высшей школы*. — 1988. — № 3. — С. 61–66.
13. Методологические проблемы устной истории // *Источниковедение отечественной истории*. — М.: Наука, 1989. — С. 3–32.
14. З історії сходознавства на Півдні України // *Східний світ*. — 1994. — № 1–2. — С. 135–132.
15. Трагедия крымской науки и культуры // *Кримські татари: історія і сучасність / Матеріали Міжнародної наукової конференції*. — К.: Основи, 1995. — С. 180–184.
16. Одесский университет в 20-30-е годы // *Демократическое действие*. — 1995. — № 2. — С. 20–22.
17. Методологія історії вчора і сьогодні // *Наша школа*. — 1996. — № 3. — С. 17–22.
18. З історії сходознавства в Криму // *Східний світ*. — 1996. — № 2. — С. 106–122.
19. Историческое время как методологическая проблема // *Ученые записки Симферопольского государственного университета*. — 1997. — № 1(40). — С.
20. Поэт и художник: Из истории культурной жизни Крыма // *Культура народов Причерноморья*. — 1997. — № 2. — С. 219–225.
21. Выдающийся ученый-тюрколог Бекир Чобан-заде: жизнь и деятельность // *Востоковедный сборник*. — 1998. — № 2. — С. 3–16.

22. Карательная юстиция в региональном измерении: 1937-й год в Крыму // Вісник Університету внутрішніх справ. — 1999. — Вип. 7, ч. 2. — С. 179–189.
23. Судьба крымских национал-коммунистов: На культурном фронте в эпоху террора // Къасевет. — 2000. — № 1(27). — С. 2–5.
24. Новые архивные материалы по истории востоковедения в Крыму // Востокословный сборник. — 2000. — № 4. — С. 3–19.
25. Ученые стенины вчера и сегодня // Ученые записки Таврического экологического института. — 2000. — Вып. 2. — С. 455–470.
26. Великий террор в Крыму: трагедия народа, трагедия культуры // Репрессированное поколение крымско-татарских общественно-политических деятелей, подвижников науки и культуры / Материалы Международной научной конференции. — Симферополь, 2001. — С. 5–22.
27. Методологічні принципи українознавства // Ученые записки Симферопольского государственного университета. — 2001. — Т. 14. — № 1. — С. 68–73.
28. Архивные поиски крымского француза, героя Мадагаскара // Там же. — 2002. — Т. 15, № 1. — С. 65–70.
29. Руководители просвещения Крыма между молотом и наковальней // Тасиль. — 2002. — № 2. — С. 33–39.
30. Востоковед профессор В. И. Филоненко: жизнь и труды // Востокословный сборник. — 2002. — № 5. — С. 4–28.
31. Крымоведение за 140 лет // Библиография (Москва). — 2002. — № 2. — С. 89–91 (Рец. на кн.: Непомнящий А. А. История и этнография народов Крыма. — Симферополь, 2001.)
32. История и литература, история литературы // Серебряный век: диалог культур / Сб. научных статей памяти профессора С. П. Ильёва. — Одесса: Аспропринт, 2003. — С. 14–27.
33. Les etudes sur l'histoire de l'Afrique Occidentale en URSS // Etudes Maliennes (Bamako). — 1975 — № 13. — P. 47–61.
34. Solidarite internationale avec l'Ethiopie dans les annees de l'agression italienne fasciste // Proceedings of the Ninth intern. Congress of Ethiopian Studies. Moskow. — Vol. 4 — M.: 1988. — P. 160–166.
35. Archives de l'histoire coloniale francaise en Russie // Revue fr. d'histoire d'outre-mer (Paris). — 1993. — № 300. — P. 457–465.
36. Kirim bilim ve kulturunum faciasi // Emel (Ankara). — 1995. — № 208. — S. 3–9.
37. L'histoire en Afrique Tropicale: centres de recherche, hommes, idees // Les sciences hors d'Occident au XX siecle: Vol. 2. Les sciences coloniales. — Paris, 1996. — P. 311–320.
38. Notas sobre historia oral en la sociedad sovietica // Estudios del Hombre (Guadalajara). — 1997. — № 6. — P. 238–246.
39. Professor Ardashev in Tartu (1901–1902) // Museum of Tartu University History Annual Report, 1997. — Tartu, 1998. — P. 78–85.

Зав. кафедрою нової та новітньої історії,
канд. іст. наук, доц. **Ф. О. Самойлов**

Розділ І

АРХЕОЛОГІЯ ТА ЕТНОЛОГІЯ

А. В. Гончаренко

ГЕОГРАФІЧНИЙ ФАКТОР ЯК ТЕРИТОРІАЛЬНА ОСНОВА БУТТЯ НАРОДУ В ІСТОРИЧНІЙ СХЕМІ М. С. ГРУШЕВСЬКОГО

Вже саме явище, що історичний процес складається з трьох основних і універсальних компонентів — часу, простору й людини, надає географічному факторові особливе значення у складній композиції функцій історизму. Коли взяти до уваги, що час є пасивно ідеальним поняттям, яке безпосередньо не діє, лише в обмежених рамках якого "щось" діється, то географічний фактор у своїх далекосяжних впливах і безпосередніх діях як антропогеографічно-екологічного й економіко-культурного, так і геополітичного аспекту поруч центрально-активного фактора — розумної істоти творить не лише сцену історизму, але й впливає на його розвиток, прогрес і регрес завдяки своїй географічній специфіці. Тому тематично споріднені між собою дисципліни — історія й географія пов'язуються органічно в одну синтезу поняття історичного процесу¹.

Концепція території або ідея єдності українських земель — одна з провідних ідей історичної і публіцистичної творчості М. Грушевського. Під час будівництва української держави в 1917–1918 роках він наголошував на необхідності об'єднання усіх земель, заселених українцями, в одну географічно-політичну одиницю як територіальних складових частин української держави².

Таким чином, очевидно, що вчений в своїх працях не міг обминути питання географічного середовища і природних умов українських земель, колонізаційних процесів, які розгорталися впродовж віків, методики обрахунків чисельності населення і т. п. З'ясування цих питань дало автору можливість підвести читача до кращого розуміння загального процесу історичного минулого українського народу³.

Народ і територія

Ставлячи у підстави історичного розвитку етнічну спільноту — народ-націю, учений постулював її еволюцію та зміни залежно від дії різних чинників, котрі у різні епохи мають переважний вплив на становище цієї спільноти.

Обравши найстійкішим елементом суспільного життя народ-націю, яка, на його думку, є творцем і споживачем культурних цінностей, Грушевський надалі прослідковував її трансформації залежно від змінних природно-соціальних обставин⁴.

У першому томі "Історії України-Руси" Грушевський пише, що його завдання — дати "образ історичного розвою життя українського народу або тих етнографічно-політичних груп, з яких формується те, що ми мислимо під назвою українського народу"⁵, тобто система історизму в нього є етноцентричною, де географічний фактор займає друге місце.

Історик зауважує, що для підкреслення тягlosti й безперервності українського національного життя та для наголошення зв'язків нового життя з його старими традиціями він уживає назву "Україна-Русь". Це відповідало його новій історичній схемі, в якій для окреслення ранньої і середньовічної історії вживається визначення "українська держава", "українські племена" тощо⁶.

Одним із засобів досягнення об'єктивності в історії, на думку М. Грушевського, є всебічне охоплення досліджуваного явища з метою виявлення його сутності та різноманітності взаємозв'язків із навколишнім світом.

За допомогою історичного методу дослідник відтворює часову послідовність у розвитку народу. Спочатку простежує формування окремої етнографічної маси із племен, що населяли центральну частину України. Для пояснення цієї генези він використовує логічний метод — відтворює географічні, колонізаційні та економічні обставини існування тогочасної людності. Висновок ученого: завдяки об'єктивним умовам, наприкінці першого тисячоліття постала нова "етнографічна спільнота", ознакою життєвості якої було створення державного організму⁷.

Розглядаючи історичний розвиток "народу-нації" як еволюцію, М. Грушевський ставить питання про рушійні сили еволюції. Він пропонує два ряди факторів історичного процесу: 1-й — зовнішні (географічне розташування, природні чинники, геополітичне середовище) та 2-й — внутрішні (психічні, економічні, культурні і т. ін.). Ці чинники є рівноправними за силою впливу на розвиток народу, зовнішні онтологічно є первинними, а внутрішні — похідними.

На думку М. Грушевського, ці фактори впливають на виникнення соціальних, культурних, політичних, економічних фактів, на основі яких здійснюються дослідження історичного процесу⁸.

М. Грушевський як історик наголошував значення географічного фактора як територіальної основи, з якою прарусько-українські автохтони-хлібороби були пов'язані від найдавніших часів. В даному випадку географічний фактор як територіальна основа буття народу цікавить М. Грушевського з науково-дослідних позицій етногенетики й автохтонізму⁹.

М. Грушевський про взаємовідносини народу й території пише в I томі своєї "Історії України-Руси": "Дві великі творчі сили в житті кожного народу — народність і територія зустрілися саме на порозі історичного життя нашого народу і утворили першу підставу дальшого розвою його. Навіть в пізніших, тим більше — в початкових стадіях народного життя оба ці елементи являються діяльними творчими силами — територія так само як народність"¹⁰.

Історик в своїй статті "Степ і море в історії України" досить чітко визначив, що для пізнання загального соціального процесу в даних фізико-географічних умовах треба вияснити, як при даних особливостях ґрунту, клімату, заводнення, комунікаційних і транспортних засобів розвивалося заселення різних районів, які воно приймало форми і як змінювалися колонізаційні течії, які приносили культурні впливи і зв'язки; як формувалися економічні і культурні центри і ставали соціальними й політично-правлячими центрами; в які відносини вони вступали між собою і з іншими аналогічними, сильнішими чи слабшими, осередками сусідніх районів, і як ці відносини змінювались у зв'язку з колонізаційними, культурними і політичними змінами; які великі колонізаційні хвилі, що проходили через Україну, захоплювали в свою орбіту той чи інший район і яку участь він сам чи його центри брали в концентраційному процесі, в інтегруванні, приводили до територіальної і національної цілості, скажімо — слов'янського населення України¹¹.

Найбільшу увагу М. Грушевський приділяє території, часто ототожнюючи її з географічним фактором. Взагалі "фізіографічний чинник", як слушно зазначає більшість дослідників теоретичної моделі М. Грушевського, — один із провідних у його історіософії. Огляд території та її фізичних прикмет передує фундаментальним працям ученого. Така теоретична позиція дослідника була актуальною для кінця XIX — початку XX ст., коли М. Грушевський вів гостру полеміку із М. Погодіним про "звичайну схему руської історії". У цій полеміці територія та народ-автохтон, що її населяє, є вихідними пунктами аргументації професора.

Увагу М. Грушевського до географічного фактора історії дослідники його творчості часто пов'язують із впливами ідей Г. Бокля. Проте М. Грушевський розглядав географічний фактор набагато ширше, ніж Г. Бокль, уникаючи абсолютизації його (географічного фактора — прим. авт.) впливів на історичний процес. Тому здається не досить коректною думка про те, що Г. Бокль у цій сфері повністю один визначив напрямок дослідів українського вченого¹².

І хоча М. Грушевський погоджується зі значними впливами "фізичних прикмет" території на історію народу, що її населяє, в той же час надає їй багатше змістовне навантаження: "Не тільки фізичні обставини даної території, а й ті політичні та культурні впливи, відносини сусідства, культурні вклади в землю попередніх насельників і останки їх, що примішуються до нової колонізації — все це многоважливі сторони, якими територія могутньо впливає на дальшу історію народу"¹³.

Колонізація земель

Важливим фактором території є особливості її колонізації та геополітичного становища. Колонізаційні обставини визначаються як геофізичними прикметами території, так і відносинами сусідства, вони відіграли в нашій історії, на думку М. Грушевського, значну роль. Насамперед, вважає історик, "колонізаційні флюктуації" виступили заміном політико-державної єдності у плані впливу на стічну однаковість, на відчуття національної спільності. Це відчуття, духовна рушійна сила "еволюційної енергії" у концепції М. Грушевського, має під собою "матеріальний фундамент" спільного проживання на основі широких географічних зв'язків та політичної єдності, причому за відсутності такої єдності географічний зв'язок може її компенсувати¹⁴.

Територію, яку колонізував український народ, М. Грушевський поділяє на три "пояси":

- 1) степовий, або причорноморський;
- 2) карпатський гірський та лісовий північний;
- 3) "посередні краї між степом і "лісовою стороною" — галицька площа, полуднева Волинь, середнє Подніпровє і Подонє"¹⁵.

Особливу увагу М. Грушевський приділяв ролі степу і чорноморського узбережжя в історії України. Він писав, що "історичні умови життя орієнтували Україну на захід, географічні орієнтували і орієнтують на полудне, на Чорне море..."¹⁶. Завданням істориків М. Грушевський вважав, з одного боку, вияснити постійність і органічність процесу освоєння Південної України, з другого — з'ясувати ті перешкоди, які лежали на цьому шляху, і час від часу спиняли, руй-

нували і повертали назад цей "колонізаційний похід" і не давали можливості закріпитися на побережжі і на колонізаційних шляхах до нього ¹⁷.

Автору "Історії України-Руси" ясно, що серед місцевого населення ще в кам'яному віці мусив початися потяг до тих країв, звідки можна було діставати "кращі знаряддя техніки" і "пишніші чужоземні окраси", а з тим зародилися і мандрівки в південному напрямі.

М. Грушевський пише, що, якщо локалізувати за всіма історико-культурними і лінгвістичними даними найдавніші праслов'янські оселі в басейні верхнього Дніпра, то й ці мандрівки на Південь треба уявити як ті, що проходили, головним чином, річною системою Дніпра, побічно тільки системою Дону (на заході — системою Вісли) ¹⁸.

Далі вчений зазначає, що фольклорні дані яскраво відбили те захоплення, яке викликали в наших предків великі ріки (наприклад, Дунай), південна природа, виноград, пшеничні ниви, безкраї степові простори і море, коли їм вдавалося до них дістатися. Велике значення мали культурні запозичення, зроблені ними тут "в раніших віках нашої ери, в стрічах і в спільнім житті з романізованою людністю Подунав'я".

Можна прослідкувати хоча б в загальних рисах за кількома моментами південної "української експансії" — присунення чи не до самого моря, або принаймні до великих степових шляхів і до торгових "станцій" на них, розселення по степовим просторам і боротьба з усілякими перешкодами — з "конкурентами", які намагалися їх "викурити", і особливо з навалюю кочовиків ¹⁹.

На думку М. Грушевського, чорноморське узбережжя, на якому з незапам'ятних часів зустрічалися центральноазіатські культурні течії й течії Передньої Азії, середземноморського басейну, Центральної Європи, єгейської й адриатичної культур, впливи морської торгівлі та степового сухопуття, — представляло район найбільш відкритий широким й інтенсивним культурним впливам ²⁰.

Історик погоджується з тим, що належить розрізняти аспекти степу як території руйнівних орд і степу як системи комунікаційних ліній, торговельних шляхів, де час від часу рух гальмувався натиском і усобицями кочовиків, але й час від часу з подвоєною силою оживав, знаходячи опіку і протекторат у ватажків цих самих кочовиків за мотивами фіскальними і політичними ²¹.

Так чи інакше, М. Грушевський різко негативно характеризує сусідство українців зі Степом: "Боротьба зі степом протягом віків забирає енергію народу, його вищих верств і правительств. Колонізаційні й економічні хвилювання не давали стверднути ні суспільним, ні політичним відносинам" ²². Рухи кочових орд у степовій смузі вноси-

ли безперервні пертурбації: не тільки переривали культурні відносини, але й іноді руйнували всяке культурне осіле життя. Ця ж обставина згубно відбивалася і на житті передстепної смуги, що простирається між степовим поясом Причорномор'я й лісовими просторами верхнього Дніпра: найбільш сприятлива для осілого життя й культури, багато зрошена, родюча, рясна лісовою рослинністю, вона часом теж підпадала руйнівним набігам кочовиків, що примушували осіле населення відступати до другого, за М. Грушевським, "поясу" — в північні, лісові області. Ці останні були найменш сприятливі для осілого землеробського господарства й культури, внаслідок свого піщаного, малородючого ґрунту й важкості комунікацій, але, захищені непрохідними болотами й лісами, вони давали порівняно безпечний притулок і слугували схованками, куди відходило осіле населення більш південних районів. Віддалене від великих торговельних шляхів і культурних зносин, життя цих лісових просторів неминуче відрізнялося більшою відсталістю, але разом з тим і більшою стійкістю порівняно з тими потрясіннями й катастрофами, які доводилося переживати південним, більш сприятливим для зносин і культурного розвитку регіонам.

Звичайно, такий збіг обставин, що більш сприятливі в культурному відношенні області були позбавлені безпеки й стійкості життя, а володіли нею найбільш глухі, консервативні, відсталі частини території, повинний був відбиватися досить несприятливо на загальному культурному розвитку краю²³.

Не зважаючи на це, вчений у своїй "Истории украинского народа" робить висновок, що ця відмінність умов культурного життя приморської й передстепової смуги з лісовими районами середнього Подніпров'я набуває особливого значення у зв'язку з тим, що саме ці останні, ймовірно, служили життєвим простором для української групи перед її розселенням на своїй пізнішій території²⁴.

Згідно з концепцією М. Грушевського, правітчиною українського народу було середнє Подніпров'я²⁵. Звідти слов'янські племена почали опановувати довколишній ареал: "Опанованнем теперішньої території — розселенням на ній розпочинає своє історичне жите український народ. Розселенням на сій території східнослов'янських племен, його предків, відокремляла ся східно-полуднева українська група від своїх ближших свояків і під впливом території, її фізичних прикмет і культурних впливів, в які вводила вона свою людність, довершується сформованне з сих племен окремої етнографічно-культурної одиниці, яку мислимо собі як український народ"²⁶.

Цю думку М. Грушевський підтверджує своєю позицією щодо локалізації індоєвропейської прабатьківщини в Східній Європі, напе-

вно, в зоні лісостепу, а також стосовно розміщення прабатьківщини слов'ян приблизно також на території Східної Європи — "від Карпатського підгір'я до Алаунської (Валдайської) височини, краї верхнього й середнього Дніпра... та краї між Вислою й Німаном аж до моря..."²⁷.

Історик вважає, що ця територія була вигідною для міжплемінних стосунків та господарської діяльності і самою природою була призначена для головної ролі в культурному та суспільному розвитку нашої нації²⁸.

Далі дослідник зазначає, що подальше відокремлення на новій території і спільне "переживання" географічних, політичних і культурних впливів, фактів і "пригод" продовжувало далі процес "споювання" в одностайну етнічну масу тих різноманітних поколінь, тих поодиноких племен, "вигладжуючи спільністю матеріального побуту, одностайністю історичного і культурного виховання старі етнічні відміни, будуючи національну одностайність над колишньою антропологічною та етнічною різноманітністю"²⁹.

Коли початки останнього східнослов'янського розселення в степовій зоні ми можемо історично констатувати в IV ст. нашої ери, це зовсім не значить, що в попередні часи не було подібних спроб розселення, може в менших розмірах, в менших масах — одні доходили на Південь ближче, інші — далі, захоплювали більші чи менші території і утримувалися тут певний час. Те, що відбувалося пізніше, коли цим колонізаційним потокам часом вдавалося дійти до моря, а частіше вони "застрягали" де-небудь в степу або навіть в лісостепу, і трималися тут якийсь час, "збагативши свою культуру ближчим зв'язком з культурним шляхом і огнищами", мусили здавати свої позиції і відступати в бідніші, але краще захищені північні лісові "сховки".

М. Грушевський вважає, що "немає ніяких підстав не припустити цього, не рахуватись з такими флюктуаціями, припливами і відпливами праслов'янської людності в лісостепу і в лісовій зоні. А поруч таких масових рухів мусимо рахуватися з періодичними торговельними екскурсіями, з караванами мінял і купців і майстрів, що йшли не тільки з Полудня в ліси по сировину, але і з північних країв до степових і морських торжищ по крам, по крашу зброю, по метал, а перед тим — по кращі роди каменю, по різні прикраси"³⁰.

Підсумки

За М. Грушевським, початок історичного життя українського народу, або, точніше, тих етнічних груп, які в історичному процесі були згуртовані в українську народність, збігається з епохою розселення

українських племен на своїй новій території, з кінця IV, і потім упродовж всього V, і ймовірно, також VI століття. Момент надзвичайно важливий, що робить переворот у житті кожного народу, стає тут порогом історичного життя завдяки тому, що зі своїм розселенням на нинішній території український народ виходить на арену, доступну для спостережень більш культурних народів і стає об'єктом їх історичних і географічних відомостей.

Звичайно, на думку вченого, роль українських племен у цьому випадку чисто пасивна; історичний момент, коли український народ є історичним фактором, який творить, настає пізніше, з утворенням держави. Але в його житті робить глибокі зміни зустріч цих могутніх факторів — території й народу, воно стає вихідним пунктом подальшого історичного процесу.

Із глушини своєї прабатьківщини, непрохідних лісів українські племена виходять у передстепові й потім степові чорноморські простори, що слугували споконвічною дорогою із середньої Азії на захід, просуваються до моря, яке вводило їх у коло жвавих торговельних зносин і культурних зв'язків, одержують зовсім нову культурну й господарську спадщину у вигляді своєї нової території, разом з нею приймають у своє середовище нові етнічні елементи, зустрічають нових сусідів, стають об'єктом нових культурних, політичних і економічних впливів, особливо на такий "товкуччі народів", якою був при-чорноморський степовий простір.

Історик робить висновок, що з цього погляду момент розселення є важливим пунктом не тільки для історика, приносячи йому ряд свідчень джерел, але й в історичному процесі українського народу був справжньою епохою, вихідним моментом його культурної, економічної й суспільної еволюції³¹.

Так чи інакше, М. Грушевський закликає не абсолютизувати географічного фактора, розглядати впливи діалектично, системно, враховуючи решту чинників; і в цьому пункті його теоретична позиція гідна наслідування та уваги³².

О. Домбровський відзначає тринітарне поняття М. Грушевським співвід'єтно-географічних чинників: народ як теза, територіальний принцип з його не лише позитивами, але й негативами євразійського номадизму — антитеза та автохтонізм як поєднання етнографічного чинника з географічним у цілому контексті пра- й ранньоісторичного процесу — синтеза³³.

За М. Грушевським, територія і народність є головними "історичними діяльними творчими силами", які утворюють основу історичного розвитку народу.

Концепція єдності і соборності українського народу та єдності українських земель природно сполучається з концепцією М. Грушевського про незалежність українського народу і віддзеркалює його постулат державної суверенності нації. Тут схрещуються історіографічні та історіософські концепції великого історика з політичними концепціями будівничого української державності в 1918 р.³⁴

Таким чином, територія — це сучасна М. Грушевському етнографічна територія українського народу, на якій в минулому проходило два основних процеси: колонізація її українськими племенами і відовічна боротьба зі степовими тюрко-татарськими руйніниками, що ослаблювала українські політичні організації. Як писав М. Грушевський, "вона (територія — прим. авт.) була для українського народу небезпечним даром. Обіцявала так багато — але ще більше вимагала для свого утримання"³⁵.

Примітки:

1. Домбровський О. Географічний фактор в ранньоісторичній схемі "Історії України-Руси" — М. Грушевського // *Український історик*. — 1984. — Т. 21. — С. 103.
2. Винар Л. Михайло Грушевський: історик і будівничий нації. — К., 1995. — С. 41.
3. Смолій В. А., Сохань П. С. Видатний історик України / В кн.: Грушевський М. С. *Історія України-Руси: В 11-ти т., 12 кн.* — Т. 1: До початку XI віка. — К., 1991. — С. XXII.
4. Закичільняк Л. Історіографічна творчість Михайла Грушевського на тлі європейської історичної думки кінця XIX — початку XX століття // Михайло Грушевський і українська історична наука. Матеріали конференцій / За ред. Я. Грицака, Я. Дашкевича. — Львів, 1999. — С. 41–42.
5. Грушевський М. С. *Історія України-Руси: В 11-ти т., 12 кн.* — Т. 1: До початку XI віка. — К., 1991. — С. 1.
6. Винар Л. Вказ. пр. — С. 36, 108, 110; Сисин Ф. "Історія України-Руси" Михайла Грушевського та творення національної історіографії // Михайло Грушевський і українська історична наука. — Львів, 1999. — С. 11.
7. Тельвак В. Теоретико-методологічні підстави історичних поглядів Михайла Грушевського. — Дрогобич, 2002. — С. 129, 141–142.
8. Там само. — С. 100.
9. Домбровський О. Вказ. пр. — С. 103–104.
10. Грушевський М. С. Вказ. пр. — С. 8.
11. Грушевський М. Степ і море в історії України // *Український історик*. — 1991–1992. — Т. 28–29. — С. 54–55.
12. Тельвак В. Вказ. пр. — С. 101.
13. Там само. — С. 104; Грушевський М. С. *Історія України-Руси*. — С. 8.
14. Там само. — С. 14; Тельвак В. Вказ. пр. — С. 102.
15. Грушевський М. *Киевская Русь*. — Т. 1: Введение. Территория и население в эпоху образования государства. — С.Пб., 1911. — С. 4–5; Грушевський М. С. *Історія України-Руси*. — С. 11–12.

16. Його ж. *На порозі Нової України: Гадки і мрії*. — К., 1991. — С. 16.
17. Його ж. *Степ і море в історії України*. — С. 58–59.
18. Там само. — С. 59–60; його ж. *На порозі Нової України*. — С. 16–19.
19. Його ж. *Степ і море в історії України*. — С. 62.
20. Його ж. *История украинского народа // Украинский народ в его прошлом и настоящем*. — Т. 1. — СПб., 1914. — С. 39.
21. Його ж. *Степ і море в історії України*. — С. 64–65.
22. Його ж. *Історія України-Руси*. — С. 15.
23. Там само. — С. 11–12; його ж. *История украинского народа*. — С. 39.
24. Там само. — С. 43.
25. Його ж. *Історія України-Руси*. — С. 11, 81.
26. Там само. — С. 7–8.
27. Там само. — С. 63, 75.
28. Там само. — С. 12.
29. Там само. — С. 8.
30. Його ж. *Степ і море в історії України*. — С. 59–60; його ж. *На порозі Нової України*. — С. 16–17.
31. Його ж. *История украинского народа*. — С. 38.
32. Тельвак В. Вказ. пр. — С. 105.
33. Домбровський О. Вказ. пр. — С. 105.
34. Винар Л. Вказ. пр. — С. 114.
35. Прицак О. *Історіософія Михайла Грушевського / В кн.: Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11-ти т., 12 кн. — Т. 1: До початку XI віка*. — К., 1991. — С. LVI; Грушевський М. С. *Історія української літератури: В 6-ти т., 9 кн. — Т. 1*. — К., 1993. — С. 87.

К. С. Ліпатов

ФАКТ ПОСМЕРТНОЇ ТРЕПАНАЦІЇ ЧЕРЕПА В СЕРЕДНЬОМУ ГАЛЬШТАТІ НИЖНЬОГО ПОДУНАВ'Я (за матеріалами городища "Картал-посад")

В 2004 р. під час розкопок городища "Картал-посад", Нижньо-дунайською археологічною експедицією (керівник — І. В. Бруяко¹) на північно-східному розкопі було знайдено поховання № 4, що належало зрілому чоловіку та датується VIII — VII ст. до н. е. Вік смерті — 45–50 років. Індекс облітерації черепних швів — 3, 37. За загальною будовою наданий череп масивний, мезокефальний, в доброму стані. Індивідуальні розміри та показники черепа надані у таблиці 1².

Індивідуальні проміри черепа з поховання № 4, "Картал-посад" 2004 р.

Маркін	Абсолютні розміри та індекси	п. 4
23a	Горизонтальне коло (через <i>oph</i>)	530
23	Горизонтальне коло (через <i>g</i>)	541
	Горизонтальне коло (через <i>g - i</i>)	520
1	Поздовжній діаметр	193
2	Діаметр <i>g-i</i>	176
5	Довжина основи черепа	102
7	Довжина потиличного отвору	32,72
8	Поперечний діаметр	147
9	Найменша ширина лобу (по <i>fi</i>)	100,19
10b	Найбільша ширина лобу (по <i>st</i>)	118,85
11	Ширина основи черепа	125,7
12	Ширина потилиці	118,14
13	Сосноподібна ширина	110,49
16	Ширина потиличного отвору	27,47
17	Висотний діаметр (через <i>b</i>)	139,5
Г/Ж	Висотний діаметр (через <i>anth</i>)	143,5
24	Поперечна дуга	326
25	Сагітальна дуга	390
26	Лобна дуга	132
27	Тім'яна дуга	132
28	Потилична дуга	131
29	Лобна хорда	117,42
30	Тім'яна хорда	117,36
31	Потилична хорда	102,91
40	Довжина основи обличчя	97,88
43	Верхня ширина обличчя	110,32
45	Вилицьовий діаметр	133,37
46	Середня ширина обличчя	96,69
47	Повна висота обличчя	114,75
48	Верхня висота обличчя	71,28
49 a; DC	Дакріальна ширина	26,72
51	Ширина орбіти (<i>mf - ek</i>)	43,97
51a	Ширина орбіти (от <i>d</i>)	40,11
52	Висота орбіти	36,89
54	Ширина носа	23,42
55	Висота носа	52,04
FC	Глибина іклової ямки (1-3)	2
60	Довжина альвеолярної дуги	53,06
61	Ширина альвеолярної дуги	59,93

Маргін	Абсолютні розміри та індекси	п. 4
62	Довжина піднебіння (по <i>sta</i>)	51,13
63	Ширина піднебіння	38
65	Мишелкова ширина н.щ.	120,37
66	Кутова ширина (по <i>go</i>)	110,36
67	Передня ширина нижньої щелепи	48,26
68	Проекційна довжина від кутів н.щ.	70,92
69	Висота сімфізу (<i>gn – id</i>)	32,22
69(3)	Товщина тіла н.щ.	12,82
70	Висота гілок н.щ.	68,62
71(1)	Ширина вирізки	29,17
71a	Найменша ширина гілок н.щ.	35,02
8:1	Черепний показник	76,16
17:1	Висотно-поздовжній показник	72,27
17:8	Висотно-поперечний показник	94,89
9:8	Лобно-тім'яний показник	68,15
9:45	Лобно-вилицьовий показник	75,12
9:10b	Широтний лобний показник	84,29
10b:8	Коронально-поперечний показник	87,85
10b:29	Лобний широтно-поздовжній показник	101,2
10b:45	Коронарно-вилицьовий показник	89,11
1:25	Поздовжньо-сагітальний показник	49,49
$\frac{29+30+31}{100}$	Підсумки трьох хорд	3,38
5:1	Базілярно-поздовжній показник	52,85
5:25	Базілярно-сагітальний показник	26,15
5:30	Базілярно-тім'яний показник	86,91
11:8	Аурикулярно-поперечний показник	85,51
12:8	Потилично-поперечний показник	80,37
12:9	Потилично-лобний показник	80,37
12:10	Потилично-коронарний показник	99,40
27:26	Дуговий тім'яно-лобний показник	100
28:26	Дуговой потилично-лобний показник	99,24
28:27	Дуговой потилично-тім'яний показник	99,24
29:26	Показник кривизни лобної кістки	88,95
29:1	Лобно-поздовжній показник	60,83
30:1	Тім'яно-поздовжній показник	60,83
30:27	Показник кривизни тім'яної кістки	88,91
31:28	Показник кривизни потиличної кістки	78,56
31:1	Потилично-поздовжній показник	53,32
47:45	Загальний лицевий показник	86,04

Мартін	Абсолютні розміри та індекси	п. 4
48:45	Лицевий верхній показник	53,45
48:46	Верхній середнього обличчя показник	73,72
48:17	Верт. фацио-церебральний показник	51,10
45:8	Попереч. фацио-церебрал. показник	90,73
52:51	Показник орбіт (<i>mf</i>)	83,89
52:51a	Показник орбіт (<i>d</i>)	83,90
54:55	Носовий показник	45
40:5	Показник прогнатизма	95,96
63:62	Показник ширини піднебіння	74,32
16:7	Показник потиличного отвору	83,95
61:60	Щелепно-альвеолярний показник	112,9
66:9	Щелепно-лобний показник	110,1
66:45	Щелепно-вилищовий показник	82,75
66:68	Нижньощелеповий показник	155,6
66:65	Нижньощелеповий широтний показник	91,68
└ 32	Кут профілю лоба (от n)	79°
└ 32(5)	Кут кривизни лобної кістки	141°
└ 72	Загальний кут обличчя	84°
└ 73	Кут середнього обличчя	82°
└ 75(1)	Кут виступу носу	37°
└ 77	Назо-малярний кут	129°
└ 79(4)	Базальний кут н.щ.	72°
└	Ламбдатичний кут	60,5°

За рахунок виступаючого потиличного горбу форма черепа в п. *Verticalis* наближається до пентагоноїдної. Обличчя ортогнатне, середньо високе, дещо спłaszcене на рівні орбіт та різко профільоване в середній частині, з помірно розвинутою ікловою ямкою (Рис. 1). Орбіти широкі та середньо високі, за індексом — мезоконхні. Ніс середньо високий та середньо широкий, за показником вузький, сильно виступаючий, з низьким переніссям. Нижня щелепа масивна, гілки високі та широкі, добре розвинуті виступ та горби підборіддя.

Череп європеїдного типу, наближається до середньоєвропейського, або, за класифікацією К. Куна — мікшованого альпійського³. Такій помірний комплекс морфологічних ознак (мезоксфалія, малий кут середнього обличчя, мезаконхія, чітке горизонтальне профілювання обличчя) для доби раннього заліза вважається притаманним населенню центральноєвропейського гальштату, що вразі співвідноситься з характером матеріальної культури поселення "Картал-посад".

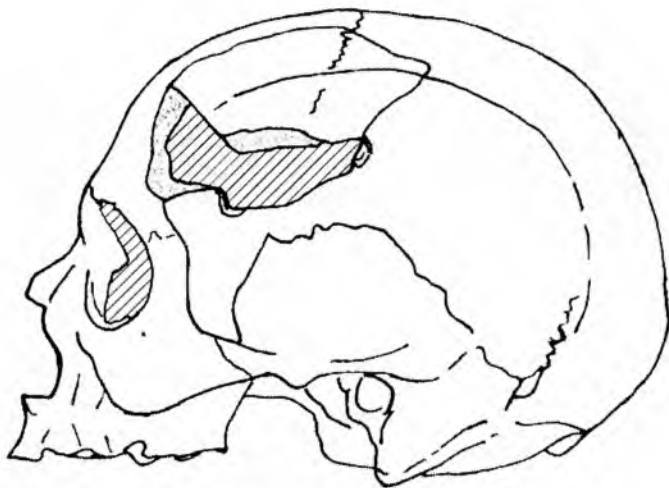

Рис. 1. Латеральна прорисовка черепа з поховання № 4, "Картал-посад" 2004 р.

Аномалії та епігенетичні ознаки⁴: відсутність третіх молярів; for. zygomaticofacialis (dex); for. parietalis (sin); for. mastoidea (sin et dex); os asterion (sin et dex); os Wormia sut. oc.-mast. (dex); porus crotaphiticobuccinatorius (dex); подвоєнні can. condyloideus (sin).

Маркери епізодичного фізіологічного стресу⁵: прижиттєва втрата $M^{2,1}$, $P^{2(sin)}$, $I^{1(dex)}$ с подальшим зрощенням каверни; хронічний абсцес каверни С та Р¹; деформація альвеолярної дуги в місцях втрати молярів; на правій тім'яній кістці — "тканина", сліди остеопорозу, запалення окістя (періостотит) правої стегнової та малої гомілкової кісток.

Травми та сліди оперативного втручання: Голівка правої стегнової кістки деформована поперечним косим рубцевим відколом (in situ) так, нібито удар був нанесений з внутрішньої поверхні стегна. Рубець округлений, структура шару губчастої тканини змінена з помітними слідами утворення кістяного мозолу.

Найбільш яскравою особливістю даного черепа безперечно є отвір, розташований від лівого птеріону до середньої частини вінцевого шову. Трепанаційний отвір локалізується за стандартною схемою опису оперативного втручання на черепі людини, запропонованої угорським антропологом Й. Немешкері у зоні IVa⁶. Загальна форма отвору полігональна, неправильна. Максимальна ширина зовнішнього краю отвору — 71, 06 мм; максимальна висота зовнішнього краю

отвору — 55, 10 мм. Максимальна ширина внутрішнього краю отвору — 63, 55 мм; максимальна висота внутрішнього краю отвору — 47, 45 мм.

При зачитці поховання, в ендокрані був знайдений фрагмент лобної та лівої тім'яної кісток, що зрослись по лінії середньої частини вінцевого шову. Цей фрагмент, який зачинає верхню частину трепанаційного отвору, був, вірогідно, вдавнений до ендокрана при розкладі м'яких тканин голови.

Слідів реакції заживання макро- та мікроскопічно не простежується, краї гострі, помітна незмінена структура діплог.

Посередині правого вертикального краю отвору чітко читається місце удару гострим предметом (Рис. 2, 1). Краї компактні, радіально відшаровані від епіцентру удару. Структура діплог в місці нанесення удару деформована, змазана до глибини тканини кістки. Трепан увійшов в кість під кутом 45–50°. Інший, менш помітний слід травматизації кісткової тканини був локалізований по нижньому горизонтальному краю (Рис. 2, 2). Удар був більш інтенсивний, — трепан проникнув глибше у черепну порожнину, залишивши після себе рваний край по периметру вхідного отвору, який зберігся. Можливо, після проникнення в кістяну тканину, трепан був використаний як важіль, що пояснює загальну ламану форму отвору, рвані та відкриті краї зколу.

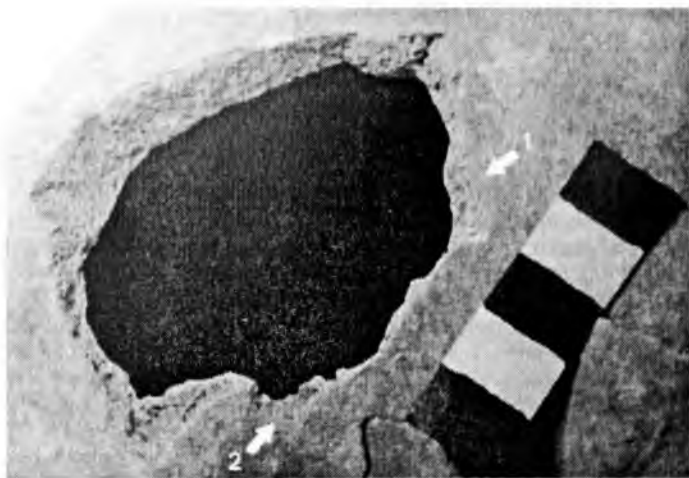

Рис. 2. Трепанаційний отвір на черепі з поховання № 4, "Картал-посад" 2004 р.

Оскільки точки ударів гострим предметом знаходяться в безпосередній близькості та мають травматологічну логіку⁷, наврядчи можна віднести цей факт черепної перфорації до наслідків бойового травматизму (яким, наприклад, є описана вище деформація голівки правої стегнової кістки). Відсутність слідів постоперативного заживання треба розглядати як ознаки посмертної трепанації або ж невдалого оперативного втручання, в результаті якого наступала смерть.

Прямі аналогії у поховальному інвентарі та морфотипі поховання № 4 спонукають нас шукати інші приклади оперативних маніпуляцій на черепі у населення ранньозалізної доби Центральної та Південно-Східної Європи. Як ми бачимо з численних прикладів, зібраних нещодавно М. Б. Медніковою, ця практика була достатньо поширена в епоху гальштату. При цьому диференційована діагностика штучних черепних пошкоджень дозволяє виділити можливу причину трепанації⁸. Проведена краніоскопія та рентгенографія не виявила на даному черепі гіпертензійної симптоматики (збільшені мозкові підвищення та пальцеві вдавлення), яка, за думкою Д. Г. Рохліна⁹ і П. Боева¹⁰, дозволяє інтерпретувати трепанацію як оперативне втручання через ендогенні причини. Характерно, що більшість відомих нам фактів трепанації в гальштатській культурі пояснюється саме як "ритуальна медицина"¹¹. Маргінальність інвентарю поховання № 4 на тлі всього городища, а також характер маніпулятивних слідів на черепі дозволяють нам вбачати в цьому випадку трепанації поширену обрядову практику "нейтралізації шкідливого впливу померлого".

Примітки:

1. Автор вдячний І. В. Бруяко за надану можливість використати антропологічний матеріал його розкопок.
2. Програма краніологічного дослідження за: Алексеев В. П., Дебец Г. Ф. Краниометрия. Методика антропологического исследования. — М., 1964. — 127 с.
3. Coon C.S. *The races of Europe*. — NY, 1939. — P. 137.
4. Програма дослідження аномалій та епігенетичних ознак будови черепа за: Мовсесян А. А., Мамонова Н. Н., Рычков Ю. Г. Программа и методика исследования аномалий черепа // *Вопросы антропологии*. — 1975. — Вып. 51. — С. 31–47.
5. Програма палеопатологічного дослідження за: Бужилова А. П. Древнее население. Палеопатологические исследования. — М., 1995. — 189 с.; її ж. Палеопатология в биоархеологических реконструкциях // *Историческая экология человека. Методика биологических исследований*. — М., 1998. — Вып. 1. — С. 98–122.
6. Nemeskeri J., Kralovansky A., Harsanyi L. *Trephined skulls from the tenth century* // *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*. — Budapest, 1965. — T. XVII. — P. 344–346.
7. Медникова М.Б. Трепанация у древних народов Евразии. — М., 2001. — С. 43.
8. *Ibid.* — С. 52, 95–99.

9. Рохлин Д. Г. Болезни древних людей (кости людей различных эпох — нормальные и патологически изменённые). — М.; Л., 1965. — С. 273 (?).
10. Boev P. Symbolische Trepanationen // XIIe Congres international D'Histoire De La Medicine. — Budapest-Constantza, 1970. — P. 123–124.
11. Ehrhardt S., Simon P. Skelettfunde der Urnenfelder- und Hallstattkultur in Wurttemberg und Hohenzollern // Naturwissenschaftliche untersuchungen zur vor- und fruhgeschichte in Wurttemberg und Hohenzollern. — Stuttgart, 1971. — B. IX. — S. 54–55.

Dr. Valentina Voinea
(Romania) *

CAUSES OF THE END OF THE ENEOLITHIC IN THE AREA OF THE WEST-PONTIC COAST. THE SETTLEMENT FROM THE ISLAND OF "LA OSTROV", ON LAKE TAŞAUL (NĂVODARI, CONSTANȚA COUNTY)

The progress that we have seen during the last decades in the sphere of the inter-disciplinary theory has left its mark on the archaeological investigation and interpretation methods too. It is not surprising that the theme of natural catastrophes, narrated metaphorically since ancient times, returns to the attention of researchers, after being considered, for a long period of time, a naive interpretation of a fantastic literature¹.

In this context, the causes that determined the end of the ancient Gumelnit a civilization appear to us much more complex than it was initially thought, and the hypothesis of the violent penetration of some north-Pontic tribes² is still contested today. More than any other region, the area of the north-Pontic shore impresses both through the spectacular funerary discoveries from Varna (MACHT 1988; LE PREMIER OR, 1989), Durankulak (DURANKIULAK, 2004) and Devnia (TODOROVA H., 1971a), as well as through the fast disappearance of the flourishing Eneolithic settlements, without the cultural metamorphoses that were so habitual in other regions. What exactly led to the end of these flourishing communities, and how did their disappearance influence subsequently the evolution of the Gumelnita settlements from the neighbouring regions?

* Стаття друкується у авторській редакції.

Prior to the presentation of the data referring the end of the Eneolithic in the region mentioned above, we deem appropriate the analysis of the last habitation level of the Gumelnit a settlement of the island of "La Ostrov", Lake Taşaul (Năvodari). As the recent discoveries at this site have been described in the preliminary accounts (MARINESCU-BÎLCU S. et alii, 2000–2001, VOINEA V., 2001), we will dwell now only on those aspects that are connected with the last Eneolithic level.

Even if the waters of the lake have destroyed much of the settlement, the stratigraphy that was best glimpsed in the north-western part of the island offers us important clues concerning the end of the habitation. In the S γ section (8 sectors of 4 by 4 metres, 128 square metres), under the vegetal level, whose thickness does not surpass 0,30 m, we have discovered a compact layer of rocks, chaotically positioned (fig. 1), without delincating foundations as in the case of the constructions from Durankulak (DIMOV T., 2003). The blocks of stone are to be found all over the island, and they are present in the S β , S γ and S δ (fig. 2) surveys. That is why we rule out the possibility of an anthropic action that would have led to the formation of that layer. After the analysis of the sediments, C. Haită has reached the following conclusion:

The silt matrix with elements of pebble corresponds to a natural accumulation, in another period of rising of Lake Taşaul's water level. What we cannot say for sure is to what chronological moment it corresponds. (HAITĂ C., 2000–2001, p. 152).

Fig. 1-S α , st. 1–4, US. 3001-3002-3003-3004

The stratigraphic position of this rock layer suggests a moment that is close to abandonment, as the blocks of stone cover **directly** the last habitation level. Thus, vessels that could be made whole again, broken *in situ*, or even complete, have been discovered, on the entire investigated surface, underneath and among the blocks of stone. (fig. 3–4).

Fig. 2 S8 NE profile

Fig. 3-S α , st. 3, US. 3007

Fig. 4-S α , st. 8, US. 1089

The last level of habitation, having the texture of a flooded layer, impresses by the richness and the diversity of the biological material (fig. 5-6):

- blades, "burinas", graters, microlites, little axes, small silex chisels, schist, anchor and weights for the fishing nets, cut out of limestone;
- needles, spikes, small chisels, polishers, bone spindles, horn handles;
- spindles, weights, ceramic colanders;
- copper spikes;
- bone, stone and pierced shell beads;
- bone idols, with a rectangular upper side and idols of the type en violon.

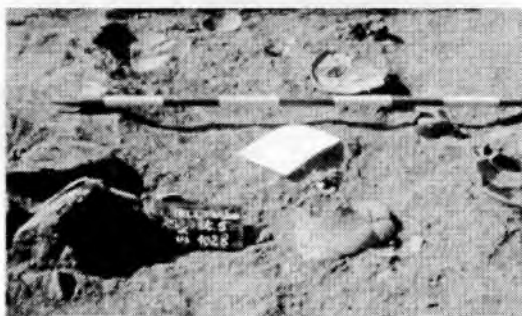
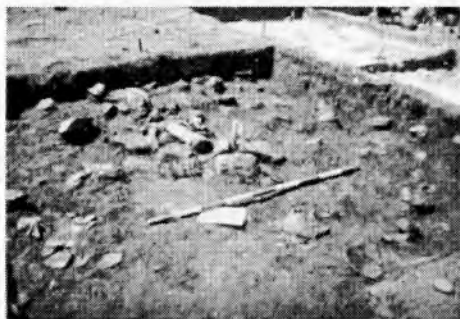

Fig. 5-6: the last Eneolithic level, flooded — Sα, st. 5, US 1028

The pieces display different stages of fashioning and wear: unrefined, whole or fragmentary, with strong signs of wear, burned.

The ceramic material discovered in this level finds its best analogies in the Gumelnita A2 final levels from Harsova and Carcaliu: dishes with

an inwardly inclined edge (LĂZURCĂ E., 1984, pl. VI / p. 431), large platters (HAȘOTTI P., 1997, fig. 105), bowls of small dimensions, with careening or bulging shoulders (HASOTTI P., 1997, fig. 102–103), vessels with a tall, tronconical neck (LĂZURCĂ E., 1984, pl. IX / p. 434; HASOTTI P., 1997, fig. 104), supply vessels with a bulging shoulder and a short, straight margin (LĂZURCĂ E., 1984, pl. X / p. 434; HAȘOTTI P., 1997, fig. 103). Along with the typically Gumelnita decoration (graphite painting), there are also, in a low percentage, elements of the Varna tradition: black polished engobe — *pseudofirnis* — and the decoration of the *Ezerovo* type (incised, notched motifs, covered with white or gray paste, alternating with polished surfaces). H. Todorova has dated these decorative elements, seen in a much larger percentage in the settlements from the regions of the Varna — Beloslav lakes, during the Varna 2 c — 3 c phases (TODOROVA H., 1971b; TODOROVA H., TONČEVA G., 1975, p. 45).

Also worthy of remembering are a few decorative elements used both at the end of the Gumelnita A2 phase, and during the Gumelnita B1 / Varna III phase. We mention the luxury category of the bi-tronconical, bulging shoulder vessels, for the decoration of which two techniques were associated: graphite painting — motifs organized in registers, on the neck — and "parantheses"-like impressions, positioned in horizontal rows, on the bulging part of the belly. Pieces similar to the ones from Năvodari (MARINESCU-BÎLCU S. et alii, 2000–2001, pl. 12 / p. 146), with or without little conical ears, have been discovered on the entire area of the Gumelnița — Karanovo VI cultural complex: in the coastal region, in Kozareva — a tell in the vicinity of Kableshkovo — (GEORGIEVA P., 2003, fig. 4: 1-4 / p. 228), in northern Thrace, in Karanovo (HILLER St., NIKOLOV V., 1997, Tafel 137:4, 8), in the vessel complex of Smjadovo (POPOV N., 1987; MACHT, 1988, Kat. 18 — Abb. 4 / p. 86), in Dolnoslav (MACHT, 1988, Kat. 23 — Abb. 46 / p. 88), north of the Danube, in tells like Căscioarele (VOINEA V., 2003, pl. 123), Sultana (ANDRIEȘESCU I., 1924, pl. XXV, 3–4 / p. 88; pl. XXX–XXXI / p. 95), Pietrele (HANSEN S., DRAGOMAN A., et alii, 2005, fig. 19:4 / p. 23), in Dobrogea, at Cernavodă (SCHUCHHARDT C., 1924, Abb. 7 / p. 15) etc.

The chronological inclusion of the last level that was flooded during the final Gumelnita A2 phase is also suggested by the presence, in this layer, of some Cucuteni type C imports — 2 sallow ceramic fragments, with shells in their paste, decorated with the "comb" (VOINEA V., 2001). After the periodization proposed by A. Dodd — Opritescu⁴ proposed, the import dates from the old phase, when the string-like decoration had not appeared yet, being also partially contemporary with

Cernavodă Ia (DODD-OPRIȚESCU A., 1980, p. 548; 1981, p. 511). The oldest imports of this kind in the Gumelnița area have been seen on the line of the Danube, in the final Gumelnița A2 level in Carcaliu (LĂZURCĂ E., 1984; 1991)⁵, and in the Cernavodă Ia level, next to Cucuteni A4 imports, in the tells from Hârșova (POPOVICI D., HASOTTI P., 1988–1989, p. 291; HAȘOTTI P., 1997, pp. 128–129)⁶.

In the same flooded level, a wholly special complex was discovered, unique until now in the Gumelnița area — a double grave⁷. Its hole, covered by cemented silt sediment, pierces the destruction level of a dwelling (L. I) of the lower layer, and in the filling, there are pieces of baked adobe. The clear stratigraphic situation determines us to attribute this grave to a habitation sequence. If the NNE-SSW orientation is found in the majority of the contemporary funeral discoveries, the placing of these two bodies was not so usual:

— the first skeleton, in a crouching position on the left side, had its arms bent, placed in front of its head, and it was set on a stone bed (fig. 7–8); in the filling of the hole, ceramic fragments have been discovered, originating from three vessels that could not be made whole again, a horse phalanx, polished on one side, with traces of red ochre, a silex tip and a small axe (MARINESCU-BÎLCU S. et alii, 2000–2001, p. 125); according to the preliminary archaeological study, the skeleton belonged to a man who was over 60, of a sub-average stature (BĂLTEANU A.C., 2004–2005);

Fig. 7 — grave G. 1/skeleton nr. 1

Fig. 8 — grave G. 1, stone block structure, under skeleton nr. 1

— the second skeleton has appeared under this stone structure, lain on its back, with its lower limbs bent towards the right, the right arm bent from the elbow and lifted up at the face's level, the left arm stretched along its body (fig. 9); inventory — ceramic fragments, a tip, a grater and a silex blade, a schist spindle (fragmented). The hole's filling covered another structure, also made of stone blocks, directly over the schist elevation (fig. 10) (MARINESCU BÎLCU S., VOINEA V. DUMITRESCU S., 2003, p. 211).

Fig. 9 — grave G. 1 / skeleton nr. 2

Fig. 10 — grave G. 2, stone block structure, under skeleton nr. 2

For the region of the west-Pontic coast, an *intra-muros* funeral was recorded only in the Batareiata point (situated north-east of Varna); on the occasion of construction labour, people have discovered here a grave with no inventory, with the skeleton in a crouching position, sitting on the left, with the head oriented towards the north (MIRČEV M., 1961, pp. 120–122). The cultural attribution was done on the basis of the pieces discovered near the grave, in a destruction level (burnt bones, baked adobe); the ceramics displayed analogies with the one discovered in the layer VII from Durankulak, dated to the Hamangia IV phase (SLAVCEV VI., 2000–2001, 2003).

It is possible that the double grave from Navodari was not singular, because, among the fauna remains, sparse human bones have been discovered — 7 long bone fragments, and two metapodes, with no anatomical connection between them (MOISE D., 2000–2001, p. 155–164).

The lack of an abandonment level between the stones and the flooded layer, the richness of the archaeological material dispersed on the entire investigated surface, as well as the presence of the double grave suggests the fast abandonment of the settlement, probably caused by a quick flood. Following the excavations in the zone of Lake Taşaul, Daniela Popescu and Caraivan Glicherie have propounded the next re-enactment of the landscape for the period at issue:

The level of the Black Sea was with about 20 m lower than today's level. On the current place of Lake Tasaul, the river Casimcea flowed on a deeply incised valley, with steep slopes, ending in a fluvial-marine

liman, probably barred by a coastal belt, situated much more in the offing. (...) During the period 7000–3000, an intense alluvial process of the coastal sector situated south of the Clisargic promontory takes place, in the context of the continuous rise of the sea level, nearing the current height. The coastal belt was probably situated between the two promontories, represented today by the islands of Ada and La Ostrov, but at much lower heights (between –15 / –10 metres). The Casimcea River was rather strong, and pierced the coastal sand barrier (POPESCU D., GLICHERIE C., 2002–2003, p. 57).

This data comes in concordance with the ichthyological analysis made on an osteological batch, taken from the flooded level: it has been noticed that the both the number of osteological remains and the dimensions of the determined individuals are superior for the fresh water taxa. Of the total of 154,673 kg, estimated on the basis of the reconstruction of the dimensions, 88% represent fresh water fish: carp, catfish, pikeperch, perch, average or large perch (RADU V., 2000–2001, p. 167–168)⁸. Fishing was done chiefly in fresh water, as the Eneolithic settlement was probably situated on a promontory near the mouth of the Casimcea River. The rise of the water's level, corroborated with the vertical, descending movement of the tectonic block, to which we add an important water presence from the Casimcea Valley - all these geomorphologic transformations could determine the flooding of the settlement (HAITĂ C., 2000–2001, p. 152).

The same geographical position — at the mouth of a river, close to the sea — went also for the majority of the "lake" settlements⁹ of the west-Pontic coast, dating from the end of the Eneolithic and/or to the early Bronze Age (according to Bulgarian periodization): at the mouth of the rivers Djavolska, Rapotamo, Patovska, Batova, in the Kamcia valley — from the juncture point of the Louda and Goljama Kamcia rivers, up to the point where they flow into the sea — and in the Provadyska valley, the most populated of them all (LAZAROV M., 1993; IVANOV I., 1993; 1994; DRAGANOV V., 1995). Only a rapid rise in the seawater's level could have led to the simultaneous flooding of the Eneolithic settlements clustered in this valley: Ezerovo I (Train station), Ezerovo II, Strachimirovo I (east), Poveljanovo, Morflotte (Varna I) and Arsenala. I. Ivanov was inclined to accept the idea of a large scale cataclysm, which would have ended the existence of the Eneolithic settlements of the Varna area, and he brought as arguments the following elements: the layer of rocks that directly overlaps the late Eneolithic pieces and the presence of the pollen in the flooded level, covered by the rock layer (IVANOV I., 1989, p. 56).

How did this phenomenon come into being?

According to the chronology that was established by the Bulgarian researchers, the end of the settlements' existence came the end of the Eneolithic, during the Varna I final phase. Owing to the rise of the seawater's level, the coastal area was abandoned for over 200 years (4100–3850 BC), with the exception of the late settlement of Sozopol (DRAGANOV V., 1995, p. 236). By confronting the C14 data that were published for the "lake" settlements (BOJADŽIEV J., 1995, tab. 5 / p. 183) with the chronological table of the Romanian Eneolithic (BEM C., 2000–2001, pp. 44–45, fig. 7 / p. 49), we obtain, for the 4000–3900 cal. BC interval, the following synchronicities:

Gumelnita A2c — beginning of Gumelnita B1 — Cernavoda Ia — Cucuteni A3 / A4 — Varna III.

Even if, at first sight, the synchronicities may seem impossible, a thorough analysis of the C14 data, in relation to the ceramic imports coming from a Cucuteni environment (Cucuteni A3 and Cucuteni type C — the old phase), make this contemporaneity comparison possible. While the Gumelnita communities from Dobrudja and north-eastern Muntenia kept their old traditions, as the ceramic material is predominantly of Gumelnita A2 tradition, in the rest of the Romanian plain, we notice more and more elements of a western persuasion (probably coming in from a Sălcuța-Krivodol environment), which determines the transition to the Gumelnita B1 phase. This explains the presence of the Cucuteni A3 imports, both in a Gumelnita A2 level, in Brăilița, Lișcoteanca (*the sites of Moș Filon and Movila Olarului*), Rîmnicelu, Cireșu (HARTUCHE N., 1980), Carcaliu (LĂZURCĂ E., 1984; 1991), Hârșova, Târgușor — Sitorman (HAȘOTTI P., 1997, p. 101), and in a Gumelnita B1 level, in Gumelnita and Căscioarele (DUMITRESCU VI., 1964).

The stratigraphic situation from Harsova rules out the possibility of some violent invasions; between the Cernavoda Ia and Gumelnita A2 levels, there is **no** stratigraphic pause, as the first dwellings from Cernavoda were built over a layer of levelling with ceramics from Gumelnita. At a simple analysis of the artifacts discovered in these dwellings, the Gumelnita tradition is obvious, showing a peaceful cohabitation of the two communities.

In the area of the west-Pontic coast, nothing suggests a violent penetration of the eastern tribes; over the level of the final Eneolithic (Varna III), flooded in most of the investigated settlements, a period of abandonment has followed, a period during which the destroyed dwellings have been covered in an alluvial layer, rich in sea shells. During the period of the early Bronze Age — by the periodization of the Bulgarian researchers — the habitation was resumed, but for a short

while only, as the "lake" settlements were again flooded. In the interval of time comprised between the end of the Encolithic and the beginning of the Bronze Age, the eastern presences from the west-Pontic space boils down to funerary discoveries and isolated pieces (ISTORIA DOBRUDJA, 1984, p. 57). Situated in the central area of Dobrudja, the Casimcea grave (HAȘOTTI P., 1997, p. 130–131) delimits the direction of the sporadic eastern penetrations, beyond the Danubian line, towards the interior of Dobrudja and from here, further on, down to the coastal area. Among the funerary discoveries from the west-Pontic region, we mention the tumulus grave from Reka Devnia (MIRČEV M., 1961, p. 117–120) and the 17 graves¹⁰ from the Durankulak necropolis, dated to the Cernavodă Ic phase (Renie) / Protojamnaja (DURANKULAK, 2004). To this, we add fortuitous, uncertain discoveries — a tumulus grave in Agigea, a grave in Baia-Hamangia (HAȘOTTI P., 1997, p. 131) and other graves with an uncertain inclusion¹¹, discovered in Sarichioi (OBERLÄNDER-TÄRNOVEANU E. and I., 1979).

While the "lake" settlements from the Varna region have been flooded, south of Burgas, in the Sozopol harbour, a late Encolithic enclave has been maintained. The underwater investigations that were undertaken here have allowed for the reconstruction of the terrain's configuration — the settlement, dating from the end of the Varna III culture and the beginning of the Cernavoda I culture (4100–3850 BC), was situated near the mouth of the Patovska River, in a marshland, where the Varna III communities could survive for a longer period of time (LAZAROV M., 1993, p. 10; DRAGANOV V., 1995, pp. 236, 239).

What were the causes of these population displacements — locals and aliens?

The inter-disciplinary studies complete more and more, like in a puzzle, the general picture of the climatic changes from the end of the Atlantic. The chronological interval 6050–5600 cal. BP / 4100–3650 BC was characterized by a pronounced warming of the climate, with long, hot summers (TOMESCU M., 1998–2000, p. 268). In order to stress the amplitude of these phenomena, we mention only a few timely conclusions, concerning the modifications of the paleo-environment from different micro-regions.

In eastern Macedonia (the Drama basin), the lowest alluvial accumulations on the Xeropotamos River have been recorded at the end of the final Neolithic and during the period of the early Bronze Age, following a rainfall deficit (LESPEZ L., 2003). Again for the Balkan Peninsula, we mention the palinological data, obtained from sediments taken from two sub-alpine lakes (altitude: 2320–2340 m), situated in the Rila Mountains (Bulgaria); we mention the same aridity of the area after

6000 BC, and the percentage of coniferous trees decreases, in favour of the deciduous species (TONKOV S., MARINOVA E., 2005).

North of the Danube, in the region of Maramureş (L. Preluca Tiganului, Muntii Gutaiului), the palinological analyses indicate an altitudinal expansion of the hornbeam (*Carpinus*) after 5750 BC, in the context of a climatic warming (FEURDEAN A., 2005). In the central European area, after the period of *optimum climatic* (7500–6300 BC), some major climatic modifications are registered; in the context of the warming of the climate during the period 6300–6000 BC, the forest limit northwards of the Swiss Alps reaches the maximum altitude of 2260 m (WICK L. et alii, 2003). The palinological, malacological and sediment analyses made for L. Neuchatel indicate a strong warming during the interval 6000–5000 BC, associated to an increase in the erosion rate (SCHWALB A. et alii, 1998).

The effects of this warming have made their presence felt in the coastal areas too, determining the process of the marine transgression. That is why the Neolithic transgression in the Black Sea's basin must not be regarded as an isolated phenomenon, as similar events, for the same chronological interval (6000–5500 BC) were recorded in distant regions — in the coastal area of the Indian Ocean (DALONGEVILLE R., PRIEUR A., 1995)¹².

In the area of the west-Pontic coast, the late Atlantic period (6300–6000 BC) was characterized, as the pollen diagrams made for the Varna, Durankulak, Shabla - Ezeretz Lakes indicate, by the receding of the mixed coniferous forests and by the expansion of the lands cultivated with cereals (*Triticum monococcum*, *Triticum dicoccum*, *Triticum aestivum*, *Hordeum vulgare*) (BOZILOVA E., FILIPOVA M., 1991; RYAN B.F., 1997). The deterioration of the mixed coniferous forests can be explained by the expansion of the agricultural terrain, as the anthropic factor had a considerable role in the desiccation of the climate (deforesting, repeated cultures in the same area). Also, the influx of salinity suggests, for the same period, a rise of the seawater's level (CHRISTOVA R., 2003, p.40, tab. 1/p. 37).

Even if the problem of the presence of the stenothermal fish and of the molluscs of the *Spondylus* type in the Black Sea continues to remain unsolved, the data concerning the temporal and spatial repartition of the *Spondylus* ornaments come in concordance with the climatic changes. Resuming the entire problematic connected with the presence of the *Spondylus gaederopus* species in the Black Sea, H. Todorova has again emphasized the amplitude of the natural phenomena and their catastrophic effects on the Eneolithic communities from south-eastern Europe¹³ (TODOROVA H., 1995, p. 90). According to the author,

during the first half of the 5th millennium BC, the west-Pontic shore, having a rocky aspect, as well as the seawater — warm, rich in oxygen, and with a higher salinity than the current one — met the ideal conditions for the development of the *Spondylus* mollusc species. Subsequently, beginning with 4300 BC, the *Spondylus* species starts to gradually disappear, thus explaining the scarcity of the shell ornaments in the Gumelnița area, compared to the ones discovered in the necropolis from Hamangia (TODOROVA H., 2000). What would have been the causes for this disappearance? On the one hand, the rapid rise in the Black Sea's water level, as a result of the strong climatic warming, as the average yearly temperature was 3° higher than the current one, has led to a lower level of salinity; on the other hand, the rocky basis of the coast has been sanded, through important sedimentary accumulations.

Consequently, the eastern penetrations must be regarded in the context of the climatic changes from the end of the Eneolithic. The new-comers have preferred, at first, the Dobrudjan steppe, because they moved south on the Danubian line, at the end of the Gumelnița A2 phase, as is proven by the discoveries from Hârșova (POPOVICI D., HAȘOTTI P., 1988–1989, p. 293; HAȘOTTI P., 1997). The Cernavodă penetrations have taken place **after** or at most **during** the moment of the flooding of the west-Pontic coast's settlements. The disappearance of the Dobrudjan settlements has ruptured the balance of the cultural exchanges, determining the gradual decrease of the old Gumelnița centres north of the Danube, situated in the Gumelnița B1 phase.

Similar phenomena also happen south of the Danube, as the area of northern Thrace was gradually depopulated. While in the west of the Balkan Peninsula and in the area of Transylvania, new Sălcuța and Bodrogkeresztúr settlements flourished (the III–IV phases), in Thessaly, Thrace, Muntenia and the west-Pontic zone, the natural catastrophes sped up the end of the Dimini, Dikili Tash-Slatino, Gumelnița — Karanovo VI cultures. To this, we add the foreign population penetrations, migrating in several successive waves, and coming from the east. The hypothesis of some population shifts is also strengthened by the discoveries from the Rhodope Mountains — the Yagodina culture, defined on the basis of discoveries from caves, and attributed "*possibly to emigrants from Thrace*" (TODOROVA H., 1995, p. 90).

While the Gumelnița area shrunk, and the traditional forms (Gumelnița A2) were only kept south of the Danube, the Sălcuța culture extended towards Banat and east of the Olt River, and the direction of the cultural exchange was moved to the west. Many Sălcuța settlements date from the IIc and III phases, a period during which the Gumelnița

civilization had vanished (ŞIMON M., 1989). By corroborating the climatic and the geomorphologic transformations with the modifications that emerged in the inter-cultural relations, we find a plausible explanation concerning the end of the Gumelnita civilization. The shift of the populations towards the hilly area and towards the west causes the Krivodol — Sălcuta — Bubanj cultural complex to become the centre of cultural "dissemination"; the mining centre of Ai Bunar enters a decline, whereas Rudna Glava and the Transylvanian area, occupied by the Bodrogkeresztúr communities impose themselves. The old traditions "are reborn" in the Salcuta environment, but the traditional forms are metamorphosed; instead of the multitude of shapes and decorations, of plastic themes, instead of the skilfulness of the "artist" who, with a minimum of means, managed to "animate" his work, the utilitarian forms and the rigid imitations that followed a canon are all that remain.

Far from giving final answers to such a complex problem, our approach emphasizes a few aspects:

- The climatic changes that took place at the end of the Atlantic have determined chain processes, which surpass the cultural limits;
- The ceramics' typology, reduced to sites or micro-regions, risks offering an erroneous chronological succession. That is why reconsiderations of old periodizations are in order, in concordance with the C14 data and the ceramic imports. The partial Gumelnita A2c — Gumelnita B1 — Varna III contemporaneity demonstrates the existence of several regional aspects, with distinct evolutions, depending on each region's features.
- The cultural symbioses, the peaceful cohabitations make increasingly inoperative the notions of culture and phase — sometimes established *a priori*, only on typological bases.

In the end, with no fear of exaggeration, we stress the stringent necessity of an ample project of multi-disciplinary investigation of the west-Pontic territory, as this region showed perhaps the best the general transformations from the end of the Encolithic.

Notes

1. *The controversies concerning the amplitude and the duration of the Neolithic transgression in the Black Sea are far from being solved; the theories vary from the diluvial theory, proposed by the geologists W. Ryan and W. Pitman, in the work Noah's Flood: the new scientific discoveries about the event that changed history (1998), recently supported also by P. Dimitrov (DIMITROV P., 2003), to the hypothesis of some slow geomorphologic changes, accelerated only during the last millennium, owing to the*

- anthropic factor (GENOV I., PEYCHEV V., 2001). In the manifest-article *Use of systematic, Paleoflood and Historical Data for the Improvement of Flood Risk Estimation. Review of Scientific Methods*, several researchers have emphasized the imperative necessity of designing an ample project which could allow the systematic processing of the latest data obtained from inter-disciplinary research - either geological, hydraulic, palinological, malacological etc. — concerning the climatic evolution and the geomorphologic changes that took place during the Holocene (BENITO G. et alii, 2004). Otherwise, the truncated, partial presentation of the investigations risks distorting more and more the scientific truth.
2. In 1981, P. Roman wrote: In the eastern half of Muntenia and in Dobrudja, and south of the Danube down towards Varna, partly over a Cernavodă I basis, and partly over a void produced by the dislodgement of these populations (s.n.), we see the settling of the tribes that penetrated during the Usatovo movement, whence a new culture resulted, which received its name from another representative settlement from Cernavodă (II), situated on a low terrain, close to the Danube (ROMAN P., 1981, p. 40). E. Comsa considered that the lack of the late Gumelnita settlements around the coast could be explained by the penetration of the north-Pontic tribes, which have dislocated and assimilated the local communities (COMȘA E., 1991, p. 174).
 3. In the study of the sediments, C. Haită wrote: A last stage in the history of the island takes place after the abandonment of the settlement, and it begins with the accumulation of the level with frequent ceramic fragments; these display a rolled aspect, and their sedimentary matrix has the characteristics of transformations in a damp state. (HAITĂ C., 2000–2001, p. 152).
 4. The oldest Cucuteni C ceramic material, discovered in the Cucuteni A4 environment in Draguseni and Fedeleseni, is characterized by sallow paste, mixed with minced shells, striped decoration, made with the "comb" (an indented matrix, possibly the edge of a shell), associated with impressions. The motifs — festoons, beams, undulations, spirals — cover most of the exterior surface, especially the neck and the shoulder. Beginning with the Cucuteni A-B2 phase, the decoration of the type C category simplifies, string-like motifs appear, au repoussé buttons. In the Cucuteni B phase, we witness a process of assimilation to the Cucuteni fashion of the C type of ceramics: the degreasers diversify, the oxidizing baking appears more and more often, and the string-like decoration evolves — and the predominant motif, the beam, is rendered in various techniques. (DODD-OPRITESCU, 1980, p. 548–550).
 5. E. Lăzurcă has included the Cucuteni type C ceramics in the old phase, "as it is decorated only with comb-made impressions and with sting marks, and the ones with the string are completely absent" (LĂZURCĂ E., 1984, p. 17).
 6. At the basis of the Cernavoda Ia level (the L4 dwelling), Cucuteni A3-A4 and Cucuteni type C ceramic imports have been discovered.
 7. As they were discovered in different campaigns, the two skeletons have initially been registered, out of prudence, as G. 1 (1999) and G. 2 (2002). After the total dismantling of the two structures made of stone blocks, we observed that the two bodies had been put in the same hole, in a "two-storied" grave.
 8. The marine species - sturgeon and dorado - appear very rarely, as fishing in the open sea was of scant importance; because the dorado is harder to fish in the open sea,

- V Radu suggested that it was captured on the Casimcea River's canals that flow into the sea, in the area of a lagoon (RADU V., 2000–2001, p. 168).*
9. *The underwater research undertaken in Arsenala have demonstrated the lack of grounds for the term of lake settlements; what was initially thought to be palafitte dwellings have turned out to be suddenly flooded constructions, with a wooden superstructure that was well-preserved in the sedimentary accumulations (MARGOS A., 1978; ZMEIKOVA I., 1991; IVANOV I., 1993; LAZAROV M., 1993).*
 10. *The graves G. 12, G. 15, G. 24, G. 119, G. 128, G. 162, G. 164, G. 166, G. 181, G. 190, G. 448, G. 982, G. 985, G. 99, G. 1028, G. 1061, G. 1126.*
 11. *Lacking elements for certain dating, the authors have included the graves "in a culture from the end of the Neolithic and from the beginning of the Bronze Age" (OBERLÄNDER-TÄRNOVEANU E. și I., 1979, p. 64).*
 12. *The French archaeological mission, led by R. Boucharlat has begun, starting with 1984, ample archaeological and inter-disciplinary research in the area of the oriental coast (the Indian Ocean) of the United Arab Emirates. During the first period of the shore's evolution (6000–5500 BC), the ocean's waters have invaded the coastal area, altering the fluvial accumulations.*
 13. *H. Todorova considered that the climatic transformations have initially attacked (first half of the 5th millennium BC) the south of the Balkan Peninsula, occupied by Dimini, Maliq and Dikili Tash — Slatino communities. During the second stage, corresponding to the Varna III phase (Gumelnita B1 in Muntenia), the process was much more ample — the catastrophe was of colossal scope (TODOROVA H., 1995, p. 90) — as it comprised vast territories of northern Thrace, north-eastern Bulgaria, Muntenia and the area of the west-Pontic coast. The desiccation of the climate, the increase in temperature, followed by the marintransgression and the flooding of the low river meadows — all these transformations have determined the destruction of many Eneolithic settlements.*

А. О. Стратонова

ПРИРОДНИЙ КАТАКЛІЗМ ЯК ФАКТОР ЕТНОГЕНЕЗУ (за Л. М. Гумільовим)

Виявлення і вивчення впливу природних умов на етнічні процеси, що протікали на ранніх етапах історії людства, є предметом дослідження провідних вчених минулого і сучасності. Завдяки їхньому доробку з'явилися так звані "географічні", або "інвайронменталістські" теорії етносу, серед яких помітне місце займають праці Л. М. Гумільова. Взявши за теоретичне підґрунтя його роботи, присвячені проблемам етногенезу, а також матеріали археологічних досліджень, дані

палеогеографії та палеоскології, ми спробуємо прослідкувати кореляцію розвитку етнічних спільностей з природними катаклізмами мезолітичної доби.

За Л. М. Гумільовим, етнос — це стійкий, складений природньо колектив людей, який протиставляє себе усім іншим аналогічним колективам, що визначається відчуттям комплементарності, і який відрізняється своєрідним стереотипом поведінки, що закономірно змінюється в історичному часі¹. Колективам, які вирізняють самі себе з навколишнього світу, завжди притаманна спільність поведінкових рис, які не є випадковими. Ці риси виражаються в процесі адаптації людей в етнічному і ландшафтному середовищі і складають стереотип поведінки, що вирізняє етнос². У археологічній науці такий стереотип поведінки визначається як адаптивний. Він охоплює всі сфери життя людей: матеріальну культуру, побут, спосіб життя, господарство, соціальну і суспільну сфери, духовну культуру. Археологічно цей процес фіксується в матеріалах поселень, жител, вогнищ, в їжі, посуді, а також у комплексі знарядь праці. Оскільки єдиною неадаптивною ознакою, з досліджуваних нами, є морфологічний склад знарядь праці, то саме ця ознака є підставою для виділення окремих археологічних культур.

Співвідношення археологічної культури та етнічної спільності виходить за межі власне археології. Незважаючи на спільність таких атрибутів, як походження і матеріальна культура, соціально-економічні зв'язки, антропологічний тип, археологічний матеріал фрагментарний і у ньому відсутні головні атрибути етносу, такі як мова, самосвідомість та інші³. Таким чином, археологічна культура визначається як певна сукупність різних слідів та залишків діяльності минулих суспільств і культур. Було б помилковим ототожнювати археологічну культуру і власне культуру як феномен історичної дійсності⁴. Але знайдені археологами залишки минулого зберігають результати діяльності давніх суспільств. Для досліджуваного нами періоду це насамперед численні знаряддя праці, що репрезентують різні варіанти розвитку крем'яної індустрії. Реконструкція поведінкового аспекту життєдіяльності мезолітичних спільнот потребує аналізу функціонального складу знарядь праці, що допомагає виявляти локальні особливості адаптації носіїв різних культурних традицій до навколишнього середовища. Безпосередньою етнодиференціюючою ознакою можуть бути морфологічні особливості знарядь праці⁵.

З визначення етносу, запропонованого Л. М. Гумільовим, витікає розуміння етногенезу як процесу проходження етносом усіх стадій свого розвитку (фаз етногенезу), що протікає від моменту виникнення етнічної спільноти до її зникнення⁶. Процеси етногенезу охоплю-

ють усі етноси, що перебувають у динамічному стані. Кожний процес починається у своєрідних географічних умовах за наявності тих чи інших традицій, властивих вихідним формам⁷. Спрямованість етногенетичних процесів детермінована середовищем, саме цим обумовлена і несхожість етнічних колективів. Зв'язок утворених етносів з ландшафтами, що їх містять, виявляється у пристосуванні етнічного колективу і його господарської діяльності до певних умов⁸.

При поселенні, через об'єктивні обставини, перевага віддавалася територіям, де поєднуються два і більше ландшафтів. Саме на таких територіях, де етнічна ситуація відрізняється найбільшою строкатістю, умови для розвитку етнічних спільностей найоптимальніші.

Розвиваючи цей принцип, Л. М. Гумільов припускає, що там, де межі між ландшафтними регіонами розмиті і спостерігаються поступові переходи від одних географічних умов до інших, процеси етногенезу менш інтенсивні⁹. Якщо ж ландшафт змінюється внаслідок різних кліматичних змін, то етнос, втрачаючи звичні умови, бідніє, чисельність його скорочується і можливе або вимирання, або міграція в пошуках звичних умов. При переселенні етнос шукає область, схожу на ту, в якій він склався¹⁰.

У дослідженнях Л. М. Гумільова етнос розглядається як органічна частина конкретного геобіоценозу (екосистеми). Постійна пульсація екзогенної (в першу чергу кліматичної) складової цієї екосистеми викликала часті зміни в біоті, тобто мала місце перебудова ландшафтного і етнічного системоутворюючих параметрів.

В залежності від динаміки кліматичних умов в тому чи іншому регіоні природні зміни відбувалися поступово або були різкими, стрибкоподібними. В останньому випадку ми стикаємося з поняттям природного катаклізму. Під природним катаклізмом ми розуміємо швидко виникаючу зміну в навколишньому середовищі, яка може призвести до масової загибелі живих організмів¹¹. На жаль, прагнення встановити безпосередній зв'язок історичних подій з коливаннями клімату приречене на невдачу. Встановити можна лише зв'язок опосередкований і складний.

Розглянемо викладені вище положення на прикладі функціонування етнічних культур мезоліту України. Хронологічні межі та внутрішня періодизація даної епохи має відмінності у різних природно-кліматичних зонах.

Аналіз доробку вітчизняних археологів у галузі відтворення етнічних процесів мезолітичної доби засвідчує наявність декількох підходів до оцінки динаміки етносів у часі. Розглянемо найбільш поширені з них.

Л. Л. Залізняк встановлює хронологічні межі середньокам'яного віку від 8,1 до 5 тис. років до н. е.¹², що є оптимальним для лісового та лісостепового зональних комплексів. Л. І. Мацкевой синхронізує мезоліт західної України з 9–4 тис. до н. е. і відносить до цього періоду пізньоплейстоценові (DR III) та голоценові докерамічні пам'ятки¹³. В. Н. Станко пов'язує початок мезоліту з настанням голоценової доби (10,3 тис. р. тому)¹⁴. Такий значний проміжок часу відображає більш повільний характер природно-кліматичних змін у південних, степових та гірськокримських, зональних комплексах, і, відповідно, поступову перебудову етнічної карти цих регіонів.

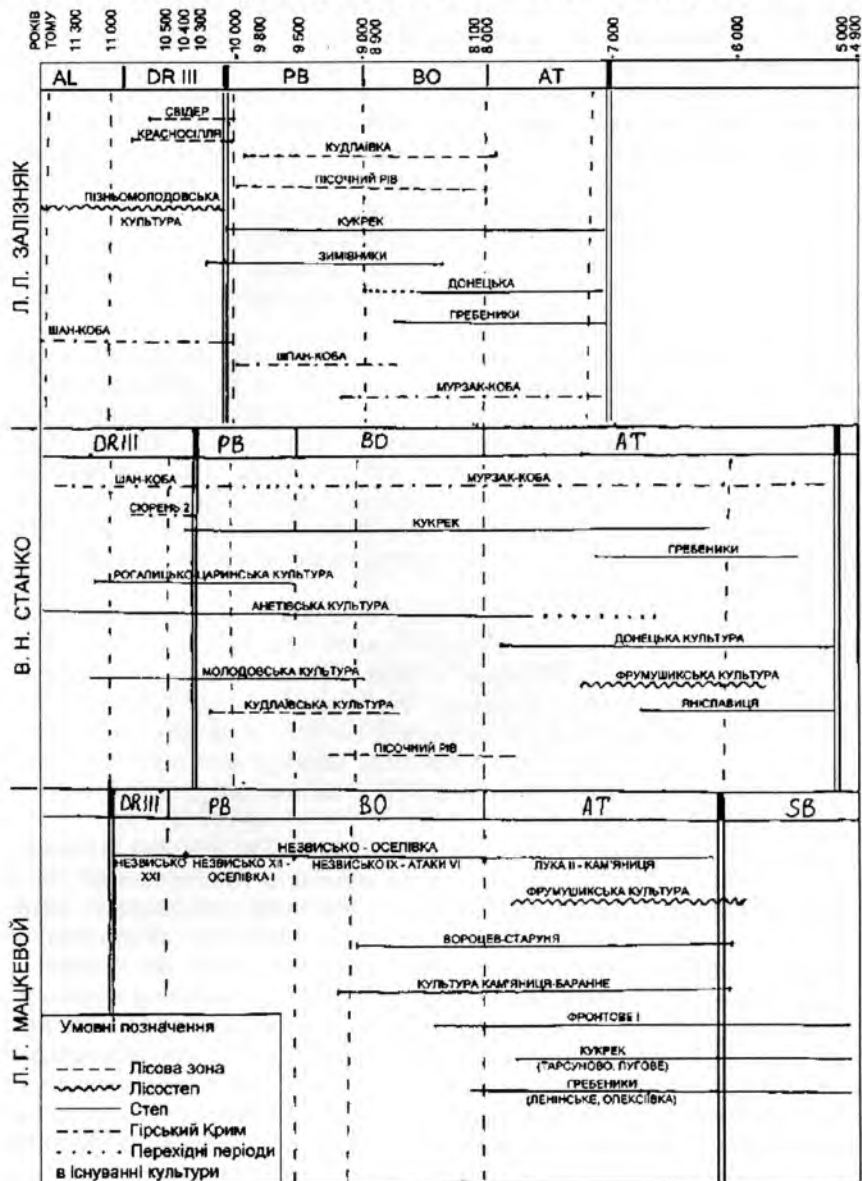
Природний катаклізм, викликаний зникненням льодовикової ситуації, вплинув більшою чи меншою мірою на етногенетичні процеси усієї території сучасної України.

Л. Л. Залізняк зазначає, що на межі плейстоцену та голоцену, яку більшість дослідників проводять між дріасом III та пребореалом — близько 10 тис. років тому, через різкі зміни природного середовища відбулася радикальна перебудова етнокультурної карти України. Жодна з культур фінального палсоліту не пережила цього природно-кліматичного зламу без суттєвих наслідків. Вони або взагалі припинили своє існування (свідерська, молодовська, шанкобинська), або трансформувалися настільки, що правильніше їх називати окремими мезолітичними культурами¹⁵.

Л. Г. Мацкевой виділяє на початку голоцену швидку і докорінну трансформацію ландшафтів позатропічного простору, наслідком якої стала радикальна зміна обставин, в яких існували первісні колективи. В результаті природного катаклізму встановився більш теплий та вологий клімат, розширилася зона лісової та лугової рослинності, сформувалися родючі ґрунти, що викликало зміни в можливостях використання людиною природних ресурсів і відповідно перебудову господарського механізму.

Причому, якщо на півночі України в Поліссі у цей час відбулася майже повна заміна населення, то на півдні, в Надчорномор'ї та у Криму, нащадки фінальнопалсолітичних спільнот продовжують мешкати і в мезоліті (кукрек, шпанська культура)¹⁶. На автохтонному розвитку етнічних культур мезоліту наголошує і В. Н. Станко¹⁷. Отже, поряд з повною трансформацією культур північного регіону, ми можемо простежити безперервний етногенетичний процес на півдні (див. таблицю). Можливо, причину такої відмінності слід шукати в особливостях поширення половецького потепління, яке було потужним на півночі¹⁸, і майже невідчутним в південних регіонах України¹⁹, де пізній дріас і пребореал становили відносно однорідний максимально холодний і сухий природно-кліматичний період.

Етнокультурна схема мезолітичних пам'яток України

З початком бореалу відбувається потепління та поступове зволоження клімату (на півночі — аридизація²⁰), що добре прослідковується на матеріалах уандійського потепління (8,9–8,3 тис. р. тому), відомого як бореальний термічний максимум. У межах степового та гірськокримського зональних комплексів відбуваються помітні зміни в етнічній структурі (див. таблицю).

Але, досліджуючи Керченський п-ів, Л. Г. Мацкевой відмічає, що в початку голоцену природне середовище тут майже не змінювалося, таким чином для цього регіону природні катаклізми були нехарактерні. Це відбулося на еволюційному характері етногенетичних процесів, що не зазнали різких зламів²¹.

В лісовій і лісостеповій зонах більшість етнічних спільностей не змінили традиційний спосіб життя в бореалі (див. таблицю), тобто кліматичні коливання тут були низькоамплітудними. Під час тимчасової стабілізації екологічної ситуації в окремих регіонах виникли досить міцні нові етнічні об'єднання, які залишили помітні сліди в розвитку культури не лише місцевого населення, а й сусідніх територій Молдови, Румунії, Білорусі, Польщі, Росії (гребениківська, кукрекська, пісочнорівська, кудлаївська тощо)²².

У підсумку даного дослідження слід зазначити, що мезоліт як культурно-історична епоха не був хронологічно синхронним в різних фізико-географічних зонах. Зональні особливості багато в чому визначали характер функціонування конкретних екосистем.

В результаті першочергового значення набувають саме локальні особливості етнічних процесів мезолітичної доби. Важливий вплив на останні здійснили господарсько-культурні зміни, викликані природно-кліматичними зрушеннями. Приклад подібних взаємозв'язків в екосистемах — вплив природного катаклізму на основний промисловий вид. Так, виникнення сосново-березових лісів у північній частині території сучасної України стало причиною міграції стад північного оленя із даної палеогеографічної області на пошуки звичних умов існування, які змістилися в північні широти. На зміну північному оленю сюди прийшли представники фауни закритих просторів. Носії свідерської та красно-сільської культур — спеціалізовані мисливці на північного оленя — або мігрували слідом за ним, або адаптувалися до нових умов, змінивши не лише основний промисловий вид, а й етнічну належність.

Розглянута нами епоха розвитку людства була багатою на кліматичні зрушення. Вони набували характеру природних катаклізмів у північних регіонах території сучасної України і поступово пом'якшувалися, розтягувалися у часі з просуванням на південь. Проте незмінною залишалась їх корегуюча роль у розвитку етногенетичних процесів. Здатність пристосовуватися до нових умов розглядається як результат біологічної ознаки — здатності до мінливості. А оскільки

остання не безмежна, тому ми спостерігаємо вимирання етносів або, в іншому випадку, їх міграцію.

Сучасні розробки на стику географії та археології допомагають знайти підтвердження багатьох теоретичних положень, висунутих Л. М. Гумільовим. Але, як і кожна теоретична концепція вона має ряд дискусійних аспектів, вирішити які можна лише під час наступних досліджень в даній галузі.

Примітки:

1. Гумилев Л. Н. *Этносфера: история людей и история природы*. — СПб., 2002. — С. 52.
2. Там же. — С. 53.
3. Смынтына Е. В. *Вопросы культурно-исторической адаптации (по материалам мезолита степной Украины)* // *Записки исторического факультета*. Вып. 4. — Одесса, 1997. — С. 13–15.
4. Захарук Ю. Н. *Археологическая культура: категория онтологическая или гносеологическая?* // *Восточная Европа в эпоху камня и бронзы*. — М., 1976. — С. 4.
5. Сминтина О. В. *До проблеми визначення етнічних властивостей матеріальної культури у первісну добу (за матеріалами мезолітичних пам'яток України)* // *Етнічність в історії та культурі: матеріали і дослідження*. — Одеса, 1998. — С. 174.
6. Гумилев Л. Н. *Указ. соч.* — С. 192.
7. Там же. — С. 250.
8. Там же. — С. 246.
9. Гумилев Л. Н. *Этногенез и биосфера Земли*. — М., 1994. — С. 232.
10. Гумилев Л. Н. *Этносфера...* — С. 104–105.
11. Будыко М. И., Голицын Т. С., Израэль Ю. А. *Глобальные климатические катастрофы*. — М., 1986. — С. 23.
12. Залізняк Л. Л. *Передісторія України X-V тис. до н.е.* — К., 1998. — С. 23.
13. Мацкевой Л. Г. *Мезолит запада Украины*. — К., 1991. — С. 3.
14. *Давня історія України* / ред. С. С. Березанська, В. М. Гладилін, М. І. Гладких. Т. 1. — К., 1997. — С. 114.
15. Залізняк Л. Л. *Указ. соч.* — С. 209.
16. Мацкевой Л. Г. *Указ. соч.* — С. 94.
17. *Давня історія України*. — С. 119.
18. Залізняк Л. Л. *Указ. соч.* — С. 22.
19. Сминтина О. В. *Зональність ранньопервісних культур: дослідження, факти, теорії*. — Одеса, 2001. — С. 58.
20. Залізняк Л. Л. *Указ. соч.* — С. 25.
21. Мацкевой Л. Г. *Мезолит и неолит Керченского полуострова. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук*. — М.; Л., 1970. — С. 27.
22. *Давня історія України*. — С. 135.

АНТИЧНА НУМІЗМАТИКА В ОДЕСЬКОМУ (НОВОРОСІЙСЬКОМУ) УНІВЕРСИТЕТІ

"Нумизматика, и в частности античная, можно сказать без преувеличения, представляет собой отрасль археологического знания" — писав у 30-х роках минулого століття А. Н. Зограф¹. В цьому, тепер вже застарілому визначенні місця нумізматики серед інших історичних наук², є, однак, і доля істини. І не тільки тому, що монети є речовими пам'ятками, вивченням яких займається археологія. Формування фонду джерел античної нумізматики Північного Причорномор'я тісно пов'язане з розвитком античної археології після приєднання причорноморських степів до Росії. "Классическая археология обязана в значительной степени своим преуспеванием первым исследователям Новороссийского края, обратившим внимание на его важность в историко-археологическом отношении"³. Слідом за археологією античного Причорномор'я і почасти завдяки їй виникає суспільний і науковий інтерес до пам'яток нумізматики. Накопичення нумізматичних джерел йшло у напрямку створення персональних і музейних колекцій. Дослідженню проблем нумізматики в Одесі на початку XIX ст. сприяло і те, що в цей час у Західній Європі була розроблена і успішно застосовувалась наукова систематизація античних монет Е. І. Еккеля. Були закладені підвалини античної нумізматики в описі типів, вагових систем, метала монет, зроблені перші кроки в оцінці монетних даних для політичної історії та культури⁴, з'явилися перші каталоги-визначники⁵.

У витоків античної нумізматики в Одесі стояли такі ентузіасти археології як І. О. Стемповський, І. П. Бларамберг, М. Н. Мурзакевич та ін. На протязі XIX ст. антична нумизматика Північного Причорномор'я пройшла шлях від формування джерельної бази, первинної обробки і введення в науковий обіг монет, до вивчення складних проблем грошового обігу (О. Л. Бертъе-Делагард).

Успіхам античної нумізматики в Одесі сприяло створення міського музею старожитностей (1825), Одеського товариства історії та старожитностей (1839). При Ришельєвському ліцеї (1817) було створено Мінц-кабінет. Учбова діяльність багатьох викладачів ліцею (М. Н. Мурзакевич, В. Н. Юргевич та ін.) успішно поєднувалася із захопленнями археологією та нумізматиною. В 1843 р. при Товаристві було організовано музей, до якого з 1849 р. передавалися всі знай-

дені на території Північного Причорномор'я монети (в 1858 р. сталося об'єднання Одеського міського музею старожитностей та музею Товариства). Товариство отримало право проводити розкопки. Розкопки М. Н. Мурзакевича на о. Левке (Зміїний) в 40-х рр. суттєво поповнили нумізматичну колекцію Товариства. Згідно звіту Товариства за 1859 р. нумізматична збірка музею налічувала 1723 екземпляри, музею Товариства — 12891⁶.

На момент відкриття Новоросійського університету (1865) в Одесі склалися певні традиції археологічних та нумізматичних досліджень. Відмітною рисою наукової творчості вчених Одеси, в тому числі, викладачів історико-філологічного факультету університета, був її краєзнавчий характер⁷. Плідно працювали в області античної археології багато вчених (Ф. К. Брун, В. Н. Юргевич, Н. П. Кондаков, П. В. Бекер та ін.). Складовою частиною їх наукової проблематики і археологічної діяльності була нумізматика Північного Причорномор'я. Їхні археологічні дослідження поповнювали нумізматичні фонди Одеси.

У центрі уваги одеських вчених ХІХ ст. була проблема встановлення місцезнаходження античної Тіри. Не дивно, що особливу увагу привертали нумізматичні пам'ятки цього міста, які довгий час залишалися достатньо рідкісними.

Для історичних досліджень в Новоросійському університеті характерна участь професорів і викладачів в роботі наукових Товариств, в тому числі, Одеського товариства історії та старожитностей. В ХІХ ст. членами Товариства спочатку із викладачів Ришельєвського ліцею, а згодом Новоросійського університету "було більше 50, причому серед них такі видатні знавці місцевої археології як Брун та Юргевич"⁸. Ф. К. Брун, який багато зробив для вивчення стародавньої історії Причорномор'я, в праці, що була присвячена сорокаріччю ОТІС, наводить дані про склад нумізматичної колекції Товариства і звертається із закликом до співгромадян, "у коих случайно находились бы древние монеты и другие памятники старины", приносити їх до музею, "где они не только бы хранились хорошо, но еще могли пригодиться для сличения с другими подобными предметами, и таким образом, могли быть полезными и нужными для науки"⁹. Однак Ф.К.Брун ігнорує монетні знахідки при вивченні проблеми місцезнаходження античної Тіри.

Тісна взаємодія університету з ОТІС знайшла яскраве відображення в діяльності професора римської словесності В. Н. Юргевича (1849–1899). Спочатку він обіймав посаду секретаря, а потім і віце-президента Товариства. Серед його багаточисельних статей, вміщених у "Записках" ОТІС, є і нумізматичні, які свідчать про глибокий інтерес автора до монетної справи міст Північного Причорномор'я. Саме

завдяки публікації В. Н. Юргевича дослідникам стали доступні монети Тіри, які зберігалися в Одеському музеї¹⁰. У доповіді на VI археологічному з'їзді В. Н. Юргевич залучає монети Тіри для обґрунтування місцезнаходження міста в Акермані¹¹. Список монет, наведений в цій праці, з колекції кишинівського кореспондента Товариства І. К. Суручана, у подальших дослідженнях використовувався всіма, хто займався історією міста. Виконуюючи обов'язки охоронця музею товариства, В. Н. Юргевич наводить дані про склад його нумізматичної колекції¹². Заслуги В. Н. Юргевича на археологічній та нумізматичній ниві були відмічені Товариством: "Возьмем ли мы область памятников греческих, римских или генуэзских, возьмем ли область нумизматики, особенно знаменитой Тиры-Аккермана, везде мы найдем живые следы ученой деятельности нашего юбиляра"¹³.

Нумізматика Тіри привертає увагу і інших співробітників університету, активних членів ОТИС. Свідчення про монетні знахідки в Тірі та тіраські монети можна знайти у працях Ф. А. Струве, Н. П. Кондакова, О. О. Кочубинського, які відвідали як члени Товариства в різні часи Акерман з метою археологічного дослідження¹⁴. У звіті академіка Н. П. Кондакова згадуються монети, знайдені у прибережній частині міста. За рік до того Акерман обстежив спеціаліст з римської та грецької історії та словесності Ф. А. Струве. Його уваги не оминули такі рідкісні для Тіри знахідки, як золотий статер Лісімаха та тіраська срібна драхма (статер Лісімаха поступив до музею Товариства).

Професор-славист О. О. Кочубинський, неодноразово відвідувавший Акерман у 70–80 рр. XIX ст., серед інших знайдених там предметів називає тіраські монети і надає їх докладний опис.

Про важливість фіксації монетних знахідок в Тірі свідчить той факт, що саме монети ще до розкопок Е.Р.Штерна були головним аргументом для тих вчених, які розміщали місто на території Акермана¹⁵.

До нумізматики звертаються і спеціалісти, які вивчали історію і культуру античного світу, спираючись на писемні пам'ятки. Так, В. І. Модестов, історик і філолог-античник, залучає монети як історичне джерело в роботі, присвяченій римській писемності в період царів: "Там, где нужно было, — пишет В. И. Модестов, — коснутся сохранившихся древнейших монет, я подробно, со ссылками на списки их в издании надписей Ричля и на описание их в издании надписей Момзена, привожу эти монеты"¹⁶.

Син відомого хірурга В. М. Пирогов, який читав в університеті в 1879–1888 рр. історію Рима, подарував музею Товариства привезені ним з Малої Азії стародавні монети (біля 600)¹⁷.

Дослідження в області нумізматики, як і інших спеціальних та історичних дисциплін, йшли паралельно з опрацюванням загальноіс-

торичної проблематики¹⁸. Предметом викладання нумізматики в цей час ще не стала.

Однак, про використання нумізматичних пам'яток в учбовому процесі свідчить Мінц-кабінет при університеті, створений на базі Мінц-кабінета Рішельєвського ліцею (з ліцея при передачі поступило "греческих и римских серебряных монет 73 экземпляра, медных 782"). Завідував Мінц-кабінетом в 60-их роках Ф. А. Струве. Улаштуванням кабінету був зайнятий також В. Н. Юргевич¹⁹. Для придбання експонатів для Музею витончених мистецтв і Мінц-кабінету в закордонну командировку було відправлено Ф. А. Струве (1868)²⁰.

Кабінет продовжував поповнюватись і в наступний час. Після ліквідації університету (1920) колекція Мінц-кабінету була передана в археологічний музей²¹.

В ці роки історична наука розвивається не в університетській формі. Були створені нові учбові заклади, в яких продовжили учбову і наукову діяльність багато співробітників університету. На археологічному відділенні Археологічного інституту (1921–1922) вперше в Одесі читають курс нумізматики²². Особливу роль у розвитку історичної науки відігравала Одеська комісія краєзнавства (1923–1930), яка продовжувала традиції ОІС.

Одним з напрямків наукової діяльності одеських археологів залишається антична нумізматика. В Одеському історико-археологічному музеї вперше було створено відділ нумізматики. Розборці нумізматичної колекції сприяв головний охоронець музею М. Ф. Болтенко²³. Після відновлення роботи університету (1933) і історичного факультету (1934) відновлюється тісна взаємодія з Одеським музеєм. Співробітники музею приймають участь в учбовому процесі університету (М. Ф. Болтенко читав спецкурс), виступають з науковими доповідями на університетських конференціях, разом з університетом проводять розкопки²⁴. У передвоєнні роки ці зв'язки слабшають.

Практика співробітництва відновлюється після повернення університету з евакуації. Спільні розкопки університету і музею в Ніконії (М. С. Синіцин, А. Г. Загінайло), Тірі, Орловці (Р. Д. Бондар), дослідження античних поселень Нижнього Подністров'я суттєво збагатили фонди музею. Були знайдені нові археологічні матеріали, в тому числі, нумізматичні, які змінили уявлення про деякі аспекти життя античних полісів та їхньої хори у Північно-Західному причорномор'ї. Так, невідомі раніше монети скифського царя Скіла, випущені в Ніконії, відкрили нову сторінку у взаємовідносинах міста зі скифами (А. Г. Загінайло).

Нумізматичний матеріал, отриманий під час археологічного дослідження римської фортеці у с. Орловка на Нижньому Дунаю дозво-

лили вирішити низку кардинальних питань з історії фортеці (Р. Д. Бондар).

Якісно новий етап у розвитку античної нумізматики в Одеському університеті пов'язаний з іменем видатного вченого-античника, професора П. Й. Каришковського, який завідував кафедрою історії стародавнього світу і середніх віків (з 1963 по 1988 рр.). В науковій і викладацькій діяльності П. Й. Каришковського важливе місце належить допоміжним дисциплінам. Їм були створені самостійні курси нумізматики, античної епіграфіки, історичної хронології, палеографії²⁶. П. Й. Каришковський стає провідним вченим з проблем античної нумізматики Причорномор'я. Їм було видано понад 180 творів, серед яких головне місце належить нумізматичним працям²⁷.

Наукові праці П. Й. Каришковського вирізняє комплексний підхід до нумізматичних джерел, використання традиційних і новітніх методів у нумізматичних дослідженнях. Приоритетного значення набуває вивчення грошового обігу. Такий підхід відповідає сучасному рівню розвитку нумізматики як науки. На цей час нумізматика переростає значення допоміжної історичної дисципліни, оскільки "не только занимается определением и атрибуцией монет и использованием их как датирующего материала в археологии или иллюстративного — в истории. Нумизматика в области экономической истории — истории денежного обращения и торговых связей — может самостоятельно решать и более сложные проблемы"²⁸. В працях П. Й. Каришковського вивчення грошового обігу виступає як необхідна умова для реконструкції економічної історії античного суспільства. В той же час, монети залишаються для нього важливим джерелом з політичного і культурного життя²⁹.

Заслугою П. Й. Каришковського є створення їм одеської "нумізматичної школи". Проводячи велику викладацьку роботу, він особисто впливав на своїх студентів. Під його керівництвом були захищені кандидатські дисертації, присвячені проблемі грошового обігу Північно-Західного причорномор'я в античний час (А. Г. Загінайло, С. А. Булатович, О. С. Столярик). З 1988 по 1993 рр. кафедру історії стародавнього світу і середніх віків очолював учень П. Й. Каришковського — А. Г. Загінайло, який поєднував археологічні дослідження із заняттями нумізматикою³⁰. Їм було написано понад 50 наукових праць, в тому числі, по нумізматичній проблематиці.

Продовженням традицій П. Й. Каришковського є читання загального курсу нумізматики і спецкурсу "Антична нумізматика" (з 1993 р. на кафедрі археології і етнології України). Розробляються проблеми монетної справи і грошового обігу античного Причорномор'я (кафедра археології та етнології, С. А. Булатович), історії і істо-

ріографії античної нумізматики в Росії (кафедра історії стародавнього світу і середніх віків, Т.О.Ізбаш). На базі університету регулярно проводяться "Чтения памяти П. О. Карышковского" (в 2004 р. відбулися VI "Чтения...").

Науково-дослідницька та педагогічна діяльність П. Й. Каришковського була безпосередньо пов'язана з Одеським археологічним музеєм. За його участю створено нумізматичний кабінет (1960) і нумізматична частина "Золотої кладової" (1971)³¹. Фонди музею були і залишаються базою для проведення практичних занять по нумізматиці зі студентами.

Результати наукового вивчення однієї з найбагатших колекцій античних монет в Одеському археологічному музеї, постійно зростаючої за рахунок археологічних розкопок музею і університету, знаходять відображення в лекційних курсах з нумізматики.

Примітки:

1. Зограф А. Н. Античная нумизматика // МИА. — 1951. — № 16. — С. 15.
2. Про місце нумізматики серед інших історичних наук див.: Казаманова Л. Н. Введение в античную нумизматику. — М., 1969. — С. 5; Потин В. М. Введение в нумизматику // Труды Государственного Эрмитажа. — 1986. — Т. XXVI. — С. 70 слл.
3. Юргевич В. Н. Исторический очерк пятидесятилетия Императорского Одесского Общества истории и древностей. — Одесса, 1889. — С. 3.
4. Потин В. М. Монеты, клады, коллекции. — СПб., 1993. — С. 5.
5. Напр., Mionnet T. E. Description de medailles antiques, grecques et romaines. — Paris, 1806–1813. — Т. I–VI; Supplement, 1818–1837. — Т. 5–VIII.
6. Булатович С. А. Из истории нумизматического собрания Одесского общества истории и древностей (античная коллекция) // 150 лет Одесскому обществу истории и древностей. — Одесса, 1989. — С. 30–31.
7. Попова Т. Н., Станко В. Н. Исторические исследования в Одесском университете: традиции и современность // Вестник Одесского государственного университета. — 1995. — Вып. 5. — С. 39–40; Попова Т. Н. Историографический процесс в региональном измерении: Из истории Новороссийского университета // Библиотечное дело и краеведение: Сборник научных трудов. — 2001. — Вып. 3. — С. 72. З історії історичної науки в Одеському (Новоросійському) університеті див.: Одесский университет за 75 лет — Одесса, 1940; Одесский университет 1865–1990. — Одесса, 1991; Аппатов С. И., Демин О. Б., Першина З. В. Историческая наука в Одессе. — Одесса, 1995; Історія Одеського університету (1865–2000). — Одесса, 2000; Професори Одеського (Новоросійського) університету: Біографічний словник. В 4-х тт. — Одеса, 2000.
8. Маркевич А. Состав императорского Одесского Общества истории и древностей в 1839–1901 гг. // ЗООИД. — 1902. — Т. XXIV. — С. 99.

9. Брун Ф. Одесское общество истории и древностей, его записки и археологические собрания. — Одесса, 1870. — С. 26–27.
10. Юргевич В. Н. Монеты Тиры, хранящиеся в музее Одесского Общества истории и древностей // ЗООИД. — 1889. — Т. XV. — С. 1–12.
11. Юргевич В. Н. Замечания о некоторых местностях Новороссийского края, заслуживающих археологического исследования // Труды VI Археологического съезда в Одессе (1884). — Т. II. — Одесса, 1884. — С. 41.
12. Юргевич В. Н. Краткий указатель музея Императорского Одесского общества истории и древностей. — Одесса, 1892; 2-го изд. Исторический очерк пятидесятилетия Императорского Одесского Общества истории и древностей. — Одесса, 1889. — С. 30, 37.
13. Яковлев В. Я. Пятидесятилетие ученой деятельности В.Н.Юргевича. — Одесса, 1892. — С. 17.
14. Кондаков Н. П. О некоторых мелких предметах древности, найденных в Аккермане в 1867 г. // Труды II Археологического съезда. — СПб., 1876. — Т. I. — С. 20–24; Струве Ф.А. Археологические заметки по поводу посещения Аккермана и его окрестностей в летнее время 1866 г. // ЗООИД. — 1867. — Т. VI. — С. 607; Кочубинский А. А. Тира (Тирас)-Белгород-Аккерман и его новая латинская надпись от 1454 г. // ЗООИД. — 1901. — Т. 23. — С. 82–87, 95–96, 179–180.
15. Див. літературу з питання: Карышковський П. О., Клейман І. Б. Древний город Тира. — К., 1985. — С. 18 слл.
16. Модестов В. Письмо в редакцию // Журнал Министерства народного просвещения. — 1868. — Ч. CXL. — С. 641.
17. Записка д. ч. В. Н.Пирогова // ЗООИД. — 1902. — Т. XXIV. — С. 64–65.
18. Див. Попова Т. Н. Вказ. праця. — С. 72.
19. Маркевич А. И. Двадцатилетие императорского Новороссийского Университета Исторические записки. — Одесса, 1890. — С. 613–614.
20. Професори Одеського (Новоросійського) університету. — Т. 4. — С. 169.
21. Дложевський С. С. Одеський державний історико-археологічний музей. — К., 1927. — С. 8. В експозиції музею було виставлено (1926 р.) переданих з Міністерства 334 монети Північного Причорномор'я і 362 монети інших грецьких міст: Архів Одеського археологічного музею. Акти за 1926–1927 рр. Акт № 3 від 26.VII.1926.
22. Боровой С. Я. Одесский археологический институт // 150 лет Одесскому археологическому музею АН УССР. — К., 1975. — С. 5–7.
23. Карышковский П. О. Золотые и серебряные монеты Ольвии из собрания Одесского общества истории и древностей // Памятники древних культур Северо-Западного Причерноморья. — К., 1982. — С. 124.
24. Добролюбский К. Истфак Одесского университета // Историк-марксист. — 1936. — В. 2. — С. 177.
25. Чухрий П. Г. Археологическая наука — важная часть исторических знаний (К столетию Одесского государственного университета) // МАСП. — 1966. — В. 5. — С. 253.
26. Демин О. Б. Вклад П. О. Карышковского в разработку проблем вспомогательных исторических дисциплин // Древнее Причерноморье (чтения памяти про-

- фессора Петра Осиповича Карышковского). Тезисы докладов. — Одесса, 1989. — С. 4–6.
27. Петр Осипович Карышковский (1921–1988). Библиографический указатель. Сост. С.Е.Любомудров. — Одесса, 1991; Виноградов Ю. Г. Петр Осипович Карышковский // Видные ученые Одессы. — Одесса, 1994. — В. 4 и 5. — С. 63–69.
28. Потин В. М. Монеты, клады, коллекции. — С. 24.
29. Карышковский П. О., Клейман И. Б. Вказ. праця; Карышковский П. О. Монетное дело и денежное обращение Ольвии (VI в. до н. э. — IV в. н. э.). Дисс. на соиск. учен. степени докт. ист. наук. 1968. — Одесса, 2003; його ж: Монеты Ольвии. — К., 1988.
30. Булатович С. А., Станко В. Н. Памяти Анатолия Георгиевича Загинайло // Николай и античный мир Северного Причерноморья. — Одесса, 1997. — С. 316–317.
31. Дзис-Райко Г. А., Ванчугов В. П. П. О. Карышковский и Одесский археологический музей // Древнее Причерноморье (чтения памяти профессора П. О. Карышковского). Тезисы докладов конференции. — Одесса, 1989. — С. 6–8.

О. А. Пригарін

ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ РОСІЯН СТАРООБРЯДЦІВ (ЛИПОВАН): ЗДОБУТКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Наявність такого яскравого культурного феномену, яким є група липован — росіян старообрядців, зумовлює науковий та суспільний інтерес. Особливий характер групи, на наш погляд, надає широкі можливості для розвитку різних напрямків сучасних гуманітарних наук. Серед таких виразних якостей спільноти зазначимо: транснаціональність (розташування на прикордонні та орієнтованість на міжнародні масштаби життєдіяльності); етноконфесійність (група виникає та функціонує водночас у вимірах етнічних та релігійних факторів); замкненість та традиціоналізм (свідоме обмеження своїх кордонів через сакралізацію "старого", "традиційного"); субетнічність (наявність усіх ознак такого роду спільності, включаючи унікальну структуру ідентичності); діаспорність (паралельне усвідомлення своєї належності до різних політичних просторів зі збереженням романтичного зв'язку з історичною батьківщиною). У минулому та культурі групи виявляється ще чимало рис, які можуть приваблювати науковців.

Враховуючи це, предметом нашої уваги стали комплекс старообрядницького світогляду у його історичній динаміці, а також носії та-

кого світосприйняття у контексті своєї самотності. Такий підхід й зумовив методологічну рису наших дослідницьких робіт — комплексність. Це не лише механістичне поєднання тем та дисциплін, які допомагали нам розкрити специфічність групи, це насамперед — намагання виявити, зафіксувати та проаналізувати явища регіонального варіанту старообрядницької традиції, виходячи з іманентно-групової логіки. Спостереження над цим варіантом і привело не до міждисциплінарного співробітництва (хоча і воно мало місце), а до трансдисциплінарності — тенденції та компоненти розкриваються через власну специфічність, а не через заданість та заангажованість (навіть — і ефективно) інструментарієм та концептами певних наук.

Це методологічне гасло сформувалося у межах розробки етнорегіонального різноманіття населення Буджаку. Кафедра археології та етнології України ОНУ ім. І. І. Мечникова, починаючи з 1994 року проводить тут етнографічні експедиційні роботи. З 1996 року певне місце серед них зайняли студіювання липован. Накопичений досвід вимагає попереднього узагальнення, а також вже може вважатися серйозним підґрунтям, щоб констатувати наявність "одеського центру" у розробці старообрядницької проблематики.

З'ясувати новаторство цього одеського центру можна через короткий огляд історіографічних здобутків. Якщо у науці ще з XIX ст. склалися дві основні тенденції — зовнішня критика та апологетика, то зараз маємо чітко зазначений медіативний характер, який аналогічний сучасному "постколоніальному письму". Через такі дослідження культура липован репрезентується не як самоцінність, не як "міноритарне" відхилення від загальної історії, а зводиться до одного з шляхів "святкування різноманіття" у контексті і регіонів, і країн, і сусідніх культур. Такими методологічними уявленнями підриваються репресивний (з боку суспільства) і нарцисивний (власне груповий) підходи.

З методу спостереження — і у формі включення, і у формі експедиційної роботи ми дуже органічно перейшли до співтворчого "переживання". Це яскраво підкреслюється чисельними фактами зворотного зв'язку — не лише накопичення емпіричного матеріалу (приналежний шлях пізнання), а й зацікавленість групи та суспільства у результатах праці. В той же час, це не романтичний з нашого боку "похід у народ", а зважений академічний прагматизм. Він базується на усвідомленні необхідності таких знань у самих старообрядців, а також їх оточенні¹.

Якщо раніше були два альтернативних підходи, які у суперечності між собою утворювали ідеологічні міфологеми, то зараз поступово виростає ще одна якість — можливість прозорого погляду на події водночас: старообрядців мовою своїх сусідів та управлінців; специ-

фічними парадигмами липованського світогляду на спільну практику життєдіяльності. У цій амбівалентній та органічній структурі "діалогу" і створюються наші праці, як істориків, етнографів, лінгвістів, політологів тощо. При тому, пам'ятаючи про артикульований парадокс через риторичне запитання Г. Співака "Чи може пригноблений говорити?", не беремо на себе сміливість вести розмову "ЗА" липован, а надаємо можливість сказати власно "ІМ" та бути почутими і зрозумілими.

У витоків наукового вивчення липован знаходилося чимало суспільних діячів, політичних лідерів, учених, письменників тощо. Серед них і ті, яких необхідно згадати, святкуючи 140-річчя одеського університету. Це і А. О. Скальковський², і К. Ф. Надеждін³. Їх розробки явно обслуговували колоніальний центр: старообрядці для них — це "розкольники" та "злодії" і з ними потрібно боротися. Знаковою фігурою такого дискурсу став М. С. Суботін⁴. У відповідь такої "офіційній історіографії" праці писалися вже на місцях. Проте апологетика старообрядництва заважала їх широкому розповсюдженню. Та і напевно чи така точка зору тоді могла бути почутою і зрозумілою. Навіть тепер, коли цей підхід набув свого узагальнення і був викладений Ф. Ю. Мельниковим у вигляді науково зваженої за стилем монографії⁵, до неї прислуховуються лише фахівці. Але, слід відзначити, що академічна увага до цієї праці нерідко має вузько-прагматичний характер — через чисельні унікальні дані робота приваблює вчених, перш за все, як джерело. Спадкоємцями "липованської традиції" в науці стали вчені першої генерації у Румунії (Ф. Кирилле, А. Данілов, А. Іванов)⁶, яких ПОЧУЛИ. Повторюючи загальну тенденцію східноєвропейського народознавства, вони визначали розвиток крізь філологічні студії. І лише зараз разом із молодшими колегами (А. Ворона, П. Іпатов)⁷ перейшли до історії і антропогеографії. В результаті їх діяльності маємо не лише ґрунтовні наукові розвідки, а й продуману освітянську систему (підручники, хрестоматії тощо).

Кардинально ситуація змінюється лише через демократизацію літератури. Перші "позапартійні" підходи зустрічаємо серед творів письменників кінця XIX ст. Яскравим прикладом цього стосовно липован були есе В. Г. Короленко⁸. Романтизм дискурсу набув майже офіційного статусу тільки наприкінці XX ст., коли сучасні суспільні діячі в Росії починають звертатися до старообрядців як до "борців проти західної модернізації", як до "позабутих парадигм руськості".

Ще у 1960-х рр. розгорнулася археографічна діяльність у середовищі різних груп старообрядців. З того часу науковці різних центрів (перш за все — Москва та Новосибірськ) переконливо довели невичерпаність джерельних скарбниць прихильників "давнього благочестя", а також академічну невідомість історичного минулого таких груп.

Тому починається ретельна джерелознавча розробка окремих історико-етнографічних варіантів старообрядницьких культур.

В Одеському університеті такий напрямок яскраво репрезентується працями А. Д. Бачинського⁹. Серед результатів діяльності цього вченого треба вказати реконструкції ранньої історії некрасівців на Дунаї, їх взаємин з українськими задунайцями, формування липованського населення регіону. Введення до наукового обігу різноманітних архівних джерел дозволило досліднику поставити питання на перспективу — про шляхи та форми заселення старообрядцями пониззя Дунаю, про роль некрасівського козацького елемента в цих процесах, про реально-наукове відтворення історії окремих поселень-общин та інші.

В той же самий період старообрядницьке населення Бессарабії привертає увагу історико-археографічної експедиції Московського державного університету ім. М. В. Ломоносова на чолі з професором І. В. Поздеевою¹⁰. Протягом п'яти польових сезонів її співробітники збирали матеріал у липованських анклавах регіону. Завдяки цьому в археографічній лабораторії МДУ зберігаються унікальні книжкові пам'ятки (136 рукописів та 64 друковані), які знаходилися у церквах та приватних зібраннях липован. На жаль, більша частина результатів мистецтвознавчого, етнографічного, фольклористичного змісту так і не була оприлюднена.

Комплексність підходу, яку продемонстрував цей центр, визначила і подальший розвиток історіографічного процесу в цілому. Зокрема, у такій перспективі намагаємося і ми розкрити старообрядницьку модель світосприйняття та її особливості. Ця мета конкретизується у такій проблематиці: контекст регіону (варіативність російської православної культури), контекст оточення (міжетнічні взаємини), простір та час сакралізації (синхронно-діахронні реконструкції "своїх" кордонів), механізм відтворення традиції у "замкненому" суспільстві, усвідомленість консерватизму та його впливу на культуру групи.

Наприкінці ХХ ст. відбувається вибух наукових досліджень старообрядництва і липован зокрема. До них звертаються різні наукові центри — від Владивостока до Відня. Позиціонуючи одеський центр, намагаємося його вписати до контексту співпраці з традиційними школами (Москва¹¹, Бухарест¹², Кишинів¹³) та новими осередками — Софія (К. Є. Анастасова)¹⁴, Краснодар (Д. В. Сень)¹⁵, Київ (В. М. Мордвінцев, С. В. Таранець)¹⁶, Полтава (Ю. В. Волошин)¹⁷ тощо. Аналізуючи тенденції що існують в сучасній історіографії старообрядництва, можемо відзначити тематично-методологічний плюралізм. Від класичних дескриптивних прийомів до залучення структурно-функціонального, системного аналізів у вивченні феноменальності старообрядницького минулого та культури.

Саме така міжнародна та міждисциплінарна спрямованість дозволила чітко сформулювати свої завдання та вписати їх у загальну інфраструктуру науки, а також корелювати тематично-методичні складові. Логічним завершенням цього стала ініціатива проведення щорічних наукових форумів, які планується проводити з метою обміну науковими здобутками різних центрів, а також їх оригінальної апробації серед місцевого липованського населення.

Стратегічними формами роботи одеського центру стали два джерелознавчих процеси: археографічний (пошук документів в архівосховищах) та етнографічний (виявлення та створення польових матеріалів у середовищі мешкання представників групи). У межах першого здійснені дослідження в архівах України (Одеса, Чернівці, Ізмаїл) та зарубіжжя (Москва, Санкт-Петербург, Кишинів, Браїла). Вдалося накопичити документи, які розкривають складні процеси формування групи, її розвиток протягом XIX–XX ст. Більшість з джерел мають "зовнішній" характер, лише одиниці з них віддзеркалюють культуру безпосередньо, тобто створені представниками групи. Завдяки такій роботі вдалося розкрити питання виникнення та стабілізації старообрядницького населення на Дунаї¹⁸, простежити конфесійне життя групи (будівництво церков та монастирів)¹⁹, реконструювати окремі культурно-побутові комплекси. Продуктивним може стати продовження пошуку в архівах Санкт-Петербурга, Бухареста, Стамбула та Відня, а також для відтворення історії XX ст. у відповідних фондах радянського періоду регіональних архівів. Ефективним може стати видання тематичних збірників документів, які дозволять простежити історію групи у складних геополітичних перетурбаціях регіону XVIII–XX ст. Найбільш показовим результатом є електронні версії посімейних списків більш ніж 70% липован першої половини XIX ст. (формулярні описи, ревізькі казки, дані карантину). Завдяки такому емпіричному корпусу детально встановлюються історії переселень окремих родів, виникнення окремих анклавів, шляхи та форми міграційних рухів, вдається реконструювати різні аспекти життєдіяльності (наприклад, еволюцію інституту сім'ї або економічно-господарську адаптацію).

Дуже органічно це поєднується з експедиційними дослідженнями. Протягом виконання теми вдалося по декілька разів здійснити виїзди до всіх анклавів липован України (Одеська та Чернівецька області, всього 14 поселень)²⁰. За підтримкою закордонних колег та фондів провести експедиційні дослідження серед липован Болгарії (2000–2001) та Румунії (2002–2003), старообрядців Білорусі (2004–2005). У подальшому передбачається дослідження у Молдові та серед липован-переселенців України, Росії та Італії. Разом з колегами інших країн та регіонів розглядається можливість здійснення транснаціональ-

ного проекту "Шляхами старообрядницьких міграцій" (Центральна Росія, Полісся, Поділля, Бессарабія, Добруджа, Сибір, Орегон).

Під час цих комплексних експедицій за допомогою студентів та науковців вдалося зібрати унікальні корпуси матеріалів: виявлені документи з історії сіл та окремих липованських родів; археографічні нотатки обстеження церковних та приватних бібліотек; чисельні меморати з усної історії, які відображають як історичні легенди, так і реально пережиті події; проведено етносоціологічну паспортизацію всіх ліво-дунайських поселень, яка дозволяє розкрити кількісні характеристики сьогодинішнього стану групи; проведені пілотні соціологічні дослідження толерантності, стереотипів та міжетнічних контактів групи; зібрані інтерв'ю, особисті спостереження, які розкривають динаміку та виразність основних комплексів матеріальної, духовної та соціонормативної культури протягом ХХ ст.; створено електронний архів фотоматеріалів з сімейних альбомів (більш ніж 300 одиниць).

Найбільш органічним і показовим є взаємозв'язок, який вдається простежити між архівними документами та спогадами респондентів. Найяскравіше він виявляється у фольклорних текстах, які записувалися протягом ХХ ст. Ці документи "саморефлексії" липованських діячів²¹ лише стають предметом уваги. Такі явища "усної пам'яті" разом з "документальною історією" дозволили простежити: складання міфологічних легенд про ранню історію групи; виникнення особливих субетнонімів / конфесіонімів; встановити реальне минуле окремих центрів "древлего благочестя" (монастирів, храмів, общин), а також біографії багатьох діячів конфесійного центру групи (духовних наставників, дяків, "іконників", ченців).

Цей величезний і різноплановий масив матеріалу поступово вводиться до наукового обігу. Вже на сучасний момент ця бібліографія представлена публікаціями у різних спеціальних виданнях. Більш ніж сотня артикулів про липован побачила світ протягом останніх семи років з достатньо широкою географією — від Хельсінкі до Софії, від Парижу до Москви. Ще один факт яскраво ілюструє наш центр — результати експедиційних робіт — фактографічні та методичні — увійшли до 8 кандидатських дисертацій (Прігарін О. А., Агафонова Т. А., Тхоржевська Т. В., Захарченко Г. М., Серебряннікова Н. І., Ганчев О. І., Нікішенко Ю. І., Федорова А. І.). Спробуємо лапідарно розкрити тематичну продуктивність конкретних робіт.

Конкретизація ідей А. Д. Бачинського виявилася дуже продуктивним напрямком. Базуючись на археографічних розвідках, вдалося розкрити причини, передумови та фактори формування старообрядницького населення у XVIII — першій половині XIX ст. Крім власно емпіричних студіювань шляхів та форм переселень у різні періоди²²,

поставлені питання про етнокультурну, соціальну та конфесійну неоднорідність першопоселенців²³. Зокрема, реконструкція взаємин між селянською, міщанською та козацькими верствами населення у старообрядців Бессарабії та Добруджі залучила нас до дискусії про характер присутності козаків-некрасівців на Дунаї (С. І. Феноген²⁴, Д. В. Сень²⁵, І. А. Анцупов²⁶, І. В. Смирнов²⁷, Л. Б. Заседателева²⁸). На підставі оригінальних джерел вдалося обґрунтувати свої позиції з цього питання і висунути нову концепцію козацького субстрату в групі²⁹. Суть полеміки зводиться до головних питань — хронологія переселення та природа зникнення козацьких громад на Дунаї. С. І. Феноген, І. А. Анцупов та автор даної публікації вважають, що некрасівці перебували на Дунаї тривалі часи з 1740 до 1860-х рр. і значно сприяли стабілізації та зростанню старообрядців у регіоні. Наші опоненти (Д. В. Сень, Л. Б. Заседателева тощо) відстоюють ідею про епізодичність та фрагментарність "дунайського" етапу в історії некрасівців.

Аналогічно вдалося висунути нові аргументи в антропонімічній версії походження назви "липован" — від "филипівців" Стародубських общин, які у пошуках благочестивого священства опинилися у молдово-волошських землях³⁰. Ця концепція збагатилася новими емпіричними відомостями, які дозволили зняти конфесійні і хронологічні суперечності, що були слабкими місцями побудови трансформації "филипони-пилипони-липовани". Вдалося перетворити гіпотетичний зміст такої концепції — тепер документально встановлено побутування назв "филиповці", "филипони", "пилипони" серед старообрядницького населення на Дунаї першої половини XIX ст. Щоправда, водночас продовжує поширюватися і топонімічна версія походження в інших наукових центрах³¹. Дискусія продовжується і вимагає подальшого джерелознавчого пошуку.

Окремо розглянуто питання про методи підрахунку чисельності групи³². Продемонстровані складнощі таких реконструкцій. Можна відзначити, що у минулому кількість старовірів "приховувалася" як власно групою, так і чиновниками, які складали подібні звіти. Крім того, нерідко некомпетентність та заангажованість робили ці дані некоректними. На сучасному етапі складнощі пов'язані з тим, що перепис не враховував субетнічних реалій — є загальна відомість про росіян у регіонах, але залишається відкритим питання про частку старообрядницького компоненту. Це вдалося подолати шляхом етноконфесійної кореляції.

Аналіз посімейних списків дозволив не лише встановити події локальних історій на рівні окремих родів та поселень³³, а й продемонструвати принципи мета-територіального розгляду громад. Їх за-

стосування продемонструвало і переконливо запевнило у тому, що історія групи тісно пов'язана з історією регіонів прикордоння. Логіка виникнення та існування окремої громади віддзеркалювала тенденції липовансько-некрасівських пертурбацій в цілому. Яскраві приклади — історія Жебріян (Приморського) як сезонного "двійника" Вилково середини XVIII ст., або історія Татаріци і Казашко Махала як двох реліктів південно-добруджанських міграцій і липован, і некрасівців³⁴. Лише у такому контексті вдалося встановити реальні дати виникнення цих поселень.

Продуктивним виявилось також використання кількісних методик у межах "нової демографії" або "історичної антропології". Завдяки ним формулярні джерела розкрили можливості до вірогідних реконструкцій культури повсякденності, соціальних інституцій³⁵ та їх еволюції, процесів господарської адаптації тощо.

Розгляд комплексу ознак групи липован дозволив провести її характеристику та вписати у загальну таксономію історико-етнографічної структури російського етносу³⁶. Аналіз основних проявів етнічності та сталості конфесійності привів до виявлення факторів відтворення даного варіанту культури та його виразності³⁷.

Дослідження окремих комплексів матеріального побуту³⁸ зосередилось на процесах адаптації досвіду до умов регіону, а також сприяло вияву механізмів та конкретних форм міжетнічних контактів, які, незважаючи на замкненість групи, приводять нас до висновку про значний інноваційний потенціал щодо екологічно-соціального пристосування, а також прагнення зберегти свою самобутність через незалежність. Ця риса виявилася у бажанні створити економічно ефективні засоби життя, навіть супроти звичним традиційним укладам. Наприклад, якщо багато з інших старообрядців і до нашого часу негативно ставляться до картоплі, то серед частини липован вона стає товарним продуктом.

Проведено також типологічний аналіз липованського житла³⁹ та одягу⁴⁰. Завдяки таким розробкам виявлено неоднорідність культури, в якій на рівні реліктів зберігаються локально різні традиції материнських ареалів Росії. Особливої уваги заслуговують розвідки знакової природи цих комплексів⁴¹. Семіотична насиченість як простору, так і зовнішнього вигляду старовірів зумовлює консервацію цілих комплексів і виконує водночас функції етнодиференціюючі та конфесійно значущі.

Розпочато студії щодо суспільного та сімейного побуту липован⁴². Особливість соціонормативної культури групи виявляється через складні структури взаємин між конфесійними факторами та реаліями практики.

Дослідження світогляду та його втілення у ритуальних практиках групи привело до спостережень закономірностей у взаєминах між канonom (письмова релігійна культура) та нормою (усний народний код)⁴³. Обидві традиції зумовлюють самотутність сімейних та календарних обрядодій. У межах цього вдалося реконструювати родильний⁴⁴, весільний та похоронно-поминальний⁴⁵ цикли. На відміну від тези про відсутність серед липован календарних обрядів⁴⁶, наведено і емпіричні матеріали щодо їх присутності та яскравості, а також розкрито взаємодію церковних та народних практик⁴⁷.

Ці дослідження стикаються з семіотичними студіями, які започаткувала щодо старообрядців регіону К. Є. Анастасова⁴⁸. Ця родоначальниця "польової семантики" поставила і переконливо вирішила на матеріалі болгарських старообрядців концепції про специфічність "мови культури", її ролі у формуванні ідентичності у липованському середовищі, функціонуванні архетипів свідомості у сучасній практиці.

Спеціальні сюжети розкривають місцеві особливості культу⁴⁹, а також їх відображення в іконографічних традиціях старообрядців регіону. Завдяки дослідженню храмових ансамблів та приватних колекцій ікон вдалося висунути та обґрунтувати стилістично-композиційні особливості "липованського письма" як самотутнього центру іконописання⁵⁰.

Таким чином, можна констатувати, що цей науковий напрямок у діяльності кафедри археології та етнології України ОНУ ім. І. І. Мечникова має вже певні здобутки та значний потенціал на майбутнє. Тематично-методологічні доробки включені до загальних інфраструктур історичної та етнологічної наук, розпочата робота по створенню власних форм діяльності (влаштовуються експедиційні та археографічні розвідки, започатковані щорічні форуми, періодичне видання). Аналіз теоретичних засад переконливо свідчить про формування своєрідного трансдисциплінарного дискурсу, який вже отримав критику і серед наукових, і серед громадських кіл суспільства. Найбільш ефективними виявилися джерелознавчі прийоми, до яких увійшли комплексні експедиції та різностороння робота з узагальнення та введення до наукового обігу різних типів матеріалів, розкриття їх евристичного потенціалу. У цьому напрямку роботи вдалося вписати як методики, так і концептуально-фактографічні результати до сучасних шляхів розвитку наук. Очевидно, що ми знаходимося на етапі узагальнень, який має логічно втілитися у низці нових за підходами монографій щодо минувшини, культурно-побутової самотутності та феномену ідентичності групи. Сподіваємося, що це буде реалізовано в подальшому.

Примітки:

- 1 Показовим в цьому плані є спроба поєднання зусиль у межах науково-практичних форумів (перший з них пройшов у жовтні 2004 року у с. Стара Некрасівка Ізмайльського району Одеської області; другий — у листопаді 2005 р. у м. Кілія) та випуску щорічника "Липоване: история и культура русских-старообрядцев". — Вып. 1. — Одесса, 2004. — 151 с.
- 2 Скальковский А. А. Некрасовцы, живущие в Бессарабии // ЖМВД. — 1845. — Ч. VIII. — С. 61–82; Скальковский А. А. Опыт статистического описания Новороссийского края. — Одесса: Тип. Нитче, 1850: ч. 1. — 366 с., ч. 2. — 552 + III с.; Скальковский А. А. Русские диссиденты в Новороссии // КС. — 1887. — Т. 17. — апрель. — С. 771–782.
- 3 Надеждин К. Ф. Материалы для изучения раскола // Православное обозрение. — Т. 23. — М.: Университетская типография Каткова и К°, 1867. — С. 379–390
- 4 Субботин Н. И. История Белокриницкой иерархии. — Т. 1. — М., 1874. — 387 с.; Субботин Н. И. История так называемого Австрийского или Белокриницкого священства. — Вып. 2. — М.: Тип. Г. Лиснера и Л. Гешеля, 1899. — 517 с.; Субботин Н. И. Учреждение архиерейской кафедры у турецких раскольников // Русский вестник. — 1869, № 5–6.
- 5 Мельников Ф. Е. Краткая история древлеправославной (старообрядческой) Церкви. — Барнаул, 1999.
- 6 Chirilă F., Ivanov A., Olteanu Th. Probleme de dialectologie: Graiurile rusesti din Romania. — Bucuresti, 1993. — 333 p.; Chirilă F. Probleme de sinonimie dialectală. — Bucuresti, 1977. — 397 p.; Кирилъ Ф. Русская липованская община в Румынии // Традиционная духовная и материальная культура русских старообрядческих поселений. — Новосибирск: Наука, Сибирское отделение, 1992. — С. 269–274; Кирилъ Ф. Русское старообрядчество. Социально-культурная и духовная жизнь // Культура русских-липован (русских старообрядцев) в национальном и международном контексте. Сборник научных сообщений. — Бухарест: Апарат, 1996. — С. 99–116; Кирилъ Ф. Старообрядцы, староверы, липоване. Историко-этимологическое исследование // Культура русских старообрядцев в национальном и международном контексте. — Вып. 3. — Бухарест: Критерион, 2001. — С. 213–243.
- 7 Варона А. Окружное послание 1862 г. в истории старообрядчества // Культура русских-липован (старообрядцев Румынии) в национальном и международном контексте. Сборник научных сообщений. — Вып. 2. — Бухарест: Критерион, 1998. — С. 105–112; Ipatov F. Rusii-lipoveni din Romania: studiu de geografie umana. — Cluj-Napoca: Pressa Universitara Clujeana, 2002. — 220 p.; Ivanov L. Texte cointestate: insemnari despre Osip Goncareov // Zorile. — 2002, № 3 (116). — P. 13; Varona A. Tragedia schismei ruse: reforma patriarhului Nikon si inceputurile staroverilor. — Bucuresti: Kriterion, 2002. — 244 p.
- 8 Короленко В. Г. Румынские очерки // Старообрядцы в Румынии. Русские писатели о липованах / Сост. В. А. Липинская. — М., 1995. — С. 117–220.
- 9 Бачинский А. Д. Народная колонизация Придунайских степей в XVII — нач. XIX в. / Дис. на соиск. учен. степ. канд. истор. наук. — Одесса: ОГУ, 1969. — 378 с.; Бачинский А. Д. Некрасовские поселения на Нижнем Дунае и в Южной Бессара-

- бии // *Материалы по археологии Северного Причерноморья*. — Вып. 7 — Одесса, 1971. — С. 159–163; Бачинский А. Д. Основные этапы крестьянско-казацкой колонизации Буджакской степи и низовий Дуная в XVIII — начале XIX вв. // *Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы*. 1964 год. — Кишинев: Картя Молдовеняскэ, 1966. — С. 325–331; Бачинский А. Д. Происхождение и состав украинско-русского населения Буджака и низовий Дуная конца XVIII и начала XIX вв. // *Записки Одесского Археологического Общества*. — Т. 2 (35). — Одесса, 1967. — С. 136–150; Бачинський А. Д., Бачинська О. А. Козацтво на півдні України (1775–1869). — Одеса: Маяк, 1995. — 56 с.; Бачинський А. Д. 3 історії Вилкова (До питання про народну колонізацію пониззя Дунаю в другій половині XVIII — на початку XIX ст.) // *Наукова конференція, присвячена 25-річчю інституту. Тези доповідей*. — Ізмаїл, 1966. — С. 28–33; Бачинський А. Д. Дунайські некрасівці і задунайські запорожці // *Історичне краєзнавство Одещини*. — Вип. 6. 3 історії та етнографії росіян Одещини. — Одеса, 1995. — С. 7–23; Бачинський А. Д. Народна колонізація пониззя Дунаю (остання чверть XVIII — початок XIX ст.) // *УІЖ*. — 1964, № 2. — С. 97–101; Бачинський А. Д. Січ Задунайська. 1775–1828: Іст. — документальний нарис. — Одеса: Гермес, 1994. — 123 с.
10. Русские письменные и устные традиции и духовная культура (По материалам археографических экспедиций МГУ 1966–1980 гг.). — М.: Изд-во Московского университета, 1982. — 318 с.; Агеева Е. А., Кобяк Н. А., Смилянская Е. Б. Территориальные книжные собрания и коллекции МГУ и их пополнение за 1981–1983 годы // *Из фонда редких книг и рукописей научной библиотеки Московского университета*. — М.: МГУ, 1987. — С. 128–130.
 11. На сучасному етапі принципи роботи щодо старообрядців регіону представлені наступними працями: Липинская В. А. Исторические предания липован // *ЭО*. — 1997, № 6. — С. 43–55; Липинская В. А. Культурно-бытовые традиции русских-липован в Румынии // *Русские в современном мире*. — М., 1998. — С. 283–330; Липинская В. А. Этнонимы и конфессионимы русского населения в Румынии // *ЭО*. — 1998. — № 5. — С. 44–56; Паунова Е. В. Уголок России в Добрудже // *ЖС*. — 1998. — № 2. — 49–50.
 12. Феноген С. Сарикей: старницы истории. — Бухарест: Критеон, 1998. — 186 с., а також — 3 томи "Культура русских-липован (старообрядцев) в национальном и международном контекстах. — Бухарест, 1993–2001.
 13. Вказані праці І. А. Анцупова, а також: Табак И. В. Особенности расселения и численность старообрядцев в Бессарабии (XVIII — начало XX в.) // *Проблемы исторической демографии СССР и Западной Европы (период феодализма и капитализма)*. — Кишинев: Штиинца, 1991. — С. 141–153; Табак И. В. Русское население Молдавии. Численность, расселение, межэтнические связи / Отв. ред. В. И. Козлов; АН МССР, Отд. этнографии и искусствоведения. — Кишинев: Штиинца, 1990. — 135 [1] с.
 14. Анастасова Е. Е. Диалогът между Бога и човека в културата на некрасовците в България // *Български фолклор*. — 1995. — Кн. 1–2. "Сакралното във фолклора" — С. 40–50; Анастасова Е. Е. Земята, земният живот и еволюцията в културната система на некрасовците в България // *БЕ*. — 1993, № 3. — С. 24–34;

- Анастасова Е. Е. Митология и идентичност. Ние — некрасовците // *Известия на исторически музей* — Кюстендил. — 1993. — Т. V. — С. 137–140; Анастасова Е. Е. При некрасовците в България // БФ. — 1992. — Кн. 2. — С. 52–60; Анастасова Е. Е. Старообрядците в България: мит — история — идентичност. — София: "Проф. Марин Дринов", 1998. — 127 с.; Анастасова Е. Е. Старообрядците в България: мит — история — идентичност. Автореф. на дисертация за присъждане на научна степен "кандидат филологическите науки". — София, 1995. — 23 с. (дисертация на 201 с.); Анастасова Е. Е. Старообрядческие поселения в Болгарии глазами русских некрасовцев и их болгарских соседей // *Skupiska staroobrzędowców w Europie, Azji i Ameryce: ich miejsce i tradycje we współczesnym świecie*. — Warszawa, 1994. — С. 197–206.
15. Сень Д. В. К проблеме определения понятия "некрасовцы" и границах его применения // *Кубань в истории России. Ч. 1. Археология и краеведение Кубани: Тез. докладов У краевой межвузовской аспирантско-студенческой конференции*. — Краснодар, 1997. — С. 50–53; Сень Д. В. Новые материалы о социально-политическом положении некрасовских казаков на Кубани в начале XVIII в. // *Вопросы Северокавказской истории: Сб. научн. статей аспирантов и соискателей*. — Армавир, 1998. — С. 39–46; Сень Д. В. Политика царизма в отношении казаков-некрасовцев: этапы и характеристика // *Известия высших учебных заведений Северо-кавказский регион. Общественные науки*. — 1997, № 4. — С. 9–17; Сень Д. В. Социальная и военно-политическая история некрасовских казаков (1708 г. — конец 1920-х гг.). Автореф. дисс... канд. ист. наук. — Краснодар, 1999. — 27 с.; Сень Д. В. Казаки-некрасовцы в Османской империи: динамика религиозных воззрений // *Проблемы изучения и развития казачьей культуры*. — Майкоп, 2000. — С. 65–73; Сень Д. В. О реэмиграции некрасовских казаков из Турции в СССР в 20-е гг. XX в. // *Известия высших учебных заведений Северокавказский регион. Общественные науки*. — 1998, № 4. — С. 3–9; Сень Д. В. "Войско Кубанское Игнатово Кавказское": исторические пути казаков-некрасовцев (1708 г. — конец 1920-х гг.). — Краснодар: Кубанькино, 2002. — 286 с.
16. Мордвинцев В. М. Старообрядницькі громади України другої половини XVIII ст. та ставлення до них влади // *Соціум: Альманах соціальної історії*. — К., 2002. — Вип. 1. — С. 191–202; Таранец С. В. Куреневское тримонастирье: история русского старообрядческого центра в Украине 1675–1935). — К., 1999. — 159 с.; Таранец С. В. Старообрядчество Подолии. — К.: б.и., 2000. — 239 с.; Таранец С. Старообрядці в Південній Бессарабії (від початку поселення до 1917 р.) // *Наукові записки Інституту української археографії НАН України: Зб. праць молодих вчених та аспірантів*. — Т. 7. — К., 2001. — С. 61–91; Таранец С. В. Старообрядці Південної Бессарабії // *Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету*. — Ізмаїл, 2002. — Вип. 12. — С. 19–20; Таранец С. В. Старообрядці Києва та Київської губернії. — К., 2004.
17. Волошин Ю. Древлеправославні християни в Україні у XVIII — першій половині XIX ст. // *Пам'ять століть*. — 2000. — № 4. — С. 56–70; Волошин Ю. Економічне становище старовірів Лівобережної та Слобідської України в першій половині XIX ст. // *Пам'ять століть*. — 2001. — № 1. — С. 83–89; Волошин Ю. Древлеправославні християни в Україні: З історії розселення // *Людина і світ*. — 2000.

- № 4. — С. 24–27; Волошин Ю. В. Населення домогосподарств "Государевых описных малороссийских раскольниковых слобод" (за матеріалами "Генерально-го опису Лівобережної України 1767–1769 рр.") // Соціум: Альманах соціальної історії. — Вип. 2. — К., 2003. — С. 117–134; Волошин Ю. В. Брачний вік і брачний ринок "Государевых описных малороссийских раскольниковых слобод" (вторая половина XVIII века) // Старообрядчество как историко-культурный феномен / Материалы Международной научно-практической конференции "Старообрядчество как историко-культурный феномен" (Гомель, 27–28 февраля 2003 г.). — Гомель: ГГУ, 2003. — С. 36–43; Волошин Ю. В. Міграційні потоки росіян-старовірів на територію Гетьманщини у XVIII ст.: географія походження і соціальний склад // Історія релігій в Україні: науковий щорічник. — Львів: Логос, 2004. — Кн. I. — С. 477–483; Волошин Ю. В. Розкольникські слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII столітті. (історико-демографічний аспект). — Полтава: АСМІ, 2005. — 312 с.
18. Пригарин А. А. Возникновение старообрядческих поселений на Дунае XVIII — первая треть XIX вв. // Липоване: история и культура русских-старообрядцев. — Вип. 1. — Одесса, 2004. — С. 11–32.
 19. Сапожнікова Т. Д. Из истории создания и ликвидации Николаевского старообрядческого монастыря в Подунавье // ЗІФ. — Вип. 10. — Одеса, 2000. — С. 237–243; Сапожнікова Т. Д. Книжна культура старообрядців в першій половині XIX ст. // ЗІФ. — Одеса, 2002. — Вип. 12. — С. 264–274; Федорова А. І. Становище старообрядницьких церков у XIX ст. (на матеріалах Південної Бессарабії) // Культура народів Причорномор'я. Науковий журнал. — 2002. — № 1 (май). — С. 131–134; Федорова А. І. Старообрядницькі монастирі на півдні Бессарабії / / Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету. — Ізмаїл, 2002. — Вип. 12. — С. 20–22; Пригарин О. А. Монастирі та церкви старообрядців Подунав'я кінця XVIII — першої половини XIX ст. // Історія релігій в Україні: науковий щорічник. — Львів: Логос, 2004. — Кн. I. — С. 477–483.
 20. Бачинська О. А., Кушнір В. Г. Пригарин О. А. Польові дослідження "Пам'ятники українського і російського населення Північно-Західного Причорномор'я" // ЗІФ. — Вип. 12. — Одеса, 2002. — С. 536–538; Маєрчик М. С., Пригарин О. А. Польові нотатки з експедиції "Буджак-2004" // НТЕ. — 2004, № 6. — С. 121–123.
 21. Див., наприклад: Александров В. П. Тульчинская летопись. — Бухарест: Критерион, 2002. — 286 с.; Иванов А. Летописная деятельность старообрядца-липованина Василия Полиектовича Александрова // Мир старообрядчества. — Вип. 4. Живые традиции: Результаты и перспективы комплексных исследований. Материалы международной научной конференции. — М.: РОССПЭН, 1998. — С. 376–380; Пригарин А. А. Документ по истории беглопоповцев в Румынии 1930–1950-е гг. // Старообрядчество: история, культура, современность. Материалы. — Т. I. — Москва, 2005. — С. 304–311.
 22. Пригарин А. А., Федорова А. И. Расселение и численность русских старообрядцев в Нижнем Подунавье (XIX–XX вв.) // Етнічність в історії та культурі: матеріали і дослідження. — Одеса: Гермес, 1998. — С. 38–41; Пригарин О. А. Козаки-некрасівці на Дунаї: кінець XVIII — перша третина XIX ст. // Козацтво на Півдні України. Кінець XVIII–XIX ст. / Гол. Ред. В. А. Смолій. — Одеса: Друк, 2000. — С. 29–41;

- Пригарин А. А. Переселение некрасовцев из Добруджи в Бессарабию: 1830–1835 гг. // *Культура русских старообрядцев в национальном и международном контексте*. Вып. 3. — Бухарест: Критерион, 2001. — С. 376–404.
23. Павлишин А. Т. К истории общин беспоповцев в Нижнем Подунавье // *Культура народов Причерноморья*. — 2001, № 20. — С. 108–110; Павлишин А. Т., Пригарин А. А. Некрасовцы на Дунае: этнокультурное развитие в XVIII–XX вв. // *Творческое наследие Ф. А. Щербины и современность: Тезисы докладов и сообщений Международной научно-практической конференции, посвященной 150-летию со дня рождения Ф. А. Щербины* — Краснодар, 1999. — С. 88–91; Пригарин А. А. Русские старообрядцы на Дунае: этнические и конфессиональные процессы в XVIII–XX вв. // *VI World Congress for Central and East European studies. Abstracts*. — Tampere, 2000. — 344–345; Пригарин О. А. "Барабольники" у Нижньому Подунав'ї // *Історія релігій в Україні: науковий щорічник*. — Львів: Логос, 2005. — Кн. I. — С. 497–502.
24. Fenogen S. Cazacii nekrasoviti (ignat-cazacii) in Dobrogea de Nord // *Zorile*. — 2002, № 3 (116). — Р. 10–12; Феноген С. Сарикей: старниці історії. — Бухарест: Критеон, 1998. — 186 с.; Феноген С. И., Феноген А. С. Сарикей: загадка XIX столетия. — Cluj-Napoca: Kriterion, 2004. — 121 с.
25. Сень Д. В. К проблеме определения понятия "некрасовцы"... — С. 50–53; Сень Д. В. Новые материалы о социально-политическом положении некрасовских казаков... — С. 39–46; Сень Д. В. Политика царизма в отношении казаков-некрасовцев... — С. 9–17; Сень Д. В. Казаки-некрасовцы в Османской империи... — С. 65–73; Сень Д. В. О реэмиграции некрасовских казаков из Турции в СССР... — С. 3–9.
26. Аницупов И. А. Государственная деревня Бессарабии в XIX веке (1812–1870) — Кишинев: Картя Молдовеняскэ, 1966. — 262 с.; Аницупов И. А. Аграрные отношения на юге Бессарабии (1812–1870) — Кишинев: Штиинца, 1978. — 235 с.; Аницупов И. А. Русское население Бессарабии и Левобережного Поднестровья в конце XVIII–XIX в.: социально-экономический очерк. — Кишинев: Инесса, 1996. — 251 с.; Аницупов И. А. Казачество российское между Бугом и Дунаем. — Кишинев, 2000. — 287 с.
27. Смирнов И. В. Некрасовцы // *ВИ*. — 1986, № 8. — С. 97–107.
28. Волкова Н. Г., Заседателяева Л. Б. Казаки-некрасовцы: основные этапы этнического развития // *Вестник МГУ. Серия № 8. (История)* — 1986, № 4. — С. 44–54.
29. Пригарин О. А. "Некрасівці": до змісту поняття // *ЗІФ*. — Вип. 12. — Одеса, 2002. — С. 93–104; Пригарин О. А. "Козацтво в Туреччині" М. Чайковського як джерело вивчення козацьких формувань Оттоманської Порти середини XIX ст. // *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. — Вип. XIII. — Запоріжжя: Прем'єр, 2001. — С. 17–28; Пригарин А. А. К истории "Оттоманского казачьего войска" // *Казачество России: история и современность: тезисы Международной научной конференции, г. Геленджик (8–11 октября 2002 г.)*. — Краснодар, 2002. — С. 117–122; Бачинська О. А., Пригарин О. А. На зламі епох та імперій // *ЗІФ*. — Вип. 15. — Одеса: Астропринт, 2004. — С. 546–551.

30. Горбунов. Ю. Е. К вопросу о происхождении названия "липоване" // *Археология та етнологія Східної Європи: матеріали і дослідження*. — Одеса, 2000. — С. 135–144; Пригарин А. А. "Пилипоны" в истории старообрядцев Подунавья // *Старообрядчество как историко-культурный феномен / Материалы Международной научно-практической конференции "Старообрядчество как историко-культурный феномен" (Гомель, 27–28 февраля 2003 г.)*. — Гомель: ГТУ, 2003. — С. 235–239; Пригарин О. А. "Пилипоны" в Подунав'ї наприкінці XVIII — на початку XIX ст. // *ЗІФ*. — Вип. 14. — Одеса, 2003. — С. 67–78.
31. Липинская В. А. Этнонимы и конфессионимы русского населения в Румынии // *ЭО*. — 1998. — № 5. — С. 44–56.
32. Пригарин А. А. Русские старообрядцы и сектанты в Южной Украине и Бессарабии: численность и расселение в 1860-е гг. // *Археология та етнологія Східної Європи: матеріали і дослідження. Збірка наукових робіт, присвячена 135-річчю ОДУ ім. І. І. Мечникова*. — Одеса: Астропринт, 2000. — С. 271–298; Федорова А. І. До питання про заселення старообрядцями Південної Бессарабії та їх чисельність у XIX ст. // *Археологія та етнологія Східної Європи: матеріали і дослідження*. — Т. 3. — Одеса: Друк, 2002. — С. 238–239; Федорова А. І. Старообрядницькі общини Південної Бессарабії у XIX — першій половині XX ст.: історико-конфесійний аспект. Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня к. і. н. — Одеса, 2005. — 20 с.
33. Бачинська О. А., Пригарин О. А. Етнокультурна характеристика населення міст Нижнього Подунав'я на початку XIX ст. (за матеріалами "Опису Кілії" 1808 р.) // *Південна Україна XVIII–XIX століття: записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ*. — Вип. 6. — Запоріжжя: РА "Тандем-У", 2001. — С. 68–85; Федорова А. І. Община старовірів-пилипівців м. Одеси та її взаємовідносини з радянською владою (деякі аспекти) // *Наукове пізнання: методологія та технологія*. — спецвипуск. — 2001(6). — Одеса: МП ЛАТСТАР, 2001. — С. 78–80; Горбунов Ю. Е., Пригарин А. А. Старообрядцы в Одессе: забытые факты истории // *Старообрядчество Украины и России: прошлое и современность. Материалы II Всеукраинской научно-практической конференции: 1–3 октября 2004 г., г. Киев*. — Киев: КтиПринт, 2004. — С. 21–33.
34. Пригарин А. А. Русское старообрядчество в Болгарии: история и культура // *Історія та сучасність християнства: Матеріали наукової конференції, присвяченої 2000-річчю Різдва Христового (Одеса, 25–26 грудня 2000): 36. статей / Відп. ред. О. В. Александров*. — Одеса: Астропринт, 2001. — С. 131–140; Пригарин А. А. Русские старообрядцы в Болгарии: новые материалы по истории потомков некрасовцев и липован Добруджи // *Старообрядчество: история, культура, современность*. — № 10. — М., 2004. — С. 29–35.
35. Пригарин А. А. Семья у некрасовцев Бессарабии: по материалам ревизских переписей первой половины XIX века // *Археология та етнологія Східної Європи: матеріали і дослідження*. — Т. 3. — Одеса: Друк, 2002. — С. 331–333.
36. Пригарин А. А. Субэтнические группы русских Юго-Восточной Европы // *Етнічна історія народів Європи: збірник наукових праць*. — Секція 1. Теоретичні проблеми етнології. — К.: "Київський університет", 1999. — С. 63–66; Пригарин А. А. Этноконфессиональные группы русских юга Украины // *Етносоціаль-*

- ные и конфессиональные процессы в трансформирующемся обществе: Материалы междунар. науч. конф./Под ред. проф. У. Д. Розенфельда. — Ч. 2. — Гродно: ГрГУ, 2001. — С. 65–69; Федорова А. И. Липовани як представники однієї з етноконфесіональних груп України // Українознавство у навчально-виховному процесі вищого закладу освіти: Матеріали ювілейної науково-методичної міжвузівської конференції, 5–6 грудня 2000 року. — Одеса: Вид-во ОДПУ, 2001. — С. 128–131; Пригарин А. А. Липоване в историко-этнографической структуре русского народа // VI Конгресс этнографов и антропологов России, Санкт-Петербург, 28 июня — 2 июля 2005 г.: Тезисы докладов / Отв. ред. Ю. К. Чистов. — СПб.: МАЭ РАН, 2005. — С. 119.
37. Пригарин А. Към вопроса за съдържанието на термина "етноконфесионална група" (по данни от руските старообрядци на Балканите) // Етноси и култури на Балканите. — София: Диос, 2000. — С. 57–58; Пригарин А. А. К вопросу о содержании термина "Этноконфессиональная группа": на материалах русских старообрядцев Балкан // *Ethnoses and Cultures on the Balkans*. — Vol. 1. — Sofia: Dios, 2000. — P. 80–93; Prigarin A. Les "vieux-croyants" (Lipovane) du delta du Danube // *Ethnologie française*. — T. XXXIV, Ukraine-Ukraina: terrains, eveils. — 2004, № 2. — P. 259–266; Пригарин А. А. Предпосылки этноконфессиональной выразительности культуры русских-старообрядцев (липован) Юго-Восточной Европы // *Ethnic culture: traditions and innovations / Vytautas Magnus University / Editor-in-chief R. Apanavicius*. — Rjūnas, 2004. — P. 356–366.
 38. Матеріальна культура восточнославянського населення Подунав'я (с. Мирное Килийського району Одеської області): матеріали та дослідження. — Одеса, 1997; Пригарин О. А. Історична типологія поселень росіян-старообрядців (липован) Карпато-Дунайського регіону // Буковинський історико-етнографічний вісник. — Вип. 3. — Чернівці: Золоті литаври, 2001. — С. 89–92.
 39. Чижикова Л. Н. Жилище русских // Матеріальна культура компактних етнічних груп на Україні. Жилище. — М.: Наука, 1979. — С. 11–82; Чижикова Л. Н. Русско-украинские этнокультурные связи в южных районах Украины // Культурно-бытовые процессы на Юге Украины. — М.: Наука, 1979. — С. 12–74; Пригарин О. А. Етноконфесійна своєрідність традиційного житла липован Нижнього Подунав'я // Заселення Півдня України: проблеми національного та культурного розвитку: наукові доповіді Міжнародної науково-методичної конференції (21–24 травня 1997 р.). — Ч. II. — Херсон, 1997. — С. 240–243; Пригарин О. А. Традиційне житло етноконфесійних груп росіян Нижнього Подунав'я XIX — XX ст. // ЗІФ. — Вип. 5. — Одеса, 1997. — С. 36–43.
 40. Агафонова Т. А. Традиционные элементы в костюме липован Южного Подунав'я первой половины XX века // Етнічна історія народів Європи: Національні меншини. Етноархеологія. — К.: Стило, 1999. — С. 4–7.
 41. Пригарин О. А. Житло в обрядовості липован Подунав'я: будівельні та новосільні звичаї // Науковий вісник Ізмайльського державного педагогічного інституту. — Вип. 9. — Ізмаїл, 2000. — С. 31–33.
 42. Пригарин О. А. Культурно-бытовые особенности этноконфессиональных групп русских Одесщины // Історичне краєзнавство Одещини. — Вип. 6. — Одеса, 1995. — С. 45–50; Пригарин А. Граница в этноконфессиональных общностях (русс-

- кие старообрядцы Добруджи) // *The Border: International Conference / Balkan Institute of Ethnology*. — Belogradchik: DIOS, 2001. — P. 9–10; Пригарин А. А. Мужские стереотипы поведения в старообрядческой среде: на материалах русских-липован Подунавья // "Мужское" в традиционном и современном обществе. Материалы научной конференции (Москва, 16–18 апреля 2003 г.). — М., 2003. — С. 61.
43. Серебрянникова Н. И. Обрядові аспекти народної лікувальної практики слов'янського населення Південно-Західної України. Дис. на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. 07.00.05 — етнологія / Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т.Рильського НАН України. — Київ, 2004. — 184 с.; Пригарин О. А. Борода та її знакові функції в уявленнях старообрядців Подунав'я // *Тіло в текстах культур*. — К., 2003. — С. 63–68.
 44. Захарченко Г. М. Традиційна поховальна обрядовість слов'янського населення Південно-Західної України середини XIX–XX ст.: ритуальна структура та її статевовіковий аспект Дис. на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. 07.00.05 — етнологія / Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. — Київ, 2004. — 170 с.
 45. Захарченко Г. М. Ритуалы, сопровождающие рождение детей в липованской культуре Придунавья // *Липоване: история и культура русских-старообрядцев*. — Вып. 1. — Одесса, 2004. — С. 115–118.
 46. Соколова А. К. Музыкально-песенная традиция липован украинского Подунавья (к проблеме ареального исследования фольклора). Автореф. дис. канд.искусствоведения. — К., 1984. — 19 с.; Соколова-Москетти А. К. О единстве культурных традиций липован Подунавья // *Історичне краєзнавство Одещини*. — Вип. 6. — Одеса: Гермес, 1995. — С. 50–58.
 47. Федорова А. И. Новогодние гадания липован Нижнего Подунавья XX ст. // *Етнографічні дослідження населення України: Матеріали Першої Всеукраїнської етнологічної конференції студентів та молодих вчених / Одеський державний університет ім. І. І. Мечникова: редколегія Станко В. Н. та ін.* — Одеса, 1996. — С. 75–77; Федорова А. И. Особенности масленичной обрядности липован Подунавья (первая половина XX в.) // *Національні та етносоціальні процеси в Україні: матеріали Другої Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих науковців*. — Чернівці, 1996. — С. 188–191; Федорова А. И. Новый рік у липован Українського Подунав'я // *Науковий вісник*. — Всеукраїнська асоціація молодих науковців. — Гуманітарні науки: історія, соціологія, політологія, психологія, мистецтвознавство. — Київ-Одеса, 2002. — № 5. — С. 8–13; Пригарин О. А. Оригінальне джерело щодо самобутності побуту липован 1880-х рр. // Р. Ф. Кайндль і українська історична наука. Матеріали Міжнародного наукового семінару "Кайндлівські читання", 22–23 травня 2004 р. — Ч. 1. — Чернівці: Черемош, 2004. — С. 198–205.
 48. Анастасова Е. Е. Диалогът между Бога и човека в културата на некрасовците в България // БФ. — 1995. — Кн. 1–2. "Сакралното във фолклора" — С. 40–50; Анастасова Е. Е. Земята, земният живот и еволюцията в културната система на некрасовците в България // БЕ. — 1993, № 3. — С. 24–34; Анастасова Е. Е. Митология и идентичност. Ние — некрасовците // *Известия на исторически музей* — Кюстендил. — 1993. — Т. V. — С. 137–140; Анастасова Е. Е. При некра-

- сонците в България // БФ. — 1992. — Кн. 2. — С. 52–60; Анастасова Е. Е. Старообрядците в България: мит — история — идентичност. — София: "Проф. Марин Дринов", 1998. — 127 с.; Анастасова Е. Е. Старообрядците в България: мит — история — идентичност. Автореф. на дисертация за присъждане на научна степен "кандидат филологическите науки". — София, 1995. — 23 с. (дисертация на 201 с.); Анастасова Е. Е. Старообрядческие поселения в Болгарии глазами русских некрасовцев и их болгарских соседей // *Skupiska staroobrzędowcyw w Europie, Azji i Ameryce: ich miejsce i tradycje we w spytczesnym swiecie*. — Warszawa, 1994. — С. 197–206.
49. Горбунов Ю. Е. Культ Параскевы Тырновской и ее иконография у дунайских старообрядцев // *Археология та етиология Східної Європи: матеріали і дослідження*. — Одеса, 2002. — Вип. 3. — С. 293–295.
50. Горбунов Ю. Е., Херсонский Б. Г. Липованская икона. — Одесса, 2000.

В. Г. Кушнір

ЖИТЛО І ГОСПОДАРСЬКІ СПОРУДИ КРУТЯНСЬКИХ ЄВРЕЇВ

Круті — одне з найдавніших поселень у Кодимському районі, що на Одещині. Воно лежить на схилах широкої пойми, через яку протікає річка-струмок Крута і впадає в річку Окна — ліву притоку Дністра. Дві глибокі і широкі балки впадають у Круту з півночі, утворюючи тут розлогу долину, в якій і розкинулось село.

Фото 1

За переказами, занотованими у XIX ст., село засноване у 20–30 рр. XVIII ст. [2]. Невдовзі, разом з іншими, тут оселились євреї, а вже в середині XVIII ст. в селі виникає містечко — центр розвитку ремесел та торгівлі [2]. В XIX ст. Круті — один з важливих у регіоні економічних, торгових і культурних центрів регіону. Його й називали містом на Поділлі у Балтському повіті. Крутяни, як згадує А. Свидницький, поділяли місто на "міську і другу" [5, с. 44] , хоч насправді вже тоді (середина XIX ст.) село складалося з трьох частин. Власне містом називали містечко — частину села, заселену євреями, яких в Крутих, як і в сусідніх Кодимі й особливо в Балті було чимало. У 1915 році у Балті євреї складали 45,6% населення, а у Балтському повіті — 11% (54946 душ) [6, с. 536].

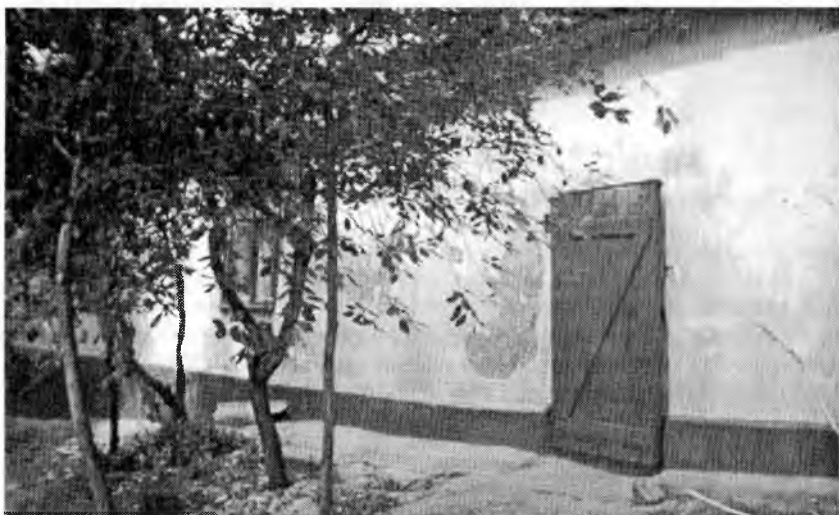

Фото 2

Присутність значної кількості єврейського населення пояснюється передусім тим, що ця місцевість знаходиться на межі лісостепу і степу — двох регіонів із різними галузями виробництва, тож жвавий обмін продуктами господарської діяльності здійснювався, насамперед, в порубіжних містах та містечках, до них можна віднести й Круті. До того ж, у XIX ст., а ймовірно й раніше, оскільки джерела наголошують на пріоритетності в селі торгівлі, через Круті на село Нестоїту і далі на південь проходив торговий чи чумацький шлях [4] — додатковий стимул розвитку ремесел і торгівлі, до яких євреї мали безпосереднє відношення.

Різномісна діяльність євреїв у краї відображена у статистиці, численних публікаціях, однак мало що відомо про побут насамперед сільських євреїв, особливо в порівнянні з представниками інших етносів (поляками, молдованами). Певною мірою це пояснюється відносною замкненістю єврейських громад. Регламентація соціального й культурного життя стримувала дослідження єврейської традиційної культури. Та й самі євреї мало уваги приділяли вивченню сільської культури. Мало значення й те, що євреїв хоч й сприймали як рівноправних учасників економічних процесів, а в деяких галузях (ремесло, торгівля) їх визнавали чи не найкращими фахівцями справи, все ж відносились до них як до чужих, що також посилювало прагнення євреїв до збереження притаманної їм своєрідності в тому числі й етнографічної — необхідної умови етнічної самоідентифікації.

Однією з етнографічних ознак є житло. Традиційне сільське житло євреїв на Поділлі — питання малодосліджене й дискусійне. В нашому випадку зауважимо, що житло в Крутих відрізняється від житлових споруд українців цього ж села. Одне з них збереглося до нашого часу. Воно знаходиться майже в центрі села, там, де розміщувався ринок, чн, як кажуть крутяни, базар.

Житло стоїть збоку вулиці, вздовж якої ще у повоєнний час стояли єврейські будівлі. Оселя й тепер належить єврейській родині, яку вона успадкувала від своїх родичів. Це прямокутної форми ломпачева споруда на кам'яному цоколі. Власне лише вона й репрезентує житлово-господарський комплекс під одним дахом. Він складається з житла і господарського приміщення. Будівля розташована причілком до вулиці і мала два входи. З вулиці — через невеличкий ганок (фото 1), і з двору — через господарське приміщення (фото 2). З сіней (1) можна увійти до двох кімнат (2, 3), із господарського

Фото 3

приміщення (6) — також до двох кімнат (4, 5). Кімнат для помешкання чотири (2, 3, 4, 5). Знаходяться вони по обидві сторони стіни, яка розділяє житловий простір будівлі на дві частини (рис. 1).

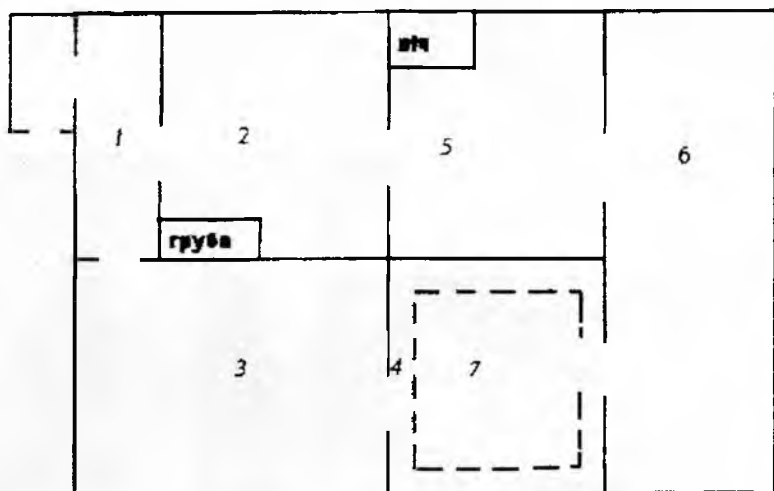

Рис. 1

Узимку житло обігрівалось піччю та грубою (фото 3), на яких готували й їжу. Піч (фото 4) не відрізняється від традиційної української у цій місцевості. Однак розташована вона не біля входу в малій хаті, як в українців, а в протилежному куті кімнати. Однією грубою обігрівали дві кімнати, значно заощаджуючи дрова, що невеличкими в'язками за гроші щотижня постачали євреям заробітчани.

Господарське приміщення (6), не має стелі і цим нагадує українську клуню. Тут зберігався реманент і тримали домашню птицю. Є тут і пічка для приготування їжі влітку.

З господарського приміщення східці ведуть до погребу (7) (фото 5), облаштованого під кімнатами помешкання (5).

Господарські будівлі навколо житла відсутні, немає звичайних для українців присадибних ділянок, адже основна діяльність євреїв — насамперед дрібна торгівля — задовольняла повсякденні потреби, тому необхідності займатись іншими видами господарювання, зокрема, присадибним городництвом, не існувало. Ця особливість господарської діяльності позначилась на розплануванні садиби і навіть житло в базарні дні ставало схожим на лавку, із порога якої розпродували дрібний крам.

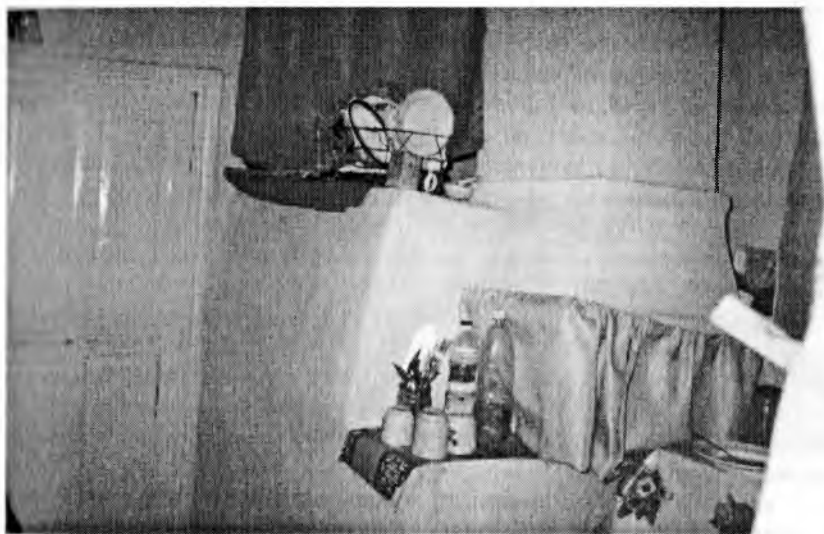

Фото 4

Фото 5

Оригінальними спорудами є підземні схованки, які, як з'ясовується, можна віднести до типу господарських. За місцевою легендою їх вважають "підземними ходами", ніби — то вони мали безпосереднє відношення до "турецької фортеці" — цегляної споруди у центрі села. Численні провали землі на селянських садибах, дійсно схожі на штучні катакомби, збільшували кількість переказів про багатокілометрові тунелі з виходами на поверхню в декількох кілометрах від "фортеці". Віра в існування "ходів" зростала зі збільшенням кількості провалів ґрунту над підземеллями, і тим, що всі вони зосереджувались навколо "фортеці" у радіусі одного кілометра (рис. 1).

Чи дійсно "фортеця" була військовим прикордонним укріпленням, для чого будувались підземні споруди, кому вони могли належати?

"Фортеця", в яку можна було потрапити тільки через широкий в'їзд, облаштований у центрі споруди нещодавно ще існувала (фото 6). Це фундаментальна двоповерхова будівля з підвальними і цокольними приміщеннями, великим подвір'ям, огороженим із трьох боків високим муром. Розміри, оригінальність архітектури вказують на громадський характер будівлі. Стверджувати, що це було укріплення, немає достатніх підстав, хоч про присутність військових у селі свідчать ядра від гармат, знайдені неподалік від "фортеці". Однак малоймовірно, що тут постійно дислокувався прикордонний військовий гарнізон, тим більш турецький, адже кордон між Польщею й Туреччиною проходив по річці Ягорлик, відстань до якого від села — десятки кілометрів. В журналі військових дій 1769–1771 років Круті згадуються як населений пункт на території Польщі [1, с. 91]. На початку ХІХ ст. в цьому приміщенні з двором, вкритим гонтом, знаходилась корчма, "...в два этажа горницы, под коими по двум концам два казенные каменные довольно величины погреба" [2]. Примітно, що на початку ХХ ст. це приміщення фортецею називали приїжджі селяни [3, с. 113], а не місцеві мешканці. Не виявлено безпосередньо біля "фортеці" й підземних споруд, що є підтвердженням відсутності зв'язку між ними.

Одне з дванадцяти залишків знайдених підземель досліджене на території шкільного стадіону, збудованого на схилі правого берега річки Крута. Воно представляло собою замкнутий комплекс із двох частин — вхідної шахти і власне катакомби (рис. 2).

Практично всі підземелля зафіксовані на схилі. Цю особливість рельєфу враховували при будівництві й катакомби споруджували в стіні шахти навпроти схилу, завдяки чому природно збільшувалась товща землі над склепінням.

Рис. 2

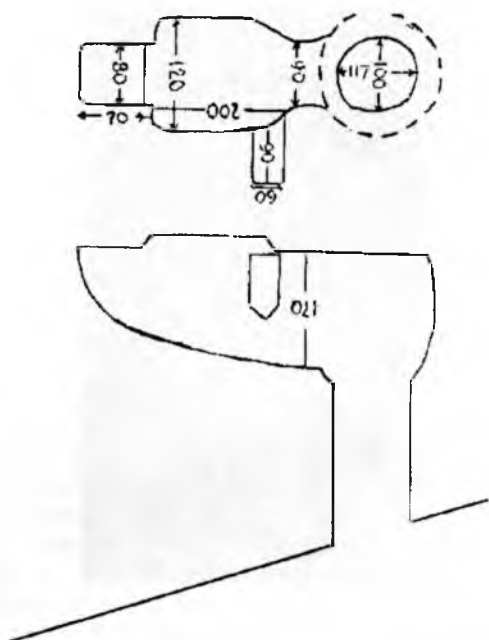

Фото 6

Фото 7, а

Фото 7, б

Розпочинали будівництво з входу — вертикальної шахти, глибина якої, з урахуванням знятого будівельниками верхнього шару ґрунту, складала близько чотирьох метрів. Діаметр шахти горішньої частини мав 1–1,17 м, в нижній він збільшувався до 1,5 м. У східній стіні шахти, із боку схилу, знаходилась катакомба. Вхід до катакомби порівняно вузький — 0,9 м. Перехід від шахти до катакомби складав — 0,5 м. Власне катакомба завдовжки сягала 2,0 м, завширшки — 1,2–1,5 м. Горішня частина входу, як і всієї катакомби, мала форму склепіння. Висота біля входу — 1,7 м, на протилежному кінці — 1,1 м. У східній стіні напроти входу зроблена ніша (№ 1) завширшки 0,8 м, завдовжки — 0,7 м, заввишки — 1,1 м (фото 7 а, б). Ліворуч знаходиться ще одна ніша (№ 2) розмірами: завширшки — 0,6 м, завдовжки — 0,9 м. Долівка обох ніш обмашена тонким шаром глини й обпалена для вологостійкості.

В ніші № 1 знаходився дерев'яний ящик, чіткий відбиток якого зберігся на стінках ніші.

Отже, підземна споруда була відносно невеликою: 1,2–1,5 м завширшки і близько 5 м завдовжки. Знаходилась вона на великій глибині, не сполучувалась з потайними ходами, не мала інших, крім описаних, конструктивних особливостей. Споруда незручна для повсякденного користування, адже велика глибина вхідної шахти потребувала при користуванні спеціального пристрою, а крізь вхід метрового діаметра не так просто опускати чи піднімати ящики, розміри яких були майже такими, як і розміри входу. Усе це разом дозволяє розглядати споруди як сховища, а не погребі, які в українців, знаходиться біля садиби, а не за її межами.

Описаний тип споруди не є традиційним для українців даного регіону. Природно виникає питання, хто їх будував і кому вони належали. Звернемо увагу на локалізацію сховищ. Вони знаходяться у тій частині села, яку А. Свидницький називає "містом" і "містечком". "Місто" — то саме чоло містечка; по самій середині чотири гранястий пляц, де ярмарок стає, кожна сторона цього пляцу впирається в ряд самих луччих домів — усе жидівських. Нема в цих рядах жодної хрещеної душі, хіба жидівська наймичка або хто ночує. Тут мало не кожен дім із заїздом, а постояльних дворів там і зазору нема, бо що заїзд, то й постояльний двір, а із заїздом, мовляв, мало не кожен дім. Кожен ряд домів там зветься перія, — це поздовжня перія, то поперечна. Це саме чоло міста; тут найбагатші купці, тут крамниці і все... За главними періями, чим далі від міста, — дімки все дрібніші, жида все бідніші, все більше неохайності." [5, с. 44]. Ту частину села, яку А. Свидницький називає "містом" і "містечком" тепер називають "білою магалою". Більшу частину села, де жили пе-

..... - межі частин села

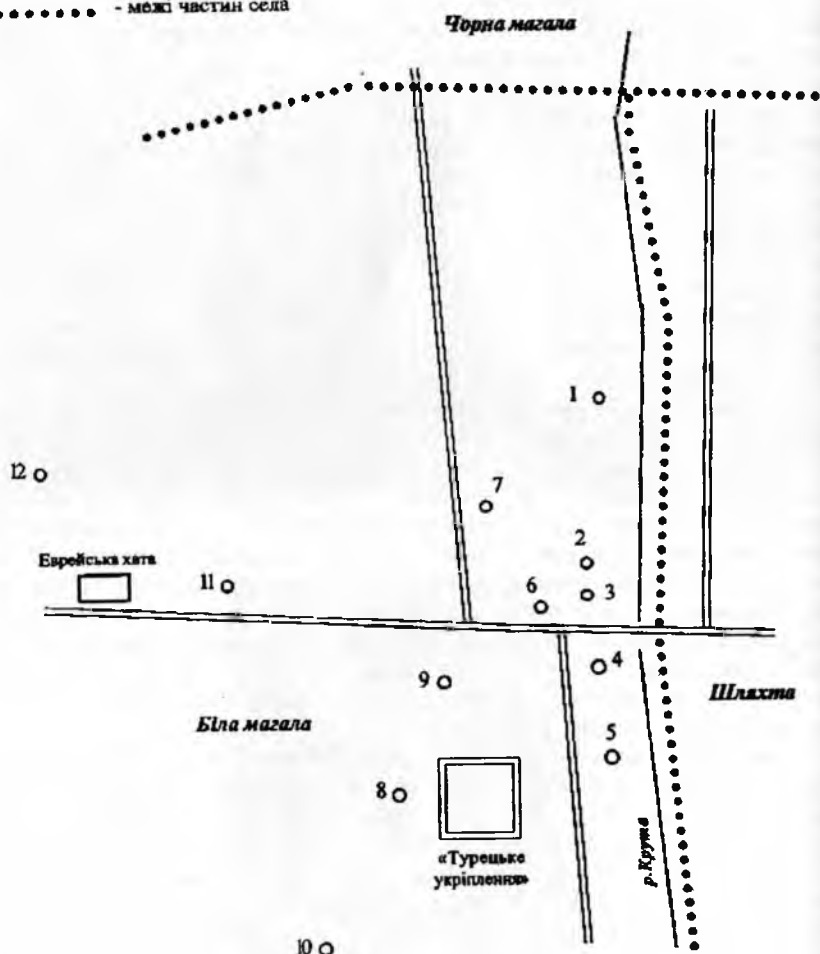

Рис. 3

1-12 — ділянки де зафіксовані схованки; 1 — стадіон; 2 — місце буйшої єврейської хати; 3 — садиба Довбуша; 4 — садиба Васячого; 5 — узбіччя дороги; 6 — магазин; 7 — будинок Погорілого; 8-9 — склади; 10 — садиба Глатковського; 11 — садиба Власенка; 12 — поле.

раважно українці, називають "чорною магалою". Третю частину села іменують "шляхтою" (рис. 3). На території "чорної магали" не зафіксовано жодної підземної споруди, а на території "шляхти" — усього одна. Усі інші зосереджуються в районі єврейського містечка. Розміщення міста, базару, торговиці в цій частині села зумовлено, як почалося, перетином двох торгових шляхів, один з яких проходив з Балти до Дністра, зокрема, до Рашкова і Рибниці. Інший з'єднував міста Поділля й півдня України. На перетині цих шляхів у Крутих виник базар, простір навколо якого швидко забудували євреї. Тут й локалізовані схованки, одна з яких нами досліджена.

Стверджувати, що це все ж такі були схованки є декілька підстав. Так, розміри шахти, розміри й розпланування катакомби вказують на те, що дана споруда не могла використовуватись як погріб для зберігання продуктів харчування. Вона для цього занадто мала за площею і не зручна в користуванні. Для зберігання продуктів харчування використовували погребі, облаштовані, як зазначалось, під житлом. Погребі могли бути і за межами житла, однак вони конструктивно відрізнялися від катакомб, доступ до яких, як бачимо, значно складніший і явно не розраховувався на часте відвідування.

Примітним є й те, що в пам'яті мешканців села не збереглося ніякої інформації про підземні споруди. Це є побіжним свідченням того, що місцезнаходження схованок власники зберігали в таємниці, а їх поява і період функціонування не виходили за хронологічні межі існування єврейської громади в Крутих.

Примітки:

1. Журнал военных действий армии Ея императорского величества 1769–1771. — СПб. — С. 91. // Відділ стародруків бібліотеки Вернадського.
2. Карачківський М. До історії Поділля початку XIX ст. (Опис Поділля В. Рудницького) // Рукописний фонд бібліотеки Вернадського Ф. Х. — Од. зб. 17441.
3. Карачківський М. Північно — Західна Балтика // Рукописний фонд бібліотеки Вернадського Ф. Х. Од. зб. 11634. — С. 113.
4. Петрунь Ф. О. Мана шляхів України першої пол. XIX ст. // Рукописний фонд бібліотеки Вернадського. — Ф. 90. — № 520.
5. Свидницький А. П. Люборацькі. — К., 1984. — С. 44.
6. Статистические сведения о народонаселении по уездам (Подольской) губернии за 1914–1916 гг. — Кам'янець-Подільський державний архів. — Ф. 233. — Оп. 1. — С. 536.

ФОРМИ ДОШЛЮБНОГО СПІЛКУВАННЯ УКРАЇНЦІВ ОДЕЩИНИ (ВЕСНЯНО-ЛІТНІЙ КАЛЕНДАРНИЙ ЦИКЛ)

В історіографії, особливо регіональній, молодіжні ігри та розваги періоду кінця XIX — першої половини XX ст. не знайшли належного висвітлення. Більш того, можна сказати, що вони в нашому регіоні практично не вивчалися, тому чи не єдиним на сьогодні джерелом дослідження ігор та розваг молоді у передшлюбний період є польові матеріали, зібрані нами в 90-х рр. XX ст. Свідчення респондентів дозволяють проаналізувати маловідомі в літературі форми молодіжного дозвілля, зокрема весняно-літнього календарного циклу. Йдеться про зібрання молоді, ігри та розваги, що проводилися простонеба і в приміщенні, які в наш час майже відсутні як форма дозвілля, але про них ще пам'ятають. Респонденти Буджака, наприклад, повідомляють, що розваги та ігри, пов'язані з календарними святами поступово зникають з 50-х рр. XX ст.

Побутово-розважальні ігри відбувались протягом року, на відкритому повітрі і в закритому приміщенні. Більшість з них виникали і закінчувались спонтанно. Ними розважались у святкові, вихідні і буденні дні. Як одна з форм соціалізації, ігри загартовували молодь фізично, тут визначались лідери, поглиблювалось знайомство молоді. Ігри та розваги, що зафіксовані польовими дослідженнями, поділяються на декілька груп: побутово-розважальні і календарні, останні поділяються на святково-розважальні і постові.

В контексті розваг дошлюбного періоду виокремлюються ігри, пов'язані з вибором пари. Через ігри молодь виказувала свої симпатії, легалізовувала вчинки, які заборонялися "на людях". Так, поцілунків в деяких іграх був обов'язковим елементом (*кабак, голубки, ниточки* — с. Мирне, с. Яківлівка). У грі через суперництво демонструвались симпатії дівчини до парубка, чи парубка до дівчини (*сусідка* — с. Яківлівка).

На Одещині записано чимало пісень, пов'язаних з розвагами та іграми: дитячими й молодіжними, які розподіляються на хлоп'ячі та дівчачі, проводяться в хаті, або відбуваються простонеба, парубоцькі та дівочі, що проводяться під час весняних, літніх, осінніх, зимових свят¹.

В українців Одещини зафіксовані наступні ігри весняно-літнього циклу.

Черепки (досить поширена серед росіян, але зустрічається і в українців) (с. Мирне). Кожний гравець мав свої "черепки" (уламки битої посуду з малюнком). Мета гри — загнати щигликами (ударами пальця) свої "черепки" в ямку.

Соля (с. Десантне). Всі дівчата сідали в рядок та піднімали ноги дотори. Ведуча мала перестрибнути через їхні ноги. Якщо вона, зачепившись, падала — то ведучою ставала інша дівчина.

Джизгарда (грали як українці, так і росіяни с. Мирне). Молодь збиралася на вигоні. Частина парубків і дівчат сідала "навприсядки" інші стрибали через них. Гра супроводжувалась піснями, промовками та лічилками.

Раскол (с. Мирне). Парубки та дівчата, розподілялися на дві групи. Між ними ставав парубок. Він намагався впіймати дівчину, яка бігла до свого парубка, що стояв в іншій групі. Якщо дівчині вдавалося перебігти до групи, де був її парубок — вони цілувалися. Якщо той, що стояв посередині, впіймав її, дівчина цілувалася з ним.

Прижки (українці, росіяни) (с. Мирне). Потрібно було перестрибнути через очеретину. Двоє учасників під час гри поступово піднімали очеретину, ускладнюючи виконання вправи. Це нагадує сучасну гру дівчат в "резиночки".

Кремушки (українці, росіяни) (с. Мирне, с.Шевченкове). Грають дівчата, інколи й хлопці. Для цього брали 5 *кремушков* (обтерті та нагладжені уламки цегли). Мета гри полягала в тому, щоб, підкинувши один "кремушек", схопити зі столу або землі 1, 2, 3, 4 і набрати, таким чином, максимальну кількість цеглин — 1 кон, 2 кони,..., "шольку". Зберігали "кремушки" як предмет особистої гордості.

В Яківлівці зафіксована гра *сусідка*. Дівчина сідала поруч з парубком, а інший парубок намагався її "відібрати". В цій грі, таким чином відобразилось суперництво парубків при обранні дівчини.

В гру *голубки* (с. Мирне) грають двоє — парубок і дівчина. Вони сідають на стілець спинами один до одного і за командою друзів, що знаходились біля них, повертають голови. Якщо, "голубки" повертали голови в один бік, то цілувались. Гра майже співпадає з грою в кабак (с. Яківлівка).

Ниточки (с. Мирне). Довгі нитки (їх кількість повинна співпадати з кількістю гравців) складають удвоє. Ведучий держить пучок ниток в місті згину, а парубки та дівчата беруться за кінці ниточок. Потім ведучий відпускає нитки і якщо парі (парубку і дівчині) вдалося взятися за кінці однієї нитки — вони цілувались.

Серед ігор весняної пори відзначимо ігри на свіжому повітрі, так звані *постові ігри* — тобто ті, в які гуляли в піст. Серед них зафіксовані такі.

Гілки (с. Мирне). За правилами гра нагадує лапту. У грі використовували "гілку" (бита) і саморобні м'ячики — "мечики". Приймають участь близько 10-ти осіб.

Гілки або *цуцик* (с. Десантне). Грають троє: дві дівчини кидали одна одній м'яча, а третя ("цуцик") стояла посередині між ними та намагалася його зловити. М'яч виготовляли з клубка вовни.

Дурно(и)й колес, дурне колесо (с. Мирне), *в крученого теляти* (с. Шевченкове): "задки ходимо кругом, крутимосся й крутимосся, а тоді — назад": 10–12 осіб брали один одного за руки і "крутилися задки", тобто розкручувалися до втрати координації, і різко відпустивши один одного, розліталися в різні сторони, падали. Ця гра згадується П. Чубинським, він її описує під назвами "Дурне колесо" або "Украв ріпки"². В нашому регіоні не зафіксовано, а скоріше за все втрачено виконання пісні, записаної О. Маркевичем та О. Терещенком, яку наводить П. Чубинський³.

У борща гуляти (с. Мирне): хлопці й дівчата, тримаючись за руки, проходили вулицями села, співаючи "посні пісні" (Наприклад: "Варвару").

Дучки (с. Шевченкове). З грудок землі робили чотири горбки — дучки. Біля кожної дучки стояв хлопець або дівчина. Навпроти них — ще четверо, які кидали м'яч у дучки. Якщо м'яч влучав у дучку, той, що поцілів, мінявся місцем з тим, хто "стояв на дучці".

Вдарив не вдарив так стій, вдарив не вдарив — тікай (с. Шевченкове): грали з м'ячем — хто в кого попаде.

Весняний цикл обрядів у землеробських народів починався з початком весни, коли приходив час готуватися до польових робіт. В цей період виконувались обряди зустрічі весни, що несла світло, тепло, пробудження природи. Оскільки під час "великого" посту розваги, веселощі заборонялись, у європейських народів згідно з християнським календарем, проводили зими та зустріч весни стали відмічати перед постом, ці обряди отримали назву — *масниці (колодки)* в українців, *маслениці* у росіян, у західноєвропейських народів — *карнавал*⁴. За православною традицією масниця приходилась (за новим стилем) на другу половину лютого — початок березня, саме тому це свято має синкретичний характер, який полягає в поєднанні елементів зимової та весняної обрядовості. Ми не ставимо за мету детальний розгляд проведення всіх обрядодій масниці в українців Одещини, розглянемо найстарішу обрядодію, пов'язану з українським масляним тижнем — *колодку* (с. Златоустове, с. Мирне, с. Першотравневе, с. Фурманівка, с. Шевченкове, с. Яківлівка)⁵. В означеному регіоні нами зафіксовано три варіанти. 1) В понеділок Масляного тижня збирались жінки та дівчата біля одної з хат з тим, щоб "робити ко-

лодію". Гурт ходив вулицями села, взявши з собою декілька рушників та хусток. Неодруженого парубка при зустрічі "перев'язували", тобто прив'язували до руки або через плече рушник чи хустку. Увечері того ж дня кожен з таких хлопців був зобов'язаний, за звичаєм, запрошувати до своєї хати весь гурт й "відкупитись", тобто пригостити. 2) Жінки й дівчата не збиралися великим гуртом, а ходили поодинокі. Жінки "чіпляли колодку" чоловікам, а дівчата — хлопцям. Дівчина мала можливість провести таку дію не лише при зустрічі на вулиці, а й навмисно зайти до хати парубка. "Чіпляти колодку" означало перев'язування рушником або хусткою — хлопця через руку, а чоловіка — на перехрестя через плече. Вважалося, що дівчина перев'язує того, хто їй подобається, тому в одного парубка могло бути декілька "колодок". Респонденти пояснювали необхідність перев'язування ще й тим, що "вже скоро піст, а він ще не оженився". А в с. Мирному дівчина прив'язувала хустку на руку "свому" хлопцю; це означало "що вони прощаються на час Великого посту"⁶. 3) Під час традиційних масничних відвідувань родичів або сусідів, крім звичайних страв й подарунків господарям, приносили з собою дерев'яний брусок, який прив'язували рушником до шиї господаря. Це стосувалося батьків неодруженої молоді. Інакше перев'язували не старшого в родині, а самого парубка або й дівчину шматком матерії (с. Фурманівка, с. Шевченкове)⁷.

Відомості про звичай прив'язування колодки на Масляному тижні в українців подаються у працях М. Сумцова, М. Грушевського, О. Воропая, С. Килимника та ін.⁸. Існували різні точки зору з приводу походження звичаю: свято на честь поганського бога Велеса, закінчення весільного періоду, походження Колодки від колоди, в яку забивали провинників за злочин, інші. Так, М. Сумцов підкреслював, що колодка складає саму характерну особливість малоруської масниці. "Знаряддя тортур та покарання — колодка — перейшло в предмет жарту, веселощів і, дало назву цілому святу"⁹.

З деякими відмінностями колодка побутувала в різних регіонах України (за матеріалами кінця ХІХ — початку ХХ ст.). Поодинокі випадки побутування колодки зафіксовані у росіян в районах, які межують з Україною¹⁰. Поруч з обрядодіями дорослої громади в обрядодії колодки існували й суто молодіжні звичаї, зміст яких полягав у тому, що дівчата прив'язували хлопцям колодку, прикрашену кольоровим папером та стрічками. Дівчата ходили невеликими гуртами або навіть поодинокі. Парубок мусив відкупитись: подарувати дівчині намисто, стрічку або хустку. Дівчина, в свою чергу, повинна була на Великдень "віддати колодку" — подарувати хлопцеві писанку, загорнуту у вишиту власноруч хустку¹¹. В головних рисах обрядодії

"колодка" на Одещині суттєво не відрізняється від обрядодій в інших регіонах України. Вони спрямовувались громадою на неодружених та тих, хто не мав дитини, тобто людей, які не виконали своїх шлюбних обов'язків. Шлюбно-еротичний елемент виявляється у прив'язуванні колодки дівчиною хлопцеві: дівчина в'яже колодку саме тому парубкові, який її подобається, тобто тому, з ким вона хотіла б одружитись¹². Поступово деякі елементи обряду зникають як то: збирання жіноцтва у корчмі, сповивання колодки. Із загальногромадського свята колодка перетворюється на суто молодіжне та родинне. Цілком ймовірно, що це пов'язано із тим, що свята із загальногромадських перетворюються в суто молодіжні, навіть здебільшого дівочі. А проблеми парування і подружжя є основними, що цікавлять молодь, і, головне, дівчат. Слід зазначити, що колодка як специфічна особливість масниці, побутовала на Одещині тільки в українців.

Цікавим, на наш погляд, є період Великого Посту, під час якого відмінялися всі розваги, але дозволялися спеціальні ігри без пісень та танків. В деяких випадках були винятки, зокрема в українців на Благовіщення дозволялося водити хороводи та співати. Заборони торкались також часу та місця проведення розваг. Але в цілому заборонялося співати на вулицях на першому та другому тижнях (коли молодь говорила та готувалась до сповіді), а також на Страсному тижні, який вважався особливо суворим. З третього тижня Великого Посту в Україні починалася *вулиця*: весняне гуляння молоді з постовими піснями та танцями, що приходило на зміну зимовим *вечорницям*¹³.

Вагому групу обрядодій, пов'язаних із весною (а нині з Великим постом), складали *веснянки* (*гаївки*) та *ігри*. На півдні Одещини в наш час вони практично не виконуються. І все ж окремі фрагменти таких обрядових пісень ще пам'ятають.

Наведемо одну з *посних* пісень, записану нами в селах Мирне, Шевченкове¹⁴:

А у тую середу, середу
Пасла дівка череду, череду.
Загубила корову, засмалила діброву.
Скільки в цебрі водиці,
І в дівчат правдиці.
Скільки в решеті дірочок,
Стільки в хлопця болячок.

За класифікацією О. І. Дея, ця пісня належить до новіших — ліричних та жартівливих пісень. Тут варто згадати М. А. Максимовича, який підкреслював, що веснянки співалися лише дівчатами (як, на його думку і мусило бути), але парубки втручаються своїми жарта-

ми, а дівчата у відповідь висміювали їх у жартівливих піснях. На думку В. К. Соколової¹⁵, це свідчить про те, що закликанню весни вже не надавали великої ваги й магічного змісту. У веснянці "Ой у тую середу", можна побачити саме такий жартівливий діалог між хлопцями та дівчатами.

Період від Масляного тижня до Великодня в українців Одещини вважається особливим періодом року пов'язаним з Великим постом. Зібрані нами польові матеріали вказують, що особливо в першій половині ХХ сторіччя зберігались і функціонували обрядодії, ігри та розваги, спрямовані на вибір вірогідного шлюбного партнера і не вірізнялись регіональними особливостями¹⁶.

Розповсюдженою формою святкового молодіжного дошлюбного дозвілля під час Великоднього обрядового комплексу, Трійці та храмових свят на Одещині була *качеля*, *карасель* (*гойдалка*, *карусель*)¹⁷.

Гойдалки як вид дозвілля з властивими магічними функціями, присутні в народній культурі багатьох народів, зокрема слов'янських. Відомі декілька видів гойдалок: з мотузки, прив'язаної до гілки дерева; дошки, що лежить поперек колоди; мотузки з сидінням, яка підвішена на дерево або яку-небудь перекладину (найбільш близький аналог сучасним гойдалкам). До них також можна віднести конструкції, які передбачають круговий рух. Гойдалки у слов'янських народів влаштовувались найчастіше на Масницю, або на Юрія, на Сорока мучеників та на Великдень. Зазвичай гойдалки влаштовувались напередодні свята парубками або чоловіками. Гойдатися на гойдалці в те чи інше свято було обов'язковим для усіх, або тільки для чітко визначених соціовікових груп (молодь, діти, літні люди і та ін.); у весняно-літній час гойдалки зберігали своє значення як форма колективного дозвілля¹⁸.

Гойдалка (на Одещині її іноді називали — *качеля*)¹⁹ під час Великодня була центром розваги всього села впродовж трьох днів: від ранку до пізнього вечора. *Качелю* (*гойдалку*) починали "ставити" за тиждень до Великодня. Іноді парубки "за городами будували качелю" "при вогнищах" що в цих селах розпалювали на Великдень (с. Якішівка). Було й так, що привозили *качелю* з райцентру (с. Десантне, с. Мирне). У деяких заможних селян була своя *качеля* (с. Мирне, с. Руськоіванівка). Вона стояла на підвір'ї у "хазяїна" і каталися на ній "по четверо на дошці" — "як розгайдають, аж підлітаєш": четверо бажаючих покататися сідали в ящики, що були підвішені на мотузках.

На Одещині *качелі* (*гойдалки*) були досить різноманітними за конструкцією навіть в межах одного села (с. Мирне, с. Якішівка): кручені та доскові, деякі з них були розраховані на катання одночасно 15-ти осіб і розкручувались механічним засобом; були й *качелі*

на ланцюгах — на таких мали змогу кататися близько 10 осіб. Парубки за розкручування гойдалки мали право покататися безкоштовно.

Іноді в селі ставили декілька *караселей* (*каруселей*) (с. Ройлянка). Власник такої споруди в с. Ройлянка наймав парубків, які крутили карусель, а всі бажачи за невелику суму грошей, або крашанку могли на ній покататись. Платили тільки парубки, а до радянської влади, якщо качелі влаштовував поміщик, то платня складалася з крашанок²⁰. Стояла качеля приблизно місяць.

На вулиці біля *качелі* на Великдень танцювали, співали пісень, грали в *катка* (с. Мирне, с. Руськоіванівка), *битки*.

Великодня гойдалка була не тільки в селах, а й в містах. В Одесі, до 30-х років ХХ століття на Великдень ставили *гойдалку* разом з *каруселлю* на Куликовому полі. Сюди збиралася переважно молодь, бо літні люди на початку ХХ ст., за спогадами деяких респондентів, катання на *качелі* вважали за гріх.

Іноді ставили *качелю* під час святкування храмового дня — *Храма*. Гойдалися в цей день безкоштовно.

Качелю перестали ставити на свята переважно в 30-ті роки, але подекуди на Одещині цей вид розваг проіснував до середини 50-х рр. ХХ ст.

Відомі на Одещині й форми дошлюбного спілкування що проводилися під час Троїцьких свят. Свято *Трійці* в зазначеному регіоні мало свої, характерні особливості. Так, в Південній Бессарабії на *Трійцю* хлопці прокладали з "зеленого сіна" доріжку між хатами хлопця і дівчини, які або подобалися одне одному, або вже зустрічалися. Суботнього вечора, хлопці ходили гуртом по селу і крали "що побачать — козу, підводу, корову, кожух, ворота, лавку". Всі вкрадені речі й худобу виносили за село. Люди розшукували своє майно, але якщо не знаходили, то майно хлопці згодом повертали. Однак, не можна стверджувати, що цей звичай був притаманний всьому регіону, так як він був зафіксований лише в декількох населених пунктах²¹. Найвірогідніше, що цей звичай перейшов на свято Трійці з елементів іншого обрядового комплексу, оскільки схоже явище існувало в деяких українських місцевостях напередодні і під час Великодня²².

Літній сонячний цикл річних календарних дохристиянських свят завершує свято *Купала*.

У селі Переймі на початку ХХ століття молодь сходилася групами (з кожного кутка села) саме біля криниць. До купалової ночі готувалися дівчата і хлопці. Дівчата плели вінки з оберегами (чебрець, м'ята, полин) од відьом, а "щоб хлопці липли" до кіс вплітали *лип*

ники (траву "липник", "липу"). У місцях, де відкритих водойм не було, свято Купайла справляли поблизу криниці²³.

На Купайла були й ворожіння. Одне з них — вінки зі свічками, пущені за течією. Пристане до свого берега — вийде дівка заміж у рідному селі, прибіється до другого — чекай сватів зі сторони.

Кінчалось свято піснюю:

Ой Петре, Іване, уже наша пісенька минає,
Уже наша пісенька минає, половини літечка немає,
Із-за гори сонце йде, грас,
Козаченько коника сідлає...²⁴.

Після Купайла літні молодіжні розваги й гуляння припинялися.

Таким чином, форми дошлюбного спілкування молоді були достатньо різноманітними за формою і змістом. Практично всі вони фрагментарні, але принаймні ще в першій половині ХХ ст. складали основу молодіжного дозвілля — важливого періоду підготовки молоді до подружнього життя.

Примітки:

1. Петрова Н. О. Традиційні форми дошлюбного спілкування молоді (за матеріалами етнографічних досліджень Одещини). // *Записки історичного факультету*. Вип. 4. — Одеса, 1997. — С. 37–41; Петрова Н. О., Пригаріна Т. В. Обрядодії Великого Посту. (за матеріалами етнографічних досліджень українського населення Одещини) // *Записки історичного факультету*. — Вип. 8. — Одеса, 1999. — С. 94–103; Петрова Н. О. Традиційні ігри та розваги в дошлюбному спілкуванні українців і росіян Одещини // *Етнічна історія народів Європи. Традиційна етнічна культура слов'ян. Збірник наукових праць*. — Київ, 1999. — С. 102–107; Петрова Н. О. Дошлюбне спілкування: ігри та розваги українців та росіян Одещини // *Записки історичного факультету*. — Вип. 9. — Одеса, 1999. — С. 51–56.
2. *Труды этнографическо-статистической экспедиции в западно-русский край. Юго-западный отдел. Материалы и исследования, собранные П. Чубинским*. — СПб., 1872. — Т. III. — Народный дневник. — С. 81–82.
3. Там само.
4. Соколова В. К. Весенне-летние календарные обряды русских, украинцев и белорусов XIX — начало XX в. — М., 1979. — С. 11.
5. Пригаріна Т. В. Трансформація обрядодії "колодка" протягом ХХ сторіччя // *Етнічність в історії та культурі: матеріали і дослідження*. — Одеса, 1998. — С. 142–145.
6. Пригаріна Т. В. Трансформація обрядодії "колодка" протягом ХХ сторіччя. — С. 144.

7. Пригаріна Т. В. Традиційна календарна обрядовість слов'янського населення Південної Бессарабії та її трансформація протягом 20–70-х рр. ХХ ст. // Дис... канд. істор. наук. 07.00.01 — історія України. — Одеса, 1999. — С. 33–34.
8. Сумцов Н. Ф. Культурные переживания. — К.: Типография Корчак-Новицкого, 1890. — 408 с.; Грушевський М. С. Словесність часів нового розселення і пізніших // Історія української літератури. — К.: Либідь, 1993. — Т. 1. — С. 167–227; Ворона О. Звичаї нашого народу. — К.: Оберіг, 1991. — Т. 1. — 450 с.; Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні. — К.: Обереги, 1994. — Кн. 1. — 395 с.; Соколова В. К. Весенне-летние календарные обряды русских, украинцев и белоруссов. — М.: Наука, 1979. — 284 с.
9. Сумцов Н. Ф. Культурные переживания. — К., 1890. — С. 136–137.
10. Соколова В. К. Весенне-летние календарные обряды... — С. 56–57.
11. Пригаріна Т. В. Традиційна календарна обрядовість слов'янського населення Південної Бессарабії та її трансформація протягом 20–70-х рр. ХХ ст. — С. 35–36.
12. Грушевський М. Історія української літератури. — Т. 1. — К, 1993. — Є. 272; Пригаріна Т. В. Традиційна календарна обрядовість слов'янського населення Південної Бессарабії та її трансформація протягом 20–70-х рр. ХХ ст. — С. 36.
13. Агапкина Т. А. Великий Пост // Славянские древности. Этнолингвистический словарь под ред. Н. И. Толстого. В пяти томах. Т. 1. А–Г. — Москва: "Международные отношения", 1995. — С. 304.
14. Петрова Н. О., Пригаріна Т. В. Обрядодії Великого Посту. — С. 98–101.
15. Соколова В. К. Весенне-летние календарные обряды... — С. 79.
16. Петрова Н. О., Пригаріна Т. В. Обрядодії Великого Посту. — С. 94–103.
17. Петрова Н. О. Традиційні форми дошлюбного спілкування молоді... — С. 39–41; Петрова Н. О. Дошлюбне спілкування: ігри та розваги українців та росіян Одещини // Записки історичного факультету. — Вип. 9. — Одеса, 1999. — С. 54–56; Петрова Н. О. Традиційні ігри та розваги в дошлюбному спілкуванні українців і росіян Одещини // Етнічна історія народів Європи. Традиційна етнічна культура слов'ян. Збірник наукових праць. — Київ, 1999. — С. 104–105; Петрова Н. О. Традиційна система спілкування та звичаєво-обрядові норми підготовки молоді до шлюбу (за матеріалами українського населення Одещини). — С. 149–150.
18. Агапкина Т. А. Качели // Славянские древности. Этнолингвистический словарь под ред. Н. И. Толстого. В пяти томах. Т. 2. Д–К (Крошки). — Москва: "Международные отношения", 1999. — С. 480.
19. Ізмаїльська філія ДАОО. — Ф. 4. — Оп. 1. — Спр. 107. — С. 225–240. Пасхальні звичаї в Бессарабії // Кишиневские Епархиальные ведомости. № 8 от 15 апр. 1898 г.
20. Ізмаїльська філія ДАОО. — Ф. 4. — Оп. 1. — Спр. 107. — С. 235.
21. Пригаріна Т. В. Традиційна календарна обрядовість слов'янського населення Південної Бессарабії та її трансформація протягом 20–70-х рр. ХХ ст. — С. 57.
22. Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні. — К.: Обереги, 1994. — Кн. 2. — С. 215.
23. Кушнір В. Г. Народознавство Одещини. — Одеса, 1998. — С. 110.
24. Там само. — С. 111.

СЕМАНТИКА РОСЛИННОЇ СИМВОЛІКИ В ІГРАХ УКРАЇНЦІВ

Дослідження рослинної символіки в іграх традиційно пов'язувалося з темою навчання дітей, характеристикою загальних способів господарювання та вирощування рослин¹. Останнім часом науковці все частіше починають розглядати рослинність у контексті символічного, ознак первісного весілля і безпосередньо пов'язують її з ідеєю шлюбно-дозрівання².

На думку вчених, які вивчають так званий основний міф за В. Івановим і В. Топоровим, тексти ігор з назвами рослин не можуть вважатися тільки такими, що описують техніку навичок вирощування та обробітку рослин, оскільки, вони мають на меті ідею дублювання — відтворення основного міфу різними засобами³.

Не дивлячись на те, що у вивченні основного міфу досягнуто великі здобутки, спроби аналізу рослинних міфологем у зв'язку з ігровими ситуаціями все ще поодинокі⁴. Тому актуальним є подальше вивчення ігор в означеному контексті.

Насамперед нашу увагу привернули ігри з персонажем "редька": усі діти, крім одного, сідали ланцюжком у ряд, кожен між ногами попереднього, міцно тримаючись один за одного руками. Гравець, що залишався, тричі стрибав навколо ланцюга на одній нозі, після цього відбувався діалог: — "Стук, стук в ворота. / — Кто идет? / — Посол є панського двора. / — За чем? / — За редькою. / — На что? / — Барыня больна, редьки захотіла. / — Хозяева поехали орать". Після чого гравець знов плигав тричі та одержував відповідь — "Поехали сеять" і лише коли "редька" виросте, то дозволяють рвати — "Рви да без корня". Тоді гравець бере усіх по порядку дітей і підводить їх на ноги. На цьому гра закінчується⁵.

Розглянемо значення кожного ігрового моменту — сидіння дітей ланцюжком на землі та стрибання на одній нозі, як показали дослідження, пов'язане з набуттям гравцями хтонічних рис⁶, яке закріплюється повтором цієї дії тричі. Коли "редька" досягає, то чомусь дозволяють вирвати її тільки без кореня. Дуже цікавим у цьому зв'язку є визначення К. Леві-Стросом редьки як корка, що затикає "дірку" між верхнім і нижнім світами⁷. Звідси стає зрозумілим чому дозволяють рвати лише без кореня — буде "дірка". Закінчення гри відповідає повному підняттю всіх дітей на ноги. Тобто, як видається,

це перехід від нижнього світу до світу живих — розривання зв'язку між двома світами.

Дуже схожа на цю гру гра російських дітей "Ріпка"⁸, під час якої перший з гравців сідає на землю, обіймаючи якийсь вертикальний предмет — дерево чи стовп. "Вирвати ріпку" означає відірвати першого гравця від цього предмета. Семантично маркованим у цьому моменті є ототожнення "ланцюга", що його утворюють діти, і рослини — ріпки, що відтворює образ світового дерева чи рослини, що обвила стовп або дерево⁹. У казці є цікаві персонажі "ноги": ріпку вдається витягнути лише за допомогою п'ятої ноги: При цьому характерною особливістю поетики образу є зображення ланцюжка, опис якого схожий на загадку: "п'ята нога за чотири, чотири за три, три ноги за дві, дві ноги за ногу, нога за сучку, сучка за внучку, внучка за бабку, бабка за діда, дід за ріпку..."¹⁰. Одноногість персонажів, що допомагають "дідові" вказує на їх хтонічність. Все це перегукується з ігровою ситуацією, коли один із гравців стрибає на одній нозі. Саме ця ознака свідчить про відхилення від норми, якої вимагає гра.

Текст казки з переліченням ніг має прямі паралелі з загадками Едіпа. "Ноги" відтворюють ідею образу тіла, що поєднує риси людей і тварин і фігурує в багатьох загадках "основного міфу", зберігаючи пряму і зворотну нумерацію¹¹. Число п'ять вважається "закінчено/замкненою" множиною¹², що самодостатня для виконання обряду переходу з одного світу до іншого. Перелічення різних тварин у певній ієрархічній послідовності (з прямою і зворотною направленістю) супроводжують опис світового дерева¹³. На нашу думку, ця міфологема об'єктивується в іграх як за допомогою утворення "ланцюжка" дітей, що сидять, так і його розривання (підведення із землі) у зворотному порядку.

Спосіб гри у "Лозу" записав В. П. Милорадович: дівчата утворюють "ключ" і всі перебігають через підняті руки останньої пари, приспівуючи:

Плету, плету ліс, ліс,
Парубків біс, біс
А на дівчат плутаницю,
А на хлопців вішальницю

Або:

А на хлопців шибеницю,
А на дівчат роста.
На хлопців короста;
Ні велика, ні мала,
Як на дубові кора¹⁴.

Ідея плетіння глибоко пов'язана не тільки з проростанням, але й зі світовим деревом. Воно тотожне дубові, за допомогою обрядів підвищення на який проходила ініціація. Стає зрозумілим, чому хлопці мають шибеницю і в них з'явиться шкіра як "дубова кора", яка відтворювала акт поєднання з деревом¹⁵.

Безперечно, маємо справу з нейтральною зоною (стовп, дерево, рослина), що дозволяє моделювати обряд переходу з одного світу до іншого¹⁶. Зв'язок двох світів дуже яскраво проступає у цій грі, бо саме світове дерево виступало за таке, що пов'язує "низ" і "верх".

На зв'язок рослинних персонажів та їх тотожність вказує і етимологічне значення слів перець, петрушка, ріпка, що мають у своїй основі корінь — "*рег"¹⁷. Слід наголосити, що ці рослинні іпостасі сина бога тісно пов'язані з ідеєю світового дерева.

Дуже цікава згадка про зв'язок персонажа "редьки" і подрібнення рослинності простежується у грі-танку "У редьку":

Як піду я к бабушки, к бабушки
Та напросю редички, редички
Бабка капусту січе,
Із носа мазка тече
Ой ти, хрін
Не я тебе садив..."¹⁸.

Хтонічні риси баби не викликають сумніву, до того ж і тут маніфестується ідея подрібнення, що передається словами "капусту січе". Брати редьку в певній послідовності — "с кінця" вимагається у варіанті гри "Редька" у росіян Вятської губернії¹⁹ і лише на "землі" "бабки" — найстаршої "редьки". Подібний діалог зустрічається в багатьох іграх з подібною семантикою: так не дозволяється рвати з коренем і "петрушку" у грі "Рвати петрушку". Це чітко вказує, що дія гри відбувається в потойбічному світі — "на землі бабки". У записаному І. П. Сахаровим варіанті гри "Редька", де гравцями є лише дорослі, просять викопати "редьку" з коренем, що "бабка" не дозволяє, а підказує "Потряси: выплывет, словно как из воды"²⁰. Тут теж бачимо взаємозаміну понять земля = вода і відтворення дій: "витягти" редьку вдається лише за допомогою маніпуляції "потрясти" (за руку, за чуба, за голову). "Безпідставний", на перший погляд, перехід у цій грі від одного персонажа "редьки" до персонажа "хріна" свідчить про тотожність цих персонажів та їх повну синонімічність.

Слід згадати, що у варіанті гри "Хрін", зафіксованому у Курській губернії, відбувається монолог, під час якого йдеться про те, що паралельно з вирощуванням "хріна", його потрібно обплести/загородити. Для цього спочатку роблять "колья", потім "плетень", а коли

"хрін" досягає, то його можна зірвати тільки після того, як запруть "ворота" огорожі, до того ж останньою в ланцюжку дітей сидить "баба" з підняттям якої "хрін" вважається вирваним²¹. Усе це вказує на ту ж саму семантику, що ми зустрічали в іграх "Редька" і "Ріпка": не можна виривати рослину без того, щоб не порушити рівновагу між світами.

Дуже подібна до гри "В редьку" гра "В куну" (записана Д. І. Яворницьким у с. Сонцівка Харківського повіту). Спочатку діти вибирають "куну" за допомогою лічилки, під час якої діти утворюють коло, всередині якого стоїть одна дитина. Всі швидко повертаються зліва направо і співають, а той, хто стоїть у колі, переступає при кожному слові і вказує на того, хто покине гру під час слів "Виступи геть":

"Ходе баба по бору, по бору
Та рве зілля лободу, лободу
І рве, і бере на бережок кладе
Оце куна, оце лишка,
А ти виступи геть!"

Коли всі виходять із гри, останній стає "куною", сідає на землю і витягує перед собою ноги, інші сідають спиною до нього, і всі міцно тримають один одного руками. Потім двоє відривають всіх дітей від "куни" за руки, а саму "куну" "торчать" (турличать у вушка), скубуть за волосся, регочуть, перекидаються біля неї²². Зазначимо, що слово з основою "*куна" має тісний зв'язок із початковим міфом і семантикою обміну²³. В іграх персонаж "куна" — це образ обміну між світами, адже саме образи парних куниць є атрибутами світового дерева²⁴.

Як свідчить аналіз ігор, перед нами перетворення образів і функцій рослинної символіки на зооморфну, але з збереженням багатьох хтонічних функцій — персонаж "куна" підлягає різним діям, що повинні вивести гравців із стану потойбічного світу — реготання, торчення, перекидання і мають лімінальну суть²⁵. Таке "перетікання" рослинно-зооморфних функцій різноманітних персонажів звичайно властиве для початкового міфу.

У цьому зв'язку звернемося хоча б до сюжетів народних казок. Російська казка "Ріпка" розповідає про те, що персонаж "ріпка" народила сина, який мав ознаки ведмедя і якого назвали Івашко-Ведмідько²⁶. Початковий зв'язок із ведмедем, що є втіленням Велеса²⁷ і його швидке зростання, поєднує цей персонаж з світовим деревом — рослинним кодом. Все це дозволяє говорити про втілення в даному персонажі першопредка, до того ж швидке зростання тотож-

не перестіленню, тобто персонаж не народжується, а повертається, народжуючись вдруге²⁸.

Рослинний код проступає навіть у дуже примітивній, на перший погляд, грі "Дрібушечки"²⁹, у якій діти, взявшись за руки, крутяться і промовляють:

"Дробу, дробу дробушечки
Наївшися петрушечки,
Наївшися лободи
Гала, гала до води".

Після останнього слова всі розмикають руки і хто-небудь падає³⁰. Мотив подрібнення-розтирання явно переплітається з рослинним кодом основного міфу, що вбирає в себе такі рослини, як петрушка, перець, конопля, в яких втілюється образ сина Громовержця, який знищується за допомогою розтирання, розрізання, розтерзання, а потім, після перебування під водою/землею, воскресає в новій іпостасі³¹. Ось чому при словах "до води" всі чекають падіння гравця на землю. Таким чином, дублюється вербальне означення міфу і його символічне відтворення в рухах³². Швидке обертання по колу і є відтворенням ідеї подрібнення, що може ототожнюватись з ідеєю розтирання за допомогою такого предмета, як жорна. Ідея розчленування пов'язана з мотивом жертвоприношення і дуже добре ілюструється образом жертвоприношення хліба як такого, що початково був подріблений/порушений, тобто пройшов обряд реінкарнації-переродження³³. Підтверджує висновок про ідею подрібнення = кругове кружання наявність ігор з використанням справжніх жорен під назвою "Млин", що закінчуються побиттям учасників на підлозі/землі або обливанням³⁴. Мотив кружання/обертання присутній і в іншій грі — "В куна".

До цього ж семантичного ряду (що й гра "Дрібушечки") примикає гра "Варена ріпка" ("Ріпка", "Колесо")³⁵. Під час гри діти також кружляють по колу, яке утворюють, спочатку стоячи лицем всередину, а потім, вивернувшись під своїми руками, — лицем назовні. При кружлянні проговорюють: "Варена ріпка, держись кріпко. Хто обірветься, тому достанеться". Цей варіант гри також відтворює семантику ідеї переродження, що втілюється в називанні "ріпки" вареною і відтворює опозицію "сирий" — "варений"³⁶. Підтвердженням нашого висновку є казка про те, що саме із пареної ріпки в печі утворилася дівчинка³⁷. "Перспікання" дітей у печі, що неодноразово досліджувалось науковцями, мало на меті переродження дитини найчастіше з метою її одужання³⁸.

Відтворення рослинного коду можливе за допомогою зернових рослин. Найчастіше наприкінці XIX — XX ст. зустрічалися ігри з таким персонажем, як "просо". Для цих ігор характерний діалог такого типу ("хазяїн" і "дівка"): — "Наймись до мене проса жати. / — А яке воно? / — Отаке (показує вище голови). / — Не достану. / — А отаке? (показує нижче коліна) / — Не нагнуся. / — А заміж? / — Хоч зараз". При цих словах "дівчина" біжить від "хазяїна" через увесь ряд дітей, що підняли руки до кінця, а "хазяїн" переслідує її ударами палкою.

Значення биття як необхідного складника перехідних обрядів, що виражає ідею перевтілення, не викликає сумніву. До того ж весілля і є обрядом переходу, так що стає зрозумілим погодження дівчини до "заміжжя", що супроводжується її побиттям. В інших варіантах цієї гри "дівчина" просить хліба за те, що згодиться жати або полоти просо, і тоді відбувається діалог: — "А свій де діла? / — З дітьми (або козаком) з'їла." У варіанті гри із Пирятинського р-ну Запорізької області гравець відповідає "З Петром з'їла (з'їв)" ³⁹. В цьому контексті "поїдання хліба" слід розуміти як приєднання до сакрального — жертвоприношення хліба, його подрібнення та сумісне поїдання, що передують обрядам переходу ⁴⁰, оскільки після слів про те, що хліб з'їдено, настає побиття.

Просо пов'язується у різних народів з культом близнюків ⁴¹. Саме тому цей персонаж має символічне протиставлення — то високе, вище голови, то низьке нижче колін, яке повністю відповідає схемі "народження-смерть", "верх"—"низ". Ще з однією іпостассю бога-близнюка пов'язаний персонаж "льон". Завдяки подвійному означенню рослинного символу стає можливість його постійного обміну з потойбічним, набування нових рис ⁴². Тому всі тексти, що розповідають про вирощування льону або проса — "Просо" ⁴³, "Лён" ⁴⁴, слід вважати відтворенням мотиву основного міфу про втечу/ховання божества з роздвоєною природою та його перевтіленням ⁴⁵.

Гра "Мак" ⁴⁶, на нашу думку, не тільки вербально відображає ідею перевтілення, але й відтворює перехідний обряд для дитини, що сидить на землі в центрі кола — в кінці гри її підкидають догори або вона біжить після того, як "мак" досягає. Це тотожне ідеї переслідування бога, який найчастіше ховається десь на горі ⁴⁷. На цьому наголошується в кінці пісні:

Ой, на горі мак,
Під горою так...
...Постійте дівчата,
Як мак на горі... ⁴⁸.

Ой, на горі мак,
А в долині так!
Мак мачистий, головистий ⁴⁹.

Ой, на горі мак,
Роди, Боже, так
Мак, мак, моя маковочка,
Золотая головочка! ⁵⁰.

Ці тексти свідчать також і про тотожність понять дитина = мак, що підтверджується звичаєм римлян використовувати як жертву головки маку замість дитини ⁵¹. Таку ж саму семантику з епітетом золотий мають ігри і з використанням рослини "льон". У грі "Сморочина" співають саме про льон:

Ой, посію, льон
Під панським двором,
Що чорне коріннячко,
А золоте насіннячко,
А шовковий льон ⁵².

Усі ці ремінісценції рослинного коду можна пояснити, якщо згадати, що початкова семантика світового дерева (рослини) тісно пов'язана з ідеєю світової гори, що найчастіше характеризується як золота — рослина виступає як доповнення Центральної гори ⁵³. Про поєднання маку нагадує і гра "У щітки", в якій діти утворюють ланцюг, дивлячись у потилицю один одному, кладуть руки на плечі — молодших дітей ставлять наперед, одне з дітей ходить навкруги цього ряду і приспівує:

Ой щі-щітка маленька,
Побай, побай — де твоя ненька?
На марковці сиділа-сиділа.
Дрібний мачок дзюбала, дзюбала.
Ой, дзюб, дзюб, дзюбанець,
По чотири щітки
Калинькові дітки.

Після пісні ведучий бере останнього і з ним водить, приспівуючи теж саме доти, поки дійдуть до найменшої дитини, яку підкидають і кричать "Ура! Ура!" ⁵⁴. Висновок про поєднання рослинної міфології з ідеєю подріблення = розтерзання рослинного героя підтверджується подібністю етимологій назв гри і пристрою для чесання чи ми-

кання волокна — "щітка" ⁵⁵. Як вже було зазначено, взаємний перехід льон = мак зустрічається у всіх іграх подібної семантики. До цього потрібно додати, що символ маку відповідає не тільки льону, а й петрушці, хрону, перцю, коноплі ⁵⁶. Згадування коноплі в дитячих іграх також відображає ідею перевтілення = переродження рослинного символу в новій іпостасі ⁵⁷.

Отже, всі діалоги про вирощування рослин відтворюють ідею дозрівання, що має різні періоди. Для відтворення/перевтілення в повному обсязі важливим є проходження всіх стадій у певному порядку, саме тому всі ці ігри містять такі подробиці всього вегетативного періоду рослини. Лише після цього "рослину" можна перевтілити (молотити), "чоботами приколавивати" ⁵⁸. Обробіток урожаю — останній етап у реінкарнації, без чого переродження не може відбутися. Саме завдяки такому моментові, як набуття нових ознак за допомогою механічних дій з рослинними персонажами, і відбувається номінація ігор: "Млин". "Щітка", "У щітки" ⁵⁹.

Зокрема, ця глибинна символіка відтворює загальну ідею вмирання = воскресіння сина Громовержця, який виступає одночасно у різних іпостасях, найчастіше рослинного походження. Широке використання цієї міфологеми в дитячих іграх пов'язане з ідеєю реінкарнації, що лежить в основі ініціаційних обрядів, підготування до яких (чи навіть проходження в ігровій формі) було невід'ємним елементом дитячого життя і важливим засобом опанування сакральних знань. Саме тому будь-яка спроба відтворення основного міфу на матеріалі ігор потребує аналізу всіх проявів традиційної культури.

Примітки:

1. Соловьева Е. И., Березина Т. И. Игра как один из обязательных компонентов трудового воспитания в крестьянской семье Сибири эпохи капитализма // *Община и семья в сибирской деревне XVIII — нач. XX вв.* — Новосибирск, 1989. — С. 51–61.
2. Тихоницкая Н. Н. Русская народная игра "Просо сеяли" // СЭ. — 1938. — № 1. — С. 145–165; Бернштам Т. А. Следы архаических ритуалов и культов в русских молодёжных играх "Ящер" и "Олень" (опыт реконструкции) // *Фольклор и этнография. Проблемы реконструкции фактов традиционной культуры.* — Л., 1990. — С. 17–36; Бернштам Т. А. Совершеннолетие в метафорах игрового фольклора (традиционный аспект русской культуры) // *Этнические стереотипы мужского и женского поведения.* — СПб., 1991. — С. 234–257; Морозов И. А. Женитьба добра молодца. Происхождение и типология традиционных молодёжных развлечений с символикой "свадьба"/"женитьба". — М., 1998.
3. Судник Т. М, Цивьян Т. В. Мак в растительном коде основного мифа (*balto-balkanica*) // *Балто-славянские исследования 1980.* — М., 1981. — С. 308.

4. Антонова Е. В., Чвырь Л. А. Таджикские весенние игры и обряды и индоевропейская мифология // *Фольклор и историческая этнография*. — М., 1983. — С. 22–42.
5. Иванов П. В. Игры крестьянских детей в Кулянском уезде. — Х., 1889. — С. 67.
6. Савова Е. За слепотата и хромотата на кокошката в плана на митологичното мислене // *Български фольклор*. — 1992. — № 3 — С. 90; Успенский Б. А. Филологические разыскания в области славянских древностей. — М., 1982. — С. 57.
7. Лесни-Строс К. Размышления над одной работой Владимира Проппа // *Зарубежные исследования по семиотике фольклора*. — М., 1985. — С. 26.
8. Покровский Е. А. Детские игры преимущественно русские (в связи с историей, этнографией, педагогией и гигиеной). — М., 1887. — С. 175.
9. Топоров В. Н. К реконструкции индоевропейского ритуала и ритуально-поэтических формул (на материале заговоров) // *Труды по знаковым системам*. — 1969. — В. IV. — С. 38.
10. Народные русские сказки А. Н. Афанасьева. — М., 1957. — Т. I. — С. 131.
11. Иванов В. В. Структура индоевропейских загадок-кеннингов и их роль в мифопоэтической традиции // *Исследования в области балто-славянской духовной культуры. Загадка как текст*. — М., 1994.
12. Топоров В. Н. Из индоевропейской этимологии IV (1) И.-е. *eg'h-om (*Heg'h-om): *ten-. I. Sg.pron.pers // *Этимология 1988-1990*. — М., 1992. — С. 148.
13. Иванов В. В. О последовательности животных в обрядовых фольклорных текстах // *Проблемы славянской этнографии*. — М., 1979. — С. 153.
14. Милорадович В. П. Сборник малорусских песен Лубянского уезда Полтавской губернии // *Сборник ХИФО*. — 1897. — Т. 16. — С. 53.
15. Еремينا В. И. Ритуал и фольклор. — Л., 1991. — С. 125.
16. Геннеп ван А. Обряды перехода. Систематическое изучение обрядов. — М., 1999. — С. 23.
17. Топоров В. Н. Заметки о растительном коде основного мифа (перец, петрушка и т.п.) // *Балкано-лингвистический сборник*. — М., 1977. — С. 205.
18. РФ ИМФЕ, ф. 11–4, од. зб. 612, арк. 114–115 зв.
19. Покровский Е. А. Детские игры... — М., 1887. — С. 176.
20. Сказания русского народа собранные И. П. Сахаровым. — М., 1989. — С. 177.
21. Машкин. Быт крестьян Курской губернии // *ЭС* — 1862. — Вып. 5. — С. 114.
22. РФ ИМФЕ, ф. 8. од. зб. 5, арк. 119.
23. Иванов В. В. Происхождение семантического поля славянских слов, обозначающих дар и обмен // *Славянское и балканское языкознание. Проблемы интерференции и языковых контактов*. — М., 1975. — С. 59.
24. Иванов В. В., Топоров В. Н. К проблеме лтш. Jutis и балтийского близнечного культа // *Балто-славянские исследования 1982*. — М., 1983. — С. 169.
25. Геннеп ван А. Обряды... — М., 1999. — С. 158.
26. Народные... — С. 303.
27. Успенский Б. А. Филологические разыскания.... — С. 94.
28. Криичная Н. А. Персонажи преданий: становление и эволюция образа. — М., 1988. — С. 78–79.
29. Иванов П. В. Игры... — С. 77.

30. Богданович П. Г. Сборник сведений о Полтавской губернии. — Полтава, 1877. — С. 224.
31. Судник Т. М., Цивьян Т. В. Мак... — С. 301.
32. Чебанюк О. Магічна символіка танкових рухів та ігрових дій // Регрес і регенерація у народному мистецтві. — К., 1998. — С. 92.
33. Топоров В. Н. Семантика мифологических представлений о грибах // *Balkanica. Лингвистические исследования*. — М., 1979. — С. 295; Балушок В. Перероджуюча семантика удару в фольклорі й ритуалі // Регрес і регенерація народного мистецтва. — К., 1998. — С. 79–85.
34. Морозов И. А. Женильба добра молодца... — С. 136.
35. Иванов П. В. Игры... — С. 48; Исаевич С. Н. Малорусские народные игры окрестностей Переяслава // *КС*. — 1887. — № 6–7. — С. 479.
36. Топоров В. Н. Индоевропейские ритуальные термины *SOUH- ETRO- (-ETLO- EDHLO-)* // *Балто-славянские исследования*. — 1984. — М., 1986. — С. 84.
37. Народные... — С. 303.
38. Полікарпов Ф. "Слипухи" // *ЖС*. — 1909. — В. 1. — С. 123; Топорков А. Л. "Переpekание" детей в ритуалах и сказках восточных славян // *Фольклор и этнографическая действительность*. — СПб., 1992.
39. РФ ІМФЕ, ф. 1, од. зб. 621, арк. 144.
40. Геннеп ван А. Обряды... — М., 1999. — С. 35; 119.
41. Иванов В. В. К семиотической теории карнавала как инверсии двоичных противопоставлений // *Труды по знаковым системам*. — Тарту, 1977. — В. VIII. — С. 61.
42. Фрейдсберг О. М. Поэтика сюжета и жанра. — М.: Лабиринт, 1997. — С. 210.
43. Иванов П. В. Игры... — С. 77–78.
44. Покровский Е. А. Детские игры... — М., 1887. — С. 188.
45. Иванов В. В., Топоров В. Н. К проблеме лтш. *Jumis* и балтийского близнечного культа // *Балто-славянские исследования* 1982. — М., 1983. — С. 162.
46. Иванов П. В. Игры... — С. 77–78; Сумцов Н. Ф. Этнографический очерк Харьковской губернии. — Х., 1918. — С. 15.
47. Иванов В. В., Топоров В. Н. К проблеме лтш. *Jumis*... — С. 148.
48. Богданович П. Г. Сборник сведений... — С. 225.
49. Покровский Е. А. Детские игры... — С. 188.
50. Иванов П. В. Игры... — С. 76.
51. Дикарев М. Заметки по истории народной ботаники // *ЭО*. — 1899. — № 1–2. — С. 43.
52. Милорадович В. П. Сборник малорусских песен... — С. 51.
53. Элиаде М. Космос и история. — М., 1986. — С. 154.
54. РФ ІМЕФ, ф. 1, од. зб. 621, арк. 145.
55. Ніколаснко І. Назви пристроїв для первинної обробки конопель чи льону у українських східнослов'янських говірках // *Вісник Луганського державного педагогічного університету ім. Тараса Шевченка*. — 2001. — № 3. — Філол. наук. — С. 67.
56. Судник Т. М., Цивьян Т. В. Мак... — С. 301–308.
57. Цивьян Т. В. "Повесть конопли" к мифологической интерпретации одного операционного текста // *Славянское и балканское языкознание. Карпато-вос-*

точнославянские паралели. Структура балканского текста. — М, 1977. — С. 305–317.

18 Богданович П. Г. Сборник... — С. 225; Покровский Е. А. Детские игры... — С. 188.

19 ІУНА України, ф. 2017, од. зб. 967, арк. 31.

Г. В. Леснікова

РОДИННО-ПОБУТОВИЙ ПІСЕННИЙ ФОЛЬКЛОР УКРАЇНЦІВ РУМУНСЬКОЇ ДОБРУДЖІ

Дослідження матеріальної та духовної культури українців румунської Добруджі, розпочате у кінці XIX ст. відомим етнологом, антропологом та фольклористом Федором Вовком, продовжувалося протягом XX ст. іншими дослідниками і відображено в історіографії. Фольклор українців Добруджі, що є складовою традиційної культури, предметно ще не досліджувався. Завданням даної статті є систематизація емпіричного матеріалу та визначення регіональних особливостей фольклору українців Добруджі, зокрема з'ясування специфіки жанрової структури, вивчення сюжетної та текстової трансформації пісенного фольклору у порівнянні з загальноукраїнською традицією та відображення у народній ліриці через елементи словесного наповнення культурно-побутових та географічних особливостей даного регіону.

Джерельною базою для дослідження даного питання обрано пісенний фольклор, зібраний вкінці XIX ст. серед українців за Дунаєм Федором Вовком, що частково відображений на сторінках часопису "Київська старовина", та матеріали, які зібрав протягом 70–80-х р. XX ст. румунський фольклорист (українець за походженням) Віргілій Ріцко. Відвідавши десять українських сіл Добруджі, серед яких Чукурове, Катирлез, Бажбунар, Нижній Дунавець та ін., він записав понад 120-ти пісень різних жанрів і видав окремою збіркою "Ой Дунаю, Дунаю" у Бухаресті¹.

Серед зібраного пісенного фольклорного матеріалу кількісно домінують пісні родинно-побутового характеру (понад сорока) та обрядової лірики (понад тридцять п'яти). Привертає до себе увагу родинно-побутова лірика. Саме вона, на наш погляд, поряд з обрядовою лірикою дає можливість дослідити регіональні особливості пісенного фольклору українців румунської Добруджі.

Розглядаючи родинно-побутову лірику українців даного регіону, слід відзначити, що ліричні твори даного жанру, в якому виділяють

тематичні цикли пісень про кохання та родинне життя, якнайкраще збереглися і сьогодні яскраво представлені у творчому доробку українців за Дунаєм.

Високий рівень збереження родинно-побутового пісенного фольклору, на наш погляд, можна пояснити актуальністю його тематики. Оскільки проблеми кохання та сімейного життя майже незмінні у часі — різнобарвна палітра сюжетів відповідає сучасним реаліям. Вік інформаторів, що виконують пісні на тематику кохання чи сімейного життя, варіює приблизно від 25-ти до 60-ти років. Це свідчить, що дана народна лірика не втрачає актуальності серед молоді, а значить відбувається процес передачі інформації від старшого покоління до молодшого.

Пісні про кохання добруджанських українців являють собою тематично завершений цикл. Сюжети даних пісень один за одним вибудовують повну мозаїку дівочо-парубочих стосунків від перших залицянь до зрадженого кохання. Продовження сюжету життєвого шляху ми знаходимо у весільних піснях, які плавно перетікають у пісні сімейного життя, а завершення — у голосіннях похоронного обряду. Дане явище підтверджує близькість людини до пісні і, навпаки, пісні до людини.

Серед добруджанської української лірики про кохання виділяємо групу пісень, а саме: "Ой у лузі при дорозі", "На бережечку у ставка", "На вулиці скрипка грає", "Червона калина зелений лужок", мотиви яких пов'язані з першими кроками у коханні: залицянням, взаємною симпатією, очікуванням на коханого та думками про одруження. Не менш колоритно висвітлено у піснях українських задунайців нещасливе кохання, що є таким через певну перешкоду — батьків, сусідів, розлуку. До останніх, зокрема, належать наступні пісні: "Що за люди були", "Очі ж мої карасенькі", "В кінці греблі шумлять верби", "У городі верба рясна" та ін.

Нанизуючи на певний мотив сюжети кожної окремої пісні, ми отримуємо групу схожих героїв і характерів, що діють в різних обставинах, але відповідно заздалегідь визначеному, сталому образу ліричного героя².

Серед тематичного циклу пісень про кохання, записаних у Добруджі, виокремлюємо найбільш широко представлену групу пісень, сюжети яких розкривають нам різні варіації на проблеми та конфлікти зрадженого кохання. До останніх відносимо наступні ліричні композиції: "Не вір, паво, павучові", "А вже сонце низько", "Ой місяцю-ріжку", "Горішок кругленький", "Посіяла огірочки" та ін. У всіх вищевказаних піснях розкривається негативний образ козака, який, судячи з пісенного фольклору українців Добруджі, є взагалі типовим

героєм у даному регіоні, оскільки він виступає діючою фігурою навіть у тих пісенних сюжетах, що розкривають характер та обставини дії для героя іншого за своїм характером та соціальним статусом — чумака.

Ой козаче, козаче, чом ти зажурився?

Чи воли пристали, чи з дороги збився³?

("Ой козаче, козаче", с. Чукурова (Добруджа))

Як бачимо, у даній пісні замість типового для її сюжету та обставин дії образу чумака маємо образ козака, який знаходимо, у порівнянні з загальноукраїнською традицією, лише у добруджанському варіанті даної ліричної композиції.

Пісні з негативним образом козака, овіяного зрадництвом та сльотами покинутої дівчини, здійснюють й виховну функцію: застерігають молодих дівчат від втрати цнотливості до шлюбу та від негативних наслідків — стати покриткою та осудженою не тільки сусідами, всією громадою, а й навіть власними батьками⁴. Продовжують дану тему пісні, що розкривають долю гулящих дівчат: "Серебряна бричка", "Батько добрий", "Вітер повіває" та ін. В останніх відображені певні морально-етичні норми, що характерні для традиційного українського суспільства, а саме: осудження безчесних дівчат та позбавлення їх місця у соціумі⁵.

У піснях про кохання українців Добруджі простежується зв'язок з загальноукраїнською пісенною традицією, що говорить про відповідну генетичну спільність їхнього походження. При цьому не можна не відмітити, що українські пісні про кохання, побутуючи довгий час у даній місцевості, набули регіонального забарвлення. Окрім мовних діалектних елементів, представлених у вигляді впливу фонетичної традиції російської мови на українську (вживанні у словах замість необхідного "о" — "а" (стояв — стаяв; погуляє — пагуляє та ін.)), у піснях відображені реалії місцевого побуту, навколишнього природного середовища. Це й характерна для української Добруджі рибна кухня ("солону рибку вечерять давала") і близьке розташування водного простору, при наявності вказівки на воду і Дунай майже у кожній пісні ("бистра річка", "глибока річка", "недалеко озеречко"), і багатий підбір дерев, під якими дівчина втрачає цноту з козаком і які характерні для флори пониззя Дунаю (дуб, граб, сосна, вишня, верба). Примітною рисою даних пісень є їхня строфіка, що являє собою катрен восьмискладових віршів з парним та перехресним римуванням, в якому маємо подвоєння двох останніх віршів. Художнє оформлення тексту зосереджене на використанні різноманітних тропів:

паралелізмів, фразеологізмів, стертих метафор, порівнянь⁶. Зокрема для пісень даного регіону найхарактернішим порівнянням є наступне — "дівчина, мов (як) рибчина", що, можливо, є наслідком суттєвого зростання у господарстві задунайців такого його виду, як рибальство⁷. Текст пісень побудований найчастіше з використанням діалогу, а причинно-наслідкові зв'язки розкриваються у більшості в зворотному напрямку, що відповідно впливає на традиційну побудову складових сюжету пісень, і у даних ліричних композиціях ми спосте-рігаємо наступну конструкцію: наслідок — причина.

Пісні про сімейне життя задунайських українців являють собою завершений тематичний цикл. У порівнянні з лірикою кохання, у даному тематичному циклі пісень на першому плані діє вже не дівчина, а жінка, яка, відповідно, має інший соціальний статус, інші обов'язки перед громадою, чоловіком, дітьми, сім'єю. Пісні родинного життя змальовують нам проблеми та конфлікти молодій сім'ї, основні з яких-це трагічне життя з чоловіком (жінкою)-нелюбом, чоловіком (жінкою)-п'яницею, -зрадником, нелегка доля жінки в чужій сім'ї (сторонці) при лихій свекрусі⁸. На жаль, нечасто серед пісень родинного характеру можна зустріти пісні про щасливе сімейне життя, злагоду у хаті та родині. Не відзначається у цьому плані й родинна лірика українців Добруджі, хоча вона й розкриває проблематику свого жанру. Зокрема, в добруджанському фольклорі можна виокремити групу пісень, в яких тема чужини та чужої сторони займає головне місце. Якщо враховувати той факт, що вказана лірика довгий час побутовала на чужині по відношенню до свого походження, то зрозуміло, чому ця проблема так яскраво представлена у пісенно-му фольклорі українців Добруджі. Зокрема пісня "Ой журавко, журавко", що зафіксована в декількох варіантах, стала майже автобіографічною для місцевих українців. На перший план виведено дівчину, яка, на наш погляд, в даному випадку є символом усього українського населення Добруджі. Дівчина "одбилась од роду" і сумує, і плаче, бо:

В чужій стороні трудно жить,
Чужа мати не своя,
Ой ні брата, ні сестри,
Ні рідної родини⁹.
(с. Хапчарка, Добруджа)

Примітно, що в більш пізньому варіанті пісні, записаній Віргілієм Ріцком, вже навіть за сюжетом не зрозуміло, що плаче саме дівчина. Складається враження, що нарікаючи на чужину, сумують усі задунайці:

Ой чужина, чужина,
Чужа мати нерідна,
Нема кому поховать.
Поховає чужина ¹⁰.
(с. Финтина Марє (Бажбунар), Добруджа)

Як і в загальноукраїнській традиції, серед пісень про сімейне життя українців Добруджі найбільш поширені ті, що оспівують нелегку жіночу долю. Зокрема, у піснях "Ой ти мамо моя", "У неділю рано", "Ой терном, терном", "Така доля моя безщасна" відображені важкі страждання жінки на чужій стороні, у чужій сім'ї. Багато пісень з таким мотивом будуються у вигляді діалогу між братом та сестрою про нещасливе життя. Така сюжетна конструкція властива й іншим пісням українців Добруджі: "Ой там, за гаєм", "Сестро моя, сестро" (в декількох варіантах), "Ой піду я ярм, долиною", "Пийте, люди, горілочку" та ін.

Наведені фольклорні одиниці знаходять змістові аналогії з піснями родинно-побутового характеру загальноукраїнської традиції, але вирізняються локальним звучанням. Наприклад, у пісні "Ой ти мамо моя" можна спостерігати процес трансформації як сюжету пісні, так і її текстової конструкції. Якщо за сюжетом добруджанського варіанту даної пісні на першому місці ми маємо палітру героїв: дівчину — головного героя, — що живе у чужій сім'ї, а на другому плані маємо усіх членів родини чоловіка (як-то матір, батька, сестру та брата), то у аналогічному варіанті з Поділля на авансцені з чоловікової родини виступає лише мати.

Окрім того, різняться рольові функції героїв: в подільському варіанті на захист дружини виступає її чоловік —

За що її, мати, бить?
Вона вміє робить,
За що її навчають?
Вона вміє догоджати ¹¹.

У добруджанському варіанті пісні функцію захисту виконує сестра чоловіка, пояснюючи це наступним чином:

Не бий, братику, її,
Бо прийдеться і мені ¹².
(с. Св. Георгія, Добруджа)

Трансформації на місцевому ґрунті зазнала й текстова структура пісні: в порівнянні з двовіршем 12-ти складових віршів у подільсь-

кому варіанті, строфіка місцевого варіанту пісні представлена катреном з парним римуванням 6-ти складових віршів, причому два останні рядки повторюються, виконуючи акцентуючу та музичну функції приспіву¹³.

Подібних трансформаційних процесів зазнали й інші пісні родинного життя із української фольклорної лірики Добруджі. Серед останніх широко розповсюджені у місцевому регіоні пісні на мотив життя з чоловіком (жінкою) п'яницею, а саме: "П'є п'янице неділю", "Ой п'яна я, п'яна", "Шинкарочка", "Ой верба, верба", "Ой вижду я на гору", "Ой за гаєм", "Посадила ружу край вікна" та ін. Сюжети даних пісень розкривають негативний образ героя-пияка, що завдає шкоди щасливому сімейному життю та злагоді. Проблема сімейної зради розкрита лише в одній пісні "Посіяла я цибульку" (із наявного фольклорного матеріалу українців Добруджі).

За текстовою структурою пісні родинно-побутового жанру характеризуються використанням діалогів, рідше монологів (скарг, дорікань). Причинно-наслідкові зв'язки розкриваються, у порівнянні з піснями про кохання, у прямому напрямку, внаслідок чого складові сюжету розміщені у правильній послідовності.

Художнє оформлення пісень менш різнобарвне і зводиться до наявності лише паралелізмів та порівнянь.

Строфіка пісенної лірики про сімейне життя характеризується наявністю куплетів у вигляді катренів з парним або перехресним римуванням переважно 8–9 складових віршів та нетрадиційного приспіву, який є тематичним продовженням куплету і виконує при цьому ідейну та акцентуючу функції, з'єднуючи частини тексту між собою¹⁴. Регіональне забарвлення пісенної лірики про сімейне життя простежується як і в піснях про кохання, у вигляді місцевої мовної традиції та відображенні навколишнього природного середовища, певних культурно-побутових особливостей українців Добруджі.

Таким чином родинно-побутова лірика збереглася у фольклорі українців румунської Добруджі, набула регіонального забарвлення і є важливим джерелом вивчення розвитку традиційної культури за межами України.

Примітки:

1. Ой Дунаю, Дунаю. — Бухарест, 1980. — 106 с.
2. Дей. О. І. Поетика української народної пісні. — К., 1978. — С. 55.
3. Ой Дунаю, Дунаю... — С. 47.
4. Кирчів Р. Із фольклорних регіонів України. — Львів, 2002. — С. 68.
5. Пономарьов О. М. Культура і побут населення України. — К., 1994. — С. 98.

6. Пономарів О. П. *Стилістика сучасної української мови*. — К., 1993. — С. 25.
7. Куниніс В. Г. *Українці за Дунаєм*. — Одеса, 2002. — С. 28.
8. Грица С. *Мелос української народної пісні*. — К., 1992. — С. 68.
9. *Ой Дунаю, Дунаю...* — С. 36.
10. *Тим само*. — С. 35.
11. *Явдоха Зуїха. Пісні Явдохи Зуїхи*. — К., 1958. — С. 253.
12. *Ой Дунаю, Дунаю...* — С. 58.
13. Кравцов Н. И. *Поэтика русских народных лирических песен*. — М., 1974. — С. 82.
14. *Тим само*. — С. 61–65.

Розділ II

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Н. О. Стеньгач

МОНАРХІЧНІ ТЕНДЕНЦІЇ В ЕВОЛЮЦІЇ ФОРМИ ПРАВЛІННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ В РОКИ НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1648–1676)

У ході перших років Національної революції (1648–1652) * була утворена Українська держава. Сформована під час боротьби українського народу за незалежність, вона була цілком життєздатним організмом зі всіма ознаками державності: політичною владою, територією, адміністративним поділом, судами і судочинством, фінансовою і податковою системою, військом і соціальною структурою населення.

Специфіка політичної влади середини XVII ст. полягала в тому, що процес розбудови держави на початковому етапі (протягом літа і осені 1648 р.) відбувався за зразком витворених у попередній час у козацькому регіоні зародків інституцій, тобто на основі традицій "козацької республіки". Тому вона протягом майже всієї другої половини XVII ст. продовжувала називатися "Військом Запорозьким". Ця держава історично постала як специфічне соціальне утворення, що поєднувало в собі риси військової спільноти, політичного і соціального інституту. Українська держава була складним феноменом станової військової диктатури, в якій новими адміністраторами стають військові командири, якими були полковники і сотники козацьких загонів. Своїм республіканським устроєм вона відрізнялася від сусідніх держав Східної та Південно-Східної Європи, у яких переважала монархічна форма правління.

Надзвичайно важливе місце у державній системі Гетьманщини посідав інститут гетьманства, який поруч з Генеральною радою виступав одним з наріжних її каменів. Виборний гетьман зосереджував

* Національна революція — національно-визвольна, конфесійна та соціальна боротьба українського народу у 1648–1676 рр. проти інкорпораційної політики урядів Речі Посполитої, Росії та Кримського ханства. Див.: Смолій В., Степанков В. Українська Національна революція 1648–1679 рр. // Україна крізь віки. — Т. 7. — К.: Альтернативи. — 1999.

у своїх руках надзвичайно широке коло владних повноважень: скликав загальну раду і раду старшини, керував ними, брав участь в обговоренні питань й ухваленні рішень ради, організовував їх виконання, очолюючи адміністрацію; за гетьманським підписом виходили найважливіші розпорядження і накази-універсали; він також очолював судочинство, виступаючи вищою апеляційною інстанцією; організовував і керував фінансами; визначав напрями зовнішньополітичної діяльності країни; керував військом.

У своїй основі влада гетьмана була обмежена. На гетьманський уряд обирала Генеральна рада формально пожиттєво, оскільки Березнею статті 1654 р. та наступні українсько-російські договори другої половини XVII ст. фіксували положення, за яким перевибори передбачалися лише у випадку смерті володаря гетьманської бурави — "Буде судом божіим смерть случитца гетману, Войску Запоріжскому самим меж себя гетмана обирать..."¹. Але фактично — як засвідчила доля І. Виговського, І. Брюховецького, Д. Многогрішного та інших позбавлених гетьманства рішенням Генеральної ради чи в результаті заколоту правителів, вибори здійснювалися "до ласки войскової". Трансільванський князь Дьєрдь II Ракоці, характеризуючи устрій козацької України і порівнюючи його з устроєм Трансильванії, звертав увагу на те, що "Ми є абсолютний володар — ніщо, крім смерті, не може змінити нашого становища, і правимо ми персонально. У них же справа стоїть інакше: збереження гетьманства або зміна його залежить від доброї волі підвладних, і гетьман не має персональної влади"².

Зауваження трансільванського правителя вірно відбивають статус гетьманської влади в Україні в принциповому плані, але хибують при розгляді окремих етапів еволюції даного політичного інституту. Зокрема, історичні джерела містять чимало переконливої інформації про те, що влада гетьмана Б. Хмельницького із середини 1650-х рр. наближалася до необмеженої, еволюціонуючи в бік становлення монархічної форми правління. Як зарубіжні спостерігачі, так і мешканці України, бачать в особі Хмельницького "...їх країни начальника і володаря..."³. Становлення монархічної форми правління призводить до того, що Хмельницький "володіє всім один, що накаже, то всім військом і роблять". Мова вже йде не лише про ігнорування інституту загальних рад, а й думки старшин, котрі "...гетьманові вимовити не можуть..." про своє ставлення до тих чи інших процесів державного життя⁴.

Одна з найбільш важливих прерогатив ради — обрання старшини підгепер повністю зосереджується в руках гетьмана, котрий призначає своєю волею не лише полковників, а й сотників. Він же володіє правом на життя і смерть будь-якого мешканця держави, незалежно

від посади, включаючи представників генеральної старшини, якщо хто-небудь з них дозволив собі проігнорувати його розпорядження чи заперечити супроти впроваджуваного ним політичного курсу Так, А. Жданович, вислухавши влітку 1657 р. докори російського посла Івана Желябузького, чому, мовляв, старшини не повідомляли Москву про політичні плани Б. Хмельницького звести на польський трон Дьєрдя II, зауважив: "Всі супроти гетьмана говорити не сміли; а хто б де і промовив і той би живим не був"⁵. Подібну думку російські сановники почули і в Москві від членів українського посольства, коли стали нарікати на політику гетьмана. Посли запропонували, щоб росіяни самі сказали про це, бо їм "всього цього гетьманові вимовити не можна". Росіянам роз'яснили, що Б. Хмельницький "володів усім один, що накаже, то всім військом і роблять". Безсумнівно, польський посол Станіславський мав усі підстави в 1656 р. застерегти Дьєрдя II Ракоці від намагання поставити гетьмана в залежність від себе: "Чи зможе Хмельницький, який щасливо змінювався протягом дев'яти років і став володарем русинських країв, повернутися до природного стану з володаря, з монарха, на заклик якого виступає 100-тисячне військо, перетворитися у слугу і підданого в. кн. милості"⁶.

Зазнало змін і титулування правителя, в якому відтепер далеко не завжди згадується обов'язковий раніше атрибут, що відбивав колективну сутність козацької спільноти, — "Військо Запорозьке". Натомість, посилюється авторитарний її аспект, який в деяких випадках трансформується у форму, характерну для означення монархічного правління, а саме: "Божою милістю гетьман Військ Запорозьких", або ж "Божою милостию великий государ Богдан Хмельницький, гетман Войска Запорозького"⁷. Хоч вивчена дослідниками інституція вхідної та вихідної кореспонденції гетьманських урядів Б.Хмельницького та І. Виговського переконує у використанні в офіційному листуванні для означення титулу гетьмана переважно терміну "ясновельможний", що відповідало в існуючій на той час триступеневій ієрархії європейських правителів статусу господарів Молдови та Волощини, тобто залежних володарів⁸. Скромність офіційної титулатури Хмельницького викликала повагу східних церковних ієрархів. Зокрема, архідиякон Павло Алеппський, що супроводжував у подорожах країнами Центрально-Східної Європи александрійського патріарха Макарія в 1654 р., ставив цю рису вдачі українського правителя у приклад придурнацьким господарям, зазначаючи при цьому, що кожний з них "...менший будь-кого з підвладних йому (Хмельницькому) полковників..."⁹.

Відчуваючи наближення смерті, Б. Хмельницький вирішив оформити акт передачі влади синові Юрію. Для цього наприкінці березня

1657 р. розсилаються універсали із розпорядженням прибути на раду до Чигирина не лише старшинам, а й "війтам і бурмістрам". Рада відбулася в другій половині квітня. На ній, за свідченням українського посла в Москві, генерального обозного Федора Коробки, Б. Хмельницький "внаслідок старості і хвороби гетьманство своє здав за радою полковників і всього війська синові Юрію; й нині йому 16 літ, і булаву де йому гетьманську дали; лише влади йому жодної не мати до тих пір, поки живим буде його батько. А володіти всім і гетьманом називатися і писатися батьку його Богдану Хмельницькому". Так було зроблено вирішальний крок до утвердження козацької монархії у формі спадкового гетьманату династії Хмельницьких. Одним із перших спадкоємця влади — Юрія — привітав шведський посол Г. Лілієнкрон. У листі до Карла X він писав: "Оскільки я дізнався, що він усім Військом Запорозьким вже обраний і проголошений гетьманом і що батько його, будучи хворим, передав йому управління, то я від імені вашої королівської величності поздоровив його з тим, і відповідними люб'язностями; батько сприйняв усе це прихильно". Враховуючи вік сина, Б. Хмельницький доручив І. Виговському бути при ньому регентом (опікуном). Маємо про це свідчення самого генерального писаря: "Б. Хмельницький, помираючи, наказав мені бути опікуном його сина" ¹⁰.

Запроваджена таким чином монархічна форма правління не мала твердої соціально-політичної опори в тогочасному суспільстві; вона трималася переважно на титанічній постаті Великого гетьмана й вузькому колі його однодумців.

І річ зовсім не в тім, що новацію не сприйняли козацтво чи міщансько-селянські маси. Джерела не засвідчують їхніх виступів проти зміцнення гетьманської влади або передачі її в спадок. Важило тут інше — позиція еліти, котра в своїй масі відкидала монархію й домагалася утвердження республікансько-олігархічної (старшинської) форми правління. Побойуючись залізної руки Б. Хмельницького, вона не наважувалася відкрито виступити проти його політики, але потай інтригувала й чинила затятий спротив. У зв'язку з хворобою гетьмана в кінця 1656 р. серед старшини розгорілася прихована боротьба за владу. Серед претендентів на булаву фігурувала одна з ключових постатей клану Хмельницького — І. Виговський.

Після смерті Б. Хмельницького його наступник І. Виговський з метою залучення на свій бік вищої козацької старшини, невдоволеної тим, що гетьман "...володів усім один, що накаже, то всім військом і роблять" ¹¹, на Корсунській Генеральній раді 1657 р. запевнював старшину, що "...без вашої військової ради жодних справ не буду робити" ¹². Однак як справедливо відзначають політологи, в часи

суспільних макрореформувань, загострень протиріч між різними верствами й громадянськими силами, викликаними в результаті зламу традиційних соціальних структур, як правило, в суспільстві формується потреба в лідері харизматичного типу, уособленні всієї влади в одній керівній особі — як засобі толерантного співіснування розшированих верств і спільнот¹³. Реагуючи на суспільні тенденції, І. Виговський вже навесні 1659 р., відправляючи послів на Варшавський сейм, що мав ратифікувати Гадяцьку угоду 1658 р., доручив їм домагатися, аби після його смерті один з братів — Данило "...без жодних виборів... успадкував Велике Гетьманство і Київське воєводство...", а другий брат — Костянтин "...успадкував би пільне гетьманство...", щоб у такий спосіб "...на Україні не доходило до вибуху заворушень..."¹⁴.

У пізніші часи авторитарні тенденції й прагнення до трансформації виборної гетьманської влади в — спадкову монархічну виразно проявилися в політиці Д. Многогрішного, І. Самойловича та І. Мазепи, кожний з яких намагався зосередити у своїх руках якомога ширше коло владних прерогатив та ще за життя визначити свого наступника¹⁵. Навіть гетьман П. Дорошенко, котрого дослідники називають найбільш послідовним традиціоналістом, що свято дотримувався давніх козацьких звичаїв та порядків, за інформацією джерел, не лише прагнув "довічного гетьманства" і передачі його "...після нього сину і внуку його неодмінно...", але й виношував плани "...стати удільним князем...", "...удільним паном і володарем всієї України...", домогтися "...незалежної ні від кого монархічної влади..."¹⁶.

Тенденція до посилення гетьманського авторитаризму викликала активну протидію з боку вищої старшини, яка часто-густо отримувала дійову допомогу з боку російської влади. Зокрема, монархічні прагнення Д. Многогрішного та І. Самойловича стали однією з головних причин усунення їх старшиною від влади. Крім того, протягом усієї другої половини XVII—XVIII ст. в політичному курсі Москви виразно простежується тенденція до обмеження гетьманських прерогатив на свою користь та перерозподіл їх з-поміж вищої козацької старшини. Так, уже Переяславські статті 1659 р. конституювали положення, у відповідності з якими новообраний гетьман був зобов'язаний їхати в Москву "...й видіти его государськіє пресвітлые очи...", аби з рук царя отримати булаву, хоругву і на гетьманство жалувану грамоту царя. Крім того, відтепер гетьман позбавлявся права самостійно розпоряджатися українським військом, без санкції царя воювати з сусідніми країнами чи надавати їх правителям військову допомогу, "...без ради й совіту всей черни..." не мав права призначати на полковницькі і старшинські уряди, а також — позбавляти старшин

влади. Окрема стаття обмежувала компетенції гетьмана у судовій сфері, виводячи з-під гетьманської юрисдикції в карних справах цілий ряд старшин, які мали особливі заслуги перед царем¹⁷. У відповідності з Глухівськими статтями 1669 р. гетьман позбавлявся права на ведення зовнішньополітичної діяльності, а також передбачалася його підсудність російській владі¹⁸. Конотопські статті 1672 р. для того, аби старшина надалі не зазнавала від гетьмана "неволі і жорстокості", закріплювали положення, що забороняли українському правителю одноосібне, без ради зі старшиною карати козацьких урядовців, провину яких відтепер мав обов'язково засвідчити Генеральний суд, а також позбавляти старшину урядів¹⁹. Коломацькі статті 1686 р. обмежували прерогативи гетьмана у сфері поземельних відносин, забороняючи йому без узгодження з Москвою відбирати у власників надані гетьманом і підтвердженні царськими грамотами рангові ґрунти і промисли²⁰.

Вважаємо, що курс Б. Хмельницького на утвердження монархічної форми правління впливав із глибокого розуміння гетьманом історичної перспективи розвитку держави. Монархія сприяла консолідації еліти і суспільства навколо державної ідеї, розвитку національної свідомості, запобіганню гострої боротьби за булаву. Деструктивні прояви частини старшини і запорожців, послаблення гетьманської влади в умовах старшинського всевладдя, на нашу думку, негативно позначилися на розвитку політичної ситуації в державі, коли боротьба за владу між старшинськими угрупованнями і загострення соціальних суперечностей в суспільстві привели до територіального розподілу козацької України. Тому наступні гетьмани четвертого (1663–1668) та п'ятого (1668–1676) періодів Національної революції як Лівобережної, так і Правобережної України, прагнули зміцнити гетьманські прерогативи: при збереженні республіканських традицій (П. Тетеря, на перших порах П. Дорошенко, І. Брюховецький) чи перетворити гетьманську владу на монархічну (у другій половині гетьманування Д. Многогрішного та І. Самойловича). Ці державні діячі розуміли, що міцна владна вертикаль повинна принести політичну стабільність в суспільство. Проте через короткотривалість існування Української держави ці плани не були реалізовані. В умовах тенденції поступового обмеження автономії Гетьманщини протягом другої половини XVII–XVIII ст. Російською державою відбувається невпинне звуження гетьманських повноважень.

Примітки:

1. Акты Южной и Западной России (далі — Акты ЮЗР) — СПб., Т. IV. — 1867. — С. 263.
2. Крип'якевич І. Богдан Хмельницький / Вид. Друге. — Львів, 1990. — С. 236.
3. Степанков В. Проблема становлення монархічної форми правління Богдана Хмельницького (1647–1657) // УІЖ. — 1995. — № 4. — С. 27.
4. Акты ЮЗР. — СПб., Т. XI. — 1882. — С. 764.
5. Русская историческая библиотека. — СПб., 1884 — Т. VIII. — С. 261.
6. Смолій В., Степанков В. Українська Національна Революція XVIII ст. (1648–1676) // Україна крізь віки. — Т. 7. — К., 1999. — С. 202.
7. Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах. — М., 1954. — Т. 2.
8. Плохій С. Божественне право гетьманів: Богдан Хмельницький і проблема легітимності гетьманської влади в Україні // *Mediaevalia Ukrainica*: ментальність та історія ідей. — Т. 3 — К., 1994 — С. 100.
9. Грушевський М. Історія України — Руси. — Т. 9 — К.; Л., 1991. — С. 987.
10. Смолій В., Степанков В. Українська Національна Революція XVIII ст. (1648–1676) // Україна крізь віки. — Т. 7. — К., 1999. — С. 202.
11. Акты ЮЗР. — СПб., Т. XI. — 1882. — С. 764.
12. Акты Южной и Западной России. — СПб., Т. IV. — 1867. — С. 43.
13. Рябов С., Томенко М. Основы теории политики — К., 1996.
14. Оляничин Д. Пункти Івана Виговського українським послом на Варшавський сейм 1659 р. // Записки НТШ. — Львів 1991 — Т. 222. — С. 347.
15. Степанков В. Проблема становлення монархічної форми правління Богдана Хмельницького (1647–1657) // УІЖ. — 1995. — № 4. — С. 29.
16. Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя і політичної діяльності. — Нью-Йорк, 1985. — С. 663.
17. Акты Южной и Западной России (далі — Акты ЮЗР) — СПб., Т. IV. — 1867. — С. 262–269.
18. Источники малороссийской истории, собр. Д. Бантыши-Каменским. — М., 1858. — Ч. 1. — С. 217–228.
19. Горобець В. До питання про еволюцію гетьманської влади в Україні в першій третині XVIII ст. / УІЖ. — 1993. — № 2–3. — С. 31.
20. Горобець В. Політичний устрій українських земель другої половини XVII–XVIII ст. — К., 2000. — С. 72–73.

ТУРБОТА СУСПІЛЬНИМИ СПРАВАМИ ЯК ЧИННИК ПОВЕДІНКИ СТАРШИН-АВТОНОМІСТІВ

Соціальне обличчя старшини України-Гетьманщини — політичної еліти Української козацької держави — в ході історичних реконструкцій зазнало, як на наш погляд, найбільше необґрунтованих спотворень. Це пояснюється цілим рядом причин: і соромом забезпеченого і освіченого третього і наступних поколінь за зловживання своїх діями, і культурною парадигмою романтизму, і народницькими соціальними, і більшовицькими класовими підходами, і, нарешті, ігноруванням істориками-державниками соціальних аспектів взаємин еліти і народу. Це, зрештою, сприяє постійному відтворенню у колах, заангажованих історичним минулим, соціально непривабливого, потворного образу старшинства.

Найбільше до створення такого образу доклали історики народницької школи. Так, зокрема, один з її найяскравіших представників В. Антонович не міг не констатувати, що старшини "замість боротьби за принципи", вели "боротьбу за особисті інтереси", шукали допомоги у сусідніх держав, чим провокували їх "вважати Україну своїм краєм", спекулювали народними інтересами заради здобуття влади як засобу швидкого особистого збагачення. "Такі особи вносили дух інтриги і притворства", готовності вдаватися до будь-яких засобів заради досягнення своєї мети. Вони розвинули "пристрасть взаємно нищити один одного доносами", брехнею, підступністю. Таке бачення старшинства України-Гетьманщини ми зустрічаємо як у лекціях В. Антоновича за 1882 р.¹, так і у відомих "Бесідах про козацькі часи на Україні"². Ще активніше й дошкульніше звучала в адресу старшини критика опонента істориків-народників П. Куліша. Він звинувачував старшину Української козацької держави у повному нехтуванні загальносупільними інтересами: "Коли б Гетьманщина трималася на загальному добрі українського народу, вона мала б далеко довший вік; бо твердо стоїть громада, де кожен її член живе спільними, однаково дорогими для всіх інтересами. Але тут стремління старшини цілком розминалися з добром народу; тому що кожен з значніших людей працював тільки задля себе, а ніхто задля громади, то Українці, натурально, пригноблювали один другого, хто кого міг, і довели край до повного безладдя. Оборонці старих форм громадського ладу самі на кожному кроці руйнували їх своїми неправдами

й загубили, нарешті, саму ідею спільних інтересів. Всі інтереси їхні обмежувались особистими користями і привілеями, ідея нації щезла; існували тільки фамілії і зв'язки... Гетьманщина, з одного боку, виявляла з себе безпечне поле для всяких зловживань влади й сили, а, з другого, — була школою ябедників і сутяг, котрих наплодилася сила-силенна" ³.

З позицій історичного матеріалізму цю критику продовжили й радянські історики. Для прикладу наведемо оцінки з роботи В. Дядиченка, виданої, до речі, за періоду лібералізації радянського режиму. Основним змістом діяльності старшинської адміністрації вбачалося "утвердження економічного і політичного панування українських феодалів над народними масами" ⁴. З цих же позицій пояснювався й "опір старшини... наступу царизму на автономію України", який вівся виключно заради повного збереження "свого привілейованого становища" і "монопольного визиску трудящих України" ⁵.

Серед істориків-державників цю тему не обминав, а поставив її на порядок денний у всій її суперечливості В. Липинський. З одного боку, на тлі Національно-визвольної революції, він визначав "старшину повстанчу" як "державний матеріал першорядної якості" ⁶, а з іншого — історик ясно усвідомлював, що він досліджував "клясу, що керувалася, як і кожна інша, егоїзмом і клясовими інтересами" ⁷. На жаль, його працями і завершуються спроби істориків розв'язати цей історико-соціальний парадокс.

Можливо, ми наблизимося до його розуміння, враховуючи ту обставину, що за часів аграрного суспільства соціально-політичне становище еліти, навіть за умови, що її соціальні інтереси, зображувані перед народом як загальносуспільні, насправді представляли останні, навіть коли еліта проявляла зацікавленість "у збереженні соціальної стабільності, порядку, чинних функціональних зв'язків — усього того, без чого неможливе нормальне існування суспільства та його поступ", навіть тоді панівна спільнота змушена була "виборювати недоторканість витвореної соціальної ієрархії, як і свого провідного становища в ній. Підпорядковані ж верстви відповідно боролися за визволення з-під тиску, за зміну свого становища або й за панування" ⁸.

Насамперед слід звернути увагу на те, що старшини як представники політичної еліти у виконанні своєї суспільної функції правління практично зразу ж наштовхнулися на потребу узгодження інтересів усіх соціальних верств, підпорядкування окремішнього, часткового інтересу загальносуспільному. Дана потреба викликала до життя відповідну норму: підпорядкування приватного інтересу суспільному благу.

На наявність даної норми у політико-культурному комплексі еліти України-Гетьманщини передусім вказує той факт, що саме загально-суспільним благом "посполитим добром", "загального добра радінням" т. ін. як метою своєї діяльності виправдовували учасники політичного процесу усі свої дії, засуджуючи при цьому будь-яке користолюбство. Так, за інструкцією І. Виговського миргородський полковник Г. Лісницький у переговорах з послами від турецького султана та польського короля мав підкреслювати, що підданство царю керівництво держави вибрало: "для милості самої православної віри, не даючись для своїх прибутків схилятися до їх намов і для допомоги всіх"⁹.

Ще рельєфніше виявляється дана орієнтація у зверненні І. Виговського до європейських володарів з приводу війни з Московією. Документ на самому початку містить записання, що розпочавши та провівши "війну з поляками" "свої приватні справи ми (Військо Запорозьке — О. С.) тримали осторонь заради слави Божої та загального добра"¹⁰.

Цю ж орієнтацію, але у формі критики містить лист правобережного генерального писаря Л. Бускевича до полковника Р. Дмитрашка-Райчі від 3 березня 1669 р., де він засуджував "наших людей військових" за "непостійність", визначаючи їх соціальну функцію так: "про спільне добро переважно радіти, а не про примхи"¹¹. Так само пояснював мету своєї діяльності і сам правобережний гетьман. У жовтні 1675 р., шукаючи домовленості з І. Сірком про підданство Війську Запорозькому низовому, П. Дорошенко писав: "Незабаром гармати і всілякі шанси послати пораду, тому що я не собі і не дітям моїм збираю, тільки на оборону і на красу і на славу всього війська"¹².

Посилаючись саме на дану норму П. Орлик пояснював причину переходу І. Мазепи на бік Карла XII. У листі до С. Яворського колишній генеральний писар стверджував, що присягаючи на вірність змовницьким задумам, гетьман казав йому, що це він робить "не для приватної моєї користі, не для високих гонорів, не для більшого збагачення, а ні для інших яких-небудь примх, але для вас всіх, хто під владою і регіментом моїм перебуває, для жінок і дітей ваших, для загального добра матері моєї вітчизни бідної України, всього війська Запорозького і народу Малоросійського, і для зміцнення і розширення прав і вольностей військових"¹³.

Саме на службу суспільній справі вказували старшини Мазепі, коли той широко чи притворно засумнівався у доцільності організованої змови. Старшини, бачачи його, як описував П. Орлик, у "боязні і непевності, часто йому в Білій Церкві нагадували, щоб і про свою, і про спільну всіх цілість промишляв".

Як бачимо, у політико-культурному комплексі старшин виробилося чітке протиставлення загальносуспільної справи приватним потребам. Турботу загальним благом вони підносили до рівня чесноти. Це ми читаємо, наприклад, і в щоденнику Генеральної Військової канцелярії за 2 квітня 1723 р.: "Писаний лист до посланих на Москву в інтересах Малоросії пп. Граб'янки... та Гамалія... похваляючи їм за те, що вони два з чуйності своєї до спільного добра, для справування доручених собі справ залишилися в Москві, а інші ні з чим звідтіля, з ними будши, додому їдуть" ¹⁴.

До загальносуспільного інтересу апелювали й учасники боротьби за владу. Найсерйознішими обвинуваченнями, які учасники цієї боротьби могли висунути один одному, були звинувачення у нехтуванні загальносуспільними інтересами, загальним благом і т. п. За це засуджували попередніх гетьманів, наприклад, представники оточення Д. Многогрішного, що вели переговори з московським урядом щодо змісту Глухівських статей. Вони, зокрема, стверджували, що "по смерті Б. Хмельницького, по ньому наступні гетьмани, для своєї честі і собі примноження маєтності Війська Запорозького обмежували вольності" ¹⁵. Практично одночасно, 19 лютого 1669 р. подібна думка була висловлена й на Правобережжі. П. Дорошенко у листі до київського воєводи П. Шереметева критикував тих "закутних гетьманчиків", які "для своєї привати повстаючи, статейні речі (договори — О. С.) псували" ¹⁶.

Спроби П. Дорошенка отримати підтримку з боку Запорозької Січі, його опонент І. Самойлович оцінив як такі, що лише принесуть шкоду загальносуспільним інтересам: "...На зруйнування порядку доброго і на знищення України, а особливо на згубу людей чесних..." ¹⁷.

На ідеї турботи про загальне благо будував за останнього гетьманування свою пропагандистську роботу і Ю. Хмельницький. У листах від 3 липня та 8 серпня 1677 р. до канивців та чигиринців, він стверджував, що жоден з гетьманів неспроможний гарантувати Війську Запорозькому дотримання привілеїв та вольностей, якщо він "своїм недозрілим розумом і марнослав'ям піднісся в гордість, не бажаючи нікому доброго, лише собі самому" або ж "за користю погнався і за славою свого світу, тимчасово панівною" ¹⁸.

Поняття загального добра старшини повністю пов'язували зі своєю монополією на управління справами суспільства. Проте свою провідну роль в українському суспільстві старшини не розглядали виключно у прагматичному ключі. Наявність свого стану представники еліти бачили і як запоруку існування самих суспільства та держави. Саме в цьому ми бачимо причину того, що в листі до І. Скоропад-

ького, змальовуючи картину намірів російських слітарних кіл стосовно України, І. Мазепа на перше місце ставив усунення старшини, яке невідмінно мало потягнути за собою й усі інші негативні для суспільства наслідки: "...Нас, Гетьмана, Генеральну Старшину, Полковників і увесь війська Запорозького начал, вродженими своїми принадами, хочуть до рук прибрати і в тиранську свою неволю запровадити, ім'я війська Запорозького згладити, а козаків у драгунію і солдати перевернути, народ Малоросійський вічно собі рабами поробити" ¹⁹.

Оскільки політична еліта, в силу свого становища, мусила дбати про загальносуспільний інтерес, реалізація якого ставала можливою за умови мобілізації зусиль усіх соціальноструктурних одиниць суспільства, її провідникам доводилося турбуватися узгодженням інтересів усіх станів і верств. Проявом орієнтації на вирішення суспільних справ з урахуванням інтересів підпорядкованих верств може бути універсал І. Самойловича про запровадження з початком 1678 р. оренди на виготовлення горілки: "Хотіли ми справді постановити, щоб побори в усіх полках з посполитих людей збирати, але потім розсудили, що з того мало бувало б допомоги загальному добру, тільки б зросли людям обтяження" ²⁰.

Усвідомлення елітою загальносуспільної потреби спонукало старшину забезпечувати станам належні умови для виконання тими своїх соціальних функцій. Насамперед політичних провідників цікавили інтереси козаків. У вироді щодо справи баришівського сотника Г. Литакевича, оголошеному 26 червня 1744 р. урядовцю ставилося у провину те, що він як військовий командир, поведився з козаками "не розмірковуючи над тим, як в минулу війну так і нині, козачої справності, щоб же завжди в спроможності перебували, указами військової генеральної канцелярії вимагається; ті ж козаки якщо від свого командира до таких непристойних і противним указам роботизн, уживані були, то ж як у справності військовій могли перебувати..." ²¹.

Скупівлю козацьких земель, примушування козаків працювати, давати старшинам хабарі розглянуто як шкоду загальносуспільному інтересу й у відомому "Проханні сотників Чернігівського полку... 1744 р.": "Всілякими їх (козаків — О. С.) прибутками і працями задовольняються, а від служби і від інших загальнонародних повинностей захищають (тут малося на увазі: "не допускають", як далі у документі і сформульовано — О. С.)" ²².

Судячи з листа І. Мазепа до Б. Голіцина від 26 березня 1688 р. у середовищі старшинства з найвищого владного ешелону існувало чітке усвідомлення того, що соціальні ускладнення є наслідком соці-

ально-економічних умов, створених старшинами на місцях. Так, зокрема, розмірковував І. Мазепа: "Ідучи через полк Миргородський і Лубенський прислухався між людьми посполитими, що голоси дуже непожиточні так самому рейментарові, як і мешкаючим статечно в Україні людям, від яких до неподобенства бунту неухважного сподіватися треба, а те з тих мір, що від своїх панів полковників мають полчани великі долегливості, бо коли ж не за рейментарським собі наказом справуються, за що навесні хочуть ціле вийшовши у військо, відізватися за свої кривди" ²³.

Усвідомлення зв'язку між соціально-економічною політикою на місцях та становищем підлеглих станів спокушало учасників старшинських угруповань вдаватися до соціальної демагогії з метою залучення під свої знамена козацьких та посполитих мас.

Проте політичні змагання у середовищі еліти, зокрема, між старшинами та гетьманом дали й приклад орієнтацій на конструктивне залучення соціальних низів до участі у політичному житті. Маємо на увазі Конституцію П. Орлика. У змаганні зі старшиною гетьман отримував можливість опертися на міщан та усіх учасників ярмаркових справ. Адже згідно 16-й статті Конституції гетьманові доручався контроль за ярмарковими справами, щоб "необиклого здирства людям і містові не чинили, потрапляти в теє буде Ясновельможний Гетьман" ²⁴. На зміцнення гетьманської влади без сумніву працювали і запроваджуваний Конституцією інститут "генеральних радників", кожний з яких у своєму полку після обрання "на радецтво" отримував право "сукупно з Паном Полковником городовим, постерігати порядків і ними загальною радою керувати, застановляючися за кривди і тяжесті людські" ²⁵. Природно, що у випадку незгоди з полковником та полковою старшиною генеральні радники шукали б підтримки у середовищі рядового козацтва та у гетьмана, що і працювало б на виникнення соціальної опори політики гетьманів у підвладних полковій старшині соціальних станах та верствах.

Українська політична еліта демонструвала й орієнтацію на відповідальність за долю простих людей і в широкому суспільно-політичному аспекті. Дана орієнтація розгалужувалася на дві: відповідальність за прийняті політичні рішення, та відповідальність за збереження єдності у середовищі самої провідної верстви.

Прикладом першої з них може бути звернення П. Суховія у травні 1669 р. до прилуцького полковника І. Маценка. Він закликав обирати політичну орієнтацію таким чином, щоб це не погіршило становища піжвладних: "...Приятельськи тебе прошу, щоб ви розсудили, аби невинні люди, як прості вівці, за вашою старшою поведінкою не пішли в неволю" ²⁶.

Прикладом другого різновиду є лист П. Дорошенка до Д. Многогрішного від 7 травня 1669 р.: "Ні до чого іншого старанності моєї більше не докладаю, лише б будови Божії в потрібному перебували спокої і народ в усій Малій Росії, православною вірою сяючи, не вдовився від незгоди старших до мізерії і знищення" ²⁷.

Проте, вважаємо, не варто й перебільшувати ролі такого усвідомлення у суспільно-політичному житті України-Гетьманщини, особливо з огляду на зростання числа т. зв. інтеграціоністів, які за корпоративними інтересами стану не помічали їх взаємозв'язку з загальносуспільними потребами. З іншого боку, ми не можемо нехтувати й тим фактом, що й під кінець існування України-Гетьманщини, серед представників шляхетського стану знаходилося ще доволі представників політичної елітарної традиції, щоб з трибуни З'їзду старшин 1763 р. пролунали, звичайно, зі сподіванням на розуміння і підтримку, слова: "Заради любові до вітчизни, заради власної вашої і нащадків ваших честі і користі, об'єднайте всі сили розуму вашого, зміцніть їх патріотичним натхненням, і забувши усі пристрасті і партикулярні користі, подумайте про відновлення колишніх Вітчизни вашої порядків та добробуту" ²⁸. В цілому, до самого скасування інституції гетьманства в українському суспільстві йшла природна боротьба окремишнього, четкового і загальносуспільного, а її наслідками було постійне відтворення політико-культурних орієнтацій на служіння загальному добру.

Примітки:

1. *История Малорусского козачества. Лекции Проф. Университета Св. Владимира В. Б. Антоновича.* — К., 1882. — С. 108–110; 114–116.
2. *Антонович В. Про козацькі часи на Україні.* — К., 1991. — С. 20, 142–144, 150, 152–154.
3. *Кулиш П. Записки о Южной Руси.* — Т. 2. — СПб., 1857. — С. 174.
4. *Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст.* — К., 1959. — С. 247.
5. *Там само.* — С. 124.
6. *Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького // Твори.* — Т. 2. — Філадельфія, 1980. — С. 235.
7. *Там само.* — С. 237.
8. *Рябов С. Метафізика інтересів як засадове бачення політики // Політологічні читання.* — 1992. — № 1. — С. 117.
9. *Акты ЮЗР.* — Т. 7. — С. 210.
10. *Звернення (Універсал) від імені Війська Запорозького до іноземних володарів, у якому пояснюються причини розриву з Москвою (жовтень 1658 р.) // Пам'ять століть.* — 1997. — № 3. — С. 27.

11. Акты ЮЗР. — Т. 8. — С. 142.
12. Акты ЮЗР. — Т. 12. — С. 302.
13. Лист Пилипа Орлика до Стефана Яворського (1721 р.): свідчення самовидця про Мазепине відступництво // Субтельний О. Мазепинці: Український сепаратизм на початку XVIII ст. — К., 1994. — С. 170, 181.
14. Лазаревский А. Отрывки из дневника гетманской канцелярии за 1722–23 годы. — К., 1897. — С. 36.
15. Акты ЮЗР. — Т. 8. — С. 24.
16. Акты ЮЗР. — Т. 8. — С. 116.
17. Акты ЮЗР. — Т. 12. — С. 545.
18. Акты ЮЗР. — Т. 13. — С. 258, 253.
19. Источники Малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантыш-Каменским и изданные О. Бодянским. — Ч. 2. — М., 1859. — С. 174.
20. Акты ЮЗР. — Т. 13. — С. 465.
21. Мотыжинский архив. Акты Переяславского полка XVII–XVIII в. — К., 1890. — С. 176.
22. Прошение сотников Черниговского полка о козачьих обидах, поданное императрице Елизавете в 1744 г. — К., 1894. — С. 10.
23. З епістолярної спадщини гетьмана І. Мазепи. — К., 1996. — С. 21.
24. Источники Малороссийской истории... — Ч. 2. — С. 254.
25. Там само. — С. 249–250.
26. Акты ЮЗР. — Т. 8. — С. 222.
27. Там само. — С. 188.
28. Речь "о поправлении состояния" Малороссии // К.С. — 1882. — № 4. — С. 121.

В. І. Мільчев

ОЛЕШКІВСЬКА ЧИ КАМ'ЯНСЬКА: ПРО ЧЕРГОВІСТЬ ВИНИКНЕННЯ ЗАПОРІЗЬКИХ СІЧЕЙ У МЕЖАХ КРИМСЬКОГО ХАНСТВА (1709–1734)

Порядок, час та місця розташування козацьких Січей у кримських володіннях як викликали, так і продовжують викликати чимало суперечань у науковому середовищі. Дискусія ведеться, головне, відносно того, де знаходилася перша Січ, заснована запорожцями у межах Кримського ханства — на лівому боці р. Дніпра у Олешках, чи на правому, поблизу гирла р. Кам'янки, та коли ж саме вона виникла.

Як відомо, Олешківська Січ знаходилася в урочищі Олешки або Кардашине (Кардаши, Кардаш-Орман) — місцевості на лівому березі Дніпра між сучасними смт. Гола Пристань та м. Цюрупинськ Херсон-

своїй області. З північного боку це урочище окреслює р. Дніпро, з численними ериками, озерами та трясовинням, з південного — підпесні Олешківські піски, густо вкриті невисоким лісом та чагарником. Згідно топографічних даних, документальних свідчень та матеріалів археологічних досліджень, Олешківська Січ була розташована на південно-західній околиці сучасного м.Цюрупинська, поблизу місця впадіння р. Лазнюка у р. Кінську і займала площу щонайбільше 2 гектари. Січ являла собою майже правильний чотирикутник, обнесений ровами й валами, та дерев'яним частоколом. Оборонний комплекс цієї Січі доповнювали 4 редутути, в кожному з кутів форту.

Згідно свідчень самих запорожців-сучасників, козацьке поселення у Олешках (Кардашині) виникло вже у 1709 р., незабаром після зруйнування Чортомлицької Січі. Його першими насельниками стали пастухами-промисловики, які не приймали участі у військовій кампанії 1709 рр., а з самого початку знаходилися на рибних та соляних промислах у пониззі Дніпра. Також до них приєдналася й та частина січовиків, якій вдалося врятуватися після розгрому¹. Не виключено, також, що на тому місці, де згодом було започатковано Олешківську Січ, сезонне поселення запорозьких промисловиків існувало й у більш ранні часи.

Нопри відносно низьку чисельність запорожців у Олешках, впродовж 1709–1710 рр. саме це поселення сприймалося у якості правонаступника Чортомлицької Січі. Не можна сказати, що кримські можновладці були у захоплені від появи Січі всього у одному дні внісного переходу від Кримського півострова. Привиди багатовікової порожнечі змушували татар з підозрою відноситися до своїх випадкових союзників, тим більше, що на той час запорожці все ще не визнали формального верховенства Кримського ханства над Військом Запорізьким Низовим. Тому, ще на початку весни 1711 р. кримський хан Девлет-Гірей II хотів "...Новую Сечь на Олешках разорити, а на старом местцу, какое войскамы царского величества разорено запорожцов осадити..."². Тобто, на місці старої Чортомлицької Січі на правому боці р.Дніпра. Досить вдалий для кримського війська та його союзників початок воєнної кампанії 1711 р. вселив у їх серця сподівання на швидке опанування теренами не тільки Запорожжя, але й всієї України. Відтак, існувала й реальна можливість для запорожців повернутися на Чортомлик.

Навесні того ж самого року спробу зруйнувати Олешківську Січ було здійснено й російськими військами. Об'єднаний загін російського війська та гетьманських полків під командуванням полковника А.Ушакова, який знаходився на лівому боці р.Дніпра у російській фортеці Кам'яному Затоні, з цією метою виступив у травні 1711 р.

в похід. Однак, постійні напади татар та запорожців перешкодили каральному загону дійти до Олешок та здійснити покладену на нього місію. Натомість, аби якось реабілітуватися у очах вищого командування, частина російського війська на човнах спустилася вниз Дніпром та спалила невелике на той час запорозьке поселення на правому боці ріки, в районі Каїрської переправи, що було подано як зруйнування самої "Нової Січі" ³.

Як це не парадоксально, але ж реалізації планів переведення запорожців на правий бік р. Дніпра завадила поразка російського війська на р. Пруті влітку 1711 р. та територіальні втрати, внаслідок яких кордон двох держав проліг по південній межі козацьких полків Гетьманщини та Слобожанщини. Тоді ж, згідно договору російської та турецької сторін Військо Запорозьке Низове перейшло у підданство кримських ханів. За таких умов татарам було вигідніше мати Січ якомога ближче до Кримського півострова, аби контролювати її та у разі чого, стати на перешкоді повернення запорожців під руку російського царя. Січ залишилася стояти у Олешках.

З осені 1711 р., після повернення більшості запорожців з Бессарабії, олешківське поселення набуває рис притаманних власне Січі. Від цього моменту населення Січі зросло до 6000 осіб, самих тільки нежонатих козаків. При цьому велика кількість січовиків ще продовжувала знаходитися у Буджаку та навіть у Валахії ⁴.

Саме з цього часу починається зведення ровів та валів, адміністративних споруд та куренів. Принаймні, саме до 1711 р., хоча й без вказівки на місяць, відносяться перші звістки про існування у Олешках стаціонарних січових куренів ⁵. Вірогідно тоді-ж зводиться й церква. Напівлегендарні та не підкріплені документально перекази відносно відсутності у Олешківській Січі православної церкви, як на нашу думку, є перебільшеними, з огляду на досить високий рівень віротерпимості, який демонстрували кримські хани по відношенню як до автохтонного християнського населення своєї держави, так і до донських козаків-некрасовців. Чому мали робитися якісь виключення по відношенню до Війська Запорізького Низового, бойові якості якого Гіреї цінували достатньо високо, незрозуміло. Документи з січового архіву кримського періоду (зокрема, листи кошового І. Малашевича) також переконливо вказують на функціонування церкви Пресвятої Богородиці у весь час перебування запорожців у Олешках ⁶.

До того ж часу відноситься й виникнення січових слобод навколо Кардашинського лиману. Як відзначав у жовтні 1712 р. запорожець Лук'ян Василів — "ныне в том урочище к ним из малороссийских городов идут многое число з женами и детьми, а сказывают, что они идут от налог и от поборов панских" ⁷.

Як бачимо, у всіх згаданих епізодах 1709–1711 рр., під Новою Січчю скрізь розуміється саме Олешківська Січ, а під старою, знищеною росіянами, саме Чортомлицька, але ж ніяк не Кам'янська, якої навесні 1711 р. ще не існувало. Таким чином, першою січчю, яку існували запорожці після 1709 р., безперечно була Січ у Олешках (Кардашині). Це цілком збігається й з історичною традицією запорозького козацтва. Безіменний січовий історіограф, який уклав 29 травня 1734 р., через 2 місяці після виходу з кримської протекції, записку "в пам'ять потомну", відносно обставин життя січової громади впродовж останніх 25 років, також називає саме Олешки, а не Кам'янку першим місцем сталого оселення запорожців⁸.

Всього ж, Олешківська Січ проіснувала впродовж 19 років, до 25 травня 1728 р., дня коли її було зруйновано представниками про-російської партії козацтва, лідерами якої були Іван Малашевич та Іван Гусак. Епізод із міжусобицею двох антагоністичних груп січовиків тим більше цікавий, що напряду пов'язаний з питанням про існування паралельного військового центру.

Очевидно, що певна частина запорожців, яка воліла повернутися на батьківщину, наприкінці 1727 — на початку 1728 рр. вийшла на Чортомлик, та стала кошем на місці старої Січі. Каталізатором виходу, скоріш за все, стали репресії кримського хана до запорожців, яких було втягнуто у міжусобну війну за престол ханів Адил та Менглі Гіреїв. Тоді ж і було відроджено Чортомлицьку Січ. Однак для легітимності існування її керівництву необхідно було отримати військові регалії, знищити Січ у Олешках та перевести тамтешніх козаків та населення навколишніх слобод на Чортомлик. Саме це й було здійснено у травні 1728 р. Січ простояла на Чортомлику наступні 2 роки. Навесні 1730 р. після того, як стало зрозумілим, що російський уряд не поспішає дарувати запорожцям своє прощення та прийняти їх у підданство, військовий Кіш було перенесено. Цього разу на правий берег р. Кам'янки при впадінні її у р. Дніпро.

Кам'янська Січ була наступною й останньою з запорозьких січей у межах Кримського ханства. Вона розміщувалася на південних околицях теперішнього с. Республіканець Бериславського району Херсонської області.

Місце на якому виникла ця Січ не було випадковим, адже на акваторії р. Дніпра, між сучасними с. Республіканець Бериславського району (на правому березі) та с. Каїри Горностаївського району (на лівому) Херсонської області з давніх часів функціонувала Каїрська переправа. Збори мита на переправах були одним з найприбутковіших джерел надходження коштів до військової скарбниці за часів знаходження запорожців у підданстві Кримського ханства. У нагоро-

ду за свою військову службу запорожці мали право збирати мито з перевозів на ріках Дніпрі і П. Бузі. Каїрський (Кам'янський) перевіз був одним з 5 військових перевозів. Через нього було зручно переправлятися з правого на лівий берег р. Дніпра, але ж не навпаки, оскільки переправа відбувалася з використанням кількох невеликих островів, що йшли вниз течією саме з права наліво. Через цей перевіз щороку на Крим проходили сотні чумацьких та купецьких валок. За таких обставин виникнення стаціонарного запорозького поселення поблизу від гирла р. Кам'янки було цілком закономірним. Вірогідно, що виникло воно вже у перші часи після переходу Війська Запорозького Низового у підданство кримських ханів.

У поселенні постійно перебувала козацька застава, функціонували митниця, базар. Однак, Січі там не було аж до 1730 р., коли зневирившись у можливості повернення до російського підданства, січовики вийшли з Чортомлику та перенесли Кіш до козацької слободи Кам'янки. Таким чином, ця Січ виникла не випадково та не на пустому місці. Гадаємо, що впродовж 1730 р. до вже існуючого поселення просто додалася січова фортеця. Відомо, що Кам'янську Січ було обнесено валом і ровом. На території цієї Січі традиційно знаходилася церква Покрови Пресвятої Богоматері, адміністративні будинки та 38 січових куренів. Як і до 1730 р., функціонувало, торгівельно-ремісничє передмістя з розгалуженою інфраструктурою майстерень, крамниць, шинків, постійних дворів. Січ у Кам'янці простояла до 31 березня 1734 р., дня виходу Війська Запорізького з кримського підданства після чого відродилася остання з січей — Запорозька Січ на р. Підпільній.

Примітки:

1. Російський державний архів військово-морського флоту (далі — РГАВМФ). — Ф. 233. — Оп. 1. — Спр. 34. — Арк. 88.
2. Там само. — Спр. 14. — Арк. 170.
3. Російський державний архів давніх актів. — Ф. 9. — Від. 2. — Оп. 4. — Кн. 13. — Арк. 1002–1028.
4. Описание дел Архива морского министерства за время с половины XVII до начала XIX столетия. — Т. 1. — СПб.: Тип. В. Демакова, 1877. — С. 632.
5. РНБ ОР, ф. 905. — Оп. 2, д. Q-347, арк. 1.
6. Архів зовнішньої політики Російської імперії. — Ф. 124. — Оп. 124/1, 1720 г. — Спр. 31. — Арк. 1–3.
7. РГАВМФ. — Ф. 233. — Оп. 1. — Спр. 34. — Арк. 87 об.
8. Російський державний військово-історичний архів. — Ф. 52. — Оп. 1. — Спр. 1, ч. 2. — Арк. 39.

ЛІВОБЕРЕЖНЕ КОЗАЦТВО В РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКІЙ ВІЙНІ 1768–1774 рр.

У другій половині 60-х рр. XVIII ст. найважливішим завданням російської зовнішньої політики стало остаточне вирішення Чорноморської проблеми. Хід воєнно-політичних подій 1768–1774 рр. позначився не тільки перемогами російської зброї над Туреччиною і підкоренням Кримського ханства. Упродовж усієї російсько-турецької війни 1768–1774 рр. російський уряд змушений був утримувати в Речі Посполитій чималий обсерваційний (спостережний) корпус і воювати як з Туреччиною, так і з польськими конфедератами. Бойові дії конфедератів мали партизанський характер, що значно ускладнювало дії росіян. Театр бойових дій 1768–1774 рр. охоплював територію Речі Посполитої, Новоросійської губернії, Запоріжжя, Кримського ханства, Балканського півострова, Кавказу, а також прибережної лінії Малої і Передньої Азії. Українські землі стали тиловою базою російської армії і районом зосередження і розгортання військ. В умовах південних степів основний тягар військових дій мав лягти на легкі іррегулярні війська. Тому напередодні війни російське командування серйозну увагу приділяло іррегулярним військам, в тому числі лівобережному козацтву. Підготовкою лівобережного козацтва до війни керував президент Малоросійської колегії генерал-поручик граф П. Рум'янцев.

Напередодні війни бойові якості лівобережного козацтва у порівнянні з періодом російсько-турецької війни 1735–1739 рр. значно знизились. На 1767 р. по всій Лівобережній Україні в десяти козацьких полках нараховувалось 71 704 козацьких хати. Козаками вважались всі члени козацької родини. Якщо виходити з того, що згідно царського указу 1736 р. козаками на Гетьманщині було визнано лише 20 000 чоловік, які безпосередньо мали відбувати військову службу, то бачимо, що лівобережне козацтво за 30 років збільшилось в декілька разів. Впродовж цих років до козацького стану потрапило чимало людей, далеких від військової служби. Водночас багато козаків ухиляючись від військової служби перейшло у підданство до старшин, які забрали собі майно і ґрунти цих козаків. Багато козацьких родин втекло на Запорожжя, в Новоросію і Польщу¹.

Військове наймитство козацької бідноти набрало таких меж, що більшість заможних козаків не мала належної уяви про військову службу. Стан бойової підготовки козацької молоді був також незадо-

вільний. Як правило, дітей вибірних козаків, що важко засвоювали грамоту в сотенній школі, або дітей з незаможних козацьких родин, переводили в навчання "екзерциції". Це навчання було безкоштовним і мало проводитись лише по неділях або у святкові дні. Проте воно мало випадковий характер, не було а ні регулярним, а ні визначеним. Заняття проводили літні козаки під наглядом курінних отаманів і сотенних старшин. В сотні, в залежності від її чисельності, екзерциції могло навчатися від 15 до 110 хлопців, віком від 8 до 23 років. Граф Рум'янцев наказав навчати козацьку молодь гусарській службі. Навчання проводили відставні каптали або сержанти, які набули бойового досвіду в Семилітній війні².

Граф Рум'янцев у 1767 р. зі згоди імператриці Катерини II поширив на лівобережне козацтво дію російського загальновійськового уставу і переформував полки. Комплектувалися полки виключно "непременными козаками". Дещо поліпшено було і бойову підготовку. Зокрема, було створено два табори: один під Полтавою, другий — при Переяславі, де відбувалися військові збори та навчання під керівництвом російських офіцерів. Наприкінці 1768 року лівобережний (малоросійський) козацький корпус становив 12 000 бійців³.

З початку 1769 р. козацькі кавалерійські полки були п'ятисотенного складу⁴. Пов'язано це було з тим, що козацькі полки "состоят не только не в равном все числе, но и в таком между собою различии, что при нарядах причиняют величайшия затруднения"⁵. Так, наприклад, згідно табелю особового складу Першої армії 1770 р. Лубенський козацький полк налічував 41 старшину, 408 козаків, 7 артилерійських служителів і 3 лікарів-цирульників⁶.

На військову службу рядові козаки мали з'являтись з власним озброєнням і запасом провіанту, але не "о дву конь", як було раніше, а лише на одному коні. Старшини мали по декілька коней відповідно своєму рангу. У лівобережному козацькому корпусі коні поділялися на стройових і підйомних (для обозу), які становили третину кінського складу полку. Частина стройових коней в поході була запасною. Така організація була в гусарських полках⁷. Козаки лівобережного корпусу, які безпосередньо відбували військову службу, щомісячно отримували з армійської казни провіантські і фуражні гроші. Кожен лівобережний і донський козак отримував по 30 коп. на провіант і по 3 крб. на фураж⁸. Крім того, за вдалі виконання бойових завдань команди отримували грошові винагороди⁹.

На початку кампанії 1770 р. лівобережним, компанійським і донським п'ятисотенним полкам було присвоєно номери. Очолювали ці полки-команди у більшості випадків російські офіцери (ротмістри, капітани, поручики). Паралельно ці підрозділи отримали назви за при-

тинцями своїх нових командирів, що були відомі лише командуванню корпусів: наприклад, 1-й малоросійський капітана Тотовича, 2-й донський ротмістра Младенова тощо¹⁰.

Під час нападу татар на Новоросійську губернію в січні 1769 р. більша частина лівобережних козаків знаходилась у складі Першої армії в корпусі генерал-поручика Плем'янникова і безпосередньої участі в боях не брала. 2000 лівобережних козаків Другої армії стояло біля Єлисаветградської фортеці в загоні генерал-майора Ісакова. При наближенні татар до фортеці цих козаків "по неспособности быть в поле" було розташовано на валах. Стосовно невдоволення Рум'янцева цим випадком Ісаков аргументував тим, що лівобережні козаки в двох попередніх сутичках з татарами показали свою слабкість, оскільки на війні були новачками. В інших місцях Новоросії татари отримали в полі належну відсіч з боку легких військ: запорожців, донців, гусарів і пікінерів¹¹.

Під час походу до Хотина кіннота Першої армії генерал-аншефа Голіцина складалась із 11-ти регулярних полків (6 карабінерних, 5 гусарських, 2 кірасирських) і 18 іррегулярних п'ятисотенних команд (6000 донських і 3000 лівобережних козаків)¹². При пересувних магазинах Першої армії Голіцина знаходилось 4667 погоничів з числа селян Лівобережжя, по одному на кожну фуру і додатково 367 запасних погоничів на кожні десять фур. Крім того, на кожен піхотний полк було відряджено по 20 погоничів. Таким чином, число всіх погоничів з Лівобережжя, що знаходились при Першій армії, становило 5764 чоловік з платнею в 6 крб. на рік¹³.

У квітні-травні 1769 р. лівобережні козацькі команди Першої армії входили до складу корпусів генерал-поручика Штофельна і генерал-майора Прозоровського. Ці корпуси призначались для авангардної і аванпостної служби. Козаки мали ряд сутичок із супротивником, в яких отримали над ним перевагу. Впродовж червня-липня лівобережні команди Другої армії діяли в Північному Приазов'ї у складі корпусу генерал-поручика Берга, в Північному Причорномор'ї у складі корпусу генерал-майора Зорича, а також в Подністров'ї в корпусі генерал-майора Вітгенштейна. Переяславський козацький полк стояв на Українській лінії у складі корпусу генерал-поручика Остермана¹⁴.

На початку кампанії 1770 р. у складі Першої армії генерал-аншефа Рум'янцева, яка налічувала 25000 піхоти і 10 кінноти, легка кіннота становила лише 449 козаків Лубенського козацького полку, 94 гусари, а також нечисельний загін арнаутів (молдавани, волохи). На легку кінноту було покладено розвідувальну службу. Ці підрозділи відзначилися в битві на р. Ларзі. По завершенню кампанії команди Лубенського полку, разом з донськими козаками, відрядженими від

Другої армії, займали позиції біля Ізмаїла, Бендер і Акермана в корпусі генерал-майора Вейсмана. У Польщі в корпусі генерал-поручика Ессена знаходилось 2000 лівобережних козаків, 500 чугуївських козаків, 230 донців¹⁵.

Вся кіннота Другої армії, що вирушила на Бендери в 1770 р., налічувала 27 500 вершників. З цього числа регулярної кінноти (карабінерів, драгунів і гусарів) у 9-ти полках налічувалось 7 000. Іррегулярна кіннота складалась із 1 000 пікінерів, 3 000 донців, 4 000 лівобережних козаків і 500 компанійців, 5 000 калмиків та 7 000 запорожців, всього — 20 500. Із загальної кількості іррегулярної кінноти 8 000 було залишено при головній квартирі Другої армії, решта була розділена по детахментах. Провіант Другій армії в кампанію 1770 р. постачався, головним чином, з Лівобережжя. Для перевезення облогової артилерії під Бендери на Лівобережжі було закуплено волів і набрано погоничів¹⁶.

У ході просування Другої армії від Бугу до Дністра росіяни на кожній стоянці для підтримки зв'язку з тилловими базами зводили по одному невеликому редуту, де залишали по 30 лівобережних козаків при одній гарматі. В середині червня лівобережні козаки у складі детахменту полковника Фалькерзама взяли участь у захопленні м. Балти. Під час штурму Бендер лівобережні козаки у складі всієї легкої кінноти стояли на аванпостах довкола фортеці і російського табору¹⁷.

Впродовж кампанії 2 000 лівобережних козаків знаходились в 15-тисячному окремому лівобережному корпусі Берга. У складі цього корпусу лівобережні козацькі команди неодноразово ходили в пошуки до Перекопу¹⁸.

Восени, після відходу головних сил Другої армії на зимові квартири, малоросійські козаки знаходились у складі регулярних команд на комунікаційних лініях для підтримки зв'язку з Бендерським гарнізоном. Чернігівський, Стародубський і Лубенський козацькі полки було залишено в Бендерах. Гадяцький козацький полк було відряджено під Бахмут. Ніжинський, Переяславський і Миргородський козацькі полки у складі корпусу генерал-майора Зорича стояли на форпостах Української лінії. Компанійський полк було розташовано разом з пікінерськими перед Лінією¹⁹.

В кампанію 1771 р. лівобережні козаки були задіяні, головним чином, на форпостній службі. В Польщі команди лівобережних і донських козаків разом з козацьким полком, набраним з селян Правобережної України, підтримували зв'язок між постами регулярних військ. В Першій армії генерал-фельдмаршала Рум'янцева з лівобережних козацьких полків знаходився лише Лубенський полк, який

Упродовж кампанії тримав пости від Бендер до Прута і до постів Другої армії. Крім того, в розпорядженні Рум'янцева було 1 500 погоничів з Лівобережної України²⁰.

У складі Другої армії генерал-аншефа Долгорукова лівобережні козаки тримали пости оперативної лінії і супроводжували обози. В операції по оволодінню Кримським півостровом взяли участь 300 лівобережних козаків і 200 компанійців. Ці команди у складі диверсійного загону князя Щербатова форсували Сиваш, пройшли Арабатською стрілкою і 18 червня під час штурму росіянами Арабату відзначилися у бою з татарською кіннотою²¹.

В кампанію 1772 р., а також під час перемир'я червня 1772 — квітня 1773 рр., лівобережні козацькі команди були розпорошені по трьом арміям. Козаки в Польщі, Молдові, Північному Причорномор'ї і Приазов'ї прикривали армійські магазини, супроводжували транспорт і тримали пости "для наблюдения внутренней тишины"²². Друга армія після захоплення Кримського півострова військових операцій не проводила (за виключенням маскування Очакова і Хаджибея), а лише утримувала захоплену територію Кримського ханства. Це й визначило специфіку служби легких військ в цьому регіоні.

В кампанію 1773 р. в Першій армії, крім Лубенського полку, що стояв на форпостній лінії Бендери — Акерман — Хаджибей, у складі корпусу генерал-майора Волконського знаходилось 500 козаків Переяславського полку. Київський і Прилуцький полки стояли в Молдові під командуванням генерал-майора Римського-Корсакова. Ще 1 500 лівобережних козаків під командуванням генерал-майора Ширкова тримали пости в Польщі між Дніпром і Дністром²³.

В ході кампанії 1774 р. лівобережні козаки продовжували виконувати ті ж функції, що і в попередніх двох кампаніях. З 1 500 козаків Ширкова, що несли гарнізонну службу в Польщі і підтримували зв'язок обсерваційного корпусу з Першою та Другою арміями, залишилось лише 800, а решту було переведено до ставки Рум'янцева. Лубенський полк залишився на лівому крилі Першої армії і прикривав тил корпусу генерал-поручика Каменського, що діяв на правому березі Дунаю²⁴.

Підводячи підсумки, можемо стверджувати, що впродовж російсько-турецької війни 1768–1774 рр. лівобережне козацтво являло найменш боєздатну частину діючої армії, змушене було виконувати другорядні завдання і не мало нагоди відзначитися в помітних військових акціях. Причиною цьому була не тільки незадовільна бойова підготовка в передвоєнні роки, а, перш за все, відмова російської сторони від давніх бойових традицій лівобережного козацтва і повне підпорядкування його внутрішнього життя і організації служби загальновійсь-

ковому уставу. Тому військова майстерність тих іррегулярних формувань, на які не поширювались російські нововведення, залишалась на достатньо високому рівні. Виконання важливих бойових завдань легкими військами командування покладало виключно на "двокінних" донських і запорозьких козаків, а також на калмиків, які всі разом відзначалися високим рівнем підготовки і якісним кінським складом. Водночас зазначимо, що за тих важких умов, в яких знаходилося не тільки козацтво, а й усе населення Лівобережної України, лівобережний козацький корпус впродовж війни набув необхідного бойового досвіду і, всупереч деструктивній політиці російської верхівки, у післявоєнні роки міг достойно репрезентувати одну з головних ознак української державності — збройні сили.

Примітки:

1. Багалеї Д. Генеральная опись Малороссии. Эпизод деятельности первого правителя Малороссии, гр. П. А. Румянцева-Задунайского // Киевская старина. — 1883. — С. 26–27; Буданов М. В. Акты по управлению Малороссиею гр. П. А. Румянцева, за 1767 г. // Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца. — Кн. V. — С. 3–5, 11–14.
2. Максимович Г. А. Обучение грамоте и воинской эзерциции в Старой Малороссии в конце XVIII века. — К., 1913. — С. 28, 46–51; Максимович Г. А. Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малороссией. — Т. 1. — Нежин, 1913. — С. 185.
3. История Русов или Малой России. — М., 1846. — С. 257.
4. Петров А. Н. Влияние турецких войн с половины прошлого столетия на развитие русского военного искусства. — В 2 т. — Т. 1. Война 1769–1774 годов. — СПб., 1893. — С. 40.
5. Петров А. Н. Война России с Турцией и польскими конфедератами с 1769 по 1774 год: В 5 т. — Т. 2. Кампания 1770 года. — СПб., 1866. — Роспись № 7.
6. Петров А. Н. Война России с Турцией и польскими конфедератами с 1769 по 1774 год. — Т. 2. Кампания 1770 года. — СПб., 1866. — Ведомость № 10.
7. Петров А. Н. Война России с Турцией и польскими конфедератами с 1769 по 1774 год. — Т. 2. Кампания 1770 года. — СПб., 1866. — Приложение № 6.
8. Петров А. Н. Война России с Турцией и польскими конфедератами с 1769 по 1774 год. — Т. 2. Кампания 1770 года. — СПб., 1866. — Ведомость № 3.
9. Шпитальов Г. Г. Військова служба запорозького козацтва в російсько-турецьких війнах 1735–1739 та 1768–1774 років. — Запоріжжя, 2004.
10. Петров А. Н. Война России с Турцией и польскими конфедератами с 1769 по 1774 год. — Т. 2. Кампания 1770 года. — СПб., 1866. — Роспись № 7.
11. Петров А. Н. Война России с Турцией и польскими конфедератами с 1769 по 1774 год. — Т. 1. Кампания 1769 года. — СПб., 1866. — С. 132–133, 135, 137, 138.

12. Журнал военных действий Первой армии ея императорского величества 1769 года. — С.Пб., 1777; Петров А. Н. Война России с Турцией и польскими конфедератами с 1769 по 1774 год. — Т. 1. Кампания 1769 года. — С.Пб., 1866. — С. 119.
13. Петров А. Н. Война России с Турцией и польскими конфедератами с 1769 по 1774 год. — Т. 1. Кампания 1769 года. — С.Пб., 1866. — С. 121–122.
14. Журнал военных действий Второй армии ея императорского величества 1769 года. — С.Пб., 1777; Петров А. Н. Война России с Турцией и польскими конфедератами с 1769 по 1774 год. — Т. 1. Кампания 1769 года. — С.Пб., 1866. — С. 158–159, 300, 303, 304, 307, 322.
15. Журнал военных действий Первой армии ея императорского величества 1770 года. — С.Пб., 1777; Петров А. Н. Война России с Турцией и польскими конфедератами с 1769 по 1774 год. — Т. 2. Кампания 1770 года. — С.Пб., 1866. — С. 76, 83, 111, 221, Ведомость № 16.
16. Петров А. Н. Война России с Турцией и польскими конфедератами с 1769 по 1774 год. — Т. 2. Кампания 1770 года. — С.Пб., 1866. — С. 15, 269, 272.
17. Журнал военных действий Второй армии ея императорского величества 1770 года. — С.Пб., 1777; Петров А. Н. Война России с Турцией и польскими конфедератами с 1769 по 1774 год. — Т. 2. Кампания 1770 года. — С.Пб., 1866. — С. 290, 292, 329–337.
18. Петров А. Н. Война России с Турцией и польскими конфедератами с 1769 по 1774 год. — Т. 2. Кампания 1770 года. — С.Пб., 1866. — С. 270–271, 279, 289, 340–345, 403.
19. Петров А. Н. Война России с Турцией и польскими конфедератами с 1769 по 1774 год. — Т. 2. Кампания 1770 года. — С.Пб., 1866. — С. 346, 450–453.
20. Журнал военных действий Первой армии ея императорского величества 1771 года. — С.Пб., 1777; Петров А. Н. Война России с Турцией и польскими конфедератами с 1769 по 1774 год. — Т. 3. Кампания 1771 года. — С.Пб., 1874. — С. 77, 173, 200, 308, 317, 319.
21. Журнал военных действий Второй армии ея императорского величества 1771 года. — С.Пб., 1777; Петров А. Н. Война России с Турцией и польскими конфедератами с 1769 по 1774 год. — Т. 3. Кампания 1771 года. — С.Пб., 1874. — С. 182, 184.
22. Петров А. Н. Война России с Турцией и польскими конфедератами с 1769 по 1774 год. — Т. 4. Кампании 1772–1773 годов. — С.Пб., 1874. — С. 152.
23. Журнал военных действий армии ея императорского величества 1773 и 1774 годов. — С.Пб., 1777; Петров А. Н. Война России с Турцией и польскими конфедератами с 1769 по 1774 год. — Т. 4. Кампании 1772–1773 годов. — С.Пб., 1874. — С. 152–157.
24. Журнал военных действий армии ея императорского величества 1773 и 1774 годов. — С.Пб., 1777; Петров А. Н. Война России с Турцией и польскими конфедератами с 1769 по 1774 год. — Т. 5. Кампания 1774 года. — С.Пб., 1874. — С. 10, 122–126.

**ДО ПИТАННЯ ПРО КУПЦІВ КОЗАЦЬКОГО
ПОХОДЖЕННЯ В МІСТАХ ХЕРСОНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ
ДОРЕФОРМЕННОГО ПЕРІОДУ
(кінець XVIII — перша половина XIX ст.)**

Останнім часом з'явилося чимало публікацій присвячених ролі українського козацтва в історії Півдня України кінця XVIII — початку XIX ст. Дослідники звертали увагу на колонізацію козацтвом південноукраїнських степів, його роль у різних сферах діяльності¹. Зовсім не вивченим аспектом історії козацтва на Півдні України, на наш погляд, є питання подальшої соціальної еволюції козацтва в умовах станово-представницької Російської імперії. У цьому контексті вельми цікавим є процес поповнення українським козацтвом лав купецького стану на Півдні України.

Як відомо, А. Скальковський у 1845 р. розглядаючи купецтво Одеси, писав: "В останні роки зайнялися торгівлею малоросіяни та поляки, але ще в малій кількості. Проте майже всі шкіпери каботажних човнів чисті діти Гетьманщини та Запоріжжя"².

Нажаль, ми маємо обмежену кількість документальних свідчень про поповнення лав купецтва представниками запорозького, або чорноморського козацтва. За даними одеського краєзнавця О. Маркевича, на початку XIX ст. серед одеського купецтва "провідною особою" був Дмитро Потилиця, за походженням чорноморський козак³. Дмитро Никифорович Потилиця був згаданий як міщанин ще в реєстрі мешканців Одеси 1799 р. (тоді він мав вік 25 років)⁴. Показово, що у 1807 р., будучи одеським купцем другої гільдії, Д. Потилиця, "відлучившись... для стягування богу з втікачів-робітників, які різали для нього каміння в урочище Куяльницькому, записався до Усть-Дунайського козацького війська "Васюрінського куреня військовим товарищем"⁵. За це одеський комендант Кобле заарештував Д. Потилицю, "бо не можна купцю другої гільдії носити офіцерське звання, що таким чином зрівнює купців з військовими, які отримують звання після довгих років вірної служби"⁶.

Окрім вищезгаданого Д. Потилиці з числа одеських підприємців варто згадати купця третьої гільдії, відставного поручика Антона Ілліча Шостака, що належав до відомого та чисельного козацького роду. На початку XIX ст. він прославився як найзначніший будівельний підрядчик Одеси⁷. Фонди архіву Миколаївської області містять

декілька унікальних справ, що надають можливість дослідити процес переходу козаків до купецтва, на прикладі м. Миколаєва⁸.

Щоб бути зарахованим до купецького стану козаку слід було мати певну суму капіталу (для запису в одну з трьох купецьких гільдій), звернутися до губернської казенної палати з письмовим проханням, а також отримати згоду адміністрації чи сільської громади з місця колишнього проживання. Так, маємо прохання Луки Артемовича Петренка, козака Полтавської губернії, до Херсонської казенної палати від 14 грудня 1859 р. про зарахування до III гільдії купецтва Миколаєва⁹. Коли у листопаді 1860 року Палата отримала відповідь від правління с. Свирідовка Івановського повіту Лохвицького округу Полтавської губернії, що за козаком Петренком не значиться боргів, його було зараховано до купецтва¹⁰.

Це був не поодинокий приклад переселення полтавського козацтва до Миколаєва. Так, протягом 1840–1850 рр. до III гільдії миколаївського купецтва було зараховано декілька козаків: у 1848 р. Тарапова¹¹, а у 1849 р. І. Холявку¹².

Пізніше маємо відомості про перехід козацтва у купецький стан: у 1855 році козачки Феодосії Руснакової¹³ та того ж року Федора Штанька¹⁴. Так у 1860 році полтавський козак Фома Христенко був зарахований до I-ї купецької гільдії¹⁵.

Привертає увагу справа лохвицьких козаків братів Курбацьких. У 1858 р. Степан Курбацький оголосив капітал по III гільдії купецтва у Миколаєві й, сплативши всі гільдійські збори та виконавши повинності, звернувся до міської думи з проханням про зарахування у миколаївські купці його братів Анатолія та Миколу¹⁶. Однак, коли Миколаївська міська рада отримала відповідь на свій запит про звільнення Курбацьких з сільської громади від Сенчанського повітового правління, то виявилось, що за молодшим братом Миколою Курбацьким значилася рекрутська заборгованість, й через те про його звільнення з сільської громади не могло бути мови¹⁷. Справу було вирішено у липні 1859 р., коли сільська громада с. Засулья Сенчанського повіту, Лохвицького округу Полтавської губернії на своїх зборах вирішила відпустити козаків Курбацьких до Миколаєва, звільнивши їх від рекрутської повинності¹⁸. Проте, недовго Курбацькі перебували у купецькому стані. Вже у 1869 році Миколаївська міська дума отримала повідомлення від Херсонської казенної палати, що лохвицькі козаки Анатолій та Микола Курбацькі перебувають у лавах миколаївського міщанства з 1866 р., до того ж сумлінно сплачують податки¹⁹.

Загалом, переселення козаків з Полтавщини і, зокрема, з Лохвиці, до південних міст, напевно не було випадковим. Тамтешнє козацтво вирізнялося соціальною рухливістю та мобільністю. Так, за відомос-

тями наведеними О. І. Гуржієм, в 1823 р. у м. Лохвиці, Полтавської губернії було 34 купці, з них 5 козаків²⁰.

Таким чином, з вищезазначеного випливає, що українське козацтво було одним з важливих джерел поповнення купецького стану на Півдні України. Типові козацькі прізвища нерідко зустрічаються у купецьких реєстрах Одеси, Миколаєва, Херсона та інших містах Херсонщини. Отже, проблема визначення частки осіб козацького походження серед купецтва південноукраїнських міст дореформеного періоду потребує подальшого вивчення.

Примітки:

1. *Козацтво на Півдні України. Кінець XVIII-XIX ст.* / Автори-упоряд.: О. А. Бачинська й ін. — Одеса: Друк, 2000. — 282 с.; *Одеса козацька. Наукові нариси.* — Одеса: Маяк, 2000. — 147 с.; Гуржій О. І. *Купецький стан на Лівобережній та Слобідській Україні в другій половині XVII — у XVIII ст.: проблема становлення та розвитку* // Український історичний журнал. — 2004. — № 4. — С. 3–21.
2. Скальковский А. *Коммерческое народонаселение г. Одессы* // Одесский вестник. — 1854. — № 5.
3. Маркевич А. *Из жизни старой Одессы* // Записки Одесского общества истории и древностей. — 1900. — Т. 22. — С. 31.
4. Державний архів Одеської області (далі — ДАОО). — Ф. 4. — Оп. 4. — Спр. 153. — Арк. 123.
5. Бачинский А. Д. *Народная колонизация Придунайских степей в XVIII — начале XIX вв.: Дисс... канд. ист. наук.* — Одесса, 1969. — С. 280.
6. Там само. — С. 281.
7. Гончарук Т. Г. *Підрядники у будівництві Одеси в кінці XVIII — I половині XIX ст.* // Одеси-200. Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції присвяченої 200-річчю міста. — Одеса, 1994. — Ч. 1. — С. 19.
8. Державний архів Миколаївської області (далі — ДАМО) — Ф. 222 (Миколаївська міська дума). — Оп. 1. — Спр. 96; 105; 143; 156; 557; 646; 693.
9. ДАМО. — Ф. 222. — Оп. 1. — Спр. 646 (Указ Херсонської казенної палати про зарахування до III гільдії купецького стану полтавського козака Луки Петренка, 1860). — Арк. 1.
10. Там само. — Арк. 2.
11. ДАМО. — Ф. 222. — Оп. 1. — Спр. 96 (Справа про зарахування в миколаївські III гільдії купці, звільненого з козаків Полтавської губернії козака Тарапатова, 1846–1848 рр.) — Арк. 3.
12. ДАМО. — Ф. 222. — Оп. 1. — Спр. 105 (Справа про зарахування в миколаївські III гільдії купці, звільненого з козаків Полтавської губернії козака Івана Холявки, 1847–1849 рр.).
13. ДАМО. — Ф. 222. — Оп. 1. — Спр. 143 (Справа про зарахування в купецьку громаду, звільнену з козачек Феодосію Руснакову, 1850–1855 рр.). — Арк. 10.

14. ДАМО. — Ф. 222. — Оп. 1. — Спр. 156 (Справа про зарахування в купецтво Федора Штанька з полтавських козаків, 1850–1855 рр.). — Арк. 7.
15. ДАМО. — Ф. 222. — Оп. 1. — Спр. 693 (Справа про зарахування з полтавських козаків в І-шу гільдію купецького стану Фоми Родіоновича Христенка, 1860 р.). — Арк. 1.
16. ДАМО. — Ф. 222. — Оп. 1. — Спр. 557 (Справа про зарахування лохвицьких козаків в ІІІ-шу гільдію купецького стану Анатолія та Миколи Курбацьких, 1858–1870 рр.). — Арк. 1.
17. Там само. — Арк. 3.
18. Там само. — Арк. 5 зв.
19. Там само. — Арк. 22.
19. Гуржій І. О. Соціально-економічні зміни та розвиток постійної торгівлі в містах України кінця XVIII — першої половини XIX ст. // Український історичний журнал. — 1959. — № 5. — С. 44.

Л. М. Маленко

МАТЕРІАЛИ ДО ІСТОРІЇ ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИХ КОЗАЦЬКИХ ВІЙСЬК ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ XVIII–XIX СТ. У КРАСНОДАРСЬКОМУ АРХІВІ

Історія південноукраїнських козацьких військ останньої чверті XVIII–XIX ст. у дожовтневий період та радянські часи не стала предметом спеціальних досліджень. До іррегулярних формувань вказаного періоду зверталися з нагоди роковин видатних людей, у разі видання літератури енциклопедичного та науково-довідкового характеру, у контексті дослідження історії України, південного регіону, козацьких військ російської держави. Поряд з такими причинами, як незнання в порівнянні з Чорноморським, Донським козацькими військами, місце південноукраїнських іррегулярних формувань у військовій системі Російської імперії, короткочасність та напівофіційне існування більшості козацьких південноукраїнських військ через невизначеність військового та юридичного статусу іррегулярних формувань, важливою причиною відсутності комплексних досліджень соціальної, економічної, військової історії південноукраїнського козацтва постсучасного періоду є розпорошеність джерельної бази та вкрай незадовільне введення до наукового обігу нових джерел.

У вітчизняних і зарубіжних архівних путівниках, виданих протягом 1960–1980-х років, фігурують відомості, що більшість матеріалів з іс-

торії козацьких військ Південної України зберігаються в архівах Запорізької, Дніпропетровської, Донецької областей України. Однак саме протягом цих років із обласних архівів вилучалися документи, пов'язані з історією української козаччини, і передавалися до центральних архівних зібрань Москви та Петербурга (РБІА, РДАДА, РДІА, РДА ВМФ). Вивезення документів до центральних архівосховищ Росії не афішувалось й особливо ретельно не фіксувалось у загальнодоступній діловодській документації. На сьогодні, на жаль, ситуація стосовно відомостей про зберігання основних масивів документальних джерел з історії південноукраїнських козацьких військ останньої чверті XVIII–XIX ст. кардинально не змінилась. Як приклад, із видання у видання путівників по РДБІА фігурують свідчення, що документація Канцелярії Азовського козацького війська зберігається в Державному архіві Дніпропетровської області, а Військового правління Дунайського іррегулярного формування — в Державному архіві Краснодарського краю. Після ретельної перевірки архівних фондів згаданих архівосховищ виявилось, що матеріали Канцелярії Азовського козацького війська зберігається в тому ж таки РДБІА м. Москви (ф. 877, 361 справа)¹, а документація Військового правління Дунайського іррегулярного формування — у філії Одеського державного обласного архіву в м. Ізмаїлі (ф. 755, 287 справ стосовно господарської частини) та у Центральному державному історичному архіві України в м. Києві (ф. 245, 281 справа з військового устрою)².

З початку 90-х років XX ст. маємо помітне зростання дослідницького інтересу до проблематики південноукраїнського козацтва останньої чверті XVIII–XIX століття, що конкретизувалося появою праць А. Д. Бачинського, О. А. Бачинської³, І. А. Анцупова⁴, Р. І. Шияна⁵, І. В. Сапожникова⁶ та інших. Низка нових робіт з історії окремих південноукраїнських козацьких формувань останньої чверті XVIII–XIX ст. показує, що для українських істориків недостатньо дослідженими й надалі залишаються фонди архівосховищ Російської Федерації: РДБІА, РДАДА, АЗПРІ (м. Москва); РДІА, РДА ВМФ (м. Петербург); ДАКК (м. Краснодар).

Разом з тим, козацькі війська Південної України останньої чверті XVIII–XIX ст. посідають вагоме місце як в історії української козаччини, південного регіону, так і України в цілому. Їх феномен полягає в тому, що після зруйнування Запорозької Січі вони уособлювали військову, суспільну та господарську традицію Запорозжя на півдні України. Сам феномен козацтва разом із фактором переважання непокріпаченого населення становив ґрунт подальшого історичного розвитку Південної України. Козацькі війська Південної України останньої

чверті XVIII–XIX ст. навіть після ґрунтовної реорганізації виявилися "небезпечними" для російського уряду і були переведені на віддалену від півдня України ділянку російського кордону чи ліквідовані. І це зрозуміло, адже вже самим своїм існуванням козаки іррегулярних формувань створили у південному регіоні специфічний клімат Запорозьких Вольностей і значно вплинули на формування особливостей світогляду українського народу.

Саме тому постає необхідність проведення евристичної роботи в архівосховищах України та Росії по виявленню джерел з історії південноукраїнського козацтва останньої чверті XVIII–XIX ст. з метою реконструкції його історії, виявлення та висвітлення місця іррегулярних формувань у системі політичних, соціально-економічних, культурних відносин півдня України в останній чверті XVIII–XIX ст.

Одним з найбільших архівних зібрань документів з історії південноукраїнських козацьких військ останньої чверті XVIII–XIX ст. є Державний архів Краснодарського краю. Планомірна політика Російської імперії, спрямована на переселення з внутрішніх губерній держави, неблагонадійного козацького населення на найбільш небезпечні ділянки російського кордону спричинила переведення на Кубань у кінці XVIII ст. козаків Чорноморського війська, а згодом і населення ліквідованих південноукраїнських іррегулярних формувань — Усть-Дунайського, Катеринославського, Бузького, Азовського, Дунайського. Як наслідок, значний комплекс документів стосовно цих козацьких військ відклався у фондах краснодарського архіву.

Найбільш представницькі комплекси документів з історії Чорноморського війська зберігаються у фондах 249, 250, 763, 670.

Фонд "Канцелярії наказного отамана Кубанського козацького війська" (колишньої канцелярії кошових і військових отаманів Чорноморського козацького війська) (ф. 249) містить документи з 1776 до 1870 рр. і нараховує 3257 од. зб. (на 2003 р.). Сама ж канцелярія постала в 1787 р. з утворенням війська. До 1797 р. називалася Канцелярією кошового отамана, а зі скасуванням залишків виборності Павлом I стала йменуватися військовою канцелярією (з 1832 р. — канцелярією наказного отамана).

За видовою належністю та інформативними можливостями документи фонду складають групи: 1) поіменні списки козаків і поселенців колишнього Запорозького війська, які були покріпачені поміщиками Азовської та Новоросійської губерній після зруйнування Січі впродовж 1776–1783 рр. (оп. 1, спр. 1, 18, 41, 49, 191, 215, 238, 249, 250, 250а); 2) листування з приводу створення за розпорядженням Г.О. Потьомкіна волонтерських команд із запорозьких козаків, які й поклали початки Війську вірних козаків (оп. 1, спр. 9, 11); 3) відо-

мості про формування козацької морської флотилії (оп. 1, спр. 9, 9а, 56); 4) донесення про відправку козацьких команд на турецький фронт та участь чорноморських козаків у воєнних кампаніях (оп. 1, спр. 10, 23, 42); 5) рапорти О. В. Суворова, М. І. Кутузова про участь чорноморців у битвах періоду російсько-турецької війни 1787–1891 рр. (оп. 1, спр. 23, 42, 190); 6) військово-адміністративні розпорядження Г. О. Потьомкіна, О. В. Суворова, М. І. Кутузова й інших чиновників стосовно війська Вірних Чорноморських козаків (оп. 1, спр. 7, 9, 11, 34, 43, 75, 176, 190, 199); 7) представлення про нагородження старшини війська (оп. 1, спр. 2, 3); 8) відомості про кількість чинів, які перебувають на службі у Чорноморському війську (оп. 1, спр. 16, 32, 35, 36, 118, 118а, 230, 249); 9) рапорти про видачу платні, провіантного і порційного постачання козакам Чорноморського війська та про відпуск фуражу для їх коней (оп. 1, спр. 35, 230); 10) відомості про військових мешканців, які поселені на землях між Бугом та Дністром (оп. 1, спр. 55, 55а, 172, 177, 193, 199, 213, 241); 11) рапорти та донесення чорноморських офіцерів про виконання розпоряджень військово-адміністративного та господарського характеру (оп. 1, спр. 77, 81, 90); 12) донесення про наряди на роботу чорноморських козаків на будівництво Херсону та Миколаєва (оп. 1, спр. 8, 13, 38, 47, 52, 171); 13) розпорядження про розшук козаків-втікачів та повернення їх до війська (оп. 1, спр. 17, 50, 217); 14) донесення та рапорти про переговори чорноморських офіцерів та козаків із задунайськими козаками, про повернення чорноморців, полонених "турецькими" запорожцями, про включення задунайців до складу Чорноморського війська (оп. 1, спр. 22, 197, 217).

Особливу цінність становлять службові і патрикулярні листи кошового отамана З. Чепіги та військового судді А. Головатого до керівництва південного краю з питань військово-адміністративного та господарського устрою (оп. 1, спр. 218, 218 а); листи (напівофіційні, приватні), рапорти, прохання, клопотання кошовим отаманам С. Білому, З. Чепізі, військовому судді А. Головатому від різних осіб з приводу утисків, кривд, необхідності вирішення господарських справ, доведення прав наслідування, успадкування, тощо (оп. 1, спр. 15, 37, 47, 72, 73, 117, 117 а, 173, 191, 203).

Чіткі уявлення про вхідну та вихідну документацію війська дають журнали вхідних та вихідних паперів кошового отамана, кошового управителя, військового судді, начальника флотилії, завідуючого сухопутним пішим полком (оп. 1, спр. 4, 5, 6, 27, 28, 29, 30, 59, 60, 61, 105, 106, 106 а, 107, 108, 109, 109 а, 110, 154–158, 207–212).

Отже, у фонді "Канцелярії наказного отамана Кубанського козацького війська" (колишньої канцелярії кошових і військових отаманів

Чорноморського козацького війська) виявлено 244 справи стосовно перебування козаків Чорноморського війська на півдні України та підготовки їх до переселення на Кубань протягом 1792–1793 рр., а саме: за 1775–1787 рр. — 1 справа, за 1787 р. — 2 справи, за 1788 р. — 33 справи, за 1789 р. — 31 справа, за 1790 р. — 46 справ, за 1791 р. — 48 справ, за 1792 — 52 справи і за 1793 р. — 41 справа.

У фонді "Військової канцелярії Чорноморського війська" (ф. 250) підкалялися справи вже часів перебування Чорноморського війська на Кубані, однак містять матеріали про події, які відбувалися при участі чорноморців у південноукраїнському регіоні. У фонді 1759 справ. Цяпері накопичувалися протягом терміну функціонування Військового уряду, згодом Військової канцелярії іррегулярного формування. Так, у 1794 р. було створено Військовий уряд Чорноморського козацького війська, а в лютому 1801 р. його перейменовано у Військову канцелярію, яка складалася з експедицій: кримінальної, цивільної, тяжбової з казенних справ, межевої, поліційної і по справах сиску. В березні 1802 р. всі експедиції були ліквідовані, крім поліційної, яка підала військовими і цивільними справами. Канцелярія підпорядковувалася інспектору Кримської експедиції, який відав військовими справами, і таврійському губернатору, який віршував справи цивільного характеру. З 1827 р. вона перейшла у відомство Командира Окремого Кавказького корпусу. Ліквідована в 1842 р. в зв'язку з введенням нового положення стосовно Чорноморського козацького війська і розподілу військового і цивільного управління.

Серед матеріалів фонду зберігаються справи про затримання на півдні України чорноморців поміщиками та різними установами, коли ті перебували у краї по військових та особистих справах (оп. 1, спр. 26); про звільнення сімей чорноморських козаків від кріпацтва для переселення на Кубань (оп. 1, спр. 6, 12); про зарахування козаків із ліквідованих південноукраїнських іррегулярних формувань до складу Чорноморського козацького війська (оп. 2, спр. 150).

Особливо цінним для реконструкції історії Війська вірних козаків чорноморських є фонд 3. О. Чепіги (ф. 763). І хоча він невеликий за обсягом (всього 8 од. зб.), однак представлений важливими документами: ордерами князя Г. О. Потьомкіна стосовно організації війська та надання земель під поселення; донесеннями кошового отамана про хід переговорів із запорозькими козаками з метою оформлення команд, організації війська (1778) та заселення козаками місцевості по р. Буг; указами Катерини II про нагородження орденами та пожалуванням земель; повідомленням про пожалування 3. Чепізі чина бригадира, згодом секунд-майора; грамотою про надання кошовому дворянства; атестатами по службі.

У Державному архіві Краснодарського краю є окремий фонд документів до історії Кубанського козацького війська, зібраних Федором Андрійовичем Щербиною (ф. 764). Його віднесено до категорії "особливо цінних". Формування 764-го фонду тривало протягом 1925–1973 років. У 1925 р. документальні матеріали, які збиралися дослідником для написання історії Кубанського козацького війська, спочатку поступили на державне зберігання в архів Ростовського обласного архівного управління, а в жовтні 1953 року згідно з розпорядженням Головного архівного управління МВД СРСР вони були передані до Державного архіву Краснодарського краю і включені там до дореволюційного фонду № 764. На момент передачі матеріалів у фонд було 56 од. зб., які охоплювали період з 1775 по 1914 рр. У квітні 1958 р. в Державне управління "Крайдержархів" додатково поступило ще 7 справ за період з 1833 по 1895 рр. У серпні 1973 р. з Праги до Росії були привезені деякі документи, що залишилися після смерті Ф. А. Щербини. Всі ці матеріали зберіг, а потім і передав на батьківщину через старшого інспектора архівного відділу крайвиконкому, командированого в Чехословацьку Республіку, Г. Т. Чучмая опікун покійного сина вченого М. Х. Башмак. У жовтні цього ж року документи Ф. Щербини були передані на зберігання до Державного управління "Крайдержархів". Після науково-технічної обробки документів, що поступили до архіву, було сформовано ще 35 справ за 1904–1937 рр. Серед переданих із-за кордону матеріалів — наукові та науково-популярні праці вченого, документи біографічного характеру, матеріали службової діяльності.

У колекції документів, зібраних Ф.А. Щербиною, значна кількість матеріалу до історії південноукраїнської козаччини, а саме:

- Виписки з Одеського архіву за 1832 р. із справи "Про заселення Новоросійського краю запорозькими козаками". Серед нотаток — прохання колишніх козаків Задунайської Січі про дозвіл переселитись із-за Дунаю до Південної України; проект положення про переселення на узбережжя Азовського моря; списки козаків-переселенців.
- Рукопис Ф. А. Щербини "Природничо-історичні умови Кубанської області і поступове заселення її різними народами (1792–1825)".
- Історична довідка про флотилію чорноморських козаків.
- Журнали воєнних дій на Чорноморській і Кавказькій кордонних лініях; рапорти, відношення, розпорядження та листи стосовно воєнних дій на Кавказі.
- Виписки з Кубанського військового архіву та архіву м. Владикавказ про воєнні сутички козаків-чорноморців із горцями,

про несення військовими підрозділами Чорноморського козацького формування кордонної служби.

- Виписки із архівних справ про фінансування Чорноморського війська.
- Відомості про постачання Чорноморському козацькому формуванню продовольства та фуражу протягом всього періоду його існування.
- "Програма по упорядкуванню історії Кубанського війська (1792–1825)". Вона вражає своїм розмахом, багатоплановістю, прагненням дослідника якомога повніше описати процес переселення чорноморців на Кубань, всі сторони військової, соціально-економічної історії, культурного та духовного життя козацтва в кубанському краї.

Серед документів справи — оригінал попереднього кошторису витрат на наукову роботу, який мав складати мінімум 21 тис. крб. і прохання про дозвіл набрати для проведення евристичної роботи штат співробітників у складі 8 осіб (4 досвідчених дослідника і 4 підручних) терміном на 2 роки.

Значення матеріалів особистого фонду Ф. А. Щербини важно переоцінити. Різноманітність та багатство документальних матеріалів у фонді дозволяють говорити про їх виключну джерелознавчу цінність. Значну кількість документів цього фонду можна вважати першоджерелом до історії козацького населення на Кубані, міста Катеринодара (Краснодара), Катеринодського військового собору, духовного училища та інше.

У фонді 670-му відклалася колекція документів з історії Кубанського козацького війська зібрана П. П. Короленком, Е. Д. Феліциним, А. Д. Ламоновим. Матеріали фонду — це переважно нариси до історії чорноморських і кубанських полків, бригад, біографії кошових отаманів, описи гербів та стягів (незначні за обсягом, почасти фрагментарні); виписки з архівів для реконструкції історії Чорноморського і Кубанського козацьких військ; записки про російсько-турецьку війну 1787–1791 рр.

Звертає на себе увагу плідна робота П. П. Короленка в підготовці матеріалів для відтворення історії козацького населення на Кубані: план роботи з реконструкції історії Кубанського війська та написані розділи з історії Запорозької Січі (оп. 1, спр. 1); історичний нарис з історії України та Запорозької Січі (оп. 1, спр. 2), виписки документів із архівів до історії Чорноморського і Кубанського козацьких військ (оп. 1, спр. 9–15).

Документи з історії Усть-Дунайського Буджацького війська відклались у 250-му фонді Краснодарського архіву. Досить інформативною

є справа про переселення та зарахування до складу Чорноморського війська усть-дунайських офіцерів та козаків (оп. 2, спр. 151, 151а). Велася вона військовою канцелярією Чорноморського війська протягом 1808–1810 рр. і представлена такими групами документів, як: прохання козаків про дозвіл переселитися на Кубань із приєднанням до Чорноморського війська; відомості про кількість військових чинів; поіменні списки козаків та їх сімей, бажаючих оселитися на Кубані; рапорти, донесення військових посадових осіб про підготовку до переселення козаків колишнього Усть-Дунайського Буджацького війська; військово-адміністративні розпорядження керівників краю стосовно переведення усть-дунайців на Кубань та виділення їм земель для поселення.

Протягом 1801–1804 рр. на Кубанську кордонну лінію було переселено 3655 козаків колишнього Катеринославського війська, які заснували Ладозьку, Казанську, Темижбецьку, Тифліську (з 1936 р. Тбіліську), Воронежську станиці та сформували Кавказький полк. Документи з історії переселення катеринославських козаків та утворення ними населених пунктів відклались у фонді Військового штабу Кубанського козацького війська (ф. 396, оп.1, спр. 8689, 11326).

Потужний комплекс документів зберігається в архіві Краснодарського краю до історії Азовського козацького війська. Його наявність цілком виправдана. Адже з 1838 року козаки Азовського війська несли зовнішню службу на східночорноморському узбережжі. Вони не тільки забезпечували й охороняли сполучення між укріпленнями Чорноморської берегової лінії, а разом із сухопутними військами та Чорноморським флотом відвойовували "вигідні якірні місця", брали участь у військових операціях сухопутних і морських сил, у спорудженні та облаштування форпостів самої укріпленої лінії. У військовому відношенні Азовські морські команди безпосередньо підпорядковувалися командуючому військовими суднами біля абхазьких берегів, а загальне керівництво здійснював начальник Чорноморської берегової лінії, який підлягав наміснику на Кавказі. З розподілом азовських морських команд на два відділення (в 1845 році) азовські морські команди дислокувалися при Сухумській і Геленжицькій (згодом Константинівській) морських станціях. Поетапне переселення азовського служилого козацтва у західну частину Кавказького хребта протягом 1862–1866 рр. породили масовий рух документів на всіх рівнях на півдні України, Чорноморії та в Кубанській області. У затвердженому "Положенні про скасування Азовського козацького війська" також фіксувалося, що військова канцелярія ліквідованого Азовського війська має передати свої справи "по військовій частині — у Штаб Одеського військового округу, а з 1861 р. — в штаб

Кубанського козацького війська". Як наслідок, документи з історії Азовського іррегулярного формування зберігаються в декількох фондах краснодарського архіву.

Значна частина матеріалів до історії Азовського козацького війська підклалась у фондї "Канцелярії начальника Чорноморської берегової лінії" (ф. 260). В 1830 р. з метою охорони східного узбережжя Чорного моря від турецької та іншої іноземної агресії за розпорядженням російського уряду почалося будівництво укріпленої лінії від Анапи до Менгрелії. Воно тривало до 1842 року. Згодом були побудовані ще 2 відділення морської лінії від укріплення Навагінського до Абхазії й далі. Офіційно морська берегова лінія була відкрита 23 травня 1839 р. Тоді ж почала свою роботу і канцелярія начальника Чорноморської берегової лінії. В роки Кримської війни морська берегова лінія була тимчасово ліквідована, а з її закінченням відновлена. Тимчасово була призупинена і діяльність канцелярії. В 1859 р. функції канцелярії були передані цивільній канцелярії командуючого військами правого крила Кавказької лінії та наказного отамана Чорноморського козацького війська. Починаючи з 1837 р. Канцелярія начальника Чорноморської берегової лінії постійно розглядала справи, пов'язані зі служилим козацтвом Азовських морських команд. За період з 1838 по 1857 рр. нею було розглянуто і вирішено щонайменше 97 справ стосовно зовнішньої служби козаків Азовського війська та будівництва і ремонту човнів, баркасів для азовських морських команд.

За видовою належністю та інформативними можливостями документи стосовно Азовського козацького війська, які відклались у 260-му фондї складають наступні групи: 1) військово-адміністративні розпорядження начальника Чорноморської берегової лінії та головного командира Окремого Кавказького корпусу щодо використання й оснащення Азовських морських команд (оп. 1, спр. 255, 264, 267, 357, 434, 522, 536, 624, 797, 798, 1257, 1967, 2302, 2315; оп. 2, спр. 6, 24); 2) накази військовим частинам Чорноморської берегової лінії (оп. 1, спр. 279, 369, 458, 471, 540); 3) фінансові та господарчі розпорядження начальника Чорноморської берегової лінії (оп. 1, спр. 72, 146, 226, 227, 240, 259, 260, 261, 316, 330, 340, 345, 347, 356, 421, 422, 447, 453, 455, 515, 529, 594, 609, 616, 623, 1256, 1965, 2198, 2318; оп. 2, спр. 8); 4) рапорти та відомості про чисельність морських команд Азовського козацького війська на східночорноморському узбережжі (оп. 1, спр. 430, 521, 613, 1487, 2308); 5) рапорти про видачу платні, провіантного і порційного постачання, відпуск зброї та набоїв козакам морських команд (оп. 1, спр. 1, 2, 26, 27, 231, 262, 445, 447, 1270, 1989, 2302); 6) рапорти та відомості про

стан Азовських морських команд та човнів (оп. 1, спр. 27, 69, 429, 430, 435, 436, 453, 458, 522, 534, 567, 677, 777, 1239; оп. 2, спр. 64); 7) донесення та рапорти військового керівництва різних рангів про участь азовських козаків у військових сухопутних десантах, у морських баталіях, про наряди на роботу азовців на будівництво укріплень Чорноморської берегової лінії (оп. 1, спр. 352, 427, 430, 521, 531, 2589); 8) представлення до нагородження старшини та нижніх чинів козацьких морських команд (оп. 1, спр. 263, 521, 611); 9) відомості про взяття призів офіцерами і нижніми чинами Азовських морських команд у результаті захвату чи знищення контрабандних суден (оп. 1, спр. 426, 427, 526, 531); 10) звіти про вирішення судових справ стосовно козаків Азовських морських команд (оп. 1, спр. 435, 567, 825, 836, 1017, 1026, 1223).

Уявлення про різновиди вхідних та вихідних паперів стосовно козацьких морських команд — складової Азовського війська — дають журнали морського чергування штабу Чорноморської берегової лінії (оп. 1, спр. 265).

У фонді "Військового правління Кубанського козацького війська" (ф. 252) відклалися справи останніх років проживання козаків у Приазов'ї та періоду поетапного переселення азовських сімей на Кубань (1862–1866). Матеріали фонду представлені: відомостями про кількісний склад Азовського козацького війська за 1862–1865 рр. (оп. 2, спр. 102, 472,); звітами про стан іррегулярного формування за 1860–1865 рр. (оп. 2, спр. 103); повідомленнями і відомостями про переселення азовців із їх сім'ями у Кубанську область та заходи сприяння цьому процесу (оп. 2, спр. 615, 617, 623, 771, 830, 873, 874, 875, 1280, 1282, 1517, 1526, 1527, 1528, 1822, 1826); рапортами про зарахування азовських офіцерів та нижніх чинів до складу Кубанського козацького війська (оп. 2, спр. 616, 798, 1063, 1400); донесеннями про запис до козацького стану азовських переселенців некозацького походження з приєднанням до складу Кубанського козацтва (оп. 2, спр. 790); фінансовими та господарськими розпорядження військових і цивільних чиновників Південної України та Кубанської області (оп. 2, спр. 884, 1306, 1320, 1325, 1649, 1655, 1809, 1847); донесеннями про відправлення до Сибіру на поселення та на каторжні роботи козаків війська, звинувачених у державних злочинах (оп. 2, спр. 1420); наказами 1865 р. про відбування служби у внутрішній команді козаками станиць Новоспаської та Петровської (оп. 2, спр. 1619).

Канцелярія начальника Азовських козацьких команд при Сухумській морській станції була створена для керівництва 18 морськими командами Азовського війська, які були приписані до морської ста-

нії в Сухумі для карантинно-митного нагляду за східним берегом Чорного моря. Вона працювала до 1865 р. і після ліквідації Азовського війська була скасована. Справи, які проходили через канцелярню, і стосувалися безпосередньо зовнішньої служби та життя козаків Азовських морських команд на Кубані утворили окремий 390-й фонд архіву Краснодарського краю. У фонді — 61 справа датована 1855–1865 рр. За інформативними можливостями та походженням цей комплекс становить такі групи: 1) формулярні списки про службу офіцерів та козаків військових підрозділів Азовського іррегулярного формування (оп. 1, спр. 1, 2,); 2) донесення та рапорти військового керівництва різних рангів про участь азовських козаків у морських баталіях, у військових сухопутних десантах (оп. 1, спр. 3, 23, 34); 3) накази військового керівництва про переведення азовських козаків на Кавказ (оп. 1, спр. 59, 62); 4) відомості про переселення азовських козаків у Кубанську область (оп. 1, спр. 4, 29, 42); 5) відомості про кількість служилих чинів та загиблих (оп. 1, спр. 8, 16, 39); 6) рапорти про видачу платні, провіантного і порційного постачання, одягу, відпуск зброї та набоїв козакам морських команд (оп. 1, спр. 6, 11, 17, 20, 21, 24, 37, 45, 47, 48, 49, 50, 55, 58); 7) звіти та про наявність та стан вогнепальної зброї, боєприпасів, казенного військового майна, човнів (оп. 1, спр. 5, 7, 13, 14, 18, 19, 22, 25, 27, 30, 32, 35, 36, 39, 43, 44, 54); 8) фінансові звіти (оп. 1, спр. 9, 15, 28, 40, 48, 60, 61); 9) представлення до нагородження старшини та козаків Азовських морських команд (оп. 1, спр. 10, 26, 36, 41, 53); 10) рапорти про повернення козаків морських команд у військо на пільгові роки (оп. 1, спр. 12, 33, 59).

Журнали вхідних та вихідних паперів начальника Сухумської морської станції допомагають краще розібратися в актовій та справочинній документації, визначити інформативні можливості окремих груп матеріалів (оп. 1, спр. 46, 51, 52, 56, 57). У 390-му фонді переважають вихідні папери і в основному це рапорти, відомості, звіти начальників команд про отримання платні, провіантного і порційного постачання, одягу, відпуск зброї та набоїв козакам; про наявність та стан вогнепальної зброї, боєприпасів, казенного військового майна, човнів; розподіл "призів" у результаті захвату чи знешкодження контрабандних суден.

Інтерес викликає напівофіційне та приватне листування між морськими командами і військовим керівництвом Азовського іррегулярного формування, членами родин з приводу підготовки до переселення на Кавказ (оп. 1, спр. 29, 62).

Поетапне переселення протягом 1862–1866 рр. козацьких сімей із Азовського війська в станиці Адагумського (ф. 350) і Абінського

(ф. 352) козацьких полків Кубанського війська сприяло появі у полкових правліннях цих військових частин значної кількості справ, пов'язаних із вирішенням питань прийняття, поселення, забезпечення належних умов існування азовських переселенців (у тому числі і вирішення земельного питання). Після 1866 року переважають справи про стягнення грошей із військових та станичних скарбниць ліквідованого Азовського війська (ф. 352, оп. 1, спр. 1а, 143, 257, 412, 528); про повернення азовських офіцерів та козаків на баркаси для патрулювання східночорноморського узбережжя Чорного моря (ф. 352, оп. 1, спр. 529). Інформаційно насиченими є справи про непокору та стихійні виступи переселенців із Азовського війська на нових місцях поселення (ф. 352, оп. 1, спр. 1, 5).

У фонді "Військового чергування Чорноморського козацького війська" (ф. 254) виявлено дві справи про нагородження Азовського козацького війська знаменами за участь у воєнних кампаніях 1828 року (оп. 1, спр. 350) та "за хоробрість у війну проти французів, англічан та турок в 1853–1856 рр." (оп. 1, спр. 1086).

Таким чином, у фондах Державного архіву Краснодарського краю відклався потужний комплекс джерел різної видової належності до історії південноукраїнських козацьких військ: Чорноморського, Катеринославського, Усть-Дунайського, Дунайського, Азовського, який дає змогу дослідити не тільки маловідомі сторінки історії козацтва згаданих військ, а й дозволяє пролити світло на такі питання як місце та роль південноукраїнських козацьких військ останньої чверті XVIII–XIX ст. в системі політичних, соціально-економічних та культурних відносин південного регіону, України в цілому.

Примітки:

1. Маленко Л. *Азовське козацьке військо (1828–1866)*. — Запоріжжя, 2000. — 514 с.
2. Бачинська О. А. *Дунайське (Новоросійське) козацьке військо. 1828–1869 рр.: Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. 07.00.01 / ОНУ ім. І. І. Мечникова*. — Одеса, 1996. — С. 13–14.
3. Бачинська О. А. *Дунайське козацьке військо. 1828–1868 рр.: До 170-річчя заснування*. — О.: Астро-принт, 1998. — 232 с.: ілюстр.; Бачинський А. Д., Бачинська О. А. *Козацтво на Півдні України (1775–1869)*. — О.: Маяк, 1995. — 56 с.; *Козацтво на Півдні України. Кінець XVIII — XIX століття / Автори-упоряд.: О. А. Бачинська та ін.* — Одеса: Друк, 2000. — 282 с.
4. Анцупов И. А. *Казачество российское между Бугом и Дунаем*. — Кишинев, 2000. — 287 с.
5. Шиян Р. І. *Чорноморське військо вірних козаків в останній чверті XVIII с.* — Запоріжжя: РА "Тандем-У", 1996. — 26 с.; Шиян Р. І. *Козацтво Південної Укра-*

- ни в останній чверті XVIII ст. // Запорозька спадщина. — Вип. 7. — Запоріжжя: РА "Тандем-У", 1998. — 96 с.
- б Сапожников И. В., Сапожникова Г. В. Запорожские и черноморские казаки в Хаджибее и Одессе. — О.: ОКФА, 1998. — 272 с.; Хаджибей-Одеса та українське козацтво (1415–1797 роки): до 210-ї річниці штурму Хаджибейського замку/ Ред. кол. О. Ф. Ботушанська, І. В. Сапожников, Г. В. Сапожникова — О.: ОКФА, 1999. — 400 с.; Сапожников И. В., Белоусова Л. Г. Греки под Одессой. — Одесса-Ильичевск, 1999. — 264 с.

І. І. Лиман

ВИБОРНЕ НАЧАЛО ПРИ ЗАПОВНЕННІ ВАКАНСІЙ У ПРИЧТАХ ХРАМІВ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ В ПЕРІОД НОВОЇ СІЧІ ТА ЗА ЧАСІВ ІСНУВАННЯ СЛОВ'ЯНСЬКОЇ ТА ХЕРСОНСЬКОЇ ЄПАРХІЙ

Для розуміння статусу парафіяльного духовенства, його місця в суспільстві, рівня взаємодії цієї групи духовної верстви з мирянами принципово важливо дослідити порядок і принципи формування лавинденноукраїнських священно- та церковнослужителів.

Істориками церкви Російської імперії вже давно відмічена тенденція занепаду виборного начала формування духовної верстви. У тих чи інших варіаціях тези про це знаходимо в роботах П. Знаменського, А. Доброклонського, С. Рункевича, А. Папкова, І. Смолича, Г. Фріта. М. Никольський взагалі стверджував, що постанови "Духовного регламенту" стосовно парафіяльного духовенства остаточно звели на нівець парафіяльні вибори, залишивши на їхньому місці лише фікцію¹. Тенденція дійсно мала місце. Але процес обмеження "виборного начала" був досить тривалим, і його темпи визначались не тільки рішеннями вищих органів влади, але і місцевими традиціями, характером взаємин архієреїв зі світськими особами, рівнем потреби в поповненні лав священно- та церковнослужителів. Тож реконструкція ситуації із виборним началом на землях Південної України за часів запорожців та в перші роки після ліквідації Вольностей і є метою даної розвідки.

І для Вольностей Війська Запорозького, і для інших частин Південної України, на території яких пізніше була створена Слов'янська та Херсонська єпархія, виборність священно- та церковнослужителів

була глибоко вкоріненою традицією. На початку 70-х рр. XVIII ст. Старокодацький намісник пояснював, що на землях Вольностей і священики, і дякони "не спадкові, а обираються Кошем; жоден дячок чи паламар не пострижений у стихар, оскільки ці особи зазвичай щорічно присилаються від Кошу" ².

У період Нової Січі існувала така процедура рукопокладення до козацьких релігійних споруд. У разі потреби в новому священику парафіїни, при наявності у них придатного кандидата, через паланкового полковника надсилали до Коша "презенту" про бажання прийняти дану особу до своєї церкви. Кіш звертався до духовного правління або до єпархіального керівництва з листом, у якому наводилась інформація про кандидата і стан парафії. Відповідного листа направляли (у разі їхньої наявності) і духовні особи, які служили при тій же церкві.

Якщо справа велася за посередництвом Старокодацького духовного правління, останнє передавало отримані папери Київському митрополиту. Туди ж направляв повідомлення і Кіш. Після завершення попереднього листування до митрополичої кафедри приходив сам кандидат, маючи при собі "презенти" від парафіян, Коша і, у деяких випадках, від духовного правління. Згідно з резолюцією Київського єпархіального архієрея від 11 серпня 1765 р. за цими "презентами" ніякого провадження не робилось, доки аколіт не направлявся до самого митрополита для перевірки здібностей у читанні, подаючи владі звіт консисторії по цій справі. У разі, коли кандидат виявлявся здібним, він знову направлявся до кафедральної контори, де давав розписку, що буде задовольнятися прибутками від церкви і не залишить парафію до смерті. Крім того, аколіт підписувався, що при проходженні процедури йому ніхто не перешкодив "вимаганням та здирством". Кандидатом подавались відомості про своє ім'я та прізвище, місце народження, участь у бойових діях. З 1772 р. до цього додавались і відомості про батьків, термін перебування на Запорозжжі, заняття, сімейний стан, дату народження, відсутність боргів, штрафів і покарань. Давалось письмове зобов'язання надавати консисторії інформацію про наявність при парафії розкольників. Після цього кафедральна контора направляла до митрополита повідомлення, в якому йшлося про хід справи і зазначалось, що кандидату слід проходити наступні етапи процедури. Бажаючий отримати сан йшов до кафедрального духівника на сповідь, потім направлявся для вивчення катехизису до кафедрального проповідника, про що письмово звітувалось митрополиту. Кандидат приводився до присяги і висвячувався в сан, а після напучення в службі направлявся до парафії. До Коша з Києва надсилалось повідомлення про висвячення ³.

Іноді запорозькі парафіяни не обирали до своїх церков кандидатів, а просили прислати священника паланкове керівництво. Тоді, як правило, вже останнє пропонувало, кого саме призначити⁴. Не слід забувати, що в деяких випадках запорожці взагалі не зносились із єпархіальною владою, приймаючи до себе закордонних священників або ж ченців Києво-Межигірського монастиря.

Виборність духовних осіб на Запорожжі не зустрічала заперечень з боку Київських митрополитів, адже такий порядок заповнення вакансій був притаманним і для інших частин єпархії. І. Смолич, кажучи про українські єпархії, зазначив, що Київські митрополити, не маючи змоги скасувати парафіяльні вибори, задовольнялись тим, що вимагали від кандидатів свідоцтва про досягнення ними відповідного віку (30 для священників і 25 для дияконів) і про бездоганну моральність. Крім того, митрополит Арсеній (Могилянський) вимагав від громад представлення йому на вибір кількох кандидатів. На виборах мав бути присутній уповноважений архієрея, який контролював їх проведення і направляв архієрею відомості про кандидатів. Навчання священників мало проводитись спеціальним екзаменатором і тривало, в залежності від здібностей кандидата, місяці три, а то й довше. Кандидат з'являвся до єпархіального керівництва зі складеним із парафіянами договором, а після іспиту отримував від архієрея ставлену грамоту і висвячення. У церквах, які знаходились на поміщицьких землях, вибори духовенства громадою були неможливими, оскільки право заміщення посад там належало землевласнику. Вибори дияконів, утримувати яких мали змогу лише багаті парафії, відбувались значно простіше: якщо кандидат уже мав посвяту, процедура вважалась завершеною без санкції єпархіального керівництва чи навіть парафіяльного священника. Кандидати ж, які не мали посвяти, отримували ставлену грамоту після складання іспиту. Що стосується призначення дяків, то, згідно з твердженням І. Смолича, в українських єпархіях це було справою парафії, тоді як у єпархіях російських їхні посади включались у штати і заміщались згідно з волею архієреїв⁵.

Із влаштуванням Слов'янської та Херсонської єпархії процедура призначення парафіяльного духовенства на землях, що увійшли до її складу, в основних рисах співпадала з тією, що існувала в сусідніх українських єпархіях. Важливо, що такий порядок підтримувався й адміністратором Феоктистом, який повинен був допомагати Євгенію (Булгарісу) діяти в межах правового поля Російської імперії.

Якщо населений пункт не знаходився в поміщицькій власності, ініціатива прийняття нової духовної особи до церкви належала парафіянам. Складалось "заручне прохання", у якому пояснювались при-

чини, через які виникла потреба в духовній особі. Далі повідомлялось про вибір парафіян, давались короткі біографічні відомості про кандидата, про те, чи приведений він до указної присяги, після чого містилась характеристика, наближена за формулою до такої: "стану доброго, не пияк, не вбивця, в домоустрої своєму справний і дбайливий, не наклепник, не сварливий і ні в яких худих справах не викритий, ні в якій худій справі також і розколі не підозрювався, у військову службу ніде не записаний, а зі світського звання, також і з подушного і карбованцевого окладу виключений". Нижче у "заручному проханні" наводились відомості про кількість дворів і парафіян, що знаходились при храмі, а також про землю, відведену для причту. Повідомлялось, що кандидат підписався, що буде задовольнятися прибуткам і "від тієї церкви до смерті своєї до іншої проситися не буде". Наприкінці документа писалось, що крім обраного кандидата нікого зі священно- та церковнослужителів більш гідного для займання місця при церкві не було і з цього приводу ніяких спорів не відбувалось і не відбуватиметься, тому парафіяни і звертались до архієпископа з проханням висвятити кандидата і видати йому грамоту. "Заручне прохання" підписувалось не всіма парафіянами, а, як правило, 9–20-ма з них. Це були так звані "найпочесніші парафіяни". Разом із ними підписував документ священник, якщо такий був наявний при храмі.

Але самого бажання парафіян було замало. Світський кандидат повинен був отримати звільнення від того відомства, до якого він належав⁶.

Донесення про обставини справи складалось духовним правлінням і передавалось єпархіальному керівництву. Між іншим, у цьому донесенні повідомлялось, що "заручне прохання" парафіяни склали за спільною згодою. Кандидат прибував до консисторії і передавав їй потрібні документи. Консисторія подавала доповідь архієрею, після чого аколіт проходив перевірку знання читання, співу та письма, наставлявся в церковних законах, сповідувався, приводився до указної присяги, проходив посвяту, вивчав відповідне служіння (священницьке чи дияконське), отримував грамоту. Після цього посвяченим давалось свідчення про те, що він не зазнав ніяких образ, утисків і здирств, а також підписувався, що неодмінно буде дотримуватись положень Духовного регламенту і інших документів, які визначають його обов'язки.

Висвячений у сан відправлявся до парафії, а духовному правлінню доручалось об'явити про це через присутніх або заказчиків священно- та церковнослужителів і парафіянам. Про виконання дорученого духовне правління рапортувало консисторії.

Звернемо увагу, що такою в загальних рисах була процедура посвяти священників та дияконів до церков, які не знаходились у поміщицьких населених пунктах. Якщо ж релігійна споруда розміщувалась у приватних маєтностях, початок справі клало не "заручне прохання" парафіян, а донесення, складене саме власником маєтку. Але і тут маємо факти подання поміщиками, разом із іншими документами, підписки громади про бажання мати в собі ту чи іншу духовну особу⁷.

Виборність духовенства була одним із важелів, завдяки якому зберігалась залежність священно- та церковнослужителів від світських осіб. Громади та поміщики мали можливість (при наявності кількох кандидатур) залишати в собі того, хто більше відповідав їхнім інтересам. Інша справа, що в умовах браку бажаних йти у віддалені не освоєні місцевості парафіяни не завжди мали з кого обирати. У випадках, коли громада або поміщик не мали кандидатури для заміщення вакансії, вони просили єпархіальне керівництво направити до них гідну особу.

Виборність розглядалась місцевою владою як невід'ємне право, а тому навіть у разі планування направлення духовної особи до тієї чи іншої релігійної споруди робилось застереження, що це допускається в разі отримання згоди місцевих мешканців⁸. Навіть у тому випадку, коли місце мало бути передане спадково, вимагалась згода на це парафіян⁹.

Причиною такої пунктуальності в забезпеченні права обирати духовних осіб було не стільки намагання дотримуватись традиції, скільки прагнення створити якомога сприятливіші умови для колонізації регіону і задоволення релігійних потреб його мешканців. До того ж, парафіяльне духовенство мало відіграти доволі важливу роль у впровадженні на місцях політики, що проводилась як світською, так і духовною владою, причому політики не лише в духовній сфері. То ж від того, наскільки парафіяни будуть сприймати духовних осіб як "своїх", наскільки глибокою буде довіра до них, значною мірою залежала успішність реалізації наміченого. У поміщицьких маєтках духовні особи мали стати одним із важелів впливу власників населених пунктів на їх мешканців, і в цьому плані обрання найбільш придатного кандидата самим поміщиком також цілковито відповідало інтересам дворянської держави.

Разом з тим, право парафіян визначати, хто буде служити при їхніх церквах, не слід абсолютизувати. Остаточне слово залишалось за єпархіальним архієреєм. Він вирішував, чи погодитись із зробленим парафіянами вибором. Правове поле і стан південноукраїнських парафій залишали єпархіальному архієрею досить широкий спектр

можливостей відмовити. Якщо в більшості випадків архієпископ погоджувався з висловленим мирянами наміром, то інколи така згода не давалась. Між іншим, прагнучи позбавитись непідконтрольних йому ченців Києво-Межигірського монастиря, які знаходились у Покровському, Євгеній (Булгаріс) не став враховувати побажання мешканців цього населеного пункту, колишніх запорожців. Коли останні заявили про намір залишити в себе для задоволення релігійних потреб межигірців і не дали "заручне прохання" диякону П. Терпилу та А. Ластовицькому, які з'явилися до них, архієпископ, посилаючись на синодальний указ, зазначив, що ченці переводяться до Самарського монастиря. Оскільки ж, на думку Новоросійського губернатора, у Покровську повинно було знаходитись, крім протопопа, ще два священники і два диякони з причетниками, Євгеній наказав П. Терпилу та А. Ластовицькому з'явитись до консисторії без "заручних прохань" і пройти відповідну процедуру. Так були призначені священник і диякон Покровської церкви¹⁰.

У компетенції єпархіального архієрея знаходилось і вирішення, чи допускати до священства осіб, які до того при церкві не служили, і чи можна призначати священником церковнослужителя, лише формально попередньо висвятивши його в диякони. Серед відміток на справі дячка Ф. Глобачова зазначено, що 27 жовтня 1779 р. він був висвячений у диякони, а вже 31 жовтня — в ієреї¹¹.

При всій спрощеності процедури поповнення лав церковнослужителів і тут єпархіальне керівництво зосереджувало у своїх руках важливі повноваження. Зберігся указ Слов'янської духовної консисторії за 1779 р., з якого випливає, що стихарний дячок, як і священнослужителі, отримував від архієпископа ставлену грамоту і направлявся до духовного правління, яке і було зобов'язане об'явити про призначення священно- та церковнослужителям і парафіянам¹².

Таким чином, у період, що розглядається, виборне начало на південноукраїнських землях все ще було досить міцним. Підґрунтям для цього служили в більшій мірі не законодавчі норми, але ситуація із реальним співвідношенням впливу духовної і світської влади в регіоні, із забезпеченням релігійних споруд членами причтів.

Примітки:

1. Никольский Н. М. *История русской церкви*. — 3-е изд. — М.: Изд. Политической литературы, 1983. — С. 212.
2. Яворницький Д. І. *До історії Степової України*. — Дніпропетровськ: Друкарня пам'яті "Перекопу", 1929. — С. 27–28.

3. Бєднов В. А. Материалы для истории церковного устройства на Запорожье (Из архива Екатеринославской духовной консистории) // ЛЕУАК. — Вып. 4. — Екатеринослав, 1908. — С. 44 — 50, 56–68, 106; Эварницкий Д. И. Очерки из истории запорожских козаков и Новороссийского края. — СПб., 1889. — С. 124; Яворницкий Д. І. До історії Степової України... — С. 30–31; Феодосий (Макаревский). Краткия сведения о местно-чтимой иконе Божией Матери, находящейся в Самарском Пустынно-Николаевском монастыре Екатеринославской епархии // Екатеринославские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. — 1872. — № 18. — С. 294; Центральний державний історичний архів в Києві. — Ф. 229. — Оп. 1. — Спр. 112. — А рк. 3–4.
4. Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских козаков. — Владимир, 1903. — Т. II. — С. 1988–1991; Феодосий (Макаревский). Краткия сведения о местно-чтимой иконе Божией Матери... — С. 294.
5. Смолич И.К. История русской церкви 1700–1917. — М.: изд. Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1996. — Ч. I. — С. 319–320.
6. Лиман І. І. Призначення священно- та церковнослужителів до храмів півдня України наприкінці XVIII — в першій половині XIX століття // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII–XIX століття. — Вип. 7. — Запоріжжя: РА "Тандем-У", 2003. — С. 223.
7. Державний архів Одеської області (ДАОО). — Ф. 37, Оп. 1а. — Спр. 11. — Арк. 1 — 2; Оп. 1, — Спр. 23. — Арк. 1.
8. Там само, ф. 37, оп. 1, спр. 16, арк 1.
9. Там само, спр. 72, арк. 2; спр. 14, арк. 1–4.
10. Макаревський Феодосій. Матеріали для історико-статистичного опису Катеринославської єпархії. Церкви та приходи минулого XVIII століття. — Дніпропетровськ: ВАТ "Дніпрокнига", 2000. — С. 166–168.
11. ДАОО — Ф. 37, Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 20 зв.
12. Державний архів Дніпропетровської області. — Ф. 104. — Оп. 1. — Спр. 24. — Арк. 62.

**ПРОБЛЕМА ВИЗНАЧЕННЯ ЧИСЕЛЬНОСТІ
НАСЕЛЕНИХ ПУНКТІВ МІСЬКОГО ТИПУ
НА ТЕРИТОРІЇ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ У ПЕРШІ
ЧАСИ ПІСЛЯ ЛІКВІДАЦІЇ ВОЛЬНОСТЕЙ ВІЙСЬКА
ЗАПОРІЗЬКОГО (до питання про відсутність традиції
міського способу буття у Запорізького козацтва)**

У історіографії тривалий час панувала думка, що до ліквідації Нової Січі Південна Україна являла собою "дикий край", освоєння якого розпочалося лише завдяки цивілізаторським заходам Катерини II. Ознакою просування "цивілізації" на Південь обов'язково називалося влаштування тут міст. Втім, динаміка зміни чисельності таких населених пунктів предметом вивчення не ставала, що зумовило певну необґрунтованість висновків, які робились.

Вивчення процесу розбудови південноукраїнських міст останньої чверті XVIII ст. неможливе без визначення кількості самих міст, яка залежала від юридичного статусу населеного пункту та урядової політики відносно населених пунктів міського типу. У з'ясуванні цього питання виникають певні труднощі. По-перше, постійні адміністративно-територіальні розподіли призводили до змін юридичного статусу населених пунктів, передусім міст. По-друге, врахувати особливості системи підпорядкування кожного органу самоврядування кожного року практично неможливо через відсутність необхідного штату службовців, можливість того, що частина документації не була надіслана або не дійшла до місця призначення, існування особливих умов підпорядкування для окремих міст. По-третє, стан збереженості основних архівних фондів останньої чверті XVIII — середини XIX ст. не дозволяє встановити точну кількість міст та містечок в кожний конкретний момент.

До сьогодні проблема кількості міст та містечок півдня України є дискусійною. Підставами для дискусії є існування в період, що досліджується, "штатних" та заштатних міст, трансформація містечок у міста.

Вивчення історії регіону та міст зокрема започаткував А. Скальковський¹. На підставі опрацювання досить представницької джерельної бази дослідник розглядав історію виникнення та розвитку міст як наслідок перетворень, що були започатковані державою. Саме такий

підхід визначив напрямки евристичного пошуку дослідника та позначився на представництві використаних джерел. Це, передусім, законодавчі документи Повного зібрання законів Російської імперії та справочинні документи губернських і повітових архівів південного краю.

Серед багатьох студій XIX — початку XX ст. цього напрямку окреме місце посідає праця єпископа Катеринославського і Таганрогського Феодосія (Макаревського)². Акцентування уваги майже виключно на різновидових матеріалах місцевої духовної консисторії, архієрейського будинку та Самарського монастиря визначило орієнтацію соціально-економічних студій на мікрорівень.

Історіографія XX ст. представлена працями О. Дружиніної, В. Кабузана, В. Тимофєєнка³ та інших. Пожвавлення регіональних студій, яке маємо з середини 90-х років XX століття, конкретизувалось прагненням до узагальнення питань історії регіону, зокрема соціально-економічного розвитку міст південного краю. Але, за рідким виключенням, ми маємо повернення до традиційної актуалізованої джерельної бази⁴.

У цілому на сьогодні нагромаджена значна кількість джерел з окремих напрямків соціально-економічної історії міст Південної України, випрацювана ґрунтовна теоретична база джерелознавчого дослідження. Разом з тим, побутування й до сьогодні традиційного комплексу джерел з історії міст, розпорошеність матеріалу призводять до численних дискусій щодо часу виникнення міст, локалізації та традиційних зв'язків. Саме тому на порядку денному стоїть завдання комплексного дослідження писемних джерел з соціально-економічної історії міст Південної України⁵. Локальним завданням є визначення кількості населених пунктів міського типу, що існували в південному краї одразу після ліквідації тут Вольностей Війська Запорозького. Вирішенню саме цієї проблеми і присвячена дана розвідка.

Для з'ясування питання можливості визначення кількості міст необхідно розширити традиційне коло джерел, співвіднести дані відомостей, описів до атласів, статистичних таблиць, указів, доповідної документації.

При вирішенні питання кількості міст Південної України дослідники зосереджуються традиційно на документах органів світської влади. Використання документів укладених церковними відомствами ускладнюється не тільки браком документів, але й обставинами створення єпархії на півдні України, негнучкістю системи справочинства в духовному відомстві.

Формально Слов'янська та Херсонська єпархія була відкрита у чересні 1775 р.⁶. Вона співпадала у кордонах із Новоросійською та

Азовською губерніями, щоправда, невдовзі з її складу були виключені землі Війська Донського. Згідно зі складеною у 1776 р. в канцелярії Синоду відомістю про кількість міст і церков у Новоросійській і Азовській губерніях зазначається існування міст Кременчука, Азова, Таганрога, Черкаська, Керчі, Єникале. Відмітимо, що лише два останні знаходились у межах Південної України. Втім, зазначена відомість була далеко не вичерпною. Тож Синод звернувся за більш точними даними до консисторій єпархій, території яких обмежувались внаслідок виникнення єпархії на Півдні⁷. Єпархіальна влада знеслась із світським керівництвом Новоросійської та Азовської губерній, яке надало консисторіям списки населених пунктів, що увійшли до складу цих адміністративно-територіальних одиниць. Вони то й стали основою для відомостей, складених у єпархіях.

Згідно з відомостями, складеними у консисторіях і надісланими до Синоду, до нововлаштованої Слов'янської та Херсонської єпархії увійшло 6 міст, а саме, Єлизаветград, Новомиргород, Бахмут, Полтава, Кременчук, Тор. Останні три знаходились за межами території Південної України. Через відсутність у частині відомостей вказівки на статус населених пунктів ми не маємо можливості підрахувати кількість містечок і посадів. До того ж у відомості, складеній у Синоді в 1776 р., стосовно деяких населених пунктів зазначений не такий статус, як у відомостях консисторії. Зокрема, Азов і Таганрог в одному випадку позначені як фортеці, а в іншому як міста⁸. У синодальній же відомості згадуються міста Керч та Єникале. У консисторських відомостях ці населені пункти не зустрічаються, оскільки вони не входили до складу відповідних єпархій⁹ (самі ці 2 міста були єдиними на Кримському півострові, які увійшли до складу Російської імперії за умовами Кючук-Кайнарджийського миру, втім, в духовному відношенні вони не залежали від жодної з 4 єпархій).

Консисторії взагалі не досить ретельно піклувались про позначення статусу населеного пункту. Показовими є дані про містечко Новоселиця (Самарчик), що згадане як село¹⁰. Це давнє козацьке місто було центром Самарської паланки, центром Старокодацького духовного намісницького правління.

Загалом в консисторських відомостях, укладених у 1776 р. про церкви та парафіяльне духовенство, що були передані нововлаштованій Слов'янській та Херсонській єпархії, позначені такі південноукраїнські міста та містечка: Єлизаветград, Новомиргород, Бахмут, Крилов, Царичанка, Китайгород, Переволочка, Стара Самара¹¹.

Інформативні можливості описово-статистичних джерел (описів, описів до атласів, статистичних таблиць) дозволяють прослідкувати тенденцію збільшення кількості міст Південної України впродовж

останньої чверті XVIII ст.: середина 70-х р. XVIII ст. — 5 міст, 5 містечок (Відомість канцелярії Синоду, консисторські відомості¹²), середина 80-х р. XVIII ст. — 23 (Я. П. Новицький "Опис кордонів і міст колишньої Азовської губернії (1775–1783)"¹³), кінець 90-х р. XVIII ст. — 36 (Атлас Новоросійської губернії¹⁴).

Ці дані, звичайно, не повні. Як правило, обов'язковому обліку підлягали міста-адміністративні центри та "визначні" населені пункти. Під останніми малися на увазі головним чином торговельно-промислові центри. Враховуючи, що переважна більшість статистичних даних збиралася на основі традиційної схеми, в якій існував усталений перелік населених пунктів, що мав на меті показати їх розвиток, кількість міських поселень, які підлягали обліку, залишалася відносно стабільною¹⁵.

Таким чином, документи, які є в нашому розпорядженні, дають підстави зробити висновок про те, що остання чверть XVIII ст. стала періодом активної розбудови населених пунктів міського типу на півдні України. Разом із тим, населення регіону було близько знайомим із таким типом поселень і за часів Вольностей Війська Запорозького. Принаймні 10 міст та містечок існували на території Південної України, яка входила до складу Російської імперії станом на 1776 р. (тут не йде мова про низку міст Криму, що увійшли до складу держави із приєднанням Криму в 1783 р.).

Примітки:

1. Скальковский А. А. Херсон с 1774 до 1794 года // Журнал Министерства народного просвещения. — 1836. — № V. — Ч. X. — С. 275–306; Він же. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1731–1823. — Одесса, 1836. — Ч. 1. — XIV+289 с.; Він же. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края (1731–1823). — Одесса, 1838. — Ч. 2. — VIII+351 с.
2. Макаревський Ф. Матеріали для історико-статистичного опису Катеринославської єпархії. Церкви та приходи минулого XVIII століття. — Дніпропетровськ, 2000. — 1080 с.
3. Дружинина Е. И. Северное Причерноморье в 1775–1800 гг. — М., 1959. — 279 с.; Вона ж. Южная Украина 1800–1825 гг. — М., 1970. — 383 с.; Вона ж. Южная Украина в период кризиса феодализма 1825–1860 гг. — М., 1981. — 215 с.; Кабузан В. М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губернии) в XVIII — первой половине XIX века. 1719–1858 гг. — М., 1976. — 307 с.; Тимофеев В. И. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII века. — К.: "Наукова думка", 1984. — 219 с.
4. Пірко В. Заселення Степової України в XVI–XVIII ст. — Донецьк, 1998. — 124 с.; Бойко А. В. Південна Україна останньої чверті XVIII століття. Аналіз джерел. — К., 2000. — 308 с.; Православна церква на півдні України (1775–1781) / Упоряд-

- ник І. Лиман. // Джерела з історії Південної України. Т. 4. — Запоріжжя: РА "Тандем-У", 2004. — 560.
5. Константинова В. М. Джерела з соціально-економічної історії міст Південної України останньої чверті XVIII — 1853 р.: Автореф. дис... канд. истор. наук: 07.00.06. / Запорізький держ. ун-т. — Запоріжжя, 2004. — С. 11.
6. Православна церква на півдні України (1775–1781) / Упорядник І. Лиман. // Джерела з історії Південної України. Т. 4. — Запоріжжя: РА "Тандем-У", 2004. — С. 37.
7. Там само. — С. 37–38.
8. Російський державний історичний архів (РДІА), ф. 796, оп. 56, спр. 436. — Арк. 25–25 зв.
9. Російський державний історичний архів (РДІА), ф. 796, оп. 56, спр. 436. — Арк. 308–368 зв.
10. Православна церква на півдні України (1775–1781)... — С. 164.
11. Там само. — С. 143–165; 167–179.
12. Там само. — С. 140, 143–165; 167–179.
13. Новицкий Я. П. Описание границ и городов бывшей Азовской губернии (1775–1783): Архивный источник. — Александровск, 1910. — 38с.
14. Російський державний військово-історичний архів, Фонд "Військово-ученого архіву, Спр. 18336, Ч. 1, 2.
15. Циберт В. М. Атлас Новоросійської губернії 1799 року як джерело з соціально-економічної історії міст Південної України першої половини XIX століття // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII — XIX століття. — Вип. 4(5). — Запоріжжя: РА "Тандем-У", 2000. — С. 232–234.

Ю. І. Головка

СТВОРЕННЯ СЛУЖБОВОЇ ДОКУМЕНТАЦІЇ МИТНИМИ УСТАНОВАМИ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ (1776–1783)

Просування Російської імперії на південь в останній чверті XVIII ст. та освоєння нових територій передбачало створення мережі митних установ на новому кордоні імперії. Перший етап впровадження митної мережі — 1776–1783 рр. — відбувався в межах Новоросійської та Азовської губерній. 5 лютого 1776 р. сенатським наказом повідомлялося про введення в дію нового тарифу для чорноморської торгівлі. Наприкінці документу перераховувалися 12 митних установ, яких нові правила торгівлі стосувалися безпосередньо. Таким чином,

було оголошено про створення на півдні України митних установ в Петровській та Олександрівській фортецях (із заставою на Кінських Подолах), в Микитині, Кінбурні та Катерининському шанці. В самому наказі підкреслювалося, що визначений перелік установ не остаточний і був складений "на первый случай"¹. Затверджений такий склад митної мережі був 26 травня 1776 р. новим сенатським наказом, в якому визначалися й особливості діяльності окремих установ митної мережі. Крім того, наказ передавав управління митною мережею двох південних губерній генерал-губернатору Г. О. Потьомкіну, який був автором проєкту митної мережі, затвердженого Сенатом в 1776 р.² До відома місцевої, тобто губернської, влади митниці були передані ще в 1764 р. — після скасування в 1762–1763 рр. практики митних відкупів³ і запровадження "Настановлення губернаторам"⁴. Першою керівною ланкою в митному управлінні були обер-директори, точніше, обер-директор Азовської та Новоросійської губерній. Необхідність такої посади Г. О. Потьомкін пояснював звантженістю губернаторів і від власного імені видав інструкцію щодо обов'язків обер-директора та його помічника. Обер-директор мав перевіряти діяльність митних установ і знаходитися у постійних роз'їздах, контролювати призначення митних службовців і звітувати про стан справ на митних установах губернатору або генерал-губернатору. Згідно з виданою Г. О. Потьомкіним інструкцією та з пунктом шостим сенатського наказу від 26 травня 1776 р. керував митною мережею Південної України саме генерал-губернатор, а губернатори лише наглядали за діяльністю митних установ в межах губернії⁵. Обер-директор підпорядковувався безпосередньо генерал-губернатору і залежав саме від нього. Обер-директор міг порадитися у складній ситуації з губернатором, але відповідав за прийняте рішення він особисто перед генерал-губернатором⁶. Першим обер-директором був надвірний радник Нелюбов⁷, а його помічником — Іван Федуркін, який до цього обіймав посаду головного контролера Санкт-петербурзької портової митниці⁸. Подальша розбудова митної мережі потребувала більш детального керівництва і вже в 1778 р. в Азовській та Новоросійській губерніях були окремі обер-директори: відповідно — поручик Михайло Замятін та Василь Григорович Рубін⁹. Наступною ланкою в митній ієрархії був губернатор, якому належало вирішувати деякі кадрові питання та займатися матеріально-технічним забезпеченням митниць. Останньою інстанцією в митній системі на губернському рівні був генерал-губернатор. Він був підзвітний лише імператриці та Сенату і виконував тільки їх розпорядження. На рівні Російської імперії митною мережею керувала Головна над митними зборами канцелярія. Ця установа була створена 1763 р. при Санкт-Петербурзькій портовій

митниці і мала в штаті двох чиновників штаб-офіцерського чину, наглядача від купецтва, секретаря та канцелярських службовців. Створення цієї установи мало внести позитивні зміни в кадрову політику, посилити боротьбу з контрабандою і покращити загальний стан митної справи. Згадана канцелярія була складовою частиною Комерц-колегії, президент якої головував і в канцелярії¹⁰. У зв'язку з розпочатою в 1775 р. губернською реформою Комерц-колегія та Головна над митними зборами канцелярія мали припинити свою діяльність, але новий губернській устрій впроваджувався повільно і тому Головна над митними зборами канцелярія працювала до 1780 р., а Комерц-колегія — до 1784 р., а окремі її частини продовжували працювати й надалі, оскільки фактично здати справи не змогли.

Документацію, створену митними установами, надсилали керівництву, іншим митним установам, службовцям митної установи, до установ інших відомств або приватним особам. Всі ці документи мали єдине походження, адже були складені митною установою. Правила складання документації визначалися митним керівництвом і були обов'язковими для виконання. Серед цих правил були загальні, які стосувалися будь-яких документів: не виносити за межі митної установи, писати акуратно, не допускати помилок та виправлень¹¹. Форму та умови подання кожного документу визначало керівництво. В залежності від того, яка з умов була визначальною для подання конкретного документу, можна виділити документацію регламентовану та додаткову. Регламентованою документацією будемо називати документи, необхідність створення яких була визначена керівництвом і залежала виключно від фактору часу. Поява регламентованої документації не залежала від роботи митної установи, товарообігу, сезону і т. і. Єдиним і визначальним фактором був час, а, точніше, термін подання документів: щотижня, кожні два тижні, щомісяця і т. д. Відсутність інформації, стосовно якої мали бути складені документи, не впливала на необхідність вчасного подання документу — в цьому випадку змінювався зміст документу, але його наявність була обов'язковою. Для додаткової документації визначальним був фактор ситуації (події): наявність певної ситуації робила необхідним створення відповідного документу. Без конкретної ситуації або події документи митною установою не створювалися і не вимагалися керівництвом. Серед додаткової документації можна виокремити дві групи документів, в залежності від того, ким було ініційоване створення документу: ініційоване зовні (іншими установами або керівництвом) або самою митною установою. Статuti, регламенти, інструкції визначали обов'язки та дії кожного службовця в певній ситуації, в тому числі і які документи слід складати і в яких випадках, але лише коли

ситуація або подія мала місце — тоді від митної установи вимагалось складання передбаченої законами та інструкціями документації. Більш-менш чіткому вирахуванню підлягає лише регламентована документація, оскільки фактор, який визначав її появу, може бути вимірний. Додаткова ж документація не є прогнозованою і визначається лише за наявності самої документації або інформації про подію, яка мала викликати появу документації.

Насамперед слід пояснити певну умовність подальших розрахунків обсягу регламентованої документації. Одним з визначальних факторів обсягу регламентованої документації є кількість митних установ у конкретний період, рік або місяць. Тут виникають деякі труднощі. По-перше, в багатьох випадках невідомі точні дати відкриття та закриття окремих митних установ (з якого або до якого дня працювала митниця). По-друге, офіційна інформація про відкриття або закриття митної установи може не відповідати дійсності (офіційна дата може не співпадати з реальною). По-третє, відкриття або закриття митних установ, як правило, не співпадає з календарними межами (початок або кінець року, місяця, тижня і т. д.), а тому впевнено казати про кількість документації митної установи в рік її закриття або відкриття неможливо (наприклад, чи здавала річну документацію митна установа, відкрита наприкінці грудня або закрита в лютому). І четверте, врахувати умови діяльності кожної митної установи кожного року практично неможливо (наприклад, тимчасове закриття через військові дії або через якусь нештатну ситуацію, можливість того, що частина документації не була надіслана або не дійшла до місця призначення і т. д.). Отже, першою ланкою митного керівництва був обер-директор. Він мав отримувати від митних установ губернії 3 відомості — про прибутки та витрати казни, про привезені товари та стягнене мито і про вивезені товари з урахуванням мита. Відомості складалися за підсумками кожної третини року і узагальнювалися наприкінці самого року. Отже, кожна митна установа за рік відправляла обер-директору 12 різних відомостей. Таким чином, з 1776 до 1783 р. митні установи мали скласти 756 відомостей для обер-директорів. Такі самі відомості митні установи відправляли губернаторам та генерал-губернаторам, але за третину року та за рік, а до губернатора ще й щомісяця — за 10 років мали б бути складені ще 3 780 відомості¹². Надсилалися відомості і до Головної над митними зборами канцелярії: кожна митна установа складала для канцелярії чотири відомості — про прибутки та витрати казни, дві відомості про товарообіг (окремо імпорт та експорт), відомість про рух торгових суден та інших кораблів. Такі відомості складали щомісяця, кожні 4 місяці (третинні) і за підсумками року. Отже, кожна митна установа за рік надсилала до

Головної над митними зборами канцелярії 64 відомості, кожна з яких супроводжував рапорт (рапорти до підрахунків залучати не будемо, оскільки вважаємо їх складовою частиною поданих відомостей). За даний період до Головної над митними зборами канцелярії мали б надійти 4022 відомості¹³. Раз на рік митна установа складала фінансовий звіт для Ревізіон-колегії, який відсилала разом з книгами та документами — звітів мало б бути 63¹⁴. До Комерц-колегії надсилали відомості про прибутки та витрати митної установи, про імпорт товарів та стягнене мито, про експорт товарів та стягнене мито — раз на чотири місяці, а наприкінці кожного року — рапорт про надсилання до Ревізіон-колегії фінансового звіту¹⁵. Загалом до Комерц-колегії мали надіслати 630 одиниць документів. Отже, за період з 1774 р. до 1783 р. включно митні установи Південної України мали створити комплекс регламентованих відомостей та рапортів загальною кількістю 9261 одиниць.

Наступна група створюваної митними установами документації — додаткова, тобто ініційована внаслідок виникнення певної ситуації. Єдиний різновид ініційованої зовні документації, який підлягає хоча б приблизному вирахуванню — реєстраційна документація митних установ: книги, реєстри, журнали, зошити. Це справочинна документація, ведення якої залежало не тільки від вимог керівництва, але й від наявності необхідної для їх заповнення інформації. Схожість з регламентованою документацією є лише зовнішньою, оскільки, по-перше, записи робилися у випадку наявності певної інформації або ситуації, по-друге, книги, реєстри, журнали та зошити мали внутрішнє призначення і представлялися керівництву лише для перевірки. По-третє, не дивлячись на те, що форми та кількість одиниць реєстраційної документації визначало митне керівництво, митні установи мали право і можливість скорегувати цей розподіл в залежності від особливостей роботи конкретної митної установи (кожна митна установа отримувала комплект книг, але деякі з них могли бути непотрібними, тому або не заповнювалися взагалі, або використовувалися для реєстрації іншої інформації). Завдяки цим обставинам вирахувати точну кількість реєстраційної документації неможливо, тому маємо можливість лише перерахувати різновиди цих документів. В 1776–1783 рр. митними установами Південної України заповнювалися такі реєстраційні документи: 1) книга реєстрації надходження грошей; 2) книга реєстрації надходження мита з експортних товарів; 3) книга реєстрації надходження мита з імпорту; 4) книга для запису використання гербового паперу та надходження за нього грошей; 5) книга реєстрації надходження грошей за проданий замість гербового простий папір; 6) книга реєстрації витрат казни; 7) книга реєстрації витрат штатної суми;

8) книга реєстрації надходження та витрат канцелярської суми; 9) книга реєстрації відпускних товарів; 10) книга реєстрації привізних товарів; 11) книга для запису привезеної з-за кордону соли; 12) книга реєстрації конфіскованого товару; 13) книга для запису пошкоджених товарів; 14) книга для запису привезених без фактури товарів; 15) книга реєстрації таємно провезеного товару; 16) книга для запису декларацій; 17) книга реєстрації поданих оголошень на ввезення товарів; 18) книга реєстрації поданих оголошень на вивоз товарів¹⁶; 19) книга пакгаузного доглядача; 20) книга реєстрації застав та сфимки; 21) книга реєстрації прибуття та відплиття торгових суден¹⁷; 22) книга реєстрації стягнення мита на користь міст¹⁸.

Решта додаткової документації визначається навіть гірше за реєстраційні книги та журнали. Можемо лише перерахувати ситуації, в яких митні установи були зобов'язані створювати відповідну документацію:

1) митні установи звітували про отримання будь-якої документації, причому звітували (або повідомляли) не тільки відправнику документів. Якщо це було розпорядження, наприклад, губернського керівництва, тоді про це повідомлялося митному керівництву. Створювана в таких випадках документація констатувала факт отримання відповідного документу. Це одна з найпоширеніших причин продукування документації митними установами.

2) обов'язковою була звітність про виконання розпоряджень керівництва. Як правило, це були рапорти, відправлені тому, хто видавав розпорядження, а також безпосередньому керівництву (якщо розпорядження походило не від нього, а, наприклад, від казенної палати).

3) митні установи мали доповідати про всі надзвичайні ситуації, які могли бути пов'язані з діяльністю митної установи або могли вплинути на її роботу, навіть якщо ситуація не потребувала втручання влади, повідомлення про факт або подію було обов'язковим, як і про всі вжиті митницею заходи.

4) звітували митні установи про всі зміни, які стосувалися особового складу митної установи: про звільнення службовців, про відсутність на робочому місці, про хвороби, відпустки, відрядження і т. д.

5) до митних установ зверталися із запитамі інші митні установи, митне керівництво та установи інших відомств: до митних установ, окрім їхніх колег, зверталися карантини, поліція, суди, ратуші, пошта, магістрати, портові правління та інші установи. Як правило, запити стосувалися надання даних про особовий склад митної установи або про когось із службовців, про майно та інвентар митної установи, про рух населення через митницю і таке інше. Відповідати на всі запити митниці були зобов'язані.

6) поява робочої документації в процесі діяльності самої митної установи також була викликана об'єктивними причинами. Перетин кордону купцями та просто переїжджими супроводжувався створенням на митних установах особливих документів: оголошень, декларацій, ярликів, свідоцтв, білетів, квитанцій, розписок, паспортів і т. д. Ця ж причина призводила до заповнення книг, журналів, реєстрів та зошитів. Сюди ж відносяться документи про діяльність самої митної установи — протоколи та журнали засідань митного присутствія. Розрахувати обсяги такої документації неможливо, оскільки кожний випадок та кожна ситуація є унікальною.

7) необхідність схвалення поданої митною установою пропозиції також призводила до створення документації. За резолюцією до керівництва зверталися у вирішенні кадрового питання або у випадку необхідності додаткових пояснень щодо подальших дій митної установи у непередбаченій інструкціями ситуації.

Слід зауважити, що навіть регламентовану документацію митні установи Південної України не завжди надсилали вчасно: наприклад, за 1776–1777 рр. Микитинська, Олександрівська, Керченська та Єникальська митні установи заборгували Головній над митними зборами канцелярії більше 80 відомостей. В 1778 р. вони ще не були прислані і не відомо чи були прислані взагалі¹⁹. Можливо, через цю та подібні ситуації в загальнодержавних відомостях відсутні дані про надходження мита та товарообіг з багатьох південноукраїнських митниць: за 1777 р. — є дані лише Олександрівської та Микитинської (з 7 діючих установ), за 1779 р. — Херсонської, Єникальської, Керченської та Олександрівської (з 8 установ), за 1780 р. — Петровської, Херсонської, Ольвіопольської, Кизикирменської та Олександрівської (з 8 установ) і т. д.²⁰.

Наведена спроба визначення обсягу та напрямків руху регламентованої та додаткової документації митних установ Південної України в 1776–1783 рр. дозволяє зробити такі висновки:

1. основних напрямків руху документації було три: митні установи, митне керівництво усіх рівнів та позавідомчі установи. Найбільшим був рух документів до митного керівництва, оскільки до нього належала не тільки майже вся регламентована документація, а й частина додаткової — загалом це близько 65% усієї створеної митними установами документації.

2. загальний обсяг створеної митними установами Південної України в 1776–1783 роках документації визначити неможливо. Приблизна кількість регламентованої документації мала сягати більше 9 000 одиниць, а вивчення журналів вихідної документації дозволяє стверджувати, що регламентована документація складала лише її по-

тинину, при тому що в журналах вихідної документації не реєстрували документаційне оформлення митного огляду.

3. найбільш поширеними різновидами документів були рапорти (близько 80% всієї вихідної документації), відомості, повідомлення, розпорядження, книги, рахунки, атестати, паспорти і т. д.

Примітки:

1. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года (далі — ПСЗРИ). — СПб., 1830. — Т. XX. — С. 346.
2. Российский государственный архив древних актов (далі — РГАДА). — Ф. 52. — Оп. 1. Спр. 135, ч. 1. — Арк. 338.
3. ПСЗРИ. — СПб., 1830. — Т. XVI. — С. 429.
4. Козирев В. К. Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України (друга половина XVIII — перша половина XIX ст.). — Запоріжжя, 1999. — С. 3.
5. РГАДА. — Ф. 1261. — Оп. 6. — Спр. 1385. — Арк. 10.
6. Там само. — Арк. 10–14.
7. РГАДА. — Ф. 19. — Оп. 1. — Спр. 297, ч. 1. — Арк. 232.
8. Богумил А. К истории управления Новороссией князем Г. А. Потемкиным. Ордера 1775–1776 гг. — Выпуск 2. — Екатеринослав, 1905. — С. 20.
9. Месяцеслов с прописью чиновных особ в государстве на лето от рождества Христова 1778 год. — СПб.: При императорской АН, б/д. — С. 345–351.
10. Государственные учреждения России в XVIII веке. (Законодательные материалы). Справочное пособие. — М., 1960. — С. 277.
11. ПСЗРИ. — СПб., 1830. — Т. XVI. — С. 886.
12. РГАДА. — Ф. 1261. — Оп. 6. — Спр. 1385. — Арк. 12 зв.
13. РГАДА. — Ф. 19. — Оп. 1. — Спр. 297, ч. 1. — Арк. 40–41.
14. ПСЗРИ. — СПб., 1830. — Т. XVI. — С. 885.
15. ПСЗРИ. — СПб., 1830. — Т. XVI. — С. 885.
16. Державний архів Одеської області (далі — ДАОО). — Ф. 40. — Оп. 1. — Спр. 216. — Арк. 264–267.
17. ПСЗРИ. — СПб., 1830. — Т. XVI. — С. 874–880.
18. ДАОО. — Ф. 40. — Оп. 1. — Спр. 216. — Арк. 264–267.
19. РГАДА. — Ф. 19. — Оп. 1. — Спр. 297, ч. 1. — Арк. 40–41.
20. РГАДА. — Ф. 276. — Оп. 3. — Спр. 1289. — Арк. 11–18.

АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ УСТРІЙ І РОЗВИТОК ТОРГІВЛІ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ В ОСТАННІЙ ЧВЕРТІ XVIII СТ.

За часів Нової Січі торгівля на території Запорозьких Вольностей досягла значного розвитку. Активно розвивалися такі форми торгівлі, як періодична (ярмаркова, базарна), стаціонарна та транзитна. На початок останньої чверті XVIII ст. на території Вольностей існували значні ярмарки. Так, у Самарському монастиреві проводилися дві ярмарки на рік: на весняного та зимового Миколу. Також діяли ярмарки у Новому Кодакові, Домоткані, Щурівці, Кам'янці та ін.¹ У передмістях Січі та паланках існували базари, де відбувалася жвава торгівля як місцевими, так і привізними товарами. Існували цілі торгові ряди, як, наприклад, крамний, хлібний тощо. Торгували на базарах металом та металевими виробами, тканинами, ювелірними виробами, предметами домашнього вжитку тощо².

Запорожцями також активно велася транзитна торгівля. Через Запоріжжя проходили товари, які везли з Росії, Лівобережної України, Польщі до Туреччини й Криму та у зворотному напрямку. М. Слабченко визначав зовнішню торгівлю річною сумою у 100,000 карбованців³.

Адміністрація Запорозької Січі здійснювала політику сприяння розвитку торгівлі. На території Вольностей створювалися мости та перевози, купцям надавалася варта. Щоб підтримати своїх купців, Січ не відмовлялася позичати їм гроші. Але найголовніше — січові купці мали право безмитно торгувати на запорозьких землях.

Значного розвитку досягла торгівля також на території Новоросійської губернії. Згідно з відомостями, які містяться у щоденнику Й. Гільдештедта, активною торговельною діяльністю відзначався Новий Миргород. За його описом, в місті було "близько 600 хаток мешканців. Серед останніх — багато офіцерів...купців, які торгують у "східних" крамницях та на околишніх ярмарках"⁴. Значним центром транзитної торгівлі був Кременчук.

З ліквідацією Запорозької Січі і впровадженням на півдні України загальноімперського адміністративно-територіального устрою умови розвитку торгівлі набувають іншого характеру. Місцева адміністрація, реалізуючи завдання з адміністративно-територіального та соціально-економічного реформування на півдні України, фактично не рахувала-

є з потребами розвитку торгівлі на території південноукраїнського регіону.

З включенням Запорозьких Вольностей до російських губерній перед урядом постало питання посилення державного контролю на їх території. Важливою складовою в реалізації політики російського уряду в регіоні мали стати адміністративні центри. На території Запорозьких Вольностей населених пунктів, які б мали ранг міст або містечок, і могли виконувати роль повітових центрів було небагато. Ротташовувалися вони головним чином у північних районах. Тож місцева адміністрація була поставлена перед завданням формування на півдні України мережі міст.

Після ліквідації Січі за проєктами Азовського та Новоросійського губернаторів мали з'явитися міста: Павлоград, Марієнполь, Олександрівськ, Катеринослав у Азовській губернії та Новопавлівськ, Інгільськ, Сакасагань, Слов'янськ у Новоросійській. Основою для міст були фортеці, шанці та населені пункти запорожців. Так, Олександрівська фортеця стала основою для міста Олександрівська, слобода Павлівка — для міста Павлограда, містечко Микитине — для міста Слов'янська, Ігульський шанець — для міста Ігульська, військова слобода, заснована на місці зимівника Семєна Панчохи — для міста Сакасагань⁵.

Заснування нових міст у невеличких населених пунктах та укріпленнях обумовило необхідність у розробці і впровадженні заходів щодо створення сприятливих умов для їх розвитку. Одним з таких заходів стало впровадження місцевою адміністрацією курсу на приток до них купців та заснування ярмарків⁶. Губернськими правліннями визначався час проведення ярмарків і асортимент товарів. Так, у 1779 р. азовським губернським правлінням було вирішено створити 4 нові ярмарки у Катеринославі. Перший ярмарок мав відбуватися 24 листопада, на якому мали торгувати вином та фруктами, другий — 17 березня, на якому мала здійснюватися торгівля рогатою худобою, третій — 9 травня, на якому мала бути торгівля вівцями, вовною; на четвертому ярмарку, який визначався 1 вересня, мав відбуватися продаж коней. За даними "Опису кордонів Азовської губернії", на початку 80-х років існували також 4 ярмарки у Олександрівську, 4 — у Маріуполі⁷. Водночас для посилення торговельного потенціалу нових міст місцевою адміністрацією ліквідувалися ярмарки-конкуренти в сусідніх населених пунктах. Так, у зв'язку з призначенням ярмарку в Катеринославі в день св. Миколи, такий же ярмарок було заборонено у Новому Кодакі, а торговці, які за давньою традицією приїздили до Нового Кодакі, арештовувались і під конвоєм доставлялись до Катеринослава⁸. Впровадження нових ярмарків, не пов'язаних з традицій-

ними торговельними шляхами, та ліквідація існувавших, зашкоджувала торговельній інфраструктурі, яка вже була створена.

Ситуація ускладнювалася тим, що в останній чверті XVIII ст. мережа адміністративних центрів зазнавала постійних змін. Так, з утворенням у 1784 р. Катеринославського намісництва створюються нові міста для виконання ролі повітових центрів. Міста, засновані за часів Новоросійської та Азовської губерній, що розвивались більш-менш успішно і підходили за розташуванням, стали адміністративними центрами повітів Катеринославського намісництва. Такими були Херсон, Павлоград та Маріуполь. Частина ж адміністративних центрів, як і раніше, призначалася у фортецях, шанцях, селищах. Так, у 1784 р. село Підгороднє стало Донецьком, фортеця Білевська — Костянтиноградом, містечко Нехвороща — Олексополем, Усовський шанець — Олександрією⁹.

Постійні адміністративно-територіальні зміни мали негативний вплив на розвиток торгівлі ще в одному аспекті. Відповідно до російського законодавства, купецтво поділялося на три гільдії, кожна з яких мала чітко визначені можливості для ведення торгівлі. До першої гільдії належали купці, які мали капітал від десяти до п'ятдесяти тисяч карбованців. Вони мали право торгувати як в імперії, так і за її межами. До другої гільдії належали купці, які мали капітал від п'яти до десяти тисяч. Вони могли торгувати у межах імперії. Купці третьої гільдії повинні були мати капітал від однієї до десяти тисяч карбованців, і могли торгувати лише в межах повітів. Російським законодавством було встановлено чіткий механізм контролювання щодо виконання даних положень. Магістратами та ратушами видавалася документація, якою підтверджувалося право купця на проведення тих чи інших торговельних операцій, виїзд за межі повіту тощо. Вони, а також поліцейські установи — земські справники, городничі сліdkували за дотриманням усталеного порядку торгівлі.

Введення таких положень на території Вольностей і реформування адміністративно-територіального устрою, у зв'язку з створенням Азовської та Новоросійської губерній, вносило значні ускладнення в здійсненні січковим купецтвом торговельної діяльності. Частина ж запорозького купецтва не мала капіталів другої, а тим більш першої гільдії. Як наслідок, з включенням запорозьких земель до Азовської та Новоросійської губерній частина купецтва, яка здійснювала торгівлю з Польською Україною, або ж із Кримським ханством, лишалася тих можливостей.

Водночас значно ускладнювалося проведення торгівлі і на території колишніх Запорозьких Вольностей. Зі впровадженням повітового розподілу Азовської та Новоросійської губерній купці третьої гільдії

мали обмежуватися кордонами їхнього повіту. У той же час зазвичай кожен купець вів торгівлю на визначеній у ході довгих торговельних операцій території Вольностей, яка зовсім не обов'язково співпадала з кордонами нових повітів.

Ускладнювали ситуацію постійні зміни у кордонах повітів. У 1784 р. з 20 повітів Азовської та Новоросійської губерній було утворено 15 повітів Катеринославського намісництва. Згодом, у 1795 р., з утворенням Вознесенського намісництва відбувається новий перерозподіл, який істотно перекроїв адміністративно-територіальну карту південноукраїнського регіону. Але і він також проіснував недовго — до утворення Новоросійської губернії. Уже в серпні 1797 р. вийшов указ, за яким вводився повітовий розподіл нової губернії, згідно якого замість існуючих 12 повітів Вознесенської губернії та 14 — Катеринославської утворювалися 12 повітів Новоросійської губернії¹⁰. Таким чином, інколи повітовий розподіл Південної України міг існувати лише три роки. За цей час купець навряд чи міг навіть встигнути налагодити нові торговельні зв'язки.

Постійні адміністративно-територіальні перерозподіли перешкоджали також розвитку відкупної торгівлі. У XVIII ст. відкупна торгівля посідала важливе місце серед інших форм торгівлі. Існували численні статті відкупної торгівлі — на продаж горілки, соляні озера, рибні ловлі, лазні, ваги тощо. Але найбільш значними за сумами, визначеними у контрактах, були винні відкупи.

Людина, яка займалася винним відкупом, укладала з державою контракт, за яким вона, сплативши визначену суму, отримувала в державних магазинах "гаряче вино" і продавала його на визначеній території, наприклад, на території губернії. При визначенні суми, що сплачувалася державі, враховувалась кількість мешканців на території, яка віддавалася у відкуп. Контракт укладався на 4 роки. Звичайно, що адміністративно-територіальні розподіли на півдні України відбувалися зазвичай не в час закінчення контрактів. Тож часто відкупщики зіштовхувалися з тим, що кордони територіальних одиниць, щодо яких впроваджувався відкуп, могли декілька разів змінюватися впродовж терміну контракту.

Типовою у цьому відношенні є справа колезького асесора Яншина. У 1793 р. ним було укладено контракт на відкуп в Катеринославському намісництві та Таврійській області. У 1795 р. даний відкуп було розповсюджено також на Вознесенське намісництво. З утворенням Новоросійської губернії у 1797 р. виникла потреба у перегляді контракту.

Як вже вказувалося, територія Новоросійської губернії була значно меншою, ніж раніше існувавших губерній. Тобто кількість населення

території, яка була у відкупі Яншина, значно зменшилася. За підрахунками Новоросійської казенної палати, кількість населення порівняно з визначеними у контракті зменшилася на 302 тисячі осіб. Зазначимо, що, не дивлячись на таке істотне зменшення кількості людності, контракт Яншина не переглядався, аж доки він не відмовився сплачувати щорічний податок. Новоросійською казенною палатою було розглянуто ситуацію. Було вирішено запропонувати Яншину нові умови контракту, за якими колезький асесор мав надати у казну податок відповідно до наявного населення на території Новоросійської губернії. Слід щоправда зазначити, що Яншину було відмовлено у його проханні виключити з території, яка належала до відкупу, земель Таврійської області, де мешкали татари¹¹.

Ускладнення щодо відкупної торгівлі виникали також у зв'язку з постійними змінами у мережі адміністративних центрів. Так, у 1790 р. Г. Потьомкіну було надано скаргу козацького полковника Красноглазова щодо понесених ним збитків у зв'язку з перенесенням губерньського центру Катеринославського намісництва у 1789 р. з Кременчука, де в нього був відкуп, до Катеринослава. В своїй скарзі Красноглазов вказував, що у зв'язку з переведенням присутніх місць до Катеринослава торги та ярмарки у Кременчуці зменшились. Отже, зменшилася і кількість людності. Внаслідок цього відкупщик мав значні збитки. Щоправда, Красноглазовим було знайдено вихід з ситуації, який влаштував Г. Потьомкіна. Він попросив надати йому у відкуп територію Голтвянського та Гродненського повітів, що в 1789 р. якраз відійшли з Київського до Катеринославського намісництва, і обіцяв значну суму відкупу — 6000 карбованців щорічно. Г. Потьомкін надав розпорядження правителю Катеринославського намісництва В. Каховському віддати у відкуп зазначену територію терміном до 1793 р.¹²

Інший характер мала адміністративна політика російського уряду щодо чорноморсько-азовської торгівлі, в якій уряд бачив важливий аспект збагачення держави. Так, для покращення комунікацій з чорноморським узбережжям з 1780 року місцева адміністрація організувала роботи з розчищення дніпровських порогів. Сприятливий характер мала адміністративна політика російського уряду і щодо портів Кримського півострова. Так, за указом 1787 р. статус Євпаторії та Феодосії було підвищено до повітових центрів¹³.

Отже, впровадження на півдні України російським урядом адміністративно-територіального устрою Російської імперії обумовило суттєві ускладнення в розвитку внутрішньої торгівлі.

Примітки:

- 1 Слабченко М. Паланкова організація Запорозьких вольностей // Козирев В. К. Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України (друга половина XVIII — перша половина XIX ст.) — Запоріжжя, 1999. — С. 472.
- 2 Голобуцький В. О. Запорозьке козацтво. — К.: Вища школа, 1994. — С. 501.
- 3 Мірущенко О.П. Напрямки запорізької торгівлі наприкінці XVII — XVIII ст. // Південна Україна XVIII — XIX ст. Записки науково-дослідної лабораторії Південної України ЗДУ. — Вип. 7. — Запоріжжя, 2003. — С. 248.
- 4 Никифорова Н. А. Щоденник подорожжя Й. А. Гільденштедта Єлизаветградською провінцією (травень — липень 1774 р.) // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII–XIX століття. — Вип. 4(5). — Запоріжжя: РА "Тандем-У", 1999. — С. 29.
- 5 Кабузан В. М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губернии) в XVIII — первой половине XIX века. — М.: Наука, 1976. — С. 60; Феодосий Макарьевский. Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. Церкви и приходы прошедшего XVIII столетия. — Дніпропетровськ: ВАТ "Дніпротекніга", 2000. — 1080 с.
- 6 Бойко А. В. Місто в державній колонізації Південної України (ост. чв. XVIII ст.) // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. (Збірник статей). — Вип. 16. — К. — Донецьк, 2001. — С. 196.
- 7 Новицький Я. П. Описание границ и городов бывшей Азовской губернии (Левобережная часть нынешней Екатеринославской губернии) (1775–1783). — Александровск: Типография при училище-хуторе глухонемых, 1910. — С. 33.
- 8 Владимиров М. М. Первое столетие г. Екатеринослава 1787. — 9 мая. — 1887 г.: Материалы для исторического очерка. — Екатеринослав, 1887. — С. 13.
- 9 Кабузан В. М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губернии) в XVIII — первой половине XIX века. — М.: Наука, 1976. — С. 60; Феодосий Макарьевский. Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. Церкви и приходы прошедшего XVIII столетия. — Дніпропетровськ: ВАТ "Дніпротекніга", 2000. — 1080 с.
- 10 Кабузан В. М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губернии) в XVIII — первой половине XIX века. — М.: Наука, 1976. — С. 63.
- 11 Яворницький Д. І. До історії Степової України. — Дніпропетровськ: Друкарня намі'яті "Перекопу", 1929. — С. 396.
- 12 Бумаги князя Григория Александровича Потемкина-Таврического. Академика Н. Ф. Дубровина. Сборник военно-исторических материалов. — Выпуск VI-й. — С.Пб.: Военная типография (в здании главного штаба), 1893. — Часть 1. — С. 28–29.
- 13 Дружинина Е. И. Северное Причерноморье в 1775–1800 гг. — М.: Изд-во АН СССР, 1959. — С. 191.

"КОЗАЦЬКА" ТЕМАТИКА В ПОЛЬСЬКОМУ ЖАНРОВО-ІСТОРИЧНОМУ ЖИВОПИСІ XIX — ПОЧАТКУ XX СТ.

На перший погляд так звана "козацька" тематика в образотворчому мистецтві, зокрема в живописі, вважається надзвичайно поширеною, а відтоді — знаною. Загально відомими є народні картини типу "Козак Мамай", що датуються XVII–XIX ст., олійні полотна відомих художників XIX — першої третини XX ст. Т. Шевченка, Ф. Красицького, І. Рєпіна, І. Бельського, О. Сластіона, М. Самокіша, С. Васильківського, А. Манастирського, М. Струннікова, а також твори художників XX — початку XXI століття — О. Данченка, М. Кристовчука, В. Франчука, О. Нечитайла, Г. Севрук, В. Лупійчука та інших. Не менш усталеним переконанням є й те, що ця тематика є природною саме для творів українських майстрів пензля.

В той же час існує великий комплекс живописних творів польських художників XIX — поч. XX ст., який майже не досліджений з точки зору відображення та інтерпретацій в них козацьких мотивів, що дає підстави наголосити на актуальності даної теми.

На початку зауважимо, що саме пропонується розуміти під вищезначеним поняттям "козацька тематика", яке буде використовуватися в подальшому.

"Козацька тематика" — це умовне визначення, яке дозволяє вилучити з творів жанрово-історичного живопису певну складову, пов'язану з зображенням та інтерпретацією образів козаків та козацьких гетьманів, запорожців та їхніх ватажків, козацького способу життя та козацьких традицій.

Особливості теми, що стала предметом даної розвідки, передбачає подання попередніх зауваг щодо характеристики загально історичних умов, в яких відбувався розвиток польського живопису зазначеного періоду, а також щодо індивідуальних особливостей творчості художників, чії твори буде проаналізовано.

Отже, традиційно початки польського малярства відносять до першої половини XVIII ст. Однак, особливі умови для розвитку живопису в Речі Посполитій були створені після вступу на трон Станіслава Августа Понятовського. Він запросив до Варшави відомих італійських майстрів, таких як Марчелло Баччареллі (1731–1818), який відкрив тут першу школу малярства, Бернардо Беллотто (1721–

1780), Йозефа Грасси (1758–1838), Яна Кшичеля Лампі (1751–1830), що у різні роки були придворними художниками короля і сприяли становленню національної школи живопису. Важливу роль у цьому процесі відіграв і Ян Пьотр Норблін (1745–1830) — французький художник і ритовник, якого в 1774 р. запросив до свого маєтку Пулави князь Адам Чарторийський¹. Нарешті, на зламі XVIII та XIX століть у Польщі сформувалися два найвідоміших польських майстра живопису — Олександр Орловський (1777–1832) та Михал Стахович (1768–1825).

Як стверджував відомий мистецтвознавець Тадеуш Добровольський, творчість Яна Пьотра Норбліна, Олександра Орловського, Пьотра Михаловського та Януарія Суходольського, заклали ті основи, на яких виникла та розвинулась видатна плеяда художників, котрі швидко працювали в різних жанрах, але й найбільш активно в жанрах історичної картини та баталістики. До цього кола належали такі видатні майстри пензля, як Юліуш Коссак, Ян Матейко, Юзеф Брандт, Вацлав Павлішак². Їх усіх об'єднувала не лише приналежність до однієї національної художньої школи. Вони забезпечили наступність її традицій від старшого покоління художників до молодшого, через навчання та безпосереднє спілкування одного з одним. Крім того, їх пов'язувало особливе ставлення до історії своєї країни і до подій, що точилися на теренах східних кресів Речі Посполитої у XVI–XVIII ст. Художники були переконані, що саме південно-східним землям був притаманним особливий, охоплений романтикою стиль життя, обумовлений так званою "широкою натурою кресовою"³. Тому цілком зрозумілим є те, що атмосфера романтизму була притаманна творчості всіх згаданих художників.

Для кращого розуміння мотивації використання козацької тематики, а також особливості її авторської інтерпретації польськими художниками XIX — початку XX ст., слід звернути увагу на наступне.

По-перше, польське малярство розвивалося не завдяки державній стабільності та суспільному прогресові, а навпаки. Поділи Речі Посполитої, які призвели до ліквідації польської держави, тимчасове її відродження в межах Князівства Варшавського в результаті "польської війни" Наполеона Бонапарта (1807), виникнення чергового утворення під назвою Королівство Польське, що повстало після рішення Віденського конгресу (1815), листопадове (1830–1831) та січневе (1863–1864) повстання, стали основними чинниками формування почуття патріотизму та національної свідомості поляків. Народні традиції, що були джерелом натхнення творчості художників, літераторів, музикантів сприяли формуванню відчуття історизму їхньої творчості. Це поняття стійко пов'язувалося з практичною діяльністю, спрямова-

ною на збереження пам'яток минулого, які свідчили про величність народу, його славу історію.

По-друге, важливе значення на той час мало також усвідомлення того, що Польща стала перехрестям не лише державних кордонів, політичних амбіцій, але й культурних впливів. В межах Австрії, Прусії, Саксонії і Росії поряд із поляками жили українці, литвини, євреї, котрі мали власні особливості культурного життя, а отже і велике значення для формування особливостей польської національної культури.

По-третє, протягом цього періоду почали змінюватися суспільні функції мистецтва: поряд із розвитком камерності поширення набуває його публічність. Цьому сприяли регулярні мистецькі виставки, що проводилися протягом 1819–1845 рр., за винятком років листопадового повстання⁴. На цих виставках були представлені твори живопису, малюнку, скульптури, графіки, а також архітектурні проєкти. Важливим моментом було те, що серед великої кількості картин релігійного змісту, портретів, пейзажів, копій визнаних майстрів італійського та голландського живопису, найбільшого поширення набувають полотна, присвячені відомим подіям історії Польщі.

Наступним, не менш важливим моментом, стала поява певної кількості митців, що отримавши освіту у Польщі, удосконаливши свою майстерність за кордоном, поверталися до своєї країни. Важливе місце у справі підготовки "власних кадрів" займали Відділ художніх мистецтв Варшавського університету (Oddział Sztuk Peknych Uniwersytetu Warszawskiego), Відділу художніх мистецтв Віленського університету (Oddział Sztuk Peknych Uniwersytetu Wilińskiego), краківська Школи художніх мистецтв (Szkoła Sztuk Peknych), а також мистецькі школи Львова та Познані. Вихованці цих навчальних закладів були різними. Одні сміливо та рішучо відходили від холодного, виваженого класицизму у бік реалізму, а інші — спрямовували свою творчість у романтичному напрямку. Серед них були Олександр Лессер (переважно працював в історичному жанрі), Фелікс Ренчарський (працював у жанровому живописі, особливо йому удавалися твори сатиричного характеру), Бонавентура Домбровський (портретист), Ян Клеменс Мінасович (портретист), Францишек Пфанхаусер (переважно портретував заможне міщанство), Ян Рустем (його творчість мала риси романтичного живопису), Непомуцен Гловацький (пейзаж), Ігнатій Машковський (пейзаж, жанровий живопис).

Як визнають історики мистецтва, є своєрідним парадоксом той факт, що саме протягом найбільш "трагічного і понурого" періоду в історії Польщі, відбувся розквіт не лише живопису, але й літератури та музики, про свідчать твори Адама Міцкевича, Юліуша Словацького, Жигмунта Крашінського та Фредерика Шопена.

На розвиток польського мистецтва надзвичайно великий вплив мали загальноєвропейські події та розвиток європейського мистецтва, зокрема французького. Однак періодизація становлення та розвитку деяких художніх напрямків та жанрів образотворчого мистецтва, певними чином відрізнялися⁵. Ера Французької революції та наполеонівська епоха укріпили романтичну віру у можливості індивідууму. У Польщі ця віра сприяла виникненню культу трагічних героїв, який характеризувався романтичним бунтом проти насилля та тиранії.

В історії польської держави формуванню культу героїв найбільш відповідало XVII ст. — доба козацьких, татарських та шведських війн. Таким чином зацікавленість "козацькою" тематикою стала цілком природною для цілої низки польських митців XIX — початку XX ст. Однак, як виявилось при детальному аналізі біографій та творчого доробку польських художників визначеного періоду, розуміння, відчуття та вміння не лише представити цю добу та її героїв публіці, але й викликати у неї відповідні відчуття, найкраще вдалося лише четвірці найвідоміших з них — Ю. Коссаку, Я. Матейці, Ю. Брандту та В. Павлішаку.

Найстаршим в цьому колі був Юліуш Коссак (1824—1899), життя та творчість якого перебігали між теренами Польщі, Франції, Австрії, Німеччини; між участю в роботі різноманітних артистичних об'єднань, підготовкою виставок, творчими експедиціями, педагогічною діяльністю. У другій половині 50-х рр. XIX ст. відбулося його знайомство з Юзефом Брандтом (1841—1915), який виїхав до Парижу заради продовження навчання. Там, завдяки Ю. Коссакові та іншому польському художникові — Г. Родаковському, молодий Брандт увійшов до артистичного товариства. Крім того, саме Ю. Коссак умовив його продовжити малярські студії. Між ними встановилися теплі та тривалі дружні стосунки. Як вважають біографи, на Брандта мала величезний вплив творча натура Коссака, підкріплена схожістю зацікавлень та темпераменту⁶. Стосовно Ю. Коссака можна з певністю сказати, що його самородний та неперевершений талант розвивався, спираючись на природну спостережливість, та буйну, повну темпераменту уяву, щире відчуття рідної природи, яке поєднувалося із захопленням народною традицією та шляхетським звичаєм⁷. У Ю. Брандта, як зазначають дослідники його творчості, подібним зацікавленням навіть відповідала його зовнішність: "мав типово сарматську красу, статний, в міру повнотілий, із здоровим кольором шкіри, з пишними вусами і життєрадісним виразом обличчя"⁸. Він був закоханим у життя, рухливий, із знаним почуттям гумору, завжди готовий до жартів, співу, зустрічей. Незалежно від обставин, пільнував родинні звичаї та традиції, завжди ставив свою "польськість" на найвищий п'єдестал людських чеснот.

Дещо відмінними виглядають стосунки Яна Алойза Матейка (1838–1893) та його найулюбленішого учня — Вацлава Павлішака (1866–1905). Ян Матейко вважається найталановитішим майстром пензля, з виключною індивідуальністю. Його твори сприяли формуванню історичної уяви не одного покоління поляків. Як людина, він був обдарований стійким характером, особливо сильною патріотичною свідомістю, яка скеровувала його творчість протягом життя. Будучи демократом з переконань, щирим католиком, який завжди був готовий допомагати будь-кому, хто потребував його допомоги, вірний та лояльний у приятельських стосунках, Матейко, в той же час, був упертим, амбітним, дратівливим, що часто шкодило йому у контактах із людьми, яких він найчастіше намагався уникати. Він був з того роду "самоуків", що "мислять образами", повний захопленням та творчою винахідливістю⁹.

Найвірогідніше, що такі риси характеру майстра обумовили підсвідомий пошук в середовищі його учнів чогось подібного, що перетворювало останніх на певних улюбленців. Саме таким був В. Павлішак, також у значній мірі дратівливий та чутливий до справ честі. Вацлав мав неабиякі природні здібності, які проявив ще у дитинстві. Після закінчення класу малюнку у Войчеха Герсона, він у 1880 році потратив на навчання до Школи художніх мистецтв у Кракові (SSP). Під час навчання дивувався своїх викладачів навичками малюнку та живопису, правильним розумінням перспективи, що сприяло прихильності Яна Матейка до свого учня. Захоплення малюванням постатей рицарів, польських народних типів, пейзажу, побутових та баталістичних сцен, зацікавленість працями Людвика Кубалі, Кароля Шайнохи і літературними творами Генріка Сенкевича, призвели до того, що під кінець навчання (1885) Павлішак однозначно сприймався як знавець козацької та східної тематики. Незважаючи на це, заради набуття майстерності В. Павлішак ще протягом року студіював у Ю. Брандта. Перебуваючи одночасно під впливом і Я. Матейка, і Ю. Брандта, В. Павлішак все ж таки зумів випрацювати характерні риси своєї творчості, зокрема такі, як яскравий колорит та блискуча техніка малюнку.

Надзвичайно важливе значення для опанування художниками "козацької тематики" мали творчі подорожі східними теренами колишньої Речі Посполитої.

Першим запровадив цю традицію Ю. Коссак. За сприяння Казимира та Юліуша Джедушицьких і Гвалберта Павліковського Коссак протягом 1844–1850 рр. мав подорож на південний схід. На запрошення своїх протекторів та їхніх друзів, Коссак відвідав Малопольщу, Поділля, Волинь та Наддніпрянську Україну (зокрема мастки

Яршовець, Єзупола, Коропця, Біла Церква). Ця подорож дала йому можливість безпосередньо спостерігати життя шляхетських дворів та студювання специфічного пейзажу цих країв. З особливим захопленням Коссак студював коня, малюючи сцени полювання, виїздів, скачок, а також коней у стайнях. Друга експедиція Ю.Коссака до України була здійснена 1871 року разом із Ю. Брандтом. Вони відвідали Східну Галицію — Львів, Жовкву, Подгорці, Станіслав. Літом 1874 р. художники здійснили спільну подорож до Балти та Хотина. З цих експедицій вони привезли багато цікавого матеріалу. Крім малюнків та ескізів до майбутніх творів, було привезено багато цінних речей, вибраних завдяки історичним та етнографічним студіям художників. Перш за все, то були східні намети і килими, зброя, облаштування, кінська зброя, кераміка, музичні інструменти XVII та XVIII ст., що створювали своєрідний музей, але одночасно були моделями у картинах. До речі, пізніше усі ці речі Ю. Брандт заповів у своєму тестаменті Національному музею у Варшаві.

Майже одночасно із своїми колегами, здійснив свою подорож на Україну і Ян Матейко. Закінчена ним 1869 р. "Люблінська унія" принесла йому загальне визнання в країні, зокрема він отримав титул почесного громадянина міста Львова. Перебуваючи там під час урочистостей з цього приводу, Матейко започаткував дві стипендії для русина і поляка, бажаних вчитися в краківській SSP, а також скориставшись нагодою, відвідав околиці міста, Подгорці та Жовкву.

Слід зазначити, що Я.Матейко, як справжній майстер, мав і іншу манеру осягнення історичних реалій, чому в значній мірі сприяла родинна ситуація. Рано лишившись матері, Ян потрапив під сильний вплив старшого брата Франциска — історика, працівника Ягеллонської бібліотеки, доцента Ягеллонського університету. Саме він сприяв формуванню у молодшого брата культу минулого, любов до "копання у старих книгах та документах"¹⁰. Крім того, як відомо з спогадів друга художника, Ізидора Яблоньського-Павловича, праця над композицією кожної картини починалася з виписів з текстів джерел, які потім живописець піддавав власній творчій редакції¹¹.

Так само як і Коссак, і Брандт, Матейко використовував моделі для своїх творів, навіть, якщо це були предмети "найменшого значення". Шукаючи модель для тієї чи іншої історичної постаті, яка мала бути відображена в картині, Матейко звертався до фотографій конкретних осіб, особливо із середовища аристократії. Найбільш йому імпонували фотороботи, виконані відомим на той час фотографом — Валерієм Жевуським.

Разом із своїми старшими колегами та наставниками В. Павлішак теж виїздив на Україну. Особливим місцем стала для нього Біла

Церква, де у стайнях мастку Браницьких, він студіював коней. Найвірогідніше, що основною метою експедиції В.Павлішака був Крим (про що свідчать назви деяких картин), але його захопленість кіньми не могла не затримати його на півдорозі з Варшави до Криму. До того ж, крім дослідження коней (їхньої анатомії та особливостей поведінки) Павлішак мав виняткову можливість познайомитися з характером пейзажу України, з її степом, ярами і безкрайними просторами¹². Біла Церква стала для Павлішака певним етапом не лише його подорожі на південь, але й творчого життя в цілому. В друге Вацлав Павлішак найвірогідніше відвідував Білу Церкву під час наступної експедиції до Криму 1890 р. Саме до цього часу відноситься його картина "Отаман запорозький"¹³. За традицією своїх попередників, Павлішак теж під час своїх творчих експедицій, а йому вдалося відвідати Далмацію та Албанію, Єгипет, Іран та Ірак, Терцію та Італію, збирав численні пам'ятки матеріальної культури народів тих країн, де він бував, що потім для художника відігравали роль моделей (тканини, зброя, речі побуту тощо).

Спираючись на загальне уявлення щодо історичних умов існування, середовища, індивідуальні особливості характеру, а також творчі пристрасті та смаки, можна безпосередньо звернутися до творів, присвячених козацькій тематиці.

Варто зауважити, що ця тематика, хоч і була природною для вище згаданих художників, все ж таки виступала другорядною в ієрархії тематичних уподобань. Так, наприклад, Ю. Коссак, що черпав сюжети своїх творів в історичних подіях, в польській художній літературі, зокрема в творчості особливо близького йому за духом Вінцентія Пола, цікавився епізодами героїчних подій, або сюжетами з життя шляхетських дворів, лише як своєрідним тлом, контекстом, де головним героєм був кінь.

Кінь в свідомості та творчості Ю. Коссака, це символ свободи і вольності, символ народного, шляхетського характеру. Він завжди був центром композиції — в історичних сценах, у військових сутичках, у битвах і демаршах військ, в сценах полювань і скачок.

Олійні полотна та малюнки Ю. Коссака переконливо свідчать, що кінь і вершник — це єдине ціле, як в бою ("Вартовий", 1880), так і під час відпочинку ("Жанрова сцена біля криниці", 1877; "Мазепа" або "Гетьман, що сидить під деревом"). Однак вершник, його вираз обличчя, емоції, його вбрання, зброя тощо, мають виконувати роль доповнення до фігури бойового коня, цього вірного друга воїна. Саме тому, навіть у картинах, які ніби-то могли продемонструвати ставлення художника до козаків, відобразити його історичну візію щодо подій минулого ("Зустріч Тугай-бея з Хмельницьким", 1885;

або ілюстрації до твору "Вогнем та мечем" Г. Сенкевича), увага глядача концентрується не на людях, а на конях, на їхніх досконалих рухах, на охоплених різними відчуттями, виразах їхніх очей.

Найвищим досягненням Ю. Коссака у першому періоді його творчості вважають акварельну композицію "Битва під Жовтими Водами", 1853. Цей твір є драматичним та видовищним, опертим на досконале знання барокових схем баталістичних сцен. У другій половині свого життя Ю. Коссак почав відходити від романтичної героїзації коней та вершників, розширюючи репертуар тем і доповнюючи їх сценами з побуту простих людей ("Ярмарок на Клепажу", 1868), або ілюстраціями до історії шляхетських родів (цикл ілюстрацій з історії роду Фредрів).

Ідейна програма усієї творчості Яна Алойзи Матейки, мала головним завданням служити народові через формування свідомості польського суспільства і нагадувати світові про минуле й долю Польщі. Історіософська концепція Яна Матейки, що сформувалася під впливом так званої краківської школи історичних наук, і стала основою матейківського твору, дала підстави розглядати його творчість як "мальовану драму" історії Польщі¹⁴. В цьому контексті козацька тематика апріорі могла бути представленою лише як ілюстрація злого року, що переслідував цю країну протягом майже двох століть. Цілком вірогідно, що саме з цих причин творчій доробок Я. Матейки містить лише два олійних твори, де головними героями є козаки — "Вернигора" та "Богдан Хмельницький з Тугай-беєм під Львовом". Однак, до того як приступити до праці над цими повно кольоровими полотнами, Матейко кілька років працював над різноманітними ескізами. Зокрема, на початку 70-х років XIX ст. з'явилося настінне зображення у Подгорецькому замку — "Хмельницький в Корсуні", у 1870 р. — робота "Легенда про Вернигору", 1874 р. був написаний олійний портрет "Гетьман Остафій Дашкевич", 1875 р. — ескізи до "Вернигори" та студії неба до тієї ж картини, 1877 р. на сторінках часопису "Клоси" був надрукований портрет Богдана Хмельницького, виконаний в дереворитній техніці. Цій портрет представляє читачеві часопису образ сильної та вольової особистості, твердий та рішучий характер якого відбито у спокійному, вдумливому погляді темних очей під густими бровами.

Остаточний варіант "Вернигори" з'явився 1884 р. і мав кілька версій назви: "Лірник", "Пророцтво українського лірника". Оригінал картини переховується у національному музеї в Кракові, а у Варшаві знаходиться ескіз до цього твору.

Центральною фігурою композиції є Вернигора — український вішун. На думку одних дослідників, ця постать виключно легендарна,

на переконання інших — історична, з часів барської конфедерації. Вернигора став відомий завдяки своїм пророцтвам, що торкалися долі Польщі — криваві козацькі війни, повстання Костюшки, поділи Речі Посполитої, відродження польської державності. У картині Я. Матейки Вернигора представлений під час найвищого натхнення, з руками піднесеними в драматичному жесті. Згідно з авторським задумом Вернигору підтримують жінка в українському народному вбранні та молодий козак. З лівого боку зображений польський шляхтич, Нікодем Суходольський, староста корсунський, що записує його пророцтва. За спиною шляхтича стоїть гайдамака зі зброєю, а з іншого боку — пара молодих українців, яких стримує рука старої жінки. На передньому плані піп та молодий хлопчина-мандрівник з образом Ченстоховської Божої Матері¹⁵. Зрозуміло, що усі постаті та предмети, зображені на полотні, мають символічне значення.

Не меншим символізмом проникнутий й інший твір. Це полотно "Богдан Хмельницький з Тугай-беєм під Львовом", 1885 (інші версії назви: "Гетьман Хмельницький з Тугай-беєм і козацько-татарською ордою при облозі Львова" або "Хмельницький під Львовом").

Сцена, відображена художником відповідає реальним подіям 1648 р., коли після перемог під Жовтими Водами, Пилявцями, Корсунем, Богдан Хмельницький разом із татарським ханом обложили Львів.

Я. Матейко вибрав темою сюжету картини момент, коли козацько-татарське військо розташувалось табором за околицями міста. Центральними фігурами виступають постаті Богдана Хмельницького та Тугай-бея, що сидючи верхи на конях, спостерігають в хмарах появу образу Святого Яна з Дуклі, патрона Львова, який згідно легенди утримував козацько-татарські війська під брамами міста. Взявши значний викуп з мешканців, Б. Хмельницький відступив з військом під Замостя.

На картині зображені різноманітні козацькі типи: козак, що лежить на землі, козак, що грає на бандурі, козак, що подає жінці горілку, налиту в літургійний келих. Крім того, художник спробував реалістично відобразити козацькі клейноди — бунчук та штандарт, а також озброєння та одяг козаків.

Аналізуючи обидва твори, можна помітити, що Матейко, використовуючи доступні йому художні засоби, намагався продемонструвати своє ставлення до предмету зображення. Для художника все, що підривало державні устої, розхищувало підвалини усталеного життя народу-шляхти, суперечило звичаю, не могло бути позитивно оціненим, бо воно в підсумку сприяло втраті Польщею державності.

На відміну від творчості попередників, "козацька тематика" найяскравіше представлена в значній кількості творів Ю. Брандта. Здається,

но художника цікавило все: незвичний пейзаж, відмінне від звиклого для поляка вбрання мешканців, зброя, відображений на обличчях темперамент героїв, і звичайно коні.

З найбільш відомих творів Брандта варто назвати полотна "Козак-вершник", "Козак на коні", "Козацький загін", "Козацький обоз", "Вершник", "Боротьба за штандарт", "Козацький пост", "Бунчужний", "Козак і дівчина", "Обоз запорожців".

Навіть поверховий огляд цих картин, свідчить про захоплення художника цією тематикою. У порівнянні з творами Ю. Коссака та Я. Матейка, виконаних переважно у традиціях історичного живопису, полотна Брандта відповідають жанровому живопису та баталістиці. Ці картини відрізняються легкістю, насиченістю світлом на повітрям, динамізмом, знанням історичних реалій, майстерною технікою виконання та духом експериментаторства.

З точки зору відображення історичної дійсності (хоч сам сюжет не мав проработу в історії) цікавою є картина "Обоз запорозький", 1880, що з'явилася після "українських" експедицій художника. Тут автор до найдрібніших деталей намагався показати як вбрання та зброю людей, так і відобразити породи козацьких коней. Одночасно, зібрана під час подорожі на Україну колекція східних речей, дозволила вивести на перший план "козацькі трофеї", здобуті в сутичках із татарами та турками. Велика увага художника до історичної відповідності може дати підставу підвищити вартість цих картин не лише з мистецької, але й з історичної точки зору.

У порівнянні із збереженням творів Ю. Коссака, Я. Матейка та Ю. Брандта, працям В. Павлішака поталанило найменше. Справа у тому, що певна частина цих творів загинула за різноманітних обставин, інша — переховується у приватних збірках живопису і лише рідкісні екземпляри можна побачити у музеях, що утруднює їхнє дослідження.

Вже перша авторська композиція в жанрі історичної картини — "Подарунок козацький" (1884–1885) привернула увагу фахівців-мистецтвознавців та глядачів своєю сміливістю та досвідченістю художника. Саме ця робота визначила ті характерні риси власної манери малювання, що стали його візитною карткою — яскравий колорит та майстерно виконаний малюнок коня. Оглядаючи і аналізуючи полотна В. Павлішака, можна помітити, що художника цікавить своєрідна єдність протилежностей: кінь та вершник, відбита у таких творах, як "Подарунок козацький", "Гей, козаче" (1885), "Мазепа" (1885), "Здобуття штандарту" (1889), "Отаман запорозький" (1890), "Віват!" (1898). Усі зазначені праці з'явилися протягом періоду плідної праці після закінчення малярських студій. Вони були продовженням його

зацікавленості козаччиною, татарами, Сходом, а також інспіровані подорожами на Україну та до Криму.

Більш пізній період творчості В. Павлішака характеризується відходом від даної тематики. Як зазначив Г.Пьонтковський, "поряд із Сходом, козаками починають з'являтися постаті з епохи Августа, поряд із баранніми шапками бачимо на його картинах підстрижені голови і напудрені перуки" ¹⁶.

Отже, підсумовуючи вищесказане, можемо дійти певних висновків щодо відбиття у польському живописі XIX — початку XX ст. козацької тематики: 1. "Козацька" тематика є цілком природною для творів польських художників, що працювали в жанрах історичного, жанрово-історичного та баталістичного живопису; 2. Реалізм історичних творів польських живописців був забезпечений кількома факторами: професійною освітою, майстерністю, досконалою технікою малюнку, неперевершеними знаннями анатомії коня, обізнаністю художників з польською історією та етнографією, а також знайомством з матеріальною культурою тих народів, що були предметом зображення в їхніх творах; 3. Використання "козацьких" мотивів в образотворчому мистецтві не було політично заангажованим, або кон'юнктурним, в інтерпретаціях образів козаків майже відсутній національний елемент. Козацтво сприймалося невід'ємною складовою національної історії Польщі, тому позитивна чи негативна оцінка образів визначалася тільки з точки зору впливу діяльності козаків на історичну долю держави, як єдиного, цілісного організму.

Примітки:

1. *Malarstwo Romantyczne w Polsce, czyli rzecz o malarzach polskich i obcych w Polsce działających w I poł. XIX w.* — Muzeum Romantyzmu w Opinogorze, 2002. — S. 10.
2. Dobrowolski T. *Malarstwo polskie.* — Wrocław.: Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolinski, 1989. — 402 s.
3. Zielinska J. *Juliusz, Wojciech, Jerzy Kossakowie.* — Warszawa: Krajowa Agencja Wydawnicza, 1998. — S. 9.
4. *Malarstwo Romantyczne w Polsce, czyli rzecz o malarzach polskich i obcych w Polsce działających w I poł. XIX w.* — Muzeum Romantyzmu w Opinogorze, 2002. — S. 13.
5. Там само. — С. 14.
6. *Poczet artystów polskich I w Polsce działających.* — Warszawa.: Wydawnictwa Szkolne I Pedagogiczne, 1996. — S. 336.
7. *Słownik artystów polskich.* — Wrocław — Warszawa — Kraków — Gdańsk — Łódź — Zakład Narodowy imienia Ossolinski.: Polska academia nauk. Instytut sztuki. — T. IV. — Kł — Ła, 1986. — S. 135.
8. *Poczet artystów polskich I w Polsce działających.* — Warszawa.: Wydawnictwa Szkolne I Pedagogiczne, 1996. — S. 335.

9. *Słownik artystów polskich*. — Wrocław — Warszawa — Kraków — Gdańsk — Łódź — Zakład Narodowy imienia Ossolińskich.: Polska academia nauk. Instytut sztuki. — T.V. — Le — M, 1993. — S. 428.
10. Там само. — С. 424.
11. Там само. — С. 435.
12. J. Macyszyn. *Tradycje orezne w batalistycy Wacława Pawliszaka* / — Pruszków, 1999 — S. 12.
13. Там само. — С. 39.
14. *Słownik artystów polskich*. — Wrocław — Warszawa — Kraków — Gdańsk — Łódź — Zakład Narodowy imienia Ossolińskich.: Polska academia nauk. Instytut sztuki. — T.V. — Le — M, 1993. — S. 428.
15. Matejko J. *Obrazy olejne. Katalog pod redakcje I ze wstepem Krystyny Sroczyńskiej* — Warszawa.: Arkady. — S. 211.
16. *Słownik artystów polskich*. — Wrocław — Warszawa — Kraków — Gdańsk — Łódź — Zakład Narodowy imienia Ossolińskich.: Polska academia nauk. Instytut sztuki. — T.VI. , 1998. — S. 464.

А. І. Мисечко

ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА В ОДЕСІ В ПЕРІОД ДІЯЛЬНОСТІ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ (березень 1917 — квітень 1918 рр.)

Тема відродження українського козацтва в Одесі на початку ХХ століття ще мало досліджена. Довгі десятиліття комуністичного панування проблематику дослідження українського козацтва було заборонено. Тим більше, що саме відродження козацтва створювало основну небезпеку встановленню більшовицької влади в Україні. Ця проблема взагалі не піднімалася дослідниками, особливо одеськими, які займалися вивченням більшовицьких військових формувань.

Лише за останнє десятиліття, в умовах незалежності з'явилися перші публікації та наукові видання, присвячені не лише історії українського козацтва, але й історії козацтва в Одесі¹.

Популяризації козацької тематики в Одесі сприяла багатолітня діяльність української громади міста, "Просвіти", товариства "Українська хата", "Одеського Українського клубу". Щороку діячі "Просвіти" влаштовували численні лекції для населення міста про козацтво², видавали книги про визначних українських гетьманів та козацьких отаманів.

В умовах Першої світової війни розпочався рух за створення власних національних військових формувань. Здеморалізовані частини російської армії, покидаючи фронт, проходили через Україну, сіючи анархію, грабуючи місцеве населення. Перші козацькі загони формувалися стихійно для самозахисту своїх сіл та містечок навесні 1917 року. В Центральній Раді депутатами все частіше підіймалися питання про дозвіл на формування українського козацтва в умовах анархії, що поширювалась.

Одним із організаторів та найактивніших популяризаторів ідеї утворення "Вільного козацтва" був член Українського військового генерального комітету при Центральній Раді для керівництва військовими справами Іван Луценко.

Паралельно з українізацією військових частин у Києві, почався процес формування українських підрозділів і в Одесі — на той час не лише найбільшому місті в українських губерніях, але й найважливішому пункті військово-морських частин і з'єднань російської армії.

Так, в Одесі, ще 26 квітня 1917 року заходами Одеської Української Військової Ради (яка була створена завдяки діям українських організацій у місті і, насамперед, завдяки товариству "Українська Хата") та одного із її керівників Івана Луценка, у приміщенні першої вищої початкової школи (вул. Старопортофранківська, 16) відбулися збори щодо створення військового товариства під назвою "Одеський Український Військовий Кіш"³. Районом його діяльності призначено Одеський військовий округ, Чорноморський флот і Румунський фронт. Центральним органом організації стала Одеська Українська Військова Рада, яка складалася із представників окремих частин армії і флоту і центром мала Одесу. На зборах було затверджено статут товариства, обрано керівні органи на чолі з Іваном Луценком. Було створено секції товариства: агітаційно-просвітню, грошову та інформаційну. Обрано представників до різних органів влади.

Заслухавши доповідь студента Палянички із Києва про створення полку ім. Б. Хмельницького, делегати приступили до обговорення процесів створення таких же українізованих полків і в Одесі. Багато виступаючих зазначали вороже ставлення деяких російських демократичних організацій до українського руху як у Києві, так і в Одесі. Але вирішили мирно проводити культурно-освітню роботу серед військових частин армії і флоту⁴. Цей процес просувався досить успішно, особливо після проведення українських військових з'їздів у Києві та перших Універсалів Центральної Ради.

Так, 23 липня в Одесі до будинку штабу округу прибуло близько 1200 солдатів з вимогою українізації військ Одеського військового округу і Чорноморського флоту⁵.

Формування збройних сил УНР йшло паралельно із створенням "Вільного козацтва". Так, Генеральний військовий секретаріат став приділяти дедалі більшу увагу статутним відносинам для зміцнення військової дисципліни. Статут відзначався широким демократизмом у відносинах між рядовими і старшинами поза службою. Але "в бою і муштрі, — вказувалося в ньому, — є воля тільки начальника, всі його накази, команди і розпорядження — святий закон для кожного військового". Статут звертався до військових традицій запорізького козацтва. Так, у ньому було відновлено громадський суд над злочинцем: "Уся військова громада повинна за старими запорозькими звичаями засуджувати так, як це робилося в старовину" ⁶. Статут було опубліковано в Одеській солдатській газеті "Рідний Курінь" на початку жовтня 1917 року.

В цей час вже було сформовано низку запасних та фронтових українських частин, серед них перший Гайдамацький курінь під командуванням осавула В. Сахно-Устимовича, що сформувався під Одесою. Створювався і другий курінь. Гайдамаки на зразок "Вільного козацтва" мали свою військову форму чорного кольору, кашкет із синьо-жовтою стрічкою і літери на погонах Г. К. (Гайдамацький курінь). Були дисциплінованою частиною, наводили порядок і лад у місті і в регіоні ⁷.

Цікавою та обнадійливою інформацією для одеських козаків було те, що Український воєнно-революційний штаб в Петрограді звернувся у листопаді до народного комісара національних справ А. Луначарського із пропозицією повернути із Ермітажу Пресображенського гвардійського собору козацькі реліквії, що там зберігалися: знамена, грамоти й інші клейноди в Україну. А. Луначарський пообіцяв урочисто повернути Україні її реліквії, про що сповіщала газета "Одесский листок" на першій своїй шпальті. Але клейноди так і не повернули ⁸.

Цьому сприяв затверджений 13 листопада 1917 року Центральною Радою за сприянням С. Петлюри статут "Вільного козацтва", згідно з яким воно мало перебувати "твердою опорою в боротьбі з анархічними елементами безчинства і злодійства" ⁹. Більшовики вчинили заклад і на захист УНР виступили дисципліновані військові частини Армії УНР та курені "Вільного козацтва".

Оскільки лідери Центральної Ради, зокрема, Володимир Винниченко, вбачали у відродженні "Вільного Козацтва" підґрунтя для формування народної міліції, тому в час небезпеки більшовицької агресії вони сприяли утворенню цієї військової формації.

До загонів "Вільного козацтва" масово вступали українські селяни. І таким чином "Вільне козацтво" уособлювало собою суто український військовий рух, який за висловом В. Голубко, виявляв тенденцію до

переростання у національно-визвольну боротьбу проти російсько-більшовицької агресії¹⁰. Цю небезпеку більшовики усвідомлювали. Так, 14 грудня 1917 року у телеграмі, відправленій з Харкова більшовицьким командуванням дається наступна характеристика "Вільного козацтва".

"Вільне козацтво" об'єднує селян та робітників України. "Вільне козацтво" групується навколо Центральної Ради, авторитет якої серед нього незаперечний. Настрій "Вільного козацтва" до більшовиків ворожий. "Вільне козацтво" обурене на більшовицькі частини за те, що на Україні села зазнають від них розрухи і грабунку. Більшовики-солдати, довідавшись про мобілізацію "Вільного козацтва", виявляють в'ялість і нехить воювати з українськими селянами.... Серед них спостерігається недовіра до народних комісарів, які обманом тягли їх у боротьбу з українцями. Глибоке обурення серед українських військ викликає той факт, що Ставка дає по 30 крб. у день кожному червоногвардійцю за те, щоб той ішов воювати проти України"¹¹.

Ми бачимо, наскільки гострою і складною була боротьба УНР із більшовиками, в тому числі і в Одесі. Лише при підтримці збільшених військових частин у середині січня 1918 року в Одесі більшовики захопили владу.

В Києві за три тижні було знищено близько 5000 людей, особливо винищувалися військовослужбовці та юні студенти й гімназисти, які чинили опір більшовикам (під Крутами, було знищено 168 учнів-гімназистів, які записалися в українські частини, але не встигли відступити із Києва, і 125 матросів українського морського корпусу¹²).

Подібний терор відбувався і в Одесі, де центром катувань і знищення людей став крейсер "Алмаз". Тоді в Одесі співали перероблену знамениту пісеньку:

Эй яблочко, куда ты котишься?
Попадёшь на "Алмаз" не воротишься!

Важко підрахувати кількість жертв більшовицького терору. Свідченням їх злочинів є похорон старшини Першого Гайдамацького куреня Остапа Сиса на Другому Християнському кладовищі. Його через два дні після більшовицького перевороту було заарештовано вдома і відправлено на "Алмаз". Там Остапа Сиса піддавали нелюдським тортурам. Після підняття тіла із дна моря у понівеченому труні знайшли шість куль. Похорон відбувся 30 березня 1918 року після відправлення панахиди в Соборі, коли місто звільнили австро-угорські війська. Таких жертв в Одесі було чимало¹³.

Під час боротьби з більшовиками в Одесі народилося багато козацьких пісень. Одну з них варто зачитувати, зі слів письменника і краєзнавця Олега Олійникові. Цю пісню він почув від своєї матері.

Я сьогодні щось дуже сумую,
Про козацьку долю згадав,
І про славу своєї України,
Що колись наче сокіл витав.

Боронив я свою Україну,
Не лякавсь москалів і татар,
Тоді слава зі мною стояла,
Не посмів гайнувать яничар.

Не турбуйся мій добрий козаче,
Ще повернеться слава твоя,
І на радість синам України
Ще заграє яскрава зоря.

Все пройшло, все минуло.
Чорна хмара на землю лягла,
І на горе синам із Росії,
Чужа влада у гості прийшла.

Не сумуй ти мій добрий козаче,
Ще засяє яскрава зоря,
І на славу синам України
Прийде доля щаслива твоя.

Вдарять дзвони у велику годину
Ми сміливо всі кинемось в бій
Ти воскреснеш, моя Україно,
В повній силі і славі своїй!

Після відновлення Одеської Української Ради у місті, до якої увійшли представники всіх українських демократичних організацій і партій, а також, члени виконавчого комітету гайдамацьких куренів і виконавчих комітетів військових депутатів, розпочалася організація життя в Одесі після двомісячного терору і хаосу. Комісаром міста Одеси став Іван Липа, місцем перебування якого став будинок по вулиці Грецькій. Розпочалося і відновлення "Вільного козацтва", на яке Центральна Рада покладала великі надії, особливо в період військової небезпеки.

Таким чином ми бачимо, що козацька традиція в Одесі як і по всій Україні була жива, вона підтримувалася українськими діячами та культурно-освітніми організаціями. І в час важких випробувань козацтво ожило, відродилося і вступило в Одесі в жорстоку боротьбу проти більшовиків разом із регулярними частинами армії УНР, яка також базувалась на козацькій традиції. Це чітко простежується

на трагічних подіях в Одесі в період діяльності Центральної Ради і під час становлення української державності в УНР.

Примітки:

1. Бачинський А. Хаджибей — Одеса і українське козацтво // *Одесі-200. Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції, присвяченої 200-річчю міста.* — Одеса, 1994. — 600. — С. 44; Бачинський А. Д. Січ Задунайська. 1775–1828 рр. — Одеса, 1994; Бачинська О. А. Дунайське козацьке військо. 1828–1868 рр. — Одеса, 1998; *Козацтво на Півдні України (кін. XVIII–XIX ст.).* — Одеса, 2000; *Хаджибей-Одеса та українське козацтво (1415–1797).* — Одеса, 1999; Гончарук Т., Гуцалюк С. *Українське козацтво та Хаджибей (Одеса).* — Одеса, 1998; Сапожников И. В., Сапожникова Г. В. *Запорожские и черноморские казаки в Хаджибее и Одессе (1770–1820).* — Одеса, 1998.
2. *Одеса козацька. Наукові нариси.* — Одеса, 2000. — С. III.
3. *Український національно-визвольний рух (березень-листопад 1917 р.). Документи і матеріали.* — К., 2003. — С. 259.
4. *Там само.* — С. 260.
5. Литвин С. *Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана.* — К., 2001. — С. 86.
6. Голубко В. *Армія Української народної республіки. 1917–1918. Утворення та боротьба за державу.* — Львів, 1997. — С. 118.
7. *Одеса козацька. Наукові нариси.* — С. 119.
8. Литвин С. *Суд історії.* — С. 95.
9. *Одесский листок.* — 1917. — 16 ноября. — С. 1.
10. Голубко В. *Вказ. праця.* — С. 154–155.
11. *Там само.* — С. 155.
12. *Там само.* — С. 171.
13. *Одесские новости.* — 1917. — 21 марта. — С. 2.

В. М. Чоп

ПРОБЛЕМА ІСНУВАННЯ ЗАПОРІЗЬКИХ КОЗАЦЬКИХ ТРАДИЦІЙ В ІСТОРІЇ МАХНОВСЬКОГО РУХУ

В історіографії існує два підходи до вирішення проблеми існування історичного зв'язку між Військом Запорозьким Низовим і Революційною Повстанською Армією України /махновців/ (РПАУ/м/). Перший, що поширився в середовищі зарубіжної історіографії зводиться до тенденції вважати махновських повстанців нащадками і продовжу-

вачами ідей Запорозжя. Першим цю тезу аргументовано висловив історик В. Дубровський¹, спеціаліст з історії селянських рухів XIX ст. Йогом її, з деякими варіаціями, підтримували як автори спеціалізованих монографій присвячених махновському рухові (М. Палій² та О. Сकिда³), так і спеціалісти "радянологи", наприклад Е. Карр⁴.

Протилежна точка зору, що її, зокрема, в своїх ранніх працях відстоював Л. Винар⁵ намагається довести повну випадковість епізодичних моментів у історії означених явищ, або штучність махновського показання. Деякі сучасні історики в процесі дослідження змішували свої погляди на цю проблему. Так київський історик В. Волковинський в 1991 р. вважав, що "військо Махно рядилося під козацтво, намагаючись відродити деякі його традиції і нагадувало в другому десятилітті XX ст. більше балаган аніж армію"⁶. У виданні в 1994 р. цей автор вже зазначає, що "махновщина була генетично пов'язана з українським козацтвом, однак Махно узяв на озброєння від своїх славних предків лише ідеї високої любові до особистої свободи, мужність, молодечтво, заразливу веселість й неповторний гумор, готовність бути оборонцями порівняно невеликого Гуляйпільського району. Про незалежність же й суверенітет всієї України він не думав..."⁷.

Разом з тим, історики, що стоять на протилежних позиціях виявляють спорідненість у характері аргументації своїх висновків, точніше у її бідності, а іноді і повній відсутності. Так, аргумент Л. Винаря, що козаки вважали б ганьбою своє ототожнення з махновцями⁸, може свідчити лише про неприпустимий рівень ідеалізації автором подій вітчизняної історії. Позиція перекладання дослідницької праці на інші плечі теж є характерною для проблеми. І. Мазепа, зокрема, писав, що якщо історики захочуть, то "знайдуть у махновському русі немає що рис, типових для наших давніх запоріжців"⁹. Сам же автор "України в огні та бурі революції" займатися цими пошуками явно не брався.

Особисте ставлення Н. Махна до запорозьких козаків було неоднороззначним. З одного боку героїчне минуле захоплювало його, з іншого він вважав запоріжців людьми з низьким рівнем соціальної і класової свідомості, що витрачали на своїх радах сили і час на вирішення несуттєвих проблем про "віру та церкву"¹⁰. Можливо саме через це керівна ланка махновського руху не докладала жодних зусиль, на відміну, наприклад, від керівництва армії УНР, для штучного пропагандистського нав'язування козацької традиційності та атрибутки. Всі зовнішні та внутрішні прояви "показання" махновських повстанців йшли знизу, будучи ініціативами представників рядової маси повстанців та нижчого командного складу.

Вирішення проблем пов'язаних з передачею історичної традиції справа справді важка головне через невизначеність критерію та методу, що мають пов'язати собою явища різних історичних епох, через небезпеку модернізму та низький авторитет у науковому середовищі таких суб'єктивних факторів як духовна спорідненість і подібні їй речі.

Свідчення очевидців, що намагалися провести якість історичні паралелі і були хоч трохи знайомі з історією України, на диво однозначні. Всі вони відзначають неабияку схожість і спорідненість махновського суспільства з січовим. Проте розбити на складові, докладно описати і узагальнити свої спостереження та висновки очевидці не бажали, а можливо, й не могли. Спорідненість здавалася зрозумілою мало не з першого погляду і водночас чимось невловимим. До подібного висновку здебільшого підводила своєрідна духовна атмосфера махновського середовища: намагання махновців тримати себе в рамках певної поведінки, їх стан погоні за радощами життя, їх костюми, ставлення до коней, грошей, зброї, вживання алкогольних напоїв тощо.

Основним механізмом передачі історичної традиції в нашому випадку виступила усна традиція, родинні та фолкльорні перекази, що в дещо ідеалізованому вигляді донесли до ХХ ст. відлуння козацьких часів. Фактор генетичної пам'яті з рахунку скидати також не слід, проте не варто також забувати, що станом не сьогоднішній день цей феномен знаходиться скоріше в арсеналі наукової фантастики, аніж академічної науки.

В Гуляй-Полі ніколи не забували про запорозьку старовину. Легенди про заснування цієї військової слободи тягнуться від останньої чверті ХVІІІ ст.¹¹. Сам Н. Махно згадував, що про запорозьких козаків йому розповідала мати¹², Явдоха Матвіївна Махно (в дівочтві — Передерій). Олександр Семенюта, один з лідерів анархістської організації "Союз бідних хліборобів", з якої потім вийшла ціла плеяда махновських польових командирів ще в 1906 р. напучував гуляйпільських анархістів перед експропріацією чи іншою революційною акцією: "Велика честь і слава вам — синам народу, славним правнукам запорожців"¹³. Про своє козацьке походження на початку минулого століття на Півдні України пам'ятали ще багато селян. Прямим свідченням цього є нещодавно віднайдений рукопис В. Рубля, селянина з с. Мала Білозірка, що виводив свій родовід він козацького сотника ХVІІІ ст. Андрія Рубля, а в вересні — грудні 1919 р. воював в махновському війську¹⁴.

В 1918–1920 рр. порівняння Гуляй-Поля з Запорозькою Січчю, а махновського загалу з січовим робилися з боку представників різних

політичних таборів постійно. Так в центральній комуністичній газеті "Правда" від 14 лютого 1919 р. відома російська революціонерка Олександра Коллонтай ділилася своїми враженнями: "Село Гуляй-Поле... прийняло вигляд укріпленого табору, що нагадує стародавню Запорізьку Січ" ¹⁵. З "Запорозькою Січчю, блокованою неприятелем" ¹⁶ порівнював Гуляй-Поле в листопаді 1920 р. і начальник штабу РПЛАУ/м/ В. Білаш.

Описуючи в своїх мемуарах загальні збори селян і робітників Гуляй-Поля, що відбулися в лютому 1918 р. Н.Махно характеризував їх: "Це були збори справжньої Запорізької Січі, тієї, про яку ми тепер тільки читаємо" ¹⁷.

В травні 1919 р. рядянський службовець, що в складі делегації Д. Каменєва побував у Гуляй-Полі, записав свої враження про зовнішній вигляд коменданта махновського штабу — Я. Домашенка: "...його начштаба (насправді комендант штабу — В. Ч.) — типовий запорожець: фізіономія, одяги, шрами, озброєння — картина українського сімнадцятого століття" ¹⁸.

Начальник Укрфронту В. Антонов-Овсєнко наводить в своїх мемуарах текст секретного звіту політвідділу Вищої Військової Інспекції РСЧА УРСР, яка працювала в розташуванні махновців у другій половині березня 1919 р. де зокрема двічі повторюється одна фраза: "Частини "Батька Махна" міцно просякнуті духом і традиціями безшабашного, вільного Запорозжя..." ¹⁹. Про наявність в ментальності катеринославських селян "вільного запорізького духу", збереження традицій "Вольностей" Війська Запорозького", забарвленість махновського повстанства "козацьким романтизмом" ²⁰ не раз у своїй книзі писав вже згадуваний вище міністр внутрішніх справ УНР І. Мазепа.

Зауважимо, що в нашому випадку слід чітко відрізнити впливи широко розповсюдженої в той час на Україні "козакоманії" від серйозної історичної традиції, що теж мала місце. І перше, і друге явище часто сусідили і існували паралельно в межах навіть одного загону, що давало можливість махновським недоброзичливцям змішувати ці поняття виставляючи повстанців в негативному світлі. Так, наприклад, дрібний службовець білогвардійської адміністрації М. Герасименко дещо тенденційно описує своє враження від зустрічі восени 1918 р. з загonom махновців, що оперував північніше ст. Синельниково. Найбільш ймовірно, що це був загін П. Петренка, уроженця с. Великомихайлівки сучасної Дніпропетровської області, що діяв на Гришинському напрямі. "...Воістину, це була сучасна Запорозька Січ, і потрібен був могутній репінський пензель, щоб зобразити на полотні ці яскраво-картинні, неоковирні, дикі фігури. Більшість махновців було одягнуто у в'язані і сітчаті, білі та кольорові фуфайки, на ногах

бовталися надзвичайної широти шаровари з червоними поясами навколо талії, кінці яких спускалися мало не до землі. Озброєні були всі "до зубів..."²¹. На запитання селян з якої місцевості вони походять махновці називались селянам "запорожцями", а свій підрозділ "Запорозьким полком з армії батька Махна". Зауважимо тут, що восени 1918 р. основна маса махновських загонів була невпорядкованою і назва загону вибиралася самостійно, на загальних зборах повстанців.

Паралелі у соціально-економічному житті порівнюваних нами мілітаризованих суспільств простежуються досить чітко. Зокрема, виділяються прошарки досить заможних господарів, а на іншому соціальному полюсі — люмпен-вояків, "голоти" у козаків та махновського "ракла", що стали осередками усілякого негативу яким дорікають аж досьогодні.

Важливим аргументом на користь "запорозької" теорії є територіальна спільність історичних явищ. Межі "Махновії" приблизно співпадають з кордонами Вольностей Війська Запорозького, які проте приросли Приазов'ям, що як ми знаємо було колонізоване в XIX ст. Азовським козачим військом. Більше того, певна кількість сіл, що стали осередками руху ("бандитськими гніздами" згідно з теорією Р. Ейдемана²²) були засновані в кінці XVIII ст. за участі колишніх козаків. На початок XX ст. в них ще збереглися елементи козацького адміністративного поділу (сотні), традиції самоврядування і деякі побутові звичаї. Зокрема, існування поряд з офіційним прізвиськом людини народного прізвища, яке ще помилково називають "вуличним". Значна кількість учасників "махновщини" були безпосередніми нащадками запорожців.

Обидва історичні явища, являючи собою масштабні соціальні рухи, знайшли своє організаційне втілення саме у військово-адміністративних системах — Війську Запорозькому Низовому та Револуційно-Повстанській Армії України. Увійшовши в силу, ці політичні утворення висунули претензії на виконання провідних ролей політичного життя України та на впорядкування її соціально-економічного і політичного устрою за виробленими всередині них зразками. Одночасно з цим ці організації високо цінували ідею власної окремішності в межах України. РПАУ/м/, наприклад, вбачала своє майбутнє в становищі незалежного федеративного члена Української соціалістичної республіки.

Військо Запорозьке як окрема форма реалізації народного суверенітету за свою багатовікову історію не пішло шляхом бюрократизації своєї організації, створивши проміжний стан суспільства, який намагалась відтворити і політична програма махновців. Функції

суспільного регулювання були покладені на місцеві органи самоврядування, що спиралися на загальнодемократичні принципи. На теренах обох політичних утворень були розповсюджені різноманітні фінансові системи, а судочинство будувалось на практиці звичаєвого та договірнього права.

Схожа і сутність ідеології цих політичних явищ. Дослідник запорозької культури І. Кравченко визначає її ідеологію як "релігію волі"²³. Якщо відсторонитися від анархічних закликів махновських декларацій, політична система махновського руху — це романтична спроба замінити сучасні суспільні відносини на ідеалізовані народною уявою запозичення з козацьких часів, які б дозволили народу знайти братерську рівність і особисту волю. Анархізм був лише сучасною ХХ ст. формою, якої набрали подібні умонастрої. Його доктрина з посиланнями на наукові методи обіцяла шлях їх реального запровадження і приховувала їх утопізм.

Найповніше запорозькі традиції відобразилися у військовій організації та побуті повстанців. Ідентичним був територіальний принцип комплектування війська, з переважно добровільним характером вступу. Командний склад був виборним, невіддільним від рядової маси, мав якнайширші внутрішні повноваження, що поєднувалися з можливістю його заміни згідно з рішенням загальної ради бійців, що визнавалась головним керівним органом війська. Обидва війська існували переважно за рахунок самопостачання. Військові трофеї збиралися у спільну власність з подальшим пайовим розподілом поміж бійцями, військовими установами та місцевим населенням. Обома військами була витворена самобутня військова тактика, що базувалась на застосуванні маневру непрямих дій, посиленій розвідці та застосуванні військових хитрощів як тактичного чинника.

Рухи спиралися в своєму існуванні на енергію низових верств українського селянства, до яких приєднувалися найбільш мобільні та радикально настроєні члени інших соціальних груп. Вступ до військової організації розцінювався як своєрідний початок нового життя, коли багаж минулого підлягав забуттю. Вельми схожі, як уже зазначалося, психологічні типи запорожця та махновця. Впадає в око також яскраво виражений інтернаціоналістичний характер обох історичних явищ, що пов'язувався з переважанням саме українського населення.

Національний склад махновців відомий з книг російських анархістів П. Аршинова²⁴ та В. Воліна²⁵. І хоча перевірка наведених даних сьогодні практично неможлива, немає належних підстав сумніватися в їх достовірності, адже ці анархісти виступали прихильниками денационалізації руху. Отже, РПАУ/м/ на 90% складалися

з українців і на 6–7% з росіян. Залишок у 3–4% поділяли між собою представники місцевих національних меншин (греки, євреї, болгарі, німці), та колишні червоноармійці неслов'янського походження.

Неокозацький характер махновського руху доводить цілий комплекс проявів його національної самобутності. З них головними є традиції української військовості, зокрема ідеї загальної рівності та демократизму, на основі яких організаційно будувались повстанські загони. Про неокозацьку специфіку руху говорить також використання повстанцями традиційної української військової термінології. Наприклад, використання титулу "Батько", що став невід'ємним для багатьох повстанських командирів і особливо Нестора Махна.

"Батько" — вища форма титулування отамана, коли він, окрім чисто командних функцій, ставав господарем душ і вихователем своїх підлеглих. Ю. Липа вбачав у цьому наслідок впливу поняття роду на традицію української військовості. (Командир — "батько", бійці — "хлопці" /цим словом в Україні досьогодні називають синів/ мати — "ненька Україна"²⁶.) Титул "батька", що самими махновцями в наказах та газетних статтях писався з прописної літери (Батько) явно був запозичений з козацької традиції. Так, наприклад, очевидці згадують, що при виборах кошового отамана Запорозької січі в 1749 р. в протокольній формулі вступу на посаду містилася фраза: "...ти наш батько і будь нам паном на здоров'я..."²⁷. Батьками на Січі також називали старих козаків, що мали величезний хоча і неофіційний авторитет на січове товариство.

З самого початку повстання Н. Махно був не просто загонним "батьком". 1 жовтня 1918 р. перед боєм за с. Дібрівку 30 повстанців з подачі отамана Ф. Шуса проголосили Н. Махна "батьком" усього майбутнього повстанства. В разі невдачі всі вони розраховували полягти в бою, чим і було викликане таке самозакохане самозванство. Але фортуна була прихильна до них, і після перемоги, що розпочала масове повстання, Н. Махна на загальному сході дібрівських селян за участю делегатів від сусідніх сіл було одноголосно затверджено "батьком" всього революційного повстанства України"²⁸.

Крім головного "Батька Махна", були і типові загонові "Батьки" дрібнішого масштабу, перелічувати яких немає особливої необхідності (Батько Удовиченко, Батько Правда, Батько Дерменжи та інші).

Противники існування запорозьких традицій свої аргументи зводять до того, що порівнювані явища несхожі за своєю формою в їх повніших об'ємах, фактично приписуючи своїм опонентам думку про махновщину як про пряме відродження запорозького козацтва, думку, яку серйозні дослідники ніколи не відстоювали. Справді, не на

них махновських головах мався "оселедець", і рух махновський існував не триста, а лише три роки і, звичайно, махновці не ходили походами на турків і татар, і не обороняли віру православну від поляків з тої простої причини, що турків та шляхти на Україні вже давно слід пристиг.

Махновці не є механічним продовженням запорозького козацтва в новітній історії України. Подібне трактування історичних явищ є безпосереднім проявом модернізму. Махновський рух — однокореневе і запорозьким козацтвом явище, яке закладало у вирішення посталих перед ним суспільних завдань одні й ті ж принципи, вироблені на єдиній основі національної ментальності. Той факт, що на теренах одного й того ж географічного регіону, населеного одним і тим же етносом, у різні історичні епохи виникають масштабні народні рухи, які мають виразні риси спорідненості, і одночасно спостерігається відсутність цієї подібності десь інде, говорить не про випадковість, а про звичайну історичну спадковість цих явищ.

Розвиток повстанського руху в 1918–1921 рр. обумовлювався не лише соціальними протиріччями в українському суспільстві, а також і прагненнями українського селянства зберегти і примножити свої історичні традиції часів Запорозької Січі та гайдамаччини. Таким чином, існування запорозької традиції серед південноукраїнського селянства перетворюється в чинник історичного процесу. Грандіозне повстання, очолене Н. Махном, було продовженням нехай утопічної, але для українського селянства історично традиційної боротьби українського селянства, ще з часів Запорозької Січі, проти державних визисків, з далекою метою відміни усілякої державної влади взагалі.

Примітки:

1. Дубровський В. Батько Нестор Махно — український національний герой // Чорноморський збірник. — 1945. — Т. VI. — С. 8.
2. Paliy M. *The anarchism of Nestor Makhno, 1918–1921: An aspect of the Ukrainian Revolution.* — Seattle and London: Universiti of Washington Press, 1976. — P. 28.
3. Skirda A. *Les cosaques de la liberte Nestor Makhno, le cosaques de l'anarchie et la guerra civile russe. 1917–1921.* — Paris, 1985. — P. 14.
4. Карр Э. *История советской России. Кн. I. Большевицкая революция.* — М.: Прогресс, 1990. — С. 379
5. Винар Л. *Причинки до ранньої діяльності Нестора Махна на Україні (1917–1918) // Розбудова держави.* — 1953. — № 2. — С. 14.
6. Волковинский В. Н. *Махно и его крах.* — М.: Изд. ВЗПИ, 1991. — С. 13.
7. Волковинський В. М. *Нестор Махно: легенди та реальність.* — К.: Перліт продакшн, 1994. — С. 69.
8. Винар Л. *Причинки до ранньої діяльності Нестора Махна...* — С. 14.

9. Мазепа І. Україна в огні та бурі революції. Т. 3. — Прага, 1942. — С. 46.
10. Махно Н. И. Воспоминания. В 2 т. 3 кн. — Кн. 1. — К.: Україна, 1991. — С. 146.
11. Еварицкий Д. И. (Яворницький Д. І.). Запорожжя в залишках старовини і переказах народу. В 2-х частинах. — К.: Веселка, 1995. — С. 410.
12. Skirda A. Les cosaques de la liberte Nestor Makhno... — p. 20.
13. ЦДІАК. — Ф. 313. — Оп. 2. — Спр. 2383. — Арк. 106.
14. Рубель В. Історія... — Запоріжжя: Тандем-У, 2003. — 132 с.
15. Правда. — 1919. — 14 февраля.
16. Белаши А. В., Белаши В. Ф. Дороги Нестора Махно. — К.: РВЦ "Проза", 1993. — С. 494.
17. Махно Н. И. Воспоминания. В 2 т. 3 кн. — Кн. 1. — К.: Україна, 1991. — С. 146.
18. В. Н. Экспедиция Л. Б. Каменева для продвижения продгрузов к Москве в 1919 г. // Пролетарская революция. — 1925. — № 6. — С. 138.
19. Антонов-Овсеенко В. А. Записки о гражданской войне. Т. 3. — М.; Л., 1933. — С. 204.; Т. 4. — С. 51.
20. Мазепа І. Україна в огні та бурі революції. Т. 3. — Прага, 1942. — С. 55.
21. Герасименко Н. В. Батько Махно. — М., 1990. — С. 19–21.
22. Эйдеман Р. Очаги отаманины и бандитизма. — Харьков, 1921. — С. 7.
23. Кравченко І. Світ запорізький та його цінності // Запоріжці. До історії козацької культури. — К., 1993. — С. 9.
24. Аршинов П. История махновского движения (1918–1921) — Берлин: Издание "Группы русских анархистов в Германии", 1923. — С. 59.
25. Volin (V. Eikhenbaum). The unknown revolution (Kronstadt 1921, Ukraine 1918–21). — London: Freedom Press, 1955. — P. 221.
26. Липа Ю. Призначення України. — Львів: Софія, 1992. — С. 150.
27. Козирев В. К. Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України (друга половина XVIII — перша половина XIX ст.). — Запоріжжя, 1999. — С. 154.
28. Аршинов П. История махновского движения... — С. 193.

В. О. Шайкан

ЦЕРКВА В УКРАЇНІ В РОКИ ГІТЛЕРІВСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ 1941–1944 рр.: ПРОБЛЕМИ ВЗАЄМОСТОСУНКІВ З ОКУПАНТАМИ

Однією з малодосліджених проблем Другої світової війни є питання колаборації українських православних конфесій з окупаційною владою. Слід відмітити, що у 90-х рр. XX ст. вітчизняні історики, серед яких В. В. Гордієнко, О. Є. Лисенко, В. Марчук, Ю. В. Олій-

ник та ін. зробили вагомі кроки у напрямку дослідження церковного життя в Україні, взаємовідносин між нацистським режимом і українським православ'ям в роки Другої світової війни. Дослідники дійшли висновку, що духовенство України, займаючи активну громадську позицію, не могло в тій чи іншій формі не співробітничати з гітлерівцями, що війна і насильство несумісні з християнською мораллю, чим можна пояснити миротворчу позицію греко-католицької церкви, яка захищала населення від більшовицького і німецького терору. В цілому, проблема колабораціонізму серед духовенства України в роки гітлерівської окупації ще потребує копіткої роботи дослідників.

Релігійна ситуація, що виникла в роки тимчасової гітлерівської окупації України, була надзвичайно складною і суперечливою, але навіть за умов жорсткого гітлерівського режиму церква, за винятком зрадницької діяльності певної частини духовенства, яке співпрацювало з гестапо, намагалася полегшити життя та врятувати від загибелі своїх співвітчизників. За точкою зору вітчизняних істориків О. Лисенка і В. Зальмона, така діяльність духовенства теж не могла не уникнути співпраці з окупаційною владою¹. Відомо, що гітлерівська верхівка, яка враховувала антирелігійну політику більшовиків, ще до початку війни проти СРСР до числа потенційних союзників на Сході віднесла Православну церкву та традиційну релігійність народу². Перед наступом Німеччини на СРСР, Гайдріх — відомий діяч гітлерівського СД, у своїх інструкціях до вермахту закликав "не чинити ніяких дій проти прагнення православної церкви до поширення свого впливу на маси. Навпаки, слід це заохочувати, наполягаючи з цієї нагоди на відділенні церкви від держави, але треба уникнути створення уніфікованої церкви. Не слід нічого чинити проти церкви." Але, при цьому, як відомо з таємної інструкції А. Розенберга від 18 листопада 1941 р. до рейхскомісара Е. Коха, рекомендувалося заборонити всім сектам та церквам, релігійним громадам робити політичні заяви і, взагалі, займатися політичною діяльністю³. Головний штаб армії зони "Південь" також видав інструкції від 10 травня 1942 р. стосовно церкви, у яких рекомендувалося пильно спостерігати за суперечками, які точилися між церквами, мати "довіrenих осіб" у церквах, щоб знати і перевіряти, чи не проводиться "антинімецька, сепаратистська або націоналістична пропаганда в церквах або назовні". При цьому, особливу увагу, як підкреслювалося в інструкціях, слід було приділяти священикам або членам Греко-Католицької Церкви, які підтримували самостійницький рух Бандери. Про них необхідно було своєчасно повідомляти "поіменно" у СД⁴. Документи свідчать, що на місцях ці рекомендації дійсно втілювалися у життя.

Так, районні управи постійно надсилали до всіх старост сільських управ розпорядження по збору відомостей про релігійні громади за спеціальною формою. Серед загальних пунктів стосовно місця релігійної громади, її назви, необхідно було вказувати віросповідання, а також прізвище і посади всіх членів релігійного правління⁵. Інструкції А. Розенберга від 13 травня 1942 р. дозволяли існування церков, релігійних громад тільки за умови, що вони не стануть займатися політичною діяльністю і будуть цілком керованими і безпечними для німецьких органів влади⁶. Було намічено зосередити всю адміністративну владу церков в руках генералкомісарів. До рейхскомісара Коха з відомства Розенберга надходили рекомендації підтримувати розкол між Українськими Автокефальною Православною Церквою та Автономною Православною Церквою. Розпорядження Е. Коха від 1 червня 1942 р. "Про правні відношення релігійних організацій" було спрямоване проти активної громадської та політичної позиції українських церков та сект. Правова діяльність церковних організацій була окреслена пунктами, за якими склад правління кожної релігійної організації цілком залежав від генералкомісара та його оцінок щодо поведінки кожного члена правління, діяльність всіх релігійних товариств, громад повинна обмежуватися тільки релігійними завданнями. У випадках, коли діяльність релігійних товариств відбувалася з порушеннями "цих приписів", генералкомісар мав право накладати грошову кару, або заборонити релігійну організацію як таку, яка "загрожує публічному порядку і безпеці"⁷. Спеціальний церковний відділ, який діяв при Головному управлінні імперської безпеки (СД), контролював та спостерігав за діяльністю релігійних конфесій, вивчав настрої духовенства та віруючих. З початком війни проти СРСР цей відділ видав циркуляр "Про розуміння церковних питань в зайнятих областях Радянського Союзу", який визначив головні напрямки релігійної політики: підтримувати релігійний рух як ворожий більшовизму, сприяти його роздробленню на менші течії, робити все, щоб не допустити консолідації релігійних конфесій та використовувати їх для допомоги німецькій адміністрації. З метою проведення заходів по встановленню віротерпимості, 31 жовтня 1941 р. було видано директиву Головного управління імперської безпеки від імені рейхскомісаріатів "Україна" та "Остланд". Центральна ідея директиви — створення нового класу проповідників, який буде цілком вільний від впливу єврейської релігії, а також закриття всіх церков, що знаходилися під впливом єврейських догматів. Разом з цим, окупанти вдало використовували боротьбу між православними церквами України і робили все можливе, щоб зірвати їх об'єнання в одну церкву. Відомо, що Е. Кох зірвав архієрейську конференцію по об'єднанню, яку

планувалося провести у грудні 1942 р. у Харкові. Він також підписав 1 жовтня 1942 р. наказ, за яким необхідно було розділити Автономну і Автокефальну Церкви на декілька незалежних груп на чолі з єпископами. Об'єднана православна церква була небезпечна для окупантів, які побоювалися, щоб духовенство не спрямувало свою паству на боротьбу за створення національної держави, що не входило у плани нацистів. За думкою В. Гордієнка, існування автономної церкви в Україні необхідно було для окупантів як противага автокефальній, яку підтримувало оунівське підпілля і більша частина віруючих⁸. Одночасно активна політична позиція Української греко-католицької та Української автокефальної церков, які сподівалися на те, що за допомогою німців вдасться створити національну українську державу, викликала незадоволення у окупантів. З часом, запідозрені у зв'язках з УПА, священники-уніати і автокефалісти зазнали репресій. Після того, як православний автокефальний рух почав все більше виявляти риси "самодостатності, некерованості, сприяння розвитку українського політичного сепаратизму", гітлерівці переорієнтували свою прихильність на автономістів, верхівка якої вже продемонструвала лояльність до "нової" влади, керованість, дистанціювання від самостійницького руху, а також переважно негативне ставлення до проблеми об'єднання церков¹⁰.

Сподівання на допомогу німців, змусили вищих сановників УГКЦ і УАПЦ підтримувати акції гітлерівської окупаційної влади по збору з населення теплого одягу та взуття для вермахту, здачу продовольства та худоби, виїзд молоді на роботу до рейху тощо. Духовенство закликало населення до покори, проводило молебні на могилах німецьких військовослужбовців і в день народження Гітлера¹¹. У свою чергу, змушена співпрацювати з окупантами, частина священників не могла не переживати морально-психологічну кризу. Двоїстість у сприйнятті гітлерівської окупаційної політики в Україні робила життя духовенства нестерпним. Прикладом може бути діяльність харківського митрополита Феофіла Булдовського, який під тиском гітлерівців, змушений був підписувати документи, з якими він не завжди погоджувався. До того ж він повинен був звітувати через своїх представників про настрій пастви, поведінку священників харківському гестапо. Отже, з одного боку, Німеччина виступала силою, яка здатна була протистояти, за думкою духовенства, атеїстичному більшовизму. А з іншого — геноцид, антиукраїнська політика, терор, масове пограбування населення, викликали обурення окупантами¹². Двоїстість у сприйнятті гітлерівської політики в Україні не обминула й митрополита УГКЦ А. Шептицького, який завжди займав послідовну і толерантну позицію до будь-якої влади. Він підтримував ідею лідерів самостійницько-

го руху по створенню української держави та її армії за допомогою Німеччини, а тому не став в опозицію до нацистського режиму і утримував духовенство та віруючих від конфронтації з "ноюю" владою, щоб не спровокувати репресії з боку гітлерівців¹³. Ось чому він контактував з генерал-губернатором Г. Франком, О. Вехтером — губернатором дистрикту "Галичина", шефом абверу Канарісом. Звідки його звернення до пастви 1 липня 1941 р., оголошеного в храмі Святого Юри у Львові, в якому А. Шептицький вітав "переможну німецьку армію... як визволительку від ворога" і наголошував, що "встановленій владі належно підкоряємося"¹⁴. Митрополит А. Шептицький користувався великим авторитетом серед віруючих, що визнавали також гітлерівці. Про це йшлося також у донесенні до Берліну від 19 вересня 1943 р., яке підготував референт геббельсівського міністерства пропаганди Розенфельд на основі доповіді агента гітлерівської служби безпеки доктора Фредеріка: митрополит А. Шептицький вважався "єдиним великим діячем, справді готовим застосовувати свою владу на службу Німеччині. Він уже приніс нам у минулому і принесе ще в майбутньому велику користь"¹⁵. З іншого боку, митрополит відкрито виступив противником холокосту. У листі до папи Пія XII, А. Шептицький охарактеризував злочинну природу "нового порядку". У своїх зверненнях до духовенства і віруючих, митрополит засудив будь-які вбивства, насильства, терор. Відомо, що у 1942 р. він звернувся з листом-протестом до Гімmlера. Від розправи гітлерівців митрополита врятувало тільки заступництво генерал-губернатора Г. Франка та великий авторитет серед духовенства та віруючих¹⁶.

Лояльну позицію до гітлерівського "нового порядку" зайняв єпископ Переяславський і вікарій Київський Мстислав, який співпрацював з окупантами. Його лист від 15 листопада 1942 р. до отамана Т. Бульби-Боровця та відповідь отамана єпископу Мстиславу від 26 листопада 1942 р., надруковані у книзі вітчизняного історика В. Дзюбака, висвітлюють толерантне ставлення Мстислава до Німеччини, вермахту, гітлерівської окупаційної адміністрації. Єпископ, скоріше за все, під тиском німців, намагався заручитися підтримкою отамана і повернути його та "Поліську Січ" до співпраці з окупантами. За його словами, "для багатьох" позиція Т. Бульби-Боровця не зрозуміла і дехто вважає, що його повстанський загін воює проти німців, інші "не розрізняють Вас від більшовицько-жидівських повстанських загонів", і те, і друге несе для бульбівців і отамана "абсолютно незаслужено моральну й матеріальну кривду". Єпископ Мстислав з великою турботою намагався доказати отаману про неспроможність українських радикальних націоналістичних груп, які, за його думкою, "абсолютно фальшиво розуміють все те, що діється

« світі, а в Європі зокрема», "забули" про те, що Україна звільнилася завдяки Німеччині, "сини якої рясною кров'ю своєю скропили наші землі, звільняючи наш народ", що здійснення українських національних ідеалів можливо "тільки в новій Європі, до будови якої Провідення покликане Німеччину". На закінченні свого листа до отамана, він закликав Т. Бульбу-Боровця до активної "всєбічної" допомоги Німеччині в її боротьбі і "за нашу майбутність". Єпископ "зізнався", що "де тільки міг, переконував німецькі чинники про Вашу чесність та старався очистити Вас від різних наклепів і приписування Вам речей, в яких Ви, правдоподібно, не звинили". Відповідь Т. Бульби-Боровця від 26 листопада 1942 р. до єпископа Мстислава коротка та конкретна: отаман відверто акцентував увагу на тому, що їх "дороги різні не від сьогодні, Ви співпрацюєте з кожною чужою владою в Україні, а я її поборюю. Я розумію угодову політику та позитивну працю, але не визнаю самооплювуючого лакейства". За оцінками отамана, реальна політика єпископа Мстислава з українським національним рухом не має нічого спільного і його турбота також зайва, тому що за свою поведінку тільки сам Т. Бульба-Боровець буде відповідати перед Батьківщиною¹⁷. Отже, листування між співпрацюючим з окупантами єпископом Мстиславом і отаманом Т. Бульбою-Боровцем, який з тактичних міркувань на початковому етапі дійсно теж співпрацював з німцями, а потім свідомо обрав шлях одночасної боротьби проти гітлерівців, і проти радянських партизанів, переконливо свідчить, яку морально-психологічну кризу переживали лідери українського самостійницького руху, за діяльністю та рішенням яких пильно спостерігали та оцінювали їх тактику не тільки гітлерівці, але й місцеве населення, радянські партизани і підпільники, Червона армія. За час війни в умовах жорстокого окупаційного режиму, на перетині боротьби різних політичних сил лідерам українського самостійницького руху, як і духовенству так і більшій частині населення окупованої України, не вдалося одразу, а декому й зовсім, обрати єдиний вірний шлях боротьби з ворогом.

Вимушена або свідомо співпраця більшої частини вищих сановників українських церков призвела до того, що з 15 єпископів УАПЦ — 14 відійшли з німцями. А з 14 єпископів УПЦ тільки 6 залишилися з паствою, після закінчення війни тільки один одразу повернувся з Німеччини¹⁸. Гітлерівський вдало використаний морально-психологічний фактор — підтримка та лояльне ставлення з початку війни до релігії, в цілому, і до духовенства та віруючих, зокрема, виділення хлібних та продуктових карток і т. д., приніс окупантам очікуваний результат: більша частина священників та віруючих деякий час співпрацювала з німцями. Лояльне ставлення духовенства до "нової" влади призвело до

того, що окупанти дозволили єпархіальним радам відкривати богословські курси для підготовки кандидатів у священики, друкувати українською мовою релігійну літературу¹⁹. У деяких місцевостях гебітскомісаріати, як це було на території Криничанської райуправи генерального округу "Дніпропетровськ", з грудня 1942 р. дозволили проводити богослужіння серед робочого тижня в такі свята: "Різдво, пасха та Трійця"²⁰. За спогадами Ф. Пігідо-Правобережного, віруючі з великим піднесенням вітали відновлення церкви і збирали образи та церковне обладнання, яке переховувалося за радянського часу майже двадцять років по різних місцях, запрошували до церков священиків, яким пощастило уникнути фізичного знищення у 30-ті роки²¹. Радянська агентура, яка діяла на території окупованого Харкова з 24 грудня 1942 р. до 21 травня 1943 р., доповідала про те, що жодна з функціонуючих церков, з боку гітлерівської окупаційної влади, нікими податками не обкладалася²². Отже, "релігійний ренесанс" призвів до збільшення церков та священиків. Кількість церков до 1943 р. досягла 50% довоєнного рівня, кількість священиків — 70%. На цей час автономна церква мала вже 500 церков і 600 священиків, автокефальна — 298 церков і 434 священиків. Під юрисдикцією автономної церкви знаходилося більше, ніж 49 монастирів, з них 9 — відкритих з дозволу гітлерівської влади²³. Більшість населення окупованої України підтримувало автономістів — близько 55%, автокефалістів — трошки більше 30%. Нововведення автокефалістів: заміна церковнослов'янської мови українською, світський одяг, посвячення у єпископи жонатих священиків і т. ін. не викликали довіру у віруючих. Дані, наведені московським істориком О. Васильєвой, підтверджуються іншими дослідженнями: так, за результатами дослідження німецького історика Ф. Гейера, 80% віруючих тільки на території Полтавської єпархії було в автономістів і лише 20% — в автокефалістів. За даними Д. Поспеловського, у Дніпропетровській єпархії на 318 автономних приходів припадало тільки 10 автокефальних і т. ін.²⁴ На території окупованої гітлерівцями України, за ствердженням М. Семіряги, діяли 5633 громади руської православної церкви, близько 500 греко-католицької, 652 — римсько-католицької церков. Загальна чисельність священиків становила близько 27 тис.²⁵ У м. Києві за окупаційний час функціонувало 14 автономних, 3 автокефальних церков, 6 чоловічих і 3 жіночих монастирів, у яких на 12 листопада 1943 р. перебувало 65 ченців і 450 черниць. Єпископи церков Пантелеймон і Никанор, за інформацією наркома держбезпеки УРСР С. Савченка, під час визволення Києва від гітлерівських окупантів втекли разом з німцями²⁶.

Частина священиків свідомо, а не тільки під тиском обставин, стала співпрацювати з гестапо. Після визволення України від гітлері-

ців, всіх священників, незалежно від того, кого вони підтримували — окупантів чи самостійників, однаково карали як колаборантів. Так, священники-автокефалісти сіл Мотижин і Фасова Макарівського району Київської області І. Радик і М. Осипов, які були членами ОУН, виступали перед своєю паствою з проповідями антирадянського характеру. Священик М. Осипов видав поліції 15 радянських активістів села Фасова. За завданням гітлерівських органів, духовенство проводило гучні провокаційно-антирадянські кампанії. Відомо, що священники Коваленко і Маняка, виконуючи наказ завідуючого відділом культів Київського гебітскомісаріату німця Гохвельда, провели богослужіння у пам'ять розстріляних і замордованих енкаведістами людей у м. Вінниці. Водночас, ці священники закликали населення допомагати вермахту у боротьбі проти Червоної армії²⁷. Так само, в селі Петропавлівська Борщагівка Київського району священник-автокефаліст М. Мироненко відкрито виступав з проповідями, у яких називав німців "визволителями" українського народу і закликав паству допомагати Німеччині і вермахту. Слухняно виконуючи розпорядження окупаційних каральних органів, священник Мироненко видавав поліції радянських активістів і членів ВКП(б)²⁸. На Волині священник села Томіліно Рожищінського району І. Лихнякевич видавав антирадянські листівки, а за наказом гітлерівців — радянський актив, комуністів, партизанів. Взагалі, священники вивчали настрої населення щодо українських самостійників, радянської влади, німців і про це інформували окупантів²⁹. Криворізька окупаційна газета "Дзвін" від 3 лютого 1942 р. надрукувала звернення священника Бранька — голови Церковного Комітету Криворіжжя до прихожан допомагати "визволителям" у боротьбі проти більшовиків³⁰.

У м. Харкові німецький генерал Баум і доктор Вагнер запропонували митрополиту Феофілу організувати і очолити канонічне православне управління. Після організації єпархіального управління, окупаційна влада поставила під пильний контроль гестапо все церковне керівництво. Під тиском обставин, митрополит Феофіл запропонував гітлерівцям священника Кривомаза у якості офіційного представника гестапо при церкві³¹. Відомо, що завідуючий релігійним відділом при міській управі Харкова був Лсбединський, який разом з консультантом з релігійних питань Потієнком належали до самостійників і промовляли курс на автокефалію³². За повідомленням радянських агентів, більша частина 'священників-автокефалістів знаходилася під впливом гітлерівської пропаганди і вважала, що панування німців встановлено надовго і це стало головною причиною їх співпраці з окупантами. За окупаційний час німці дозволили відкрити у м. Харкові 18 церков. До січня 1943 р. митрополиту Феофілу підпорядковувалися 400 ав-

токефальних православних церков на території Харківської, Ворошиловградської, Сталінської, Полтавської і частково Воронежської та Курської областей³³. Сам митрополит Феофіл, як відомо, настільки хвалив "визволителів", що інакше як лакеєм його не можливо було назвати. Це підтверджується також його зверненням "До віруючих землі української", тостами та здравницями на честь Гітлера, подякою окупантам на святкуванні 14 січня 1943 р. його 20-річного ювілею з дня возведення до сану єпископа. Представник гестапо при церкві Кривомаз під час свого виступу на ювілеї у митрополита заявив, що він, взагалі, за автокефальну церкву з центром у Берліні. На початку 1943 р. відбулася нарада всього духовенства м. Харкова, на якому, за вимогою гестапо, обговорювалося тільки одне питання: висловлення свого відношення до виступів митрополита Сергія "про злочини німців" проти церкви. Відомо, що священники підписали документ, який складався з семи пунктів, в яких категорично засуджувалися всілякі спроби посіяти нелояльне відношення священників і віруючих до "визволителів України і церкви", а "духовенство та віруючі української православної автокефальної церкви підтримували і будуть всіляко підтримувати армію великого німецького народу і німецьку владу у їх боротьбі за остаточне знищення більшовизму"³⁴. У такому самому дусі на території рейхскомісаріату "Україна" та зоні військової адміністрації було поширено послання митрополита-адміністратора Української Православної Церкви Полікарпа до всього духовенства і віруючих, в якому він говорив, що обов'язком кожного повинно стати "не пасивне заховання, не ширення... анархії в суспільному і господарському житті, а повна активна допомога на всіх ділянках німецькій владі ...для самозбереження народу і для кращого майбутнього нас, як нації та цілого цивілізованого людства"³⁵.

З приходом окупантів до м. Харкова, ініціатива по створенню молитовних будинків відбулася і з боку місцевого сектантського активу — пресвітерів та кадрових проповідників. Актив баптистів та євангельських християн звернулися до релігійного відділу при міській управі з проханням відкрити молитовні будинки. Дозвіл на це сектанти отримали одразу, ніяких складнощів і непорозумінь з боку окупаційної влади також не виникло і під час організації молитовних будинків. Відомо, що секту євангелістів м. Харкова очолив пресвітер Морозов, а баптистів — пресвітер Каплієнко. За інформацією радянської агентури, на зібрання баптистів сходилося близько 600 осіб, а євангелістів — близько 300 осіб. Але, профашистських виступів серед сектантів не спостерігалось, крім висловлювань: "Ми зараз маємо можливість відкрито проповідувати і т. п." На зібрання сектантів ходили й німецькі офіцери, які також виступали і вітали "своїх

братів", визволених німецькою армією. Проповіді з німецької мови перекладала місцева німкеня — "фольксдойче". На зібранні баптистів німецький офіцер сказав через перекладача пресвітеру Каплієнку, щоб вони зараз активно використовували час для проповідей, бо інакше дуже швидко для цього вже не буде можливостей, але, причини не пояснив: "Не можу сказати, так як стіни мають вуха." Питання про військову службу окупаційна влада залишила вирішувати самим членам сект згідно "совісті кожного". Біблії і євангеліє на українській мові постійно розповсюджувалися серед віруючих-сектантів, але, проповіді читалися все рівно російською, хоча релігійний відділ при міській управі пропонував не робити цього. Коли окупанти почали спішно готуватися до відступу, серед активу баптистів та євангелістів майже не знайшлося бажаючих тікати разом з гітлерівцями. З німцями намагався втекти тільки пресвітер-євангеліст Тарасюк, який був жонатий на німкені, але, далі Харківщини їм не вдалося відступити³⁶. Готувався до втечі представник гестапо при церкві — священник Кривомаз, але, він так і не дочекався посадкових талонів на потяг. Його було заарештовано вже 24 березня 1943 р. радянськими спецорганами³⁷.

Отже, релігійна ситуація, що склалася в Україні за умов тимчасової гітлерівської окупації, характеризувалася як складна та суперечлива і ускладнювалася гострою боротьбою різних політичних сил, які, так чи інакше, втягували духовенство у цю війну. Духовенство України, у свою чергу, зайняло активну громадянську позицію і з самого початку окупації помилково сподівалося на допомогу німців у об'єднанні православної церкви України і створенні національної держави. За таких умов, діяльність духовенства не могла не уникнути співпраці з окупантами. До того ж, самі гітлерівці ще до початку війни розраховували на допомогу духовенства та віруючих СРСР як своїх потенційних союзників. Лояльність окупаційної влади до церков та віруючих України дала для німців позитивні результати: більша частина верхівки духовенства, віруючого населення проявила толерантність та керованість і стала співпрацювати з " новою " владою. Гітлерівці тонко і замасковано використовували протиріччя між церквами, віруючими різних конфесій у своїх інтересах. Загравання та лавірування з духовенством, яке відбувалося одночасно під пильним контролем гестапо за їх діяльністю, також спричинило до появи колаборації. Сподівання гітлерівців на те, що переважна більшість духовенства не підтримує український самостійницький рух і буде негативно ставитися до процесу об'єднання православних церков, не виправдалися. Репресивні акції гестапо проти політизованої частини українського духовенства призвели тільки до підриву віри в надійну

допомогу "визволителів" і це визнали самі окупанти. Частина духовенства, яка вимушено співпрацювала з окупантами і сподівалася, що зможе тим самим пом'якшити жорстокий окупаційний режим, переживала морально-психологічну кризу, яка була спровокована двоїстістю у сприйнятті гітлерівської окупаційної політики в Україні. Тільки незначна частина священників, яка свідомо співпрацювала з гестапо, поліцією, окупаційною владою, вірила в те, що панування німців і встановлення "нових порядків" надовго і тому допомагала гестапо та поліції у арештах радянських активістів, учасників самостійницького руху, комуністів та партизанів, чим затаврувала себе як колаборанти.

Примітки:

1. Лисенко О. Є., Зальмон В. Й. Релігійна ситуація в роки німецької окупації України // *Сторінки воєнної історії України: Збірник наукових праць*. — Вип. 2. — К.: НАН України Інститут історії України, 1998. — С. 32.
2. Васильєва О. Ю. Православие на оккупированной территории Украины // *Сторінки воєнної історії України. Збірник наукових статей: Вип. 7. — Ч. I.* — К.: НАН України Інститут історії України, 2003. — С. 290.
3. Лисенко О. Є. Церковне життя в Україні. 1943–1946. — К.: НАН України Інститут історії України, 1998. — С. 12.
4. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — Париж- Нью-Йорк — Львів, 1993. — С. 562.
5. Державний архів Дніпропетровської області (далі: ДАДО). Ф. Р. — 2311. — Оп. 2. — Спр. 8. — Арк. 29.
6. Лисенко О. Є. Церковне життя В Україні. 1943–1946. — С. 13.
7. Гордієнко В. В. Німецько-фашистський окупаційний режим і православні конфесії в Україні // *Український історичний журнал*. — 1998. — № 3. — С. 115.
8. Васильєва О. Ю. Православие на оккупированной территории Украины. — С. 291–295.
9. Гордієнко В. В. Німецько-фашистський окупаційний режим і православні конфесії. — С. 117.
10. Стоколос Н. Г. Конфесійна політика окупаційної адміністрації рейхскомісаріату "Україна" в 1941–1942 рр. // *Український історичний журнал*. — 2004. — № 3. — С. 108.
11. Лисенко О. Є. Християнство в умовах Другої світової війни (історіософська ретроспектива) // *Друга світова війна і Україна. Матеріали наукової конференції (27–28 квітня 1996 р.)*. — К.: НАН України Інститут історії України, 1996. — С. 189; Олійник Ю. В. Православні конфесії Генеральної округи Волинь-Поділля: дилема розвитку та спроба об'єднання // *Поділля у контексті української історії* / Ред. кол.: Лойко О. Г. (відповід. ред-р), Григорчук П. С., Давидюк А. Т. та ін. — Вінниця: Вінницький державний педагогічний університет, 2001. — С. 273.

12. Лисенко О. Є. Церковне життя в Україні. 1943–1946. — С. 189.
13. Лисенко О. Є. Релігійне питання у теорії та практиці українського націоналізму в першій половині ХХ ст. // Український історичний журнал. — 2000. — № 6. — С. 44.
14. Історія застерігає: Трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників та їхніх пособників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни / Кер. кол. упоряд. В. М. Немятий. — К.: Видавництво політичної літератури України, 1986. — С. 225.
15. Там само. — С. 244.
16. Лисенко О. Є., Зальмон В. Й. Релігійна ситуація в роки німецької окупації України. — С. 39–40; Лисенко О. Є. До питання про становище церкви в Україні у період другої світової війни // Український історичний журнал. — 1995. — № 3. — С. 78.
17. В. Дзюбак. Тарас Бульба-Боровець і його військові підрозділи в українському русі опору (1941–1944) — К.: НАН України Інститут історії України, 2002. — С. 224–231.
18. Лисенко О. Є. Церковне життя в Україні. 1943–1946. — С. 16.
19. ДАДО. — Ф. Р. — 2278. — Оп. 1. — Спр. 1023. — Арк. 51, 438, 448; Спр. 1059. — Арк. 10; Лисенко О. Є. Церковне життя в Україні. 1943–1946. — С. 36.
20. ДАДО. — Ф. Р. — 2311. — Оп. 2. — Спр. 8. — Арк. 27.
21. Пізідо-Правобережний Ф. "Велика Вітчизняна війна" [Спогади та роздуми очевидця]. — К.: Смолоскип, 2002. — С. 112–113.
22. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі: ЦДАГОУ). — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 90. — Арк. 33.
23. Васильєва О. Ю. Православие на оккупированной территории Украины. — С. 296.
24. Лисенко О. Є. Церковне життя в Україні 1943–1946. — С. 15–16.
25. Семиряга М. И. Коллаборационизм. Природа, типология и проявления в годы Второй мировой войны. — М.: "Российская политическая энциклопедия" (РОССПЭН), 2000. — С. 717.
26. Київ у дні нацистської навали. За документами радянських спецслужб. До 60-річчя визволення України від гітлерівських загарбників. Науково-документальне видання. — Київ, Львів: НАН України Інститут історії України, 2003. — С. 396.
27. Київ у дні нацистської навали. — С. 465–466; Лисенко О. Є. Церковне життя в Україні. 1943–1946. — С. 364.
28. Київ у дні нацистської навали. — С. 463–464.
29. ЦДАГОУ — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 932. — Арк. 19–22.
30. ДАДО. — Ф. Р. — 2480. — Оп. 2. — Спр. 35. — Арк. 57.
31. ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 90. — Арк. 14, 16–17.
32. Там само. — Арк. 10.
33. Там само. — Арк. 25–26.
34. Там само. — Арк. 28–31.
35. Там само. — Арк. 35–40.
36. Там само. — Арк. 3–4, 7–8.
37. Там само. — Арк. 34.

ПРИЧИНИ ГОЛОДУ — ТРЕТЬОГО РАДЯНСЬКОГО ГОЛОДОМОРУ 1946–1947 РОКІВ

Сільське господарство вийшло з війни в плачевному стані і потребувало не просто величезної допомоги, а й зовсім інших підходів до нього з боку держави.

Це добре розуміли всі, цього не міг не знати уряд. Зосереджуючи увагу на вивозі трофейної техніки, обладнання і спеціалістів, радянське керівництво заодно намагалось підсобити сільському господарству. Однією з таких спроб можна вважати перегін і продаж колгоспам і радгоспам худоби з Німеччини, Польщі, Румунії.

Відбудова зруйнованого війною сільського господарства, почалася з перших днів визволення України від німецько-фашистських загарбників. Незважаючи на величезні труднощі, у найкоротші строки наполегливою працею колгоспників були відновлені зруйновані села, підняті з руїн колгоспи і радгоспи.

Вже на кінець 1944 року практично відновились діяльність усіх українських колгоспів, на 65% порівняно з довоєнним періодом були відновлені посівні площі¹. Хлібороби в 1944 р. з кожного гектара зібрали по 10,8 ц зерна. Це дало змогу виконати державний план хлібозаготівель на 100, 3%, а план здачі хліба у фонд червоної армії — на 171, 1%². У 1945 році колгоспи України мали розширити площі оброблюваних земель більш як на 1 мільйон гектарів³. Але виконання даного плану не було забезпечено відповідним зростанням матеріальних ресурсів, перш за все трудових і тяглових.

Надзвичайно напруженим залишалось становище з трудовими ресурсами в селах України. Багато працездатних колгоспників залучалося до відбудови промисловості, так як селянство було одним з основних джерел поновлення швидко зростаючого робітничого класу. Основну силу в колгоспах становили жінки. В 1945 році вони виробили 72,2% всіх трудоднів⁴. Тому виконання плану по розширенню посівних площ можливо було тільки шляхом підвищення напруженості праці. Навантаження на трактори і живе тягло втричі перевищувало передвоєнний рівень⁵.

У 1945 році замість коней на польових роботах широко використовували колгоспні та особисті корови, хоча продуктивність праці при цьому падала на 25–40%. У Цюрупинському районі Херсонщини таким чином було виконано 62% усіх польових робіт⁶.

В Савранському районі Одещини на одну корову в переведенні на умовну оранку припадало 15 гектарів⁷. Боронували землю часто лопати, впрягаючись у борони по кілька осіб, скопуючи землю вручну лопатами, вручну й засівали.

Але навіть максимальне використання наявного тракторного парку та корів не могло компенсувати нестачі тягла. Тому колгоспники повинні були готувати ґрунт під посіви вручну. Часто колгоспники самі впрягалися замість худоби в упряж, копали землю лопатами, на плечах чи на візках доставляли насіння на поле. Більша частина врожаю збиралася вручну. В доповідній записці Держплану України, показувалося, що "гостра нестача тяглових засобів і робочої сили в колгоспах і радгоспах УРСР, навіть при неповному освоєнні орних земель, не дозволяли своєчасно і високоякісно підняти і обробити чисті пари, провести лушення стерні, підняти зяб, провести посів ґрунх культур у найкращі строки, а також належним чином доглянути посіви"⁸.

Якщо в 1945 році посівні плани колгоспів досягли довоєнних, то валовий збір зернових лише 46,9%⁹.

Величезні фізичні навантаження негативно вплинули на стан тяглової худоби. У Миколаївській, Кіровоградській, Херсонській областях налічувалося від 33 до 16 тисяч голів виснаженої худоби¹⁰. Спостерігався їх масовий падіж. Близько 24% поголів'я загинуло на Одещині, в цілому по Україні воно скоротилося в 1945 році майже на 144 тисячі голів, що становило 16,1% їх загальної кількості¹¹.

Не обґрунтовані економічно плани, спрямовані насамперед на найшвидше відновлення довоєнних площ оброблюваних земель, були однією з основних причин низького рівня агротехніки. З серйозними порушеннями агротехніки проводилася сівба озимих. Добрива під посіви майже не вносилися. Все це поряд з несприятливими погодними умовами в деяких районах республіки призвело до зниження врожайності зернових з 10,8 ц в 1944 році до 7 ц в 1945 році. Значно зменшився їх валовий збір, що зумовило невиконання республікою планів хлібозаготівель, хоча державі було здано більше як 56% вирощеного зерна. У багатьох колгоспах воно було вилучено майже все, включаючи фураж і посівні фонди, через що нічим було оплатити трудовні колгоспникам. У 1945 році в Україні визначили на грудодень в середньому по 400 грам зерна. Хоч і цього селяни повністю не одержали. Як наслідок у ряді районів УРСР, особливо на Півдні, почалися серйозні продовольчі ускладнення. У лютому 1946 року союзний уряд надав колгоспам південних областей України продовольчу позику в розмірі 16325 т. зерна, в тому числі для Херсонської області — 7500 т, Миколаївської — 3255 т. Однак вона

була недостатньою і не могла істотно вплинути на становище колгоспників, у яких перед цим повністю вилучили зерно¹².

Не кращим було становище і в тваринництві. На кінець 1945 р. поголів'я худоби досягло 43% довоєнного рівня, а посіви кормових культур лише 29%¹³. Врожайність зернових була значно нижчою чим до війни. Це призвело до зниження продуктивності худоби: на одну фуражну корову в середньому по республіці було надоемо 900 л. молока¹⁴. Не все гаразд було і з м'ясопоставками. В 1945 році господарства Одеської області здали державі лише 43 свині¹⁵. Щоб виконати план м'ясозаготівель, колгоспи були змушені здавати молодняк, виснажену худобу, корів. Великим був падіж худоби.

На кінець 1945 року в південному регіоні України, склалася вкрай несприятлива обстановка, що вимагала серйозного перегляду аграрної політики.

Це означало, що слід було відмовитись від подальшого форсованого розширення посівних площ без відповідного зростання матеріально-технічних ресурсів, перегляду заготівельної політики і передусім зменшення обсягів обов'язкових поставок, підвищення заготівельних цін, посилення матеріальної зацікавленості колгоспників, викорінення зрівнялівки в оплаті їх праці, збільшення асигнувань у сільське господарство, відмова від адміністративного втручання у справи колгоспів, перехід від екстенсивного до інтенсивного розвитку сільського господарства.

Замість передбачуваних для освоєння 80% довоєнних посівів зернових в 1946 р. фактично було засіяно 77,2%, чимало посівів озимих культур загинуло від сильних морозів. Крім того, відсутність посівного матеріалу не дала змоги організувати підсів чи пересів. Усе це призвело до того, що в колгоспах України в 1946 році загинуло майже 350 тис. гектарів посівів зернових. Особливо постраждали вони в Одеській, Ізмаїльській областях.

Але радянська держава проводила курс на розширення посівних площ, збільшення обсягів обов'язкових поставок села державі. Така політика неминуче вела до кризи. Ситуація вимагала зміни курсу: не збільшувати посівні площі без відповідного зростання матеріально-технічних ресурсів, перегляду заготівельної політики з метою зменшення обсягів обов'язкових поставок, сприяння розвитку сільського господарства економічними шляхами, посилюючи матеріальну зацікавленість колгоспників. Але тоталітарна держава не спромоглася на такі зміни, а почала діяти шляхом примусу, посилюючи командно-адміністративне втручання. Така політика не була випадковою. Влада все робила, щоб не скоротити, або не обмежити можливості викачування коштів з сільського господарства для відновлення інших галу-

цей економіки, особливо розвитку воєнно-промислового комплексу. Тому основною характерною рисою розвитку сільського господарства в повоєнні роки була жорстока централізація і регламентація всього життя колгоспного села. Усі партійні і радянські організації повинні були виконувати рішення липневого (1946) Пленуму ЦК КП(б)У про виконання плану хлібозаготівель — здачі 340 млн. пудів зерна державі, в той час, коли внаслідок страшної посухи і низької ефективності сільського господарства треба було б рятувати від голоду. Тоталітарна держава вимагала повного виконання планів, а затримка здачі хліба була оголошена "злочинною перед партією і державою".

Причини і соціально-демографічні наслідки післявоєнного голоду замовчувалися, а "продовольчі труднощі" пояснювалися тривалою та виснажливою війною. Дехто з дослідників і донині вважає війну та посуху 1946 року основною причиною голоду. Слід зазначити, що протягом війни, враховуючи руїну й масове бідування, сільське населення не гинуло від голоду.

Керівництво республіки не звернуло уваги на ці серйозні сигнали, що свідчили про не благополучність у сільському господарстві. Не припинялося й форсоване розширення оброблюваних площ. Уряд республіки, поступаючись тискові з центру, в постанові "Про державний план розвитку сільського господарства Української РСР" на 1946 рік планував для колгоспників збільшення посівних площ, підвищення врожайності зернових культур¹⁶. При цьому не очікувалося значного збільшення трудових і тяглових ресурсів. Заступник Голови Ради Міністрів УРСР В. Ф. Старченко, ставлячи перед колгоспниками республіки завдання на 1946 рік підкреслював: "Треба мати на увазі, що виконання цих завдань буде проходити при умові недостатньої кількості тягла в ряді колгоспів, а значного поновлення тракторного парку до початку весняних польових робіт не буде"¹⁷.

Хлібозаготівлі тривали. Їх здійснення за принципом і досвідом продрозкладки 30-х років означало смертний вирок для сотень тисяч людей. Уряд мав вибір: відмовитися від практики тотального вилучення хліба і зберегти карткову систему постачання населення продуктами харчування. Однак політичне керівництво на чолі з Й. Сталіним обрало інший шлях: механізм продрозкладки з використанням карально-репресивної системи визиску. Партійно-державна номенклатура, ховаючись за рішеннями уряду, чинила глум над людьми, зухвало і цинічно морила їх голодом.

Щоб виконати всі польові роботи в оптимальні агротехнічні строки республіці не вистачало більш як 30 тисяч умовних п'ятнадцятисильних тракторів¹⁸, що збільшувало навантаження на тягло в 1946 році: приводило до ще більшого використання корів. Це призводило

до розтягування строків сівби, низьким був процент висівання ярих культур по зяблевій оранці. Мали місце серйозні порушення агротехніки¹⁹.

Голод 1946–1947 років був скоєний у складних суспільно-політичних умовах після кривавої руйнівної війни, що прокотилася по всій території України. Комплекс причин, що обрушили на багатостраждальний народ України, змучений смертями рідних та близьких, розоренням, бідами й нестатками, ще один, уже третій радянський голод, був непростим.

Цілий ряд причин був викликаний наслідками війни, розрухою. Однією з причин було зменшення чисельності працюючих у сільському господарстві, кількості робочих рук. Багато чоловіків загинули на фронтах війни, а тих, які залишилися живими, надовго затримали в армії, затягуючи демобілізацію. Основною виробничою силою села були жінки, чисельність їх у сільському господарстві становила 80%²⁰.

Завдавши колосальних матеріальних збитків, війна значно скоротила посівні площі. В 1946 році вони становили 77,2% довоєнних²¹. На селі майже не залишилося сільськогосподарської техніки.

Навесні 1946 року значно загострилися продовольчі труднощі, в зв'язку з вкрай несприятливими метеорологічними умовами. Зима 1945–1946 років у більшості районів України видалася малосніжною, з частими відлигами, а квітень, травень і червень були найбільш посушливими за 50 попередніх років. Посуха 1946 року залежала не лише від розмірів і гостроти, але від сили опору землевласників стихійному лиху, культурі землеробства. На жаль, в перший повоєнний рік колгоспи і радгоспи не могли протиставити засухі такий комплекс мір, який би не допустив її згубного впливу. Ослаблені війною колгоспи при недостатку техніки, робочої сили не могли дотримувати самі необхідні вимоги агротехніки: строки посіву, якість насіннєвого матеріалу, якість обробки ґрунту і т. д. Це призвело до ослаблення й загибелі посівів озимих і ярих культур. У 120 районах Херсонської, Ворошиловоградської, Сумської, Одеської, Миколаївської, областей зимою повимерзли й навесні не зійшли зернові на 550 тисяч гектар, що становило 20% площі цих культур²². Замість того, щоб надати потерпілим районам реальну допомогу, керівництво республіки, виконуючи вказівки Москви, вже з весни 1946 року фактично розпочали битву "за врожай", спрямовану насамперед проти колгоспів і районних ланок управління. Зверху було визначено видову оцінку врожаю, на основі якої окремим господарствам і районам доводилися плани хлібозаготівель. Намагаючись дещо послабити їх тягар і зберегти в господарстві хоча б частину врожаю, голови кол-

госпів та деякі представники районних партійних і радянських органів робили спроби знизити видові оцінки врожайності²³. Проте в республіканських та союзних інстанціях ці дані всіляко коригувалися в напрямі їх максимального збільшення. У доповідній записці ЦСУ УРСР, підготовленій для ЦК КП(б)У і Ради Міністрів республіки повідомлялося, що "керівництво багатьох колгоспів, перебуваючи під впливом різко зниженого загального рівня врожайності, свої видові оцінки орієнтує не лише на амбарний збір, а й значно нижче. При цьому бажання знизити врожайність, перекрутити справжнє становище, проявляється не тільки з боку керівництва колгоспів, а й навіть окремих керівних районних працівників", які за допомогою різних засобів намагалися вплинути на людей, що займалися визначенням врожайності, й інколи "шляхом тиску на нових, недосвідчених районних та дільничних інспекторів ЦСУ добивалися виправлення цифр". Тому ЦСУ організувало повторну перевірку видової врожайності. До осіб, які намагалися знизити врожайність, застосовувалися адміністративні, а то й судові покарання.

Причиною голоду стали й вкрай несприятливі умови. Як показала осінь 1946 року врожайність виявилася значно нижчою навіть від тих оцінок, що їх подали голови колгоспів і представники районних органів, не кажучи вже про дані інспекторів ЦСУ. Літо 1946 року було надзвичайно посушливе. Протягом весняно-літнього сезону опадів на всій території республіки випало значно менше норми. Тільки в липні в ряді районів пройшли дощі, але висока температура повітря, що доходила до 31–36°, а в серпні навіть 36–39°, значно підвищила випаровуваність верхніх шарів ґрунту²⁴.

Такими були в основному об'єктивні причини, об'єктивні труднощі. Особливо тяжке становище склалося з хлібом. Однак керівні та державні постанови, преса підкреслювали "успішну відбудову сільського господарства, оснащеного передовою технікою".

Головними для тоталітарної системи був показ міфічних "успіхів", "перемог" соціалізму. Такий стан сільського господарства, голод, що вже панував в Україні, утаємничувалися.

Головними у виникненні і поширенні голоду були причини суб'єктивні і найголовніша з них — зверхнадмірні хлібозаготівлі, що здійснювалися на селі за вказівкою Москви і вождя "батька народів" Й. Сталіна з допомогою головного інструменту його політики й практики — ВКП(б) та одного з надійних її загонів КП(б)У. Ставлячи перед областями, районами, господарствами завищені, нездійсненні завдання держпоставок, плани часто-густо перевищували врожай. Якщо колгосп план виконував, на нього зразу ж накладався новий — зустрічний, додатковий. Методи діяльності уповноважених

були, як правило, репресивними. Репресіям перш за все підлягали голови колгоспів, якщо видавали людям на трудовні хоч трохи зерна, не дозволяли вивозити зерно насіннєвих фондів і т. п.

Для прискорення вилучення хліба головний організатор радянських голодоморів Й. Сталін направив на Україну свого найвірнішого соратника Л. Кагановича, який жорстокими адміністративними заходами здійснив насильницьку "викачку" хліба з голодуючого села. План хлібозаготівель 1947 року було виконано на 99,7%²⁵. Люди, виконавши план хлібозаготівель, залишалися без нічого, на голодну смерть. Вся партійна бюрократична машина була спрямована не на врятування людей від голоду, а навпаки, на "вичавлення" хліба з сільського населення. Забравши все в колгоспах, так звані "активісти" стали "прочісувати" села, робили обшуки у кожній хаті, грабуючи селян.

Після війни пройшла кампанія урізання присадибних господарств колгоспників, що лише й могли прогодувати селян. На селянські господарства наклали надмірні державні податки за землю, за кожну домашню тварину, за кожне фруктове дерево, вимагалася здача молока, м'яса, яєць та ін. Не маючи можливості сплатити надвисокі податки, селяни вирубували сади, різали худобу.

Однією з основних причин голоду було рабське становище українського селянина, повна зневага до нього можновладців як до людини-трудівника, перетвореного у "гвинтик". Життя й діяльність сільського трударя були повністю регламентовані: селяни не мали паспортів, не могли залишати сіл без дозволу, сільські трудівники за свою тяжку працю фактично не одержували платні. Як гірко говорили самі колгоспники, люди працювали за "палички", тобто за відмітку про вихід на роботу.

Причини голодомору крилися й у вивозі хліба з України країнам новостворюваного соцтабору, у відсутності потрібної голодуючим допомоги. Восени 1947 року контингент жителів села, які користувалися державною допомогою, було зменшено на 2,5 млн. чол.

Причини голоду крилися й у вивезенні хліба з України. Зерно відвантажувалося до великих міст СРСР та країн "народної демократії". 1946 року, наприклад, Україна повинна була відправити лише Ленінграду 195,9 тис. тон хліба й 33 тис. тон овочів. Ешелони із зерном з голодуючої України йшли за кордом з такими гаслами: "Німецькому народові від українського народу". У неврожайному 1946 році експорт зерна з СРСР становив 1,7 млн. тон. Ряду країн зерно передавалося безкоштовно²⁶.

В республіці склалося критичне становище. В липні 1946 року ряд областей, в тому числі з південного регіону, Миколаївська і Херсон-

ська звернулися з проханням зменшити планові завдання хлібозаготівель для господарств, що найбільше потерпіли від посухи, оскільки доведені до них плани майже дорівнювали валовим зборам зернових. Але ЦК КП(б)У і Рада Міністрів УРСР затвердили спущений зверху план, яким передбачалося здати державі 340 млн. пудів хліба.

Питання про збирання врожаю та хлібозаготівель розглянув липневий (1946) Пленум ЦК КП(б)У. Однак замість того, щоб глибоко і всебічно проаналізувати ситуацію, яка склалася в сільському господарстві республіки й розробити комплекс дійових заходів, спрямованих на послаблення наслідків посухи, його учасники піддали критиці лише окремі наслідки в організації та проведенні збиральних робіт. Головну ж увагу вони зосередили на хлібозаготівельній кампанії. В резолюції пленуму посуха згадується лише остільки, оскільки через неї "в окремих районах, колгоспах і радгоспах можуть бути тенденції до зниження врожаю і заниження планів хлібозаготівель"²⁷, з чим партійні і радянські органи були зобов'язані вести неспримиру боротьбу. Не рахуючись з умовами, що створилися, пленум зажадав безумовного виконання планів хлібозаготівель і оголосив це найважливішим завданням усіх партійних і радянських організацій. Саме на збирання зерна, а не на врятування селян вони повинні були мобілізувати всі сили і засоби. Більше того, пленум поставив перед усіма колгоспниками вимогу: не тільки повністю виконати плани хлібозаготівель, а й з перших партій зерна нового врожаю повернути державі борг по насіннєвій, продовольчій та фуражній позичках, заборонивши при цьому заміну одних культур іншими²⁸.

Сказалися не лише об'єктивні причини, а й все більша втрата колгоспниками господарського ставлення до землі, практично безплатна праця на колгоспних полях за пустий трудовень на протязі ряду років. Відчуженню селянина від землі сприяла адміністративно-командна система управління колгоспами, що встановилася з часів колективізації. В складних умовах перших повоєнних років, важливо було надати більшу самостійність колгоспам у веденні господарства, найбільш ефективному використанні їх обмежених можливостей. Проте методи командування, дрібної опіки по відношенню до колгоспів, що отримали особливо широкий розвиток в роки війни, не лише не ослабли, але й посилились. Партійні і радянські органи районів і областей вимагали обов'язкового виконання планів посіву в установлених розмірах, в строки, нерідко не враховуючи місцеві умови, можливості колгоспів. Все це також відобразилось на якості посівних робіт, на врожайності²⁹.

Під впливом поганих видів на врожай та через надзвичайно низьку оплату праці в колгоспах селяни, незважаючи на ризик втратити

присадибну ділянку і бути притягнутими до адміністративної чи навіть судової відповідальності, зосередили увагу перш за все на особистих підсобних господарствах. Це не могло не позначитися на стані трудової дисципліни в колгоспах. Газета "Социалистическое земледелие" писала з цього приводу, що розширивши свої присадибні ділянки понад норму, багато хто з колгоспників більшість свого часу стає проводити на посівах особистого користування, а колгоспну роботу занедбав³⁰.

Одним з найдраматичніших епізодів 1946 року стала хлібозаготівельна кампанія, що проводилася під гаслом "Боротьба за хліб — це боротьба за соціалізм".

Ще на її початку стало зрозуміло, що поставлений перед Україною план виконати неможливо. 5 вересня 1946 року відповідні органи підготували для уряду республіки довідку про становище з хлібом у колгоспах і радгоспах УРСР, де зазначалося, що господарствам для виконання планів хлібозаготівель і задоволенню найнеобхідніших внутрішніх потреб не вистачає близько 85 млн. пудів зерна. При цьому автори документу виходили з урожайності 4,5–4,6 ц з га, а фактично вона була значно нижчою³¹. Наприклад, в Одеській області вона становила 2,3 ц з га³², в Херсонській 3,2 ц з га³³. Однак для сільськогосподарства республіки, незважаючи на критичний його стан, не було зроблено жодних поступок. Колгоспам та їх членам заборонялося навіть здавати в рахунок хлібозаготівель замість зерна іншу сільськогосподарську продукцію.

Неврожай в південних областях, скорочення можливостей заготівель сільськогосподарської продукції вимагали змін в заготівельній політиці, створення умов, що підвищують зацікавленість колгоспів і колгоспників областей, не охоплених посухою, в збільшенні продажу своїх продуктів. Проте таких змін не відбулося. Принципи заготівельної політики, що склалися в довоєнні роки і в час війни, збереглися і в перший повоєнний рік. Залишився без змін податковий характер заготівель. Обов'язкові поставки сільгосппродукції вираховувались з гектару ріллі (зерно, картопля) або з гектару всіх сільськогосподарських угідь (продукція тваринництва). При цьому не враховувалось, що значні площі землі колгоспів через недостачу техніки, людей, не засіявалися, а з них нараховувались державні поставки. Норми поставок продукції, збільшені в роки війни залишались без змін і в 1946 році. Зберігались попередні, по суті символічні заготівельні ціни на сільськогосподарську продукцію, що далеко не відповідали собівартості її виробництва³⁴. І хоч М. С. Хрущов ще на початку вересня направив до А. І. Мікояна листа з проханням дозволити приймати від господарств, які не мають пшениці та жита, інші зернові куль-

тури³⁵ дозволу не було отримано. Під страхом кримінальної відповідальності колгоспам і колгоспникам аж до повного виконання планів обов'язкових поставок заборонялося торгувати хлібом на ринках.

Голод 1946–1947 років неправомірно уявляти як явище стихійне, належне цілком від погодних умов, хоча дані обставини, безперечно, мали місце. Визначальною причиною трагедії українського народу була перш за все соціальна політика центральних органів влади колишнього СРСР. Від таких оцінок нікуди не подітись, це треба уявляти цілком однозначно.

Соціальні проблеми завжди були є і будуть наріжним каменем оцінок відношення владоможних, всієї держави, до людської маси, її долей, проявів гуманізму, уваги, доброти чи безтурботності, фальши-ностей, словоблудства, жорстокості. Особливим фактом є кризові, антинародні явища в суспільстві, коли його неймовірно лихоманить відсутність належної зайнятості людей в праці, недолугостей в матеріальному становищі, потрясіння голоду. Примарно уявляти, що в організованому, керованому суспільстві з домінантою так званих планових основ господарювання, можуть незбагненно й неподоланно потрясати кризові явища, зокрема такі як голод 1946–1947 років.

В той же час, коли він був вже третім в першій половині XX століття є підстави стверджувати, що попередні два не стали для влади належними уроками, і потрібних висновків, зокрема людських, з пережитого, перестраждалого народом вона не зробила. Доречно відзначити, що всі голоди влади ніякою мірою не зачепили, не торкнулися владоможників. Біди, що переживало в своїх неймовірних тяготах суспільство, особливо населення села, виявилися для владоможців далекими, а людські болі до сердець владників так і не достукалися. Характер здійснюваний верхами акцій, рішень віддзеркалював безпосередню реакцію влади на жагучі болі народу, від яких походили й самі владоможники.

Цілком логічно звернутись до самих документів, що приймалися того часу у вищих ешелонах влади. В лютому 1947 року, коли голод був у розпалі і косив людські життя, відбувся пленум ЦК ВКП(б), що розглянув питання "Про заходи піднесення сільського господарства в післявоєнний період", відзначалась життєвість колгоспного ладу, патріотизм колгоспного селянства, в результаті праці якого як армія так і населення не відчули нестачі продовольства, було створено серйозні продовольчі резерви. Пленум поставив вимоги успішного виконання планів нової п'ятої п'ятирічки, якнайшвидшого загоєння ран нанесених війною, загальною глухою фразою було сказано про ліквідацію наслідків посухи 1946 року, вимагалось прискорення розвитку темпів сільського господарства. В рішенні пленуму говорилося про необхід-

ність "забезпечити таке його піднесення, що дозволило б у найкоротший строк створити достаток продовольства для нашого населення, сировини для легкої промисловості і нагромадження необхідних державних продовольчих і сировинних ресурсів"³⁶. Пленум не позначив акцентів на посуху в Україні, лютуючому в ній голоді, а вказав на необхідність розширення посівів ярих культур, зокрема ярої пшениці, підкреслюючи, що родючі чорноземні ґрунти використовувалися під посіви менш цінних культур, особливо ячменю. Жодним словом не було мовлено про тяжке голодоморне лихо в Україні, що охоплювало аж 12 областей. Нічого не говорилося про втрати українського, перш за все сільського населення від голоду, усунення тоталітарної держави від турбот про необхідність і можливість невідкладного поліпшення продовольчого забезпечення населення перш за все селищ, невеликих міст. Що ж до села, то воно було залишене на призволяще, тільки само на себе.

Документи пленуму є типовим прикладом неймовірної індиферентності вищих ешелонів влади до пекучих соціальних проблем українського села.

Говорячи про основні причини голоду 1946–1947 років в Україні, не можна не сказати і про такий факт. Незважаючи на голод і канібалізм в Україні правлячі кола Радянського Союзу вилучене силоміць зерно з українських господарств, заради своїх геополітичних інтересів, щедро відправляли в країни Варшавського договору — Румунію, Югославію, Угорщину, Польщу, Албанію, Болгарію і навіть Францію під виглядом інтернаціональної допомоги. Народи цих країн також бідували, але не знали того жаху й свавілля, що коїлося в українському селі. Уряд Чехословаччини запросив 550 тис тон зерна, але розчулений Сталін надав 600 тис тон³⁷.

Радянська держава в перші повоєнні роки мала достатньо хліба для харчування населення, однак заповнювала ними запасники резервного фонду у глухих містах Сибіру та Уралу. В 1946 році було заготовлено 17,5 млн. тон зерна, а зимою 1947 року держрезерв хліба становив 10 млн. тон³⁸. З кожним роком плани хлібозаготівель збільшували, особливо зростала питома вага вилучень зерна від валового збору. Технологія творення післявоєнного голоду нагадувала геноцид 1933 року. Проте якщо протягом 1932–1933 років селян свідомо і відверто винищували в колгоспних резерваціях, залучаючи війська НКВС та загороджувальні загони ДПУ, то післявоєнне пограбування було значно витонченішим. Держпозики 1946–1947 років, хоч і були обставлені патріотичними закликами, нагадували відверту експропріацію. Горезвісна податкова політика призвела до масового винищення фруктових садів, згортанню присадибного господарства,

а відтак поглиблювала тяжку економічну ситуацію. Грошова реформа кінця 1947 року завершила "викачку" мізерних грошових заощаджень у простих людей, бо партійно-державна номенклатура заздалегідь підготувалася: купувала матеріальні цінності, золото, клали в банк під проценти тощо. Населення передало державі кошти курсом 10 до 1, а держава поспіх скасувала карткову систему продовольчого забезпечення, піднявши ціни втричі. Така зухвала грабіжницька політика пришвидшила голод, збільшила лави жебраків, поглибила злочинність, особливо серед дітей і жінок.

Тоталітаризм, як антидемократична, антигуманна система суспільних відносин і політичної влади з її антидемократичними командно-адміністративними, силовими, бюрократично-централістськими методами управління, у повоєнні роки мала ряд особливостей, обумовлених всією сукупністю внутрішніх і міжнародних політичних, соціально-економічних чинників.

Особливо відчутно антинародні, антидемократичні тоталітаристські риси і методи віддзеркалювались у період голоду 1946–1947 років. Це — забезпечення подальшого зміцнення тогочасного устрою з допомогою деспотичної диктатури й однопартійності; всіляке возвеличення Й. Сталіна, його "непогрішимості і мудрості"; застосування репресій проти прогресивних сил і окремих громадян.

Проводились заходи щодо денационалізації українського народу, приниження його ролі в розгромі фашизму, прищеплювання нігілізму до рідної мови. Продовжувала функціонувати спотворена модель суверенітету України, жорстка ієрархічна субординація взаємовідносин центру та республік з необмеженими правами загальносоюзного центру і фактичним безправ'ям республік, в даному разі — України. Не меншої шкоди роботі стосовно подолання, або хоча б пом'якшення голоду та його наслідків, нанесла партійно-державна політика нехтування історичними традиціями, стонаціональною специфікою нашої республіки, особливо її західних областей і здійснювався атеїстичний вандалізм.

Причини післявоєнного голодомору полягали в самій сталінщині. Це голод, творцем якого, по суті, була система тоталітаризму. Голод давав змогу знищити кращих представників народу, допомагав тиранові тримати його в страху й покорі. Щонайменший вияв патріотизму в Україні розглядався як "буржуазний націоналізм".

Причини голоду крилися й у неоплатній праці колгоспників, знятті з пайкового постачання хлібом за картками великої частини міського й переважної більшості сільського населення.

Таким чином, під прикриттям посухи з допомогою організованого "соціалістичного змагання" по задачі хліба державі були проведені

грабіжницькі заготівлі хліба в колгоспах, радгоспах і одноособових господарствах селян. В результаті чого держава реалізувала свій антинародний план, а мільйони сільських сімей були приречені на голод. Головними призвідцями голоду стали Й. Сталін, Л. Каганович та ін. Цей голод, творцем якого, по суті, була сама система тоталітаризму, був штучним, це була майже точна калька пограбування села під час голодомору початку 30-х років, це була війна проти власного народу. Посуха 1946 року і тяжкі рани війни посилили продовольчі труднощі народу, але якби не антинародна аграрна, зокрема хлібозаготівельна політика комуністичної партії і радянського уряду, голоду вдалось би уникнути.

Примітки:

1. *История крестьянства СССР*. — М. — 1988. — Т. 4. — С. 102.
2. *Вопросы истории*. — 1959. — № 6. — С. 17.
3. *Колгоспник України*. — 1946. — 2 лютого.
4. *Вопросы истории*. — 1959. — № 6. — С. 19.
5. *Партстроительство*. — 1945. — № 1. — С. 19.
6. ДАХО. — Ф.-р-163. — Оп. 1. — Спр. 74. — С. 71.
7. ДАОО. — Ф.-р-163. — Оп. 1. — Спр. 34. — С. 52.
8. ЦДАГО України. — Ф. 337. — Оп. 21. — Спр. 149. — Арк. 37.
9. *Соціалістична перебудова і розвиток сільського господарства Української РСР*. — К. — 1968. — С. 54, 191.
10. ЦДАВО. — Ф. 2. — Оп. 7. — Спр. 3156. — Арк. 101.
11. ЦДАВО. — Ф. 2. — Оп. 7. — Спр. 3722. — Арк. 57.
12. ЦДАВО. — Ф. 2. — Оп. 7. — Спр. 3152. — Арк. 1.
13. *Каневський О. П. Відбудова і розвиток сільського господарства УРСР*. — К. — 1947. — С. 58.
14. ЦДАВО. — Ф. 2. — Оп. 7. — Спр. 3722. — Арк. 56.
15. *Колгоспник України*. — 1946. — 3 січня.
16. ЦДАВО. — Ф. 2. — Оп. 7. — Спр. 3722. — Арк. 150.
17. *Колгоспник України*. — 1946. — 2 лютого.
18. ЦДАВО. — Ф. 2. — Оп. 7. — Спр. 3786. — Арк. 36.
19. ЦДАВО. — Ф. 2. — Оп. 7. — Спр. 3156. — Арк. 116.
20. *Пам'яті жертв радянських голодоморів в Україні. Матеріали наукової конференції 26 вересня 1993 року — Чернівці*. — 1994. — С. 72.
21. *Там само*. — С. 73.
22. *Маковійчук І. М., Пилявець Ю. Г. Голод на Україні 1946–1947 рр. // УІДЖ*. — 1990. — № 8. — С. 18.
23. ЦДАВО. — Ф. 582. — Оп. 16. — Спр. 229. — Арк. 14–15.
24. ЦДАВО. — Ф. 582. — Оп. 17. — Спр. 229. — Арк. 32.
25. *Пам'ять радянських голодоморів*. — Чернівці. — С. 74.

26. Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки. Міжнародна наукова конференція, Київ, 9–10 вересня 1993 р. — К. — 1995. — С. 191.
27. Сільське господарство України. — 1946. — № 9. — С. 4.
28. Сільське господарство України. — 1946. — № 9. — С. 3–4.
29. История СССР. — 1991. — № 4. — С. 5.
30. Социалистическое земледелие. — 1946. — 12 июня.
31. ЦДАВО. — Ф. 2. — Оп. 7. — Спр. 3144. — Арк. 8.
32. История крестьянства. — Т. 4. — С. 100.
33. Соціалістична перебудова і розвиток сільського господарства. — С. 213.
34. Волков І. М. Трудовий подвиг радянського селянства в повоєнні роки. — М. — 1972.
35. ЦДАВО. — Ф. 2. — Оп. 7. — Спр. 3731. — Арк. 19.
36. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. — Изд. 8. — Т. 8. — М. — 1971. — С. 212.
37. Голод 1946–1947 років в Україні: причини і наслідки. — С. 15.
38. Там само. — С. 16.

Т. В. Чухліб

СУЧАСНЕ УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО: ІСТОРІЯ БОРОТЬБИ ЗА ВІДРОДЖЕННЯ (кінець 80-х років ХХ ст. — початок ХХІ століття)

І. Громадський рух за відродження українського козацтва

Починаючи з другої половини 80-х рр. ХХ ст. в Україні став поширюватися громадський рух за відновлення Українського козацтва, який продовжується й до цього часу. Він передбачає відродження козацтва як історичної спільноти, традиційного виразу способу життя, діяльності та поведінки українського народу. Зацікавлення своїм минулим та генетична пам'ять поряд з активізацією політичного життя покликали до виникнення таких організацій як Донецьке козацьке земляцтво (1984), яке у 1989 р. перетворилося на Донецький курінь Українського козацтва; спортивна школа козацького мистецтва "Бойовий гопак" у Львові (1985); Запорізьке козацьке товариство "Запорозька Січ" (1990), "Козацьке товариство Київщини" (1990) тощо. Влітку 1990 р. за ініціативою цих та інших організацій відбулося святкування 500-річчя від дня першої писемної згадки про Українське козацтво. Особливим розмахом відзначалися заходи на о.Хортиця в Запоріжжі, в яких взяли участь близько 800 тисяч осіб

з усіх регіонів України та представники діаспори. Це дало поштовх до створення багатьох регіональних організацій У.к. — Карпатська Січ (Львівщина), Поліська Січ (Житомирщина), Прикарпатська Січ (Івано-Франківщина), Кальміуська паланка (Донецчина), Буковинська Січ (Чернівеччина), Херсонський кіш, Волинська Січ, Закарпатська Січ та ін. Їхні члени активно підтримували демократичні процеси та створення незалежної Української держави. 14.10.1991 р. на Всеукраїнській установчій козацькій раді проголосили про утворення єдиної загальноукраїнської громадської організації "Українське козацтво", яка на той час об'єднала усі регіональні козацькі структури. З нагоди 10-річчя початку козацького руху 16.09.2000 р. у Києві відбувся З'їзд козаків-засновників У.к.

Проблеми становлення У.к. спочатку були пов'язані з розмитістю дійсних пріоритетів козацького відродження, руйнацією родових козацьких зв'язків та втратою традиційного середовища. До 1995 р. процеси відродження козацтва в Україні наштовхувалися на певний спротив окремих державних органів (провокації під час проведення козацької ради в Переяславі-Хмельницькому (1992), затримання козацької старшини під час вшанування пам'яті П. Сагайдачного у Києво-Могилянській академії (1994), заборона поховання за участю козаків Патріарха Володимира (Романюка) поблизу Свято-Софіївського собору (1995) тощо). Становлення козацьких структур викликало також невдоволення та протизаконні дії різних бандформувань (нерозкрите вбивство крайового отамана Львівщини Т. Скрипця, розстріл козаків у Херсоні, розбійні напади на багатьох козацьких старшин та ін.).

Незважаючи на це, протягом 1990–2004 р. українські козаки зробили великий вклад у справу реального втілення національної ідеї в українському суспільстві. Враховуючи історичне значення і заслуги У.к. у створенні української державності та суттєвий внесок у сучасний процес державотворення Президент України Л. Кучма видав ряд Указів, що безпосередньо стосуються козацького руху. Це Укази Президента України — "Про відродження історико-культурних та господарських традицій Українського козацтва" від 04.01.1995 р., "Про День Українського козацтва" від 07.08.1999 р., "Про Координаційну раду з питань розвитку Українського козацтва" від 06.10.1999 р., "Про Положення Про Координаційну раду з питань розвитку Українського козацтва" від 22.12. 1999 р., "Про Національну програму відродження та розвитку Українського козацтва на 2002–2005 роки" від 15.11.2001 р.

На сьогодні зареєстровано близько 10 Всеукраїнських громадських організацій У.к. та більш ніж 500 обласних, районних, міських і сільських козацьких організацій. Серед них: "Українське козацтво"

(рік заснування — 1991), "Козацьке Військо Запорозьке низове" (Спілка козаків України "Військо Запорозьке") (1994), "Товариство Нестора Махна "Гуляй-Поле"" (1998), "Азово-Чорноморське козацьке військо" (1999), "Спілка козацьких організацій України" (1999), "Козацтво України" (2001), "Козацьке Військо Запорозьке України" (2001), "Звичайна громада українських козаків" (2001), "Характерне козацтво" (2001), "Українське реєстрове козацтво" (2002), "Козацька територіальна оборона" (2002), "Міжнародний союз Козацтва" (2002), "Козацькі війська України" (2002), "Об'єднане козацтво України" (2003) та ін. На середину 2004 р. вони загалом нараховували близько 200 тисяч осіб.

Основними завданнями утвореної наприкінці 1999 р. Координаційної ради з питань розвитку У. к. (головою якої призначено гвардії генерал-лейтенанта І. Біласа) стало здійснення аналізу стану розвитку У. к. та координації взаємодії органів виконавчої влади і козацьких організацій, внесення Президентові України пропозицій щодо формування та реалізації державної політики у цій сфері. Координаційною радою було відпрацьовано і подано на затвердження Національну програму відродження та розвитку Українського козацтва на 2002–2005 рр. Метою Національної Програми, яка була схвалена Указом Президента України є подальший розвиток і утвердження У. к. як громадської сили, здатної зробити вагомий внесок у консолідацію суспільства. Вона має 10 розділів та 69 пунктів, які передбачають діяльність У. к. щодо військово-патріотичного виховання; створення, відродження, відновлення та охорони заповідних місць і об'єктів; освіти, виховання і культурно-просвітницьких заходів; науково-дослідної, пропагандистської та видавничої роботи; фізкультури, спорту і туризму; господарської, природоохоронної та міжнародної діяльності. Також за поданням Координаційної ради з питань розвитку У. к. при Президентові України Міністерство України 23.12.2003 р. затвердило Положення дитячо-юнацької військово-спортивної патріотичної гри "Сокіл" ("Джура") У. к., яка передбачає щотижневі військово-патріотичні заходи, військово-спортивні тренування, заняття за змістом Програми допризовної підготовки молоді; змагання, естафети, конкурси, вікторини, олімпіади, операції, десанти, походи до місць славно-го минулого і сьогодення У. к.

Зважаючи на реформування та скорочення ЗСУ великої ваги набуває місце та роль структур У. к. в системі оборони України. Масове поповнення лав У. к. скороченими та звільненими в запас військово-службовцями вимагає значного доповнення нормативно-правової бази існування козацтва в сучасній Україні. До причин гальмування новітнього козацького відродження треба зарахувати: відсутність Зако-

ну України "Про Українське козацтво"; штучне розростання козацьких структур; вплив на У.к. різноманітних політичних сил та ідеологій; певна залежність від окремих гілок влади та економічних еліт; різні конфесійна орієнтація членів козацьких організацій; особисті амбіції та протистояння окремих козацьких керівників; відсутність конкретної діяльності тощо.

Починаючи від 1990 р. в системі У.к. утворені та діють такі організації, товариства, колективи й установи:

Спортивно-культурницькі товариства: школи та секції національних видів бойових єдиноборств "Бойовий гопак" (центр — Львів), "Спас" (Запоріжжя), "Хрест" (Тернопіль), "Козацька вежа" (Донецьк), "Триглав" (Хмельницький), "Сварга" (Івано-Франківськ), "Козацький двобій" та "Собор" (Київ); кінні театри у Києві, Запоріжжі та Луганську; авіаційні, парашутні, морські та інші клуби; побудовано декілька діючих козацьких човнів-"чайок" тощо. У 2001 р. створено Всеукраїнську федерація козацького двобою та Міжнародну федерація Бойового гопака. З 1991 р. відбуваються кінні походи "Козацькими шляхами", з 1992 р. — зарубіжні походи козацької чайки "Свята Покрова" до берегів Франції та Англії, з 1996 р. у Києві щорічно проводиться Фестиваль турнір бойових мистецтв "Козацька слава", з 1997 р. у Запоріжжі проходить щорічний Фестиваль національних видів єдиноборств, а у Дніпропетровську — Всеукраїнський чемпіонат козацького морського багатоборства. Періодично відбувається регата пам'яті І. Сірка за маршрутом Київ — Запоріжжя — Босфор.

Наукові установи: Науково-дослідний інститут Козацтва при Інституті історії України НАНУ (з 1996 р.) та при Запорізькому державному університеті (з 2000 р.). Проведено наукові конференції "Козацькі джерела" в Одесі, "Сучасна козацька педагогіка" у Києві, "Проблеми розвитку Українського козацтва як державотворчої інституції" в Черкасах, "Козацька педагогіка в системі сучасної освіти" в Сумах та ін. Філії НДІ Козацтва діють у Донецьку, Запоріжжі, Нікополі та Одесі.

Освітні установи У.к.: Інститут Українського козацтва при Харківському державному педагогічному університеті ім. Г. Сковороди (з 2002 р.), Народний університет козацької культури при Донецькому художньому музеї (з 2002 р.), Український військово-козацький інститут при Міжрегіональній академії управління персоналом (з 2003 р.). Тут відбувається щорічний набір студентів за різними спеціальностями, зокрема, "менеджер козацького самоврядування", "консультант держадміністрацій з питань козацького та громадського самоврядування. Козацькі школи та ліцеї діють в багатьох регіонах України.

Молодіжні та дитячі регіональні організації: "Молода Січ" в Запоріжжі, Сумах та Новій Каховці, "Січ" (Київ), "Сокіл" (Тернопіль, Ні-

кополь), "Козацьке коло" (Харків) та ін. Ними проводяться різноманітні туристичні походи місцями козацької слави, військово-патріотичні вишколи і таборування тощо.

Професійні та самодіяльні художньо-мистецькі колективи У.к.: "Козацькі забави" (Київ), "Козак Мамай" (Черкаси), "Козаки Поділля" (Хмельницький), "Козацькі шляхи" (Дніпропетровськ), хор Зборівської Січі ім. І.Богуна (Тернопільщина), "Чорномор" (Одеса), "Харцивяки" (Донецчина), "Вітер" (Житомирщина), "Чумацький шлях" (Черкащина), оркестр Білоцерківської Січі (Київщина), хор Кіцманської Січі (Чернівеччина) та ін. У 1997 р. у Києві відбувся Всесвітній фестиваль мистецтв Українського козацтва. З 2000 р. у Тернополі проводиться щорічний Всеукраїнський фестиваль-огляд козацької пісні "Байда", з 2002 р. на теренах Донецчини відбувається Всеукраїнський фестиваль "Козацькому роду — нема переводу".

Всеукраїнські та регіональні періодичні видання У.к.: журнали — "Козацька рада", "Козацтво України", "Нова Січ"; газети — "Свобода слова", "Козацький вісник", "Віра та Воля", "Україна козацька", "Козацька нація", "Козацьке коло" (Запоріжжя), "Козацький дзвін" (Житомирщина), "Богданів край" (Черкащина), "Козацька родина" (Дніпропетровщина), "Козацькі литаври" (Рівненщина), "Бузький козак" та "Козацька держава" (Миколаївщина), "Лугарі" (Луганщина), "Слава козацька" (Херсонщина) та ін.

II. Історія громадської організації "Українське козацтво"

Громадська організація У.к. розпочала своє становлення у 1989–1990-х рр., коли у результаті багатотисячного руху козацьких нащадків та їхніх прихильників були сформовані її перші структури 14.10.1991 р. у Києві відбулася Всеукраїнська установча козацька рада, що проголосила створення єдиної громадської організації "Українське козацтво", яка була зареєстрована Мінюстом України 17.03.1992 р. як національно-патріотична Всеукраїнська громадська організація козацтва України та української діаспори. Згідно з Статутом У.к. стало правонаступником без винятку всіх історичних гілок українського козацтва, які стояли на державницьких самостійницьких засадах відновлення незалежності та розбудови України, в т.ч. і Війська Запорізького, як Низового, так і Гетьманського, Вільного козацтва України та Українського Вільного козацтва. Це фактично було підтверджено передачею клейнодів від Українського Вільного козацтва (яке, емігрувавши, з 1923 р. діяло в Німеччині та Австрії, а з 1960 р. — в США) Генеральній канцелярії У.к., що відбулося у 1993–1994 рр. 07.08.1996 р. була погоджена редакція Статуту У.к. за яким воно стало діяти і як "Міжнародна" та "оборонно-спортивна"

організація. 17.01.2004 р. ухвалено нову редакцію Статуту, що проголосила У.к. об'єднанням громадян для задоволення та захисту своїх законних, соціальних, національно-культурних, творчих, освітніх, наукових, оздоровчих та спортивних інтересів і є добровільною, незалежною, добродійною, позапартійною громадською організацією.

У. к. має свою атрибутику і символіку: прапори, бунчук, клейноди (гетьманська булава та хоругва (штандарт), гімн, марш, перначі крайових отаманів, тростина Генерального судді, перо і каламар Генерального писаря, литаври, тростина районного отамана), емблеми, а також посвідчення козаків єдиного зразка, однострої та козацькі військові звання, відзнаки, нагороди та інш. Мета діяльності У. к. це — сприяння органам державної влади та місцевого самоврядування у розбудові України як суверенної та незалежної, демократичної, правової держави; відродження української, за своєю суттю — козацької нації, українських козацьких звичаїв і традицій, національної ідеї; захист політичних, економічних, культурних та історичних здобутків українського народу, участь у забезпеченні його духовного і матеріального добробуту, морального і фізичного здоров'я, відродженні, утвердженні і розвитку української мови і культури. Основні завдання У. к.: взаємодія з органами влади щодо формування державної політики у сфері відродження та розвитку історичних, патріотичних, господарських та культурних традицій У. к.; відновлення та розвиток на звичаєвих засадах У.к. як виразу способу життя, діяльності та поведінки українського народу, відродження та розвиток козацької господарської діяльності, створення козацьких січей, паланок і поселень, як осередків відродження і розвитку традиційних козацьких форм самоврядування; сприяння підготовці молоді до військової служби, військовому вишколу українських козаків, сприяння розбудові Збройних Сил України, Прикордонних військ, Митної служби та підрозділів Цивільної оборони тощо.

У. к., як громадська організація, створилася з урахуванням сучасного адміністративно-територіального поділу України за територіальним, виробничо-територіальним принципом, і складається з осередків, які об'єднуються в межах України та української діаспори в єдине У. к. Відповідно до історичних реалій відновлюється традиційний полково-сотенний устрій, як військово-патріотична і господарська структура У. к. Козацькі товариства всіх рівнів мають право на збереження історичних козацьких назв. Не допускається перетворення їх у незаконні воєнізовані формування. Колегіальні керівні органи складаються з Великої Ради У. к. (з 1991 р. до 2003 р. їх відбулося вісімнадцять) та Ради Генеральної старшини. Вищою посадовою особою У. к. є Гетьман.

Першим Гетьманом сучасного У. к. у 1991–1992 рр. був В. Чорноіл — визначний державний і політичний діяч, народний депутат України, Герой України. Протягом 1992–1998 рр. найвищою посадовою особою козаків України був генерал-майор ЗСУ, народний депутат України В. Мулява. На Великій Раді у жовтні 1998 р. Гетьманом У. к. обрано гвардії генерал-майора, народного депутата України І. Біласа. На Великій Раді У. к. у жовтні 2003 р. його переобрано на новий п'ятирічний термін. Згідно з Статутом в редакції 2004 р. вищою посадовою особою У. к. є Гетьман України, який одночасно призначається Верховним Головнокомандувачем військ У. к. Зважаючи на вагому підтримку відродження козацького руху в Україні у 2000 р. Почесним Гетьманом У. к. було обрано Президента України п. Л. Кучму. Значний внесок у розбудову козацьких громадських структур протягом 1991–2004 рр. зробили Головні отамани У. к. — О. Починок (1990), Є. Петренко (1991–1994), Д. Сагайдак (1994–1995), П. Бровко (1995–1997), Ю. Мединський (1997–1998), Т. Чухліб (1998–1999), А. Попович (1999), В. Каленяк (2000–2001), С. Бровков (2002 — до ц. ч.), крайові отамани — І. Вардинець (Тернопільщина), М. Пантелюк (Донеччина), М. Кобозев (Сумщина), А. Шевчук (Житомирщина), В. Никончук (Херсонщина), А. Дрофа (Київщина), О. Ніколаєнко (Крим) та ін.

У. к. діє в усіх областях України, АР Крим, Києві та Севастополі, а також за кордоном у таких країнах як США, Російська Федерація, Австралія, Великобританія, Канада, Франція, Німеччина, Аргентина. У. к. бере велику участь у підготовці юнаків до служби в ЗСУ. Утворено козацькі громадські формування сприяння охороні державного кордону для надання допомоги в ліквідації наслідків стихійного лиха та інших надзвичайних ситуацій, в охороні громадського порядку та профілактиці правопорушень. Протягом 1992–2004 рр. У. к. вдалося відновити багато старовинних козацьких храмів, серед яких Свято-Георгіївський собор Видубецького монастиря у Києві. За сприянням та участю У. к. встановлено пам'ятники гетьманам — Б. Хмельницькому (в Одесі), І. Виговському та І. Самойловичу (на Житомирщині), П. Сагайдачному (в Києві), І. Мазепі (в Галаці, Румунія), полковнику І. Богуну (на Вінниччині), отаману А. Головатому (в Одесі) та ін. Відновлюється пам'ять про багатьох інших гетьманів, полковників та отаманів. Створено проект щодо побудови в м. Києві Пантеону гетьманів України та Алеї слави Українського козацтва. У. к. неодноразово виступало на захист козацьких святинь у Трахтемирові, Мезигір'ї, а також на о. Хортиця і території Буго-Гардівської паланки (Миколаївщина) тощо. Козаками упорядковуються території та відновлюються пам'ятки на територіях Микитинської, Підпільненської, Чортомлицької, Кам'янської та Олешківської січей.

Підготовлено загін спеціального козацького вишколу при Донецькому інституті фізкультури, в Одесі створений загін сприяння прикордонній службі, а також створюються постійно діючі табори козацького вишколу. В місті Тельманові працює спільний козацько-прикордонний загін, а в Харцизську офіційно вступив у дію загін У.к., який спільно з МВС сприяє наведенню порядку в місті. Багато товариств У.к. співпрацюють із ЗСУ та МНС, а допризовна молодь готується до військової служби з урахуванням кращих козацьких традицій. Проведена підготовча робота щодо відкриття державного Тернопільського козацького ліцею ім. Д. Байди-Вишневецького з посиленою військово-фізичною підготовкою. Підписано угоду про співпрацю з Товариством сприяння обороні України, з яким проведено ряд спільних заходів. Започатковано Міжнародний конкурс У.к. "Лицар Свободи і Честі", мета якого — визначити найкращих представників суспільства, які конкретними справами утверджують козацьку ідею та демократію, сприяють консолідації української нації.

Товариства У.к. відзначали річниці битв під Берестечком, Жовтими Водами, Пилявцями, Зборовом, Конотопом, перемогу П.Сагайдачного під Хотином, заснування Чортомлицької Січі, проводили заходи із святкування 10-ї річниці Українського козацтва, 10-ї річниці Незалежності України та перепохованні останків І. Сірка, ювілейних дат щодо вшанування Б. Хмельницького, І. Виговського, І. Мазепи, П. Дорошенка, С. Палія, П. Орлика, П. Калнишевського та ін. У багатьох областях України за ініціативою крайових товариств У.к. відновлюються історичні назви населених пунктів, вулиць, майданів, місцевостей, пов'язаних з історією козацтва. В окремих областях здійснюються заходи щодо реставрації та відбудови пам'яток історії і культури, впорядкування козацьких могил. Проведено три Всеукраїнських пісенних фестивалів-оглядів козацької пісні "Байда" (2001, 2002 і 2003 рр.) в м. Тернополі. На останньому було близько 800 учасників з України, Польщі, Хорватії, Білорусії. У 2000 р. Гетьман У.к. І. Білас очолив українських козаків та групу спортсменів, які вперше в історії десантувалися на Північний полюс і встановили там прапор У.к. Ця акція набула великого розголосу в Україні та світі. Особовий склад Генеральної канцелярії У.к. та крайової старшини періодично здійснює парашутні та інші спортивно-військові вишколи.

У 2001 р. було підписано угоду про співпрацю між У.к. та Мальтійським орденом, який є одним з найстаріших лицарських об'єднань у Європі. У 2003 р. керівництво У.к. уклало Меморандум про дружбу і співробітництво з представниками Російського козацтва та підписало Угоду з Міжнародними військами козацької гвардії (Білорусь).

У. к. опікується над Борзненською школою-інтернатом на Чернігівщині. Козацькі школи та ліцеї успішно діють на Запоріжжі, Одещині, Сумщині, Полтавщині, Кіровоградщині, Донеччині, Житомирщині. У Харкові засновано Інститут Українського козацтва. Започатковано постійний Всеукраїнський історичний конкурс серед учнів загально-освітніх середніх шкіл "Козацька держава". Проведено ряд наукових конференцій, опубліковано книжки з історії та сучасного розвитку козацтва, започатковано впровадження навчальних програм з історії українського козацтва і його воєнного мистецтва у ВНЗ та військових ліцеях. Представники У. к. беруть постійну участь у теле- і радіопередачах, присвячених минулому та сучасному розвитку козацтва.

У. к. має ряд регіональних періодичних видань та видає Всеукраїнську щотижневу газету "Свобода слова".

Р. А. Офіцинський

УКРАЇНСЬКИЙ ПІВДЕНЬ У ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКІЙ ПУБЛІЦИСТИЦІ НАПРИКІНЦІ ХХ — ПОЧАТКУ ХХІ ст.

"Цивілізоване розлучення" у Чехословаччині, криваве протистояння в Югославії, палестино-ізраїльський, чечено-російський, абхазо-грузинський та інші внутрідержавні конфлікти в "гарячих точках" земної кулі склали колоритне міжнародне тло процесу узгодження загальнонаціональних і регіональних інтересів України наприкінці ХХ — початку ХХІ ст.

Загалом в історії, либонь, відверті самогубці не добачали територіальної диференціації політичного простору, що мусить аксіомою відбиватись на здійсненні оптимальної державної регіональної політики, ефективності використання регіональних тенденцій у державотворчому процесі. Про те, як духом регіоналізму просякнуті сучасні Сполучені Штати Америки, автор мав нагоду спостерігати у штаті Массачусетс під час майже місячного стажування навесні 1997 р.¹ Це сталося завдячуючи Раді міжнародних наукових досліджень і обмінів (IREX).

Ясна річ, цивілізаційний феномен регіоналізму обов'язково мусить включати багатоплановість, де в синхронічному вимірі допустимі різні сценарії, версії, трактування. Одначе, на відміну від біжучої пуб-

лістики, з'ясування такого визначального чинника перебігу сучасних історичних процесів як регіональна ментальність невинувато залишається в затінку прикладних наукових інтересів.

Доречно зазначити, що вітчизняні етнопсихологи усе пильніше привидляються до національних культур, представлених на півдні України. Приміром, цікаве дослідження протягом 1998–2001 рр. в Одеській області охопило понад місцевих 600 німців-переселенців².

Однак при висвітленні політичного аспекту даної проблеми необхідно значно більше уваги приділити зарубіжному спектру зібраних "польових матеріалів", якщо скористатись етнографічною термінологією.

Український Південь привернув вельми прискіпливі погляди Західної Європи і Північної Америки. Якщо Львів найбільш українське місто, то, зазначив А. Розато в італійському *L'Espresso* 2 травня 2002 р., Одеса віддзеркалила весь світ, чарувала своїми контрастами. Це найбільш інтернаціональне місто: елегантна архітектура левантинською пістрявістю нагадувала Трієст чи Неаполь. Також це Вавилон можливих мов і націй із сильним єврейським елементом.

У багатій на бурхливу історію Одесі, образно кажучи, збереглася самотність наперекір "царю, Політбюро і незалежній Україні", але не екологічне благополуччя³. Тут іноземці зупинялися заради сміху, грошей та розмов із таксистами, як це зробив Айан Фішер задля провідної американської газети в Європі *The International Herald Tribune*, що виходить у Парижі (27 грудня 2001 р.). Для нього Одеса — колыска єврейського гумору Нью-Йорка — до сих пір просякнута духом колишньої радянської імперії. До речі, популярна тоді повітряна подорож із Нью-Йорка через Відень або Київ до Одеси тривала 14 годин, вартість квитка від 715 до 2 тис. дол.⁴.

Не випадково, ясна річ, сучасні німецькі кіномитці на чолі з режисером Ульріке Оттінгер зняли в Одесі "12 стільців" — нову екранізацію роману Іллі Ільфа і Євгена Петрова. Зйомки продовжувалися два з половиною місяці в Одесі та Вилково, Криму. Практично всі ролі у цьому еклектичному фільмі виконали одеські артисти. У ролі Остапа Бендера знявся керівник комік-трупі "Маски" і депутат Одеської міськради Георгій Делієв.

Символом радянської епохи, який легко впізнавали глядачі-жителі Німеччини, режисер обрав автомобіль "Волга" М-21 з фігуркою оленя на капоті (радіо "Німецька хвиля", 24 червня 2003 р.). Фільм дебютував на Берлінському кінофестивалі в лютому 2004 р.

Трохи далі, на південному узбережжі Криму розташоване невелике місто із середземноморським кліматом — курорт Ялта. Зелені пагорби і тропічні пальми на морському березі подібні ландшафтним пейзажам Тоскани і Рив'єри — справжній рай на землі. І, власне,

автори документального фільму про Ялту тележурналісти Карл Прошайнер і Барбара Ладінзер, згідно авторитетної рецензії (фільм транслював 2 травня 2001 р. супутниковий канал 3 Sat)⁵, відтворили унікальний історичний момент, коли Радянський Союз уже остаточно вивів війська з Криму, а новий час ще не настав.

До речі, німецькі кінематографісти з Дюссельдорфа після цього пішли далі, на північний захід. І виготовили документальний фільм про мешканців Карпат у різних країнах, де провели 53 дні. Під орудою режисера Анджея Кламта в жовтні 2003 р. вони зняли і три епізоди у Верховинському і Косівському районах Івано-Франківської області. Двогодинну стрічку спеціально приготували для конкурсної програми кінофестивалю "Берлінале-2004".

Петер Мартос з австрійської Die Presse роз'яснив загалу чим вирізняється високоякісне ігристе вино з винограду, вирощеного на чорноморському півострові Крим⁶. "Кримське" в поєднанні зі словом "шампанське" є продуктом виключно заводу "Новий Світ", що в 1900 г. отримав Grand Prix на Всесвітній виставці в Парижі. Граф Лев Голіцин додав у нього 80 г цукру на літр. Французи помстились, заборонивши конкуренту з Чорного моря називатися "шампанським".

"Новий Світ" продукував 1 млн. пляшок (до початку 1990-х — 2,3 млн.), з яких половина експортувалася в Німеччину. "Советское игристое" не мало з Кримом нічого спільного навіть географічно, бо виготовлено в Чехії, Польщі чи Угорщині. Ціна "Кримського" сягала семи євро, "Ігристого" — більше двох. Однак західні комерсанти вигідно користали із спеціально влаштованої лінгвістичної плутанини.

Наприкінці 1995 р. Україна відмінила статус "зачиненого міста" для Севастополя, що нарівні з Гонконгом і Сіднеєм належить до найкрупніших природних гаваней світу⁷. Тоді Чорноморський флот на якорях у п'яти бухтах чекав кінцевого розділу, а порт мало використовувався для торгівлі (The Economist, 18 грудня 1996 р.).

Із нагоди 150-ліття Кримської війни британські туристичні агенції у вересні 2003 р. запропонували широкий вибір мандрівок в українське Причорномор'я⁸. Приміром, п'ятиденне перебування в Ялті коштувало 495 фунтів стерлінгів на особу, а восьмиденний тур через Київ із чотирма ночівлями у готелі Ореанди і денною прогулянкою з гідом Балаклавою — 1150. Вартість української візи — 60 фунтів. Також Великобританія знайшла 2 млн. фунтів для відновлення меморіалу (1856) своїм загиблим воїнам у кривавій битві за Балаклаву 25 жовтня 1854 р. За сталінізму британське кладовище було знищене.

Близько двох тисяч дітей, хворих на аутизм, пройшли через центр дельфінотерапії, розташованого на колись таємному об'єкті Військово-морських сил СРСР у бухті Козача в Севастополі. Раніше експерти

навчали тут десятки дельфінів прийомам боротьби з ворожими кораблями: встановлювати вибухові пристрої, виявляти підводні міни.

Високочастотні звукові хвилі та унікальні сонаРНі здібності дельфінів спрямували на виключно лікувальний ефект, яким досягається поступове покращання слуху в 70% обстежених дітей. Деякі дельфіни набули знання під час військового вишколу використали, щоби малювати акварелі. Їх продавали іноді за сотні доларів.

Оскільки дельфінотерапія виявилася прибутковою, унікальний об'єкт було врятовано. Конверсії не вдалося зруйнувати цю оригінальну наукову програму. Американська телекомпанія NBC зняла спеціальний фільм про те, як недавня зброя ("червоні дельфіни-камікадзе") перетворилася у засіб лікування⁹, а Марк Франкеті 22 жовтня 2000 р. подав репортаж у популярному британському тижневику *The Sunday Times*¹⁰. Раніше даної та дотичної читабельних тем для широкого кола торкалася газета *The Daily Telegraph*¹¹.

Інший науковий проект — участь трьох морських біологів із Севастополя у міжнародних студіях над планктоном — отримав резонанс завдяки переслідуванню вчених з боку "Ukrainian KGB" (севастопольського відділу Служби безпеки України). За розлогими повідомленнями британських *The Nature* і *The Guardian* (жовтень-грудень 1999 р.)¹², мова йшла про біолюмінесценцію, викликану близькістю ядерних підводних човнів.

А влітку 2004 р. протести міжнародної наукової спільноти також викликало будівництво суднохідного каналу в українській частині дельти Дунаю¹³. Внаслідок цього міг висохнути найбільший у Європі біосферний заповідник, оголошений на початку 1990-х рр. природною пам'яткою ЮНЕСКО.

Ситуацію ускладнили не тільки дії України, але також і Румунії, яка завдяки рибальству тут розвивала туризм. Гирло відвідувало 50 тис. осіб щорічно. Європейська Комісія висловила глибокий жаль з приводу повідомлень про відкриття навігації на початковій стадії каналу Бистре¹⁴. Заповідник "Дунайська дельта" (400 тис. га) з українського боку охоплює 70 тис. га. Із початком будівельних робіт цілі колонії рідкісних крячків покинули гнізда з яйцями, внаслідок чого втрачено ціле покоління. Усього гніздилися майже 330 видів птахів, зокрема жили по 2,5 тис. білих пеліканів (70% усіх у світі) і карликових жаднюг, половина карликових корморанів, які існують на планеті. Сюди прилітали птахи з Сибіру, Прибалтики і Скандинавії, бо саме тут перетин шість європейських і азійських шляхів їхнього перельоту.

Усе ж першу чергу каналу "Дунай-Чорне море" (глибиною понад 8 м) задіяли. Аби створити каналу привабливий спортивний імідж, напередодні введення ділянки каналу в експлуатацію провели міжна-

родну Чорноморську регату, в якій взяли участь 38 яхт з 12 країн світу. Українське міністерство транспорту підрахувало, що канал дасть змогу проводити до 60% всього дунайського вантажопотоку, в той час як доти через територію України йшло лише від 1–2%.

Ця водна артерія мала на меті прискорити інтеграцію України в європейську транспортну систему. Починаючи з 1957 р., в гирлі рукава Прорва був створений судноплавний хід, через який до 1994 р. проходило майже 4 тис. суден на рік. Унаслідок війни в колишній Югославії обсяги перевезень скоротилися в десятки разів.

Різко впали обсяги переробки вантажів, зупинилися судноремонтні заводи в Ізмаїлі, Кілії та Вилковому. Український флот практично витиснули з ринку перевезень вантажів у цьому регіоні. Головні вантажопотоки переключились на румунський Сулинський канал. Тому 26 серпня 2004 р. президент Л. Кучма дав команду відновити судноплавство на українській частині дельти Дунаю.

Іноземці швидко розгледіли на українському Півдні й вогнище розпусти¹⁵. У Криму на площі приблизно шести футбольних полів розташовуються щороку понад 30 тис. прихильників рок-фестивалю "Казантип". Аби стражі порядку не хвилювалися, чому молоді пари відкрито займаються любов'ю на пляжі, то підприємливі москвичі розмістили любовні бокси 3 на 3 метри. Ціна аренди 5 євро за годину. Фінансовий обіг фестивалю сягав 6 млн. дол.

Підсумовуючи зауважимо, що на Південній Україні лежить ментальна печать регіональної унікальності внаслідок перетину декількох факторів. По-перше, її обличчя визначає історична спадщина доволі тривалої співпраці багатьох європейських народів. По-друге, український регіоналізм спокійно допускає безконфліктне існування "кіл-кох Україн", приміром, у Києві, Львові, Донецьку й Одесі.

По-третє, "порізана" регіональними лініями Україна знайшла реалістичне відображення в інтелектуальних колах західної спільноти. Зокрема, проявлено значний інтерес навіть до малопомітних нюансів української ментальності та соціально-побутових деталей на регіональному рівні, які (бачимо на прикладі українського Півдня) із нетерпінням чекають сумлінних дослідників.

Примітки:

1. Офіцинський Р. *Сто вражень з Америки*. — Ужгород: Мистецька лінія, 2001. — 60 с.
2. Кайгер В. *Вплив етногенних депресій на соціально-психологічну адаптацію німців-переселенців в Україні: Автореф. дис... канд. психолог. наук*. — Київ, 2003. — 17 с.

3. *Pollution increases peril to 90% dead Black Sea* // *The Washington Times*. — 1998. — 8 February; *Sebag-Montefiore S. The Odessa File* // *The Daily Telegraph*. — 2000. — 10 September; *New York meets Odessa* // *Neue Zürcher Zeitung*. — 2003. — 2 October; *Odessa — vorwärts zu alter Vitalität* // *Neue Zürcher Zeitung*. — 2003. — 10 Dezember.
4. *Lin W. Going back to Odessa* // *New York News Day*. — 2004. — 22 August.
5. *Jalta — ein verarmtes Paradies* // *Neue Zürcher Zeitung*. — 2001. — 5 Mai.
6. *Martos P. Wenn Krimsekt aus Tschechien kommt* // *Die Presse*. — 2003. — 25 Juni.
7. *Black Sea imbroglio strains ties* // *Washington Times*. — 1996. — 30 November; *Krim — natürliche und historische Reize* // *Neue Zürcher Zeitung*. — 2003. — 11 Dezember.
8. *Ukraine U-turn* // *The Times*. — 2004. — 3 January; *Savill R. Ukraine orphan can stay with family she loves* // *The Daily Telegraph*. — 2004. — 16 January; *Strauss J. Sebastopol prepares to honour Crimean dead* // *The Daily Telegraph*. — 2004. — 23 April; *Thomson J. Front lines. Once off-limits, the Crimean peninsula is now open to visitors* // *The Guardian*. — 2004. — 1 September.
9. Див. сайм копронації: www.msnbc.com (16 лютого 2001 р.).
10. *Franchetti M. Killer dolphins help children* // *The Sunday Times*. — 2000. — 22 October.
11. *Ukraine trains kamikaze dolphins to heal* // *The Daily Telegraph*. — 1997. — 23 July; *Mercer P. Ukraine: The cave man of Sevastopol* // *The Daily Telegraph*. — 2001. — 31 Mars.
12. *Loder N., Levitin C. Ukrainian scientists charged over transfer of data to West* // *The Nature*. — 1999. — 28 October; *Loder N. Protests grow over interrogation of Ukraine scientists* // *The Nature*. — 1999. — 4 November; *Loder N. Ukraine denies arresting biologist* // *The Nature*. — 1999. — 11 November; *Loder N. AAAS to honour "persecuted" Ukrainian marine biologist* // *The Nature*. — 1999. — 9 December; *McKie R. Persecuted Ukraine scientists appeal for help from West* // *The Guardian*. — 1999. — 12 December.
13. *Ronay G. Ukraine defies international protests to risk "ecological disaster" on Danube* // *Glasgow Sunday Herald*. — 2004. — 27 June; *Lohmeyer M. Donau-Delta: EU verstärkt Druck* // *Die Presse*. — 2004. — 19 Juli; *Bran M. Kiev aménage en catimini le canal de Bystroe au coeur du delta du Danube* // *Le Monde*. — 2004. — 6 Aout; *Bran M. Canal threatens Danube delta* // *The Guardian*. — 2004. — 21 August.
14. *Lumsden D. Ukraine condemned for damaging wetlands* // *The Independent*. — 2004. — 26 August; *S[m]id U. Gestörter Friede im Donaudelta* // *Neue Zürcher Zeitung*. — 2004. — 28 August.
15. *Reitschuster B. Mit Kuli statt Kondom* // *Focus*. — 2004. — 18 August.

Розділ III

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

М. М. Кулачинський

ДОСЛІДЖЕННЯ Р. Ю. ВІППЕРА ЄВРОПЕЙСЬКОЇ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ XVI–XVII СТОЛІТТЯ

Сьогодні вітчизняна історіографія володіє невеликим з точки зору історіографії арсеналом в області дослідження наукових поглядів цього вченого, щоб дати цілне і обґрунтоване уявлення про формування його наукових переконань. Ще радянський знавець біографії Р. Ю. Віппера Б. Г. Сафронов в своїй роботі "Историческое мировоззрение Р. Ю. Виппера и его время"¹ сказав, що вся наукова література про нього зводиться до рецензій, що з'являлися в періодичній пресі, коротких заміток в енциклопедіях Брокгауза і Ефрона, Великої Радянської та Історичної енциклопедіях; некрологів в "Вопросах истории" і "Вестнике Древней истории"². На сьогоднішній день цей довідковий матеріал поновлений біографічною статтею О. О. Радзіховської в збірці "Профессори Одесского (Новоросійського) університету"³.

З вищезгаданих матеріалів ми бачимо, що народився Р. Ю. Віппер 2 липня 1859г. у Москві в сім'ї московського педагога Юрія Францевіча Віппера (1824–1890 рр.), вихідця з середовища іноземців — ремісників, що осіли в Москві⁴. Бабка по батькові — Наталья Віппер була дружиною майстра по дереву "ампірного стилю". Дід по матері — Георг Фуртшвенглер був дрібним купцем і оригінальним майстром⁵. У Москві наш вчений провів велику частину свого життя, де вчився спершу в гімназії, а потім в університеті. З 1879 по 1887 рр. За батьківські кошти Р. Ю. Віппер відвідав бібліотски і університети Берліна, Мюнхена, Відня і Парижа. Із змістом писемних листів, пов'язаних з поїздками за кордон звернемо свою увагу на декілька фраз до М. С. Кореліна від 11 липня 1879 р. де він пише: "Собираюсь я привести с собой кое — какие книжки, да не знаю удастся ли: строги, говорят, порядки"⁶. В іншому листі до М. С. Кореліна від 26 липня того ж року він пише: "Не встретил живого политического интереса у берлинцев. Видел Бебеля в Рейхстаге"⁷. Очевидним в цьому випадку

є той факт, що ці поїздки були вагомою накопичувальною базою для подальшої наукової діяльності цього вченого.

Захистивши магістерську дисертацію "Церква і держава в Женеві в XVI столітті" Р. Ю. Віппер разом із званням магістра, одержав також і ступінь доктора, що давало йому можливість отримати посаду професора.

Як відомо, за рекомендацією професора М. С. Кореліна, який в свою чергу звернувся до відомого на той час візантиніста, професора Ф. І. Успенського, який до того ж був з 1859 р. Директором Археологічного інституту в Константинополі, з проханням влаштувати Р. Ю. Віппера на роботу в Новоросійський університет. І на підставі рішення Міністерства народної освіти наш головний фігурант був призначений на посаду екстраординарного професора кафедри все-світньої історії даного університету в серпні 1894 р.⁸ За свої три роки роботи в Новоросійському університеті Р. Ю. Віпперу довелося читати курси з історії стародавньої Греції і Риму, курс історії країн Західної Європи XVII–XVIII ст., спеціальні курси по теорії історичної науки і історії Реформації, а також проводити семінарські заняття з вищевказаних дисциплін.

Праці Р. Ю. Віппера, які напряду піднімають питання історії суспільно — політичної думки XVI–XVII ст.⁹, є вельми цінними і значними й до сьогоднішнього дня. Даний спецкурс включає такі важливі питання як витоки формування політичних поглядів західноєвропейських гуманістів вказаного періоду, реформаційного руху в країнах Західної Європи, питання політичних форм державної влади і суверенних прав голів держав у відображенні політичних мислителів обох століть і багато що інше.

Так, наприклад, в роботі "Церковь и государство в Женеве в XVI столетии в эпоху кальвинизма"¹⁰, яка є роботою, на пошукання вченого ступеню Р. Ю. Віппер писав, що політичний устрій Женеві у XVI сторіччі склався в такому ключі, що сприяв розвитку олігархічних кіл, що впевнено закріпилися в магістраті після церковного перевороту в першій половині XVI століття. Причому, даний порядок склався незалежно від розвитку тут кальвіністської церкви¹¹.

Треба сказати, що суто демократичний лад Женеві, який склався в XIV, XV і на початку XVI ст. різко виділяв її від сусідніх південно — німецьких і швейцарських міст. Тут позначався вплив своєрідного соціального складу, який визначався міжнародним положенням і промисловим характером вказаного міста. Стоячи на межі трьох національностей, на перехресті найважливіших у той час торгових шляхів, представляючи завдяки своїм ярмаркам, своїй промисловості, привабливий пункт не для одних тільки сусідніх земель, але й

для віддалених, таких як Нідерланди, Іспанія, Угорщина, Північна Німеччина, Женева відрізнялася надзвичайною рушійністю, поточним характером населення. Завдяки постійному напливу і відпливу, жевське населення не мало довгий час певного етнічного вигляду: то посилювався в ньому струмінь італійської імміграції, то савойської, то швейцарської, то нарешті у середині XVI століття французької. У цьому місті ще в XV столітті неважко було затвердитися, придбати право торгівлі і навіть право громадянства. Тут дорожили прийдшим елементом і не відділяли його різкими перешкодами від населення, яке раніше осіло. Таким же чином з'явився тут в якості політичного емігранта і Ж. Кальвін, якому, на думку Р. Ю. Віппера, спочатку належала лише редакційна робота ¹².

Структура протестантської церкви, що склалася, в кантоні Женева на думку цього історика, була не заслугою Кальвіна а Цвінглі ¹³, на що не завжди звертають увагу сучасні дослідники. А саме:

1. Злиття церковної общини і безумовне верховенство магістрату в церковних питаннях, як догматичних, так і організаційних;
2. Засвоєння магістратом програми про етично — дисциплінарне перевиховання общини, що сплітається з практикою поліцейського нагляду;
3. Збереження тенденцій церкви до самостійності лише у вигляді швидко послаблюючого початку, надзвичайного втручання церковних представників в політичне життя міста ¹⁴.

Церковні ж ордонанси 1541 року були результатом компромісу, що затверджує дуалістичний початок і церковну програму магістрату, що примикав як видно вище до цвінгліанського типу. На практиці мало місце співіснування відлучення, правда погано аргументованого в конституційному сенсі і церковного суду, що відповідає положенню швейцарських консисторій. Надалі представники державної влади поставлять перед собою ці релігійні задачі, засвоять християнські формули, тоді як представники церкви розглядатимуться навіть в межах церковного життя не як керівники, а як досвідчені люди, заступники, підлеглих, представники незначних органів влади ¹⁵, а після смерті Ж. Кальвіна тільки як заступники в основному в питаннях соціального характеру.

З цього контексту наукових думок видно, що Р. Ю. Віппер не скільки не зменшує значення Ж. Кальвіна в державних питаннях, а лише уточнює його місце в них, не ігноруючи при цьому, його ідеологічний аспект в русі реформації.

В праці "Политические теории во Франции в эпоху религиозных войн" Р. Ю. Віппер стверджував, що вивчення політичних ідей як таких вже в його час стає прерогативою історика.

"...везде встречаешь теперь ту мысль, что понятия политические идеи можно лишь в связи со своей обстановкой жизни, среди которой они возникают, что их изучение нельзя ограничивать одной логической связью абстрактных систем, что параллельно с изучением политических теорий должно вести изучение политических учреждений и политической борьбы, общественного строя и общественных отношений" ¹⁶.

В академічному стилі тих років Р. Ю. Віппер дає майбутньому поколінню дослідників політичних ідей повчання, згідно якому, історик повинен розглянути відомий настрій, реальні бажання або риси політичної дійсності. Разом з великими мислителями необхідно здивитися і до їх читачів, — пише професор, — до середньої людини певного кола і епохи, для того, щоб судити про походження, характер, інтенсивність і силу впливу тієї чи іншої ідеї або теорії ¹⁷. Підшукуючи певний шаблон політичних систем і ідей тієї або іншої епохи, сучасник професора не рідко прагнув визначити найближчий предмет, під враженням якого виникла та чи інша сторона вчення, і зводив деяким чином політичні міркування до суми натяків, пов'язаних з явищами сучасності ¹⁸. Але в такому ключі роботи, можна сказати, що дослідник виконує тільки частину, хоча і важливу з нашої точки зору роботи.

Так, наприклад, він пише, що дуже часто нам говорять, що трактат проти тиранії 18-літнього Етьєна де Ла Боесі виник під безпосереднім враженням кривавої розправи королівських комісарів і війська над повсталими мешканцями Бордо, ми отримуємо важливу біографічну рису Ла Боесі, "...мы узнаем, как в то время школьная декламация на основе примеров классической древности могла соприкасаться с известными жизненными фактами, врывавшимися в окна учебной комнаты. Но все ли этим сказано?" ¹⁹, чи зрозумілий нам пристрасний пил закладений в *Le Contre un*, в зошиті студента, що жив, мабуть, в середовищі монархічно налаштованого суспільства? ²⁰. Історичний коментар, на думку професора повинен захоплювати незрівнянно даліше і глибше.

Філософи, — вважає Віппер, — вивчаючи політичні теорії грішать тим, що беруть до уваги тільки логічне скріплення і розвиток ідей, які нанизувалися на лінію уявного прогресу.

Так, оцінюючи, наприклад, злиття у Гоббса теорії суспільного договору з абсолютизмом; з причини того, що у його попередників цей договір носив обмежувальний для суверена характер, філософ схильний розглядати дивовижний за своєю витонченістю логічний крок, що полягає у тому, що мислитель XVII століття майстерною комбінацією договору об'єднання і договору підпорядкування усунув

теоретичний дуалізм між народом і правителем²¹. При цьому уповільнювався той факт, що основних політичних термінів і відповідних їм загальних принципів не так вже багато. Вони повторюються і повертаються приблизно також, як і в етичних системах.

Крім того, у різний час одні і ті ж терміни визначали різні поняття, і коментарем тут може служити лише історія дійсних відносин. Досить сказати, що принцип народного верховенства в різні часи не був однотипним.

У XII столітті під верховним народом розумівся ідеальний образ *populus romanus* їм могли бути громадяни Риму, піддані всесвітньої монархії, а в XV, XVI, і XVII століттях привілейовані групи населення, в XVIII столітті сукупність нації. Лише визначення реального змісту, яке підведене під той або інший термін можна встановити, чи маємо ми справу з новим або старим уявленням.

На думку Р. Ю. Віппера, саме політична література XVI століття виступала як основний передавальний ступінь в теорії природного права, вчення про конституціоналізм, оскільки в енергійних публіцистах XVI століття бачили і ще бачать "батьків сучасної демократії". Це був стрибок до нового переконання, щодо держави і функції влади державної особи, теорії французької революції²².

Полемізуючи з Гірке і Трейманом, Р. Ю. Віппер вважає, що їх побудова еволюції державних ідей носить натягнутий характер, оскільки в ньому підкреслено вплив античної ідеї держави на політичні теорії епохи Відродження і на вчення про абсолютну владу суверена.

"Когда говорят о влиянии идеи античного государства, при этом объединяют представление о совокупности общества с государством в греческих общинах — с принципом полноты власти римского императора, как носителя всей *maiestas* народа, что при этом единым духом вызывают теории Аристотеля и римское право. Греческие порядки классической эпохи по идее едва ли были доступны или привлекательны людям Возрождения; если они представляли чему ни будь аналогию, то отжившему коммунальному строю"²³.

Значимість політичних ідей епохи релігійних воєн у Франції за Віппером полягає у тому, що вона може направлятися по вельми різних шляхах. Публіцистика монархомахів, наприклад може стати в нагоді у вивченні політичної історії Франції в епоху переходу до абсолютизму, оскільки вона може розкрити силу національно — політичної традиції, які склалися в період станово — представницької монархії, потім вона важлива для історії реформації взагалі, оскільки теорії монархомахів з'ясовують роль і силу релігійного принципу на політичному ґрунті²⁴.

У питаннях про формування абсолютної влади крім економічних чинників Р. Ю. Віппер опирається і на духовний чинник, кажучи про те, що кращі інтелектуальні сили почали групуватися біля монархії. До всього цього необхідно також додати ще й енергійний і послідовний рух монархії до церковного верховенства, рух, в якому збільшувалися її ресурси і підвищувалася свідомість влади у її носіїв.

"...монархия скоро нашла себе санкцию и крупную опору в церковной роли: приобрела ли она верховенство над национальной церковью, как это произошло в протестантских землях, или только брала на себя защиту церкви и получала в свое распоряжение ее ресурсы, как это было в католических государствах, она находила новую основу для своего авторитета. Но под знаменем обожествленного права выступали и ее враги: эта формула вообще покрывала новые самостоятельные организации, в которых складывалось возродившееся религиозное общение" ²⁵.

Кажучи про історичні методи дослідження Р. Ю. Віппера, деякі дослідники стверджують, що йому властивий позитивізм, досить популярний в ХІХ ст. ²⁶. Проте при цьому не можна не враховувати і того, в якому інтелектуальному середовищі знаходився історик, особливо під час перебування його на посаді екстраординарного професора в Новоросійському університеті.

Як відзначав у свій час Б. Г. Сафонов, в Одесі в цей час (1894–1898) виникли перші марксистські гуртки. І якщо взяти до уваги те, що Віппер був людиною, яку все життя турбувала ненаситна зацікавленість до всього нового в ідейній сфері, можна дійти висновку, що він не міг ігнорувати знайомство з марксизмом ²⁷. Не кажучи вже про те, що будь-яка наукова течія безпосередньо пов'язана з професією історика. У противному ж випадку без цього просто неможливо не тільки пояснити відношення даного професора до марксизму, але і весь його науковий світогляд тієї пори.

Р. Ю. Віппер відрізнявся підвищеною зацікавленістю до теоретичних проблем історичної науки, що власне, і сприяло до залучення його уваги до проблем матеріалізму. Але ті наукові матеріали, що є в нашому розпорядженні, не дозволяють нам зробити висновок на користь визнання даного професора істориком — марксистом. У його оцінках на думку Б. Г. Сафорова очевидні скептицизм, настоїженість, відмова від спроб зарахувати себе до прибічників матеріалізму, визначення цього вчення як одностороннього ²⁸.

В одному з приватних листів ми знаходимо його оцінку розвитку економічного матеріалізму в середовищі одеського студентства. Так, він пише, що "...спорам об экономическом материализме заняты здешние студенты, причем естествоиспытатели большею частью противни-

ки этого взгляда, юристы — сторонники, а филологи еще не совсем понимают..."²⁹.

Перед нами в зв'язку з цим виступає цікавий факт, що свідчить про те, що 12 грудня 1896 р. професор мав намір прочитати поза курсову лекцію "про економічний матеріалізм", яка на жаль за розпорядженням опікуна учбового округу була замінена курсовою, тобто передбаченою державними вимогами. За словами начальства, це було зроблено тому, що на ній передбачалася присутність студентів всіх факультетів, оскільки Віппер користувався тоді серед студентів величезною популярністю³⁰.

Надмірне учбове навантаження, що залишає мало часу на наукову діяльність, певна ізоляваність в професорському середовищі Новоросійського університету, складнощі з просуванням по службових сходах — все це зумовило бажання професора Р. Ю. Віппера повернутися до Москви.

В цьому випадку Б. Г. Сафронов наводить уривок з листа Р. Ю. Віппера до В. І. Герье, в якому пише, що він відчуває себе тут погано і скучно³¹.

Вже 20 вересня 1897 року його, згідно із заявою звільнили з посади, а 17 листопада цього ж року він був прийнятий на роботу в Московський університет як приват — доцент.

У цілому можна сказати, що Роберт Юрійович відносився до тієї групи вчених, які об'єктивно виступали як дослідники проміжного періоду історії нашої держави між домарксистським науковим плюралізмом і марсистською історіографією, набираючою силу в період становлення СРСР. За всю свою наукову діяльність він мав масу слухачів, таких як В. П. Волгін, М. М. Лукін, С. Д. Сказкін, М. М. Дружинін, В. М. Лавровський і багато інших. І сьогодні більшість молодих вчених сучасної української держави, по новому переосмислюючи накопичений історичний досвід звертає свою увагу до праць Р. Ю. Віппера.

Примітки:

1. Сафронов Б. Г. *Историческое мировоззрение Р. Ю. Виппера и его время.* — М., 1976. — 221 с.
2. Там же. — С. 5.
3. Радзіховська О. О. Віппер Роберт Юрійович // *Професори Одеського (Новоросійського) університету. Біографічний словник.* — Т. 2. — Одеса, 2000. — С. 226–230.
4. Сафронов Б. Г. *Указ. соч.* — С. 8.
5. Там же. — С. 9.
6. Там же. — С. 10.

7. Там же. — С. 11.
8. Радзіховська О. О. Вказ. пр. — С. 227–228.
9. Виппер Р. Ю. Общество, государство, культура Запада в XVI веке // Мир Божий. — 1897. — № 2. — С. 1–11; № 3. — С. 43–65; № 4. — С. 82–105; № 5. — С. 212–228; № 7. — С. 147–169; Он же. Общественные учения и исторические теории XVIII—XIX вв. в связи с общественным движением на Западе // Мир Божий. — 1899. — № 3. — С. 1–31; № 6. — С. 93–130; Он же. Влияние Кальвина и кальвинизма на политические учения и движения XVI века. Церковь и государство в Женеве XVI века в эпоху кальвинизма. — М., 1894. — 686 с.; Он же. Политические теории во Франции в эпоху религиозных войн. — Спб., 1896. — 38 с.
10. Виппер Р. Ю. Церковь и государство в Женеве... — С. 676.
11. Там же. — С. 677.
12. Там же.
13. Там же. — С. 678.
14. Там же.
15. Там же. — С. 679.
16. Виппер Р. Ю. Политические теории во Франции ... — С. 4.
17. Там же. — С. 5.
18. Там же.
19. Там же. — С. 6.
20. Там же.
21. Там же. — С. 10.
22. Там же. — С. 11.
23. Там же. — С. 12.
24. Там же. — С. 35.
25. Виппер Р. Ю. Общество, государство, культура Запада в XVI веке. // Мир Божий. — 1897. — № 4. — С. 102.
26. Радзіховська О. О. Вказ. пр. — С. 230.
27. Сафронов Б. Г. Указ. соч. — С. 29.
28. Там же.
29. Цит. по: Сафронов Б. Г. Указ. соч. — С. 34.
30. Там же. — С. 35.
31. Там же. — С. 39.

ІДЕЇ ФЕДЕРАЛІЗМУ ТА КОНСТИТУЦІЙНИЙ ПРОЦЕС В РАМКАХ НІМЕЦЬКОГО СОЮЗУ (1815–1820)

Питання федеративного устрою сучасної Німеччини та його реформування останнім часом набуває широкого розголосу як в колах німецької громадськості, так й серед політологів. Загальноприйнятим є факт існування ФРН саме на федеративних засадах. Німецький федералізм, корені якого відшукують ще в епоху середньовіччя, за часів так званої Священної Римської імперії німецької нації, в XX ст. став справжнім історичним шансом на шляху творення єдиної національної держави з суверенних державних утворень. Та непростотою, а часом й заплутаною, є історія становлення федеративних форм відносин в німецькому суспільстві, адже історичне утвердження такого державного устрою відбувалося під впливом тогочасних політичних реалій.

Таким суперечливим етапом розвитку німецької державності XIX ст. став час становлення Німецького Союзу 1815–1820 рр., "міжнародного об'єднання німецьких незалежних держав", організованого "для захисту незалежності й недоторканості... та для підтримки зовнішньої та внутрішньої безпеки Німеччини"¹. Зародження нової форми державної організації на теренах німецьких земель пов'язане з розподілом сфер впливу внаслідок розгрому наполеонівської імперії та з політикою європейських держав, яка, насамперед, була спрямована на децентралізацію та нестабільність Німеччини в XIX ст.

Варто зазначити, що питання державного устрою новоутвореного Німецького Союзу має дещо нечітку оцінку в історіографії. Проблемі державної структури тогочасної Німеччини не надається належної уваги, а лише поверхнево розглядаються окремі сторінки її існування.

Переосмислення ролі Німецького Союзу в процесі розвитку німецької держави відбулось в останні десятиріччя XX ст. в спеціальних історико-правових дослідженнях сучасного німецького політолога Р. Штурма та російського вченого В. І. Васильєва. Саме в них доводиться значущість Німецького Союзу в переході від старих конфедеративних форм відносин до нової більш ефективної організації у вигляді федерації, яка "дозволяє зберегти історично сформоване багатоманіття й своєрідність традицій, звичаїв та культури..."².

На особливу увагу заслуговують роботи німецьких істориків XIX ст., в яких ще не прослідковується чітке розмежування між поняттями федеративної та конфедеративної держави, адже "ця традиція йде... у працях А. Токвіля, Г. Вайтца, М. Зейделя, П. Лабанда, Г. Еллінека" ³. Та саме К. Булле, Т. Флатте й К. Гермес наголошують на тому, що в результаті посилення "окремих суверенітетів", а не в ході "зміцнення федеральної влади" постав Німецький Союз, підґрунтям якого стали міжнародно-правові угоди Віденського конгресу ⁴.

В більшості ж праць дореволюційних російських істориків, наприклад, Г. Кауфмана, А. К. Джівелєгова, переконливо доводилось, що час існування Німецького Союзу (1815–1866) є темною сторінкою в історії німецького народу, адже це утворення являло собою ніщо інше, як організацію "пануючих урядів, спрямованих проти революційних, демократичних та конституційних устремлінь власного народу" ⁵.

Радянські вчені, як от І. С. Галкін, В. П. Прокоп'єв, А. Д. Епштейн також не приділяли достатньої уваги питанню федералізації післянаполеонівської Німеччини та його ролі в подальшому становленні національної держави, стверджуючи, що як й "в XVII, так й на початку XIX століття міжнародні конгреси узаконили німецьку роздробленість..." ⁶.

Розгром імперії Наполеона означав зміни геополітичних контурів Європи. В цих нових умовах країнам-переможницям необхідно було створити новий міжнародний порядок, який мав включати в себе й проблеми урегулювання відносин між німецькими державами. Саме ці теми й були першочерговими на Віденському конгресі (листопад 1814 — червень 1815 рр.), на якому всі питання розподілялися на дві основні групи — "загальноєвропейські й питання, пов'язані з визначенням політичних основ Німецької федерації" ⁷.

В ході довготривалих суперечок та дебатів, відповідно з рішеннями Першого Паризького миру від 30 травня 1814 р. німецькі держави повинні бути незалежними й об'єднатися на федеративних засадах ⁸. Й вже 9 червня 1815 р. актом Віденського конгресу було проголошено створення нового державного утворення у вигляді Німецького Союзу, де союз усіх німецьких держав характеризувався як "нерозривний" й мав забезпечувати "національну незалежність, спокій, політичну та громадянську свободу в країні", де "право оголошення війни і миру, вирішення протиріч між державами, видання законодавчих актів повинно належати федерації" ⁹.

Таким чином, Союзний акт надав Німеччині нового політичного вигляду у формі об'єднання з 34 держав та 4 вільних міст — Гамбурга, Бремена, Любека та Франкфурта-на-Майні ¹⁰. Так до нового

політичного утворення увійшли королівства Прусія, Баварія, Вюртемберг та Саксонія; великі герцогства Баден, Гесен-Дармштадт, Саксен-Веймар, Ольденбург, обидва Мекленбурги; 10 князівств — Гогенцоллерн-Гехіген, Гогенцоллерн-Зігмарінген, Шварцбург-Рудольфштадт, Шварцбург-Зондерсхаузен, два Рейса (старшої та молодшої лінії), Ліппе-Детмольд, Ліппе-Шаумбург, Бюкебург, Вальдек, Ліхтенштейн; 10 герцогств — Саксен-Мейнінген, Саксен-Кобург, Саксен-Гота, Саксен-Гільдбургсхаузен, Ангальт-Десау, Ангальт-Кеттен, Ангальт-Бернбург, Нассау, Брауншвейг, Гольштейн¹¹. В 1817 р. до Союзу приєдналась 39 держава — ландграфство Гессен-Гомбург¹². Членами цього державного утворення було визнано також три іноземних монарха в якості німецьких володарів — це королі Англії, за якими закріплювався Ганновер, Данії — Гольштейн, Нідерландів — Люксембург¹³.

Німецький Союз став своєрідною конфедерацією німецьких держав, які не утворювали між собою органічного зв'язку й мали право укладати угоди з іноземними монархами, якщо вони не були спрямовані проти безпеки держави та її членів — суб'єктів федерації. Так з-поміж учасників конфедеративного об'єднання найбільш помітними за своєю територією були Австрія та Прусія, адже тут проживало 2/3 загального населення Союзу¹⁴. Усі суверени утворювали Союзні збори — бундестаг з місцем перебування в Франкфурті-на-Майні, й саме на ньому одинадцять найбільших держав отримали так звані "самостійні" голоси, на відміну від решти держав-учасниць, в розпорядженні яких було лише шість "збиральних" голоси¹⁵. Таким чином, Прусія, Саксонія, Баварія, Ганновер, Вюртемберг, Австрія, Баден, Кургессен, Велике герцогство Гессен, Гольштейн, Люксембург утворювали так звану "вузьку" нараду на федеральних зборах, забезпечуючи найбільшу кількість голосів¹⁶.

Кожне окреме союзне утворення мало право вести самостійну зовнішню політику та приєднуватися до союзу іноземних держав, вести війну, укладати угоди, не нашкоджуючи, при цьому, в цілому конфедерації чи будь-якій союзній державі.

Німецький Союз не надав німцям, за висловом Г. Кауфмана, "повноцінної батьківщини", а був лише об'єднанням окремих, досить таки визнаних самостійними, держав, "слабким союзом, що виник на місці Німецької імперії" й змінив лише назву та дещо зовнішній вигляд в результаті проведеної медіатизованої політики Наполеона Бонапарта¹⁷. Такий характер Союзу ще більш чіткіше проявився при підписанні Віденського заключного акту від 15 травня 1820 р., в якому ще впевненіш наголошувалося на тому, що Німецький Союз — лише "міжнародний союз", в якому окремі держави незалежні одна від одної, але все ж підконтрольні "єдиній державній владі"¹⁸. Таким

чином, з впевненістю можна говорити про наявність конфедеративних рис Німецького Союзу, в якому "кожне з суверенних державних утворень зберігає за собою право суб'єкта міжнародного права"¹⁹. Як й колись "санкціонована авторитетом Вестфальського конгресу роздробленість Німеччини двома століттями потому була знову узаконена рішеннями Віденського конгресу"²⁰.

Становлення конфедеративних форм відносин в межах німецьких земель стало поштовхом до більш поглибленого вивчення природи федеративного та конфедеративного устрою. Сучасник Віденського конгресу, дослідник державного права Німеччини, Я. Клюбер стверджував, що Німецький Союз, безперечно, є конфедерацією²¹. Та вже в 1818 р. Ф. Тітман запропонував розділяти союзи держав на такі, що мають й такі, які не мають, федеративної влади²². Федерація, за Ф. Тітманом, є така "державна, яка для держав, що входять до її складу відіграє таку ж роль, як й окрема держава для своїх громадян"²³. Він виділив наступні характерні риси Німецької держави: держави-члени, які є суверенними німецькими державами в сукупності утворюють союз, чи конфедерацію, засновану на міжнародно-правових підставах, причому такий союз є відношенням між рівними сторонами й діяльність якого ґрунтується, насамперед, на федеральній владі²⁴.

Важливим кроком на шляху конституювання Німецького Союзу стало прийняття "Союзного акту", який гарантував конституцію для кожної держави-учасниці Союзу, які мали б "об'єднати в одному чи двох федеративних союзах роз'єднані сили Німеччини і утворити з них політичне ціле..."²⁵. В початковій версії 13-ї статті "Союзного акту" наголошувалось, зокрема, що "монархи на протязі одного року зобов'язані ввести конституцію в усіх союзних державах", та вже в оригіналі було суттєво переінакшено зміст статті шляхом заміни слова "зобов'язані" на слово "будуть вводити", при цьому, вже не було вказано обов'язкового терміну прийняття конституцій в межах одного року²⁶.

Одна з перших конституцій була прийнята в Саксен-Веймарі. Герцог Веймарський Карл-Август заявив про необхідність прийняття Основного закону для свого герцогства, дотримуючись усіх вимог Союзного договору²⁷. Така конституція набрала чинності вже 5 травня 1816 р.²⁸. В цілому ж, в період з 1816 по 1820 рр. спостерігалась тенденція прийняття конституційних актів найбільшими державами-королівствами та великими герцогствами переважно південнонімецьких держав — Баварією, Вюртембергом та Баденом²⁹. Монархи-правителі цих держав, які виступали одними з головних учасників Союзу, передчували чітку загрозу з боку принципа легіти-

мізму, затвердженого на конгресі, який мав означати "повернення до старих "законних" династій й втрату тих дрібних князівств, що були приєднані до їх володінь Наполеоном" ³⁰.

Разом з тим, конституційний процес торкнувся й дрібних німецьких держав, таких як Нассау (1814), Вальдек (1816), Гільдбургсхаузен (1817), Ліхтенштейн (1818), Ганновер (1819), Брауншвейг (1820), Кургессен (1821) ³¹. Та в усіх цих державах обмежилися лише відновленням тих земських чинів, які існували ще за часів французького протекторату. Лише в Саксен-Веймарі, Гессен-Дармштадті (1820), Баварії, Бадені (1818), Вюртемберзі (1819), Саксен-Кобурзі й Саксен-Мейнінгені (1824) було введено "справжнє народне представництво" ³².

Решта держав-учасниць Союзу конституції прийматимуть тільки під впливом Червневої революції у Франції 1830–1831 рр., а конституції найвпливовіших держав Австрії та Прусії з'являться лише в результаті буржуазно-демократичної революції 1848–1849 рр.

Найбільш же ліберальною вважається конституція герцогства Баденського 1818 р., в якій декларуються особиста свобода, громадянська рівність усіх підлеглих й двопалатна система парламенту, вибори до якої мали проходити, зокрема, шляхом голосування усіх баденців віком від двадцяти років ³³.

Таким чином, хоча утворення Німецького Союзу, безумовно, стало результатом європейської міжнародної політики, й він носив характер союзу між монархами, а не окремими суб'єктами федерації, та саме його нестійкість, аморфність, недосконалість й стануть основним поштовхом до пошуку нових форм державного устрою, що й знайде своє відображення як в теоретичних розробках, так й практичному втіленні ідей федералізму вже в другій половині XIX ст.

Примітки:

1. *Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона*. — Спб., 1893. — Т. 8. — С. 513.
2. Васильев В. И. *История германского федерализма // Новая и новейшая история*. — 1998. — № 3. — С. 28.
3. Саханенко С. *Федералізм і Україна (реконструкція політичної традиції)*. — Оdesa, 1996. — С. 5.
4. Flath T. *Das Zeitalter der Restauration und Revolution 1815–1851*. — Berlin, 1883. — S. 49.
5. *Очерки по истории Германии в XIX веке*. — Спб., 1908. — С. 42.
6. Эпштейн А. Д. *История Германии от позднего средневековья до революции 1848 года*. — М., 1961. — С. 398.
7. *Внешняя политика России XIX и начала XX века: Документы Российского министерства иностранных дел*. — М., 1972. — Т. 7. — С. 52.

8. Sturm R. *Federalismus in Deutschland*. — Opladen, 2001. — S. 15.
9. Внешняя политика России XIX и начала XX века... — Т. 7. — С. 138.
10. Lancizolle C. W. *Uebersicht der deutschen Reichsstandsschafts- und Territorial-Verhältnisse vor dem französischen Revolutionskriege, der seitdem eingetretenen Veränderungen und der gegenwärtigen Bestandtheile des deutschen Bundes und der Bundesstaaten*. — Hildesheim — Zurich — New Jork, 2003. — S. 135.
11. *Ibidem*. — S. 134.
12. Sturm R. *Op. cit.* — S. 17.
13. Дживелегов А. К. *История современной Германии*. — Спб., 1908. — Т. 1. — С. 67.
14. Галкин И. С. *Создание Германской империи 1815–1871 гг.* — М., 1986. — С. 18.
15. Прокопьев В. П. *История германской государственности XIX–XX вв.* — Калининград, 1985. — С. 9.
16. Lancizolle C. W. *Op. cit.* — S. 135.
17. Schwahn T. *Vor Werden der deutschen Republik 1815–1919*. — Delitzsch, 1926. — S. 6.
18. Hermes K. H. *Geschichte der neunsten Zeit 1815–1852*. — Braunschweig, 1853. — B. 1. — S. 123.
19. *Федерализм: Энциклопедия*. — М., 2000. — С. 255.
20. Эпштейн А. Д. *Указ. соч.* — С. 398.
21. Козлова Н. Ю. *Буржуазные учения о федерализме XVIII–XIX вв.* — М., 1988. — С. 87.
22. Titman F. *Darstellung der Verfassung des Deutschen Bundes*. — B., 1818. — S. 15.
23. *Ibidem*.
24. Козлова Н. Ю. *Указ. соч.* — С. 89.
25. Внешняя политика России XIX и начала XX века... — Т. 7. — С. 54.
26. Flathe T. *Op. cit.* — S. 49.
27. Кауфман Г. *Политическая история Германии в XIX веке*. — Спб., 1909. — С. 37.
28. Там же.
29. Obermann K. *Deutschland 1815–1849 (Von der Grundung des Deutschen Bundes bis zur burgerlich-demokratisches Revolution)*. — Berlin, 1983. — S. 36–37.
30. Эпштейн А. Д. *Указ. соч.* — С. 412.
31. Дживелегов А. К. *Очерки по истории Германии 1806–1871 гг.* — Спб., 1905. — С. 21.
32. Bulle C. *Geschichte der neunsten Zeit 1815–1871*. — Leipzig, 1876. — B. 1. — S. 28.
33. Конституционный акт Великого герцогства Баденского // Конституции и законодательные акты буржуазных государств XVIII–XIX вв. — М., 1957. — С. 487.

ЦЕНТРАЛЬНОЄВРОПЕЙСЬКА ПРЕСА ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ ПРО ФОЛЬКЛОР ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ

Відображення віденською, львівською, варшавською пресою українських фольклорних матеріалів до сьогодні залишається маловивченим. Між тим, на сторінках центральноєвропейської преси в першій половині ХІХ ст. значне місце приділялось українському фольклору та етнографії. Матеріали, які друкувались, були орієнтовані, перш за все, на міську освічену публіку.

В публікації історичних матеріалів простежується певна закономірність, бо вони завжди супроводжувались публікаціями етнографічними та фольклорними. Тобто, спостерігалась спроба комплексного відношення до вивчення українського народу. Можна відмітити між цими трьома компонентами взаємовплив та взаємодію. Вивчення історії викликало зацікавленість фольклором і етнографією, фольклорні і етнографічні матеріали служили певним каталізатором для вивчення історії. Етнографія, як і історія, теж не вільна від стереотипів та односторонніх оцінок.

Велику увагу українській тематиці надавав журнал "Бібліотека польська". По-перше, варто підкреслити, що він одним із перших в польській періодичній літературі звернув увагу на гуцулів. Під рубрикою "Етнографія" тут була надрукована велика стаття "Про гуцулів". Назву "гуцул" журнал виводив від слов'янського слова кочувати, тобто вести скотарський спосіб життя. Спочатку вони називались кучули, потім — гуцули. В статті, яка носила виражений етнографічний характер, описувався зовнішній вигляд чоловіків, одягу, весільного обряду. "Цей народ схильний до крадіжок та п'янства, розмовляє руською мовою, але примішує багато угорських, волоських, німецьких, польських слів"¹. Автор статі зазначав, що гуцулів тут називають слов'янським племенем і їхню кількість лічать на 30 тисяч чоловік.

Журнал "Література" публікував також етнографічні матеріали. Так, в одному з номерів була надрукована народна легенда під назвою "Скочище". В ній розповідалось про гарну дівчину, яка жила на Волині, біля впадіння Ікви до Стиру. Красуня вирішила, що вийде заміж за того, хто перескочить річку. Ніхто з хлопців не зміг цього зробити, а дівчина повісилась на сосні. Враховуючи те, що ця легенда ще не введена в літературу, вона заслуговує на увагу фолькло-

ристів. Друкував журнал і рубрику "Різні відомості". Тут знаходяться дані про населення Галичини. Згідно з ними, в Галичині проживало 4102733 душі. А ще в 1777 р. тут мешкало тільки 2580796 душ. Отже, протягом 60 років населення Галичини збільшилось на 1521937 душ. Найбільшим селом в Європі "Література" назвала Ксабу в Угорщині, в якому "проживало 18000 чоловік. Село розкидане на великій території і в ньому мешкають Русини, Волохи, Слов'яни"².

З особливим захопленням і задоволенням занурилися польські видання в український національний фольклор. Перший етап цього відображення почався в 1811 р., коли вийшов у Львові перший номер "Розмаїтостей". На початку 30-х рр. починається новий період вивчення українського фольклору та етнографії польськими дослідниками. До вивчення та популяризації їх спонукали міркування як наукового, так і суспільного характеру. Це мало обґрунтовувати прагнення поляків до об'єднання з українцями не тільки в один політичний організм, але в єдину духовну цілісність. Важливою особливістю цього періоду була тісна взаємодія і співпраця фольклористів та етнографів з періодичними виданнями. Це допомагало ефективному та оперативному розповсюдженню інформації.

Питання української історії викликали постійну зацікавленість навіть у такого далекого від історії видання, як "Щоденник паризьких мод". Тут друкувався такий жарт, який записав Ян Замойський за Баром: "Ти постарів, і татари тебе не взяли в полон? — Я вірив! — Як? — Як тільки було чути, що йдуть татари, то я вірив і... тікав"³. Можна зробити обережний висновок, що існувала ціла колекція різних жартів, анекдотів, що були пов'язані з Кучманським шляхом. Проти татар боролись не тільки зброєю, але й гумором.

В рубриці "Разом з соловейком" стверджувалось, що солов'їні пісні в українського народу означають: бідна я пташка. Йшла розшифровка певних українських термінів. Так, "труйзілля" — це було зілля отруйне. Традицію вивчення фольклору польськими дослідниками продовжувала "Гвезда". Цікавою в цьому аспекті є "Пісня на балабайці, яку бринькає автор, що проживає в Краківському воєводстві, про силу народних вірувань".

Невідомий автор торкався козацької тематики. Він робив це з позиції, як вбачається, "професійного дилетантизму". Вірш описував козацьку долю, прославляв волю, хоч і холодну, і голодну. Без сумніву, вірш був епігонським і частково плагіаторським. Але траплялись тут і справжні поетичні стрічки. Наприклад, "кров червоним струмком побіжить, як стрічки красні з єврейського магазину". Крім того, цей вірш популяризував українську культуру серед польського населення Правобережної України.

Велику роль у популяризації української пісенної культури відіграло польське видання "Львів'янин". Видання висловлювало думку, що Бог, за слов'янською міфологією, був божком всілякої випадкової шкоди, але мало значущим. На особливу увагу заслуговує руська пісня, записана на околиці Перемишля, про Ярему Вишневецького. В цій пісні зберігся образ польського магната — ворога української землі. В нього прізвисько — Палюха, від слова — палити.

Вже князь Єремі
В руське землі
Палюха все пустошит.
Горють вже села, тай городища
А вітер дим розносить.

В пісні два основних герої, два антагоністи. З одного боку — молодий козак, який вирушає на війну.

Ой виїхав він за воротенька
Із коня поклонився,
Вийшла до нього мати старенька
Синочку мій, вернися.
Ой не вернуса,
Ой не вернуса,
На війненьку поїду
Конь воронський, я молоденький
На війні не загину.

В "чистому полі" козак зустрічається з "ляцьким Палюхою", який хоче взяти козака в неволю.

Забери сребло, забери злато.
І коня вороного.
Іно мя не бери, іно мя не бери
Козака молодого.
Заберу сребло, заберу злато
І коня вороного.
І тебе возьму, ланцюгом скую
Козака молодого.
Повезли его і браті его
Горами, долинами,
Ой, стяли ему его головеньку
Під трема калинами³.

Цікавою з наукової точки зору була стаття Казимира Юзефа Туровського "Думи про розбійників на кордоні Польщі та Угорщини". Тут

підкреслювалась велика цінність народних пісень і переказів. Висловлювалось бажання, щоб їх збиралось якомога більше. Народ нащадкам все передає або при допомозі пісні, або оповідання. Давались тут також певні методичні поради, як підійти до простої людини та викликати у неї довіру. У фольклорі закладено велику інформацію. Що не могли, або не хотіли сказати літописці, то народна пісня зберегла.

Дві думи були записані К. Ю. Туровським у селі Сянки, за дві милі від містечка Лютовиськи, в якому починалась річка Сян. Ці думи були емоційно стриманими, тут не було якихось героїчних сцен. Форма їх не дуже відрізняється від звичайних ліричних пісень, вони опираються на строфічну будову з виразно вираженими римами і ритмами. Однією з їх характерних рис є постійні епітети: долини зелененькі, рожеві воли тощо. Своє відношення до розбійників — народних месників автори дум виражають теж при допомозі епітетів, які носять зменшувально-лагідний характер: синки мої молоденькі, витязеньки барз славненькі. Головним мотивом першої думи є протистояння робітника Романа з Біло-Янчею, що представляє закон та існуючий порядок:

Ходит Роман по долині,
Ходит, ходит посвистує,
І так гварит:
Долини мої зеленейкі!
Оравбим вас ружанами (волами)
Сіявбим вас червонами
Є вчуло то Біло-Янча:
Є пане мій уродливий!
Ходит Роман по долині
Ходит, ходит посвистує,
І так гварит:
Долини мої зеленейкі
Оравбим вас ружанами
Сіявбим вас червонами
Ідте го улапіте,
Перед мене преведіте!
Ей Романе! Романе!
Таде твої ружане?
Ей ружане в полонинці
Я червені у липойчі ⁴.

Друга дума присвячена розбійнику Марчаю. Тут, на прикордонні, люди розмовляли кількома мовами. Марчай теж співає "стихонька по волоськи". Можливо, що ця дума походить в XVIII століття, коли волоська колонізація була особливо динамічна.

Перша публікація подільської легенди "Хрест коло Заліщиків" в обробці Й. Мауса була вміщена в альманасі "Піліgrim львівський" у 1822 р. Це видання одним з перших почало досліджувати регіональну топоніміку, походження назв хрестів, скал, урочищ. В галицькій повісті "Хрест коло Заліщиків" розповідалось про кохання двох хлопців, Василя і Казимира. Хоча зв'язок імені з етносом не є прямолінійний, в даному випадку, скоріше всього, Василь був українцем, а Казимир — поляком. Вони покохали одну дівчину — Ядвігу. Спочатку загинули суперники, а потім покінчила життя самогубством і дівчина. На цьому місці й було поставлено хрест. Подібним реквізитом при створенні локальних традицій стала Чортова скеля в Лесеницькому бору в околицях села Винник⁵. Галичина була контактною зоною двох найбільших народів, які тут проживали — поляків та українців. Тому не дивно, що при аналізі народної музики її ділять на 4 групи. Перші дві — "Краков'як" і "Мазур" належать полякам, інші дві "Руська думка" і "Козак" є українськими. В той же час наголошувалось, що між "Думкою" і "Козаком" була й різниця. Пісні "Руська думка про Гриця", "Козак і дзюба" друкувались в альманасі на двох мовах — українській і німецькій, при цьому підкреслювалось, що дзюба — це дівчина, на обличчі якої сліди від хвороби віспи. У "Піліgrimі львівському" присутні характеристики, які важко залишити поза увагою. "Руський селянин вірить в чарівниць і чари, — пише він, — засуджує віроломство і облуду"⁶.

В одному з номерів віденського "Слов'янського журналу" була надрукована українська пісня. З української її переклала Герміна Глінська, етнограф, фольклорист, науковий діяч, яка багато зробила для пропаганди української культури в Європі. Ця пісня відтворюється повністю, тим більше, що вона ще не друкувалась в українській літературі.

Не тіштеся, вороженьки,
Мої пригодонці
Ідїть літа марне з світа
Як лист по водонці
Куди гляну, обернуся
Всюди я в чужині
Ні хатини, ні родини
Тяжко жити мені.
Кажуть люди щом щаслива
Я з того сміюся
Бо не знають, як часто
Сльозами заллюся.
Ідуть мої дні за днями
А літонька за літами

А я щастя не дознаю
Жаль мені за вами ⁷.

Тут і глибина почуттів самотності людини, можливо сироти, і трагічне напруження, і розгалужені асоціації.

Заслуговує на увагу "Подорожні нотатки з Галичини" вище згаданої Г. Глінської. Вона описала красу українських Карпат, жителів карпатських гір — гуцулів, поміщицький маєток, свято врожаю, Львів, міста і містечка Галичини, життя в селі, тужливу селянську пісню, дерев'яні стіни гуцульських хиж, маленькі віконечка, вузькі двері, гуцулок у спідницях з саморобної вовни, червоні корали з намиста з монет, гуцулів у чорних і білих сорочках, червоних штанах, червоних фільцових капелюхах, основну їжу цих дітей природи — чорний хліб, овече молоко і сир ⁸.

Г. Глінська пише, що гуцули ведуть патріархальний спосіб життя і вони дикі і вільні у своїх заняттях, у своїх танцях незалежні і горді за своїм характером. Будова тіла у них міцна і гарна. Такими є гуцули в Східній Галичині, такими є бойки в Перемишльському повіті, гуралі — в Краківській області. Проте галицький селянин стоїть, на думку Г. Глінської, на низькій сходинці культури. Найбільш радісною і хвилюючою порою в житті селян є збирання врожаю ⁹.

Таким чином, українським фольклором цікавились періодичні видання Львова, Варшави, Відня. З одного боку, їх цікавили відносини українців з іншими народами, в першу чергу, поляками. Але, з іншого боку, перша половина XIX ст., навіть в небагатьох журнальних публікаціях, показує еволюцію вивчення фольклору: від романтичного захоплення поетикою народу 20–30-х рр. століття до вивчення самотності і українців в цілому, і окремих його груп, як скажімо, гуцулів.

Примітки:

1. *Biblioteka polska*. — 1825, 15 липня.
2. *Literatura*. — 1837. — № 2. — S. 15.
3. *Lwowianin*. — 1842. — № 9. — S. 11–14.
4. *Przegląd warszawski Literatury, historii i statystyki*. — 1840. — № 6 — S. 58.
5. *Pielgrzym Lwowski*. — 1822, 10 maja.
6. *Pielgrzym Lwowski*. — 1822, 14 червня.
7. *Slawische Blatter*. — 1865 — № 5 — S. 48–56.
8. *Ibid.* — № 6 — S. 38.
9. *Ibid.* — S. 44.

БЕРЛІНСЬКИЙ КОНГРЕС 1878 РОКУ У ВИСВІТЛЕННІ ПРЕСИ САНКТ-ПЕТЕРБУРГУ

Пройшло вже декілька століть, а проблема газетних (або інформаційних війн) не лише не зникла, а, навпаки, актуалізувалась. Це можна пояснити глобалізацією інформаційних процесів, бурхливим розвитком і пануванням інформаційних технологій, що дозволяють політикам експлуатувати інформаційний простір, а також процес взаємодії масових комунікацій та їх аудиторій.

В цьому зв'язку звернення до проблематики, пов'язаної з історією газетних полемічних кампаній, зокрема тих, що виникали в наслідок загострення зовнішньополітичних відносин, вплив преси на корегування офіційного курсу зовнішньої політики країни, залишається темою актуальною. Це дає привід поставити питання про можливість не лише дослідження російської столичної преси та її трансляції зовнішньополітичних подій кінця 70-х років XIX ст., але й про нагальну потребу розкриття механізму впливу громадської думки на вироблення напрямку курсу європейської політики останньої третини XIX ст.

Своєрідність російської преси полягала в тому, що в умовах жорсткої цензури вона почувалася більш розкутою в обговоренні питань зовнішньої політики, ніж у проблематиці внутрішньополітичній. Образно кажучи, цензурний комітет Росії вважав за доцільне дозволити російським газетам та журналам із сарказмом писати про канцлера дружньої країни Бісмарка та про його "невдячність", але забороняв говорити про зловживання в російських міністерствах.

Метою запропонованого дослідження виступає проблема віддзеркалення російською пресою рішень Берлінського конгресу 1878 р. До розгляду залучені найбільш популярні й вагомні видання Петербургу та Москви. Одразу слід зауважити, що провінційна преса не виступала із самостійними статтями по зовнішній політиці, а лише передруковувала їх із центральних видань.

Хоча дана тема спеціально не досліджувалася у вітчизняній історіографії, окремі її аспекти знайшли висвітлення в ряді праць із зовнішньополітичної проблематики¹. Суттєвим моментом є той факт, що російська історіографія позитивно висвітлювала роль російської преси в розірванні російсько-німецьких дружніх стосунків та переорієнтації Росії на союз із Францією. І, навпаки, західноєвропейська та американська історіографія відзначала вкрай негативну роль втручан-

ня російської преси в питання зовнішньої політики². Історіографія південних та західних слов'ян пов'язувала роль преси з національним відродженням своїх країн і наполягала на невторчанні Росії у ці процеси³.

В російській історіографії присутній вагомий за обсягом пласт літератури, що присвячений як історії російської преси взагалі, так і історії окремих видань, зокрема. Як правило, ця література позбавлена ґрунтовних висновків і має описовий характер. Але разом із тим несе на собі інформаційне навантаження про склад редакційної колегії, видавців та авторів⁴.

Предметом спеціальних досліджень радянських істориків зазвичай виступала робітнича та демократична преса, проте окремі сюжети були присвячені механізму взаємодії самодержавного уряду та консервативних періодичних видань. Так, В. Г. Чернуха на основі скрупульозного аналізу цієї взаємодії підкреслювала, що вони були суперечливими і полягали в тому, що, з одного боку, уряд ставився до преси як до виразниці громадської думки, з іншого — розглядав як засіб формування громадської думки⁵.

Тема взаємодії різних економічних і політичних течій з питань вироблення зовнішньополітичного курсу Росії в останній третині ХІХ ст. знайшла втілення у дослідженнях останнього десятиріччя. Заслуговує на увагу книга В. М. Хевроліної, присвячена взаємодії політики й влади⁶. Дослідниця не лише розкрила важливі моменти боротьби великого промислового капіталу за вироблення Росією власного політичного курсу орієнтованого на розрив відносин з Німеччиною, встановлення гегемонії на Балканах та союзних відносин із Францією, але й показала роль у цих процесах преси та громадської думки.

Отже, є всі підстави стверджувати, що преса сфокусувала в собі весь спектр політичних, економічних та ідеологічних питань і відповідно являється одним з вагомих джерел по їх дослідженню. Але одночасно преса і сама виступає джерелом дослідження як потужний інструмент впливу на вироблення політичного курсу країни. Цю тезу підтверджують матеріали столичних видань, на сторінках яких були розміщені відгуки на рішення Берлінського конгресу.

Проте перед тим як перейти до безпосереднього аналізу преси, розглянемо політичну ситуацію, яка склалася у світі напередодні і під час конгресу 1878 р. Балканська криза, викликана національно-визвольними рухами поневоленими Туреччиною народами, призвела врешті решт до російсько-турецької війни. Одразу слід наголосити, що прямої зацікавленості в цій війні у Росії бути не могло. У виграші залишалися Австро-Угорщина, Англія та Німеччина, чії капітали

вкладалися в турецьку економіку. Політичний же аспект був пов'язаний з підтримкою цими країнами опозиційної султану правлячої верхівки. Це розумів і імператор Олександр II, і голова російського міністерства іноземних справ князь О. М. Горчаков. Тому російський уряд майже два роки намагався вирішити Балканську проблему дипломатичним шляхом. Російська дипломатія, пам'ятаючи уроки минулого, не припустила в 1877 р. створення ворожої коаліції, подібної до "Кримської" 1854–1856 рр. Жодна з континентальних держав не збиралася воювати на боці Туреччини, навіть особливо зацікавлений Лондонський кабінет оголосив про свій нейтралітет.

При війні "один на один" не могло бути сумнівів щодо перемоги Росії, тим більш в обстановці подальшого підйому національно-визвольного руху, що охопив багато провінцій Османської імперії. Війна була переможною і популярною в народі. Усі прошарки російського суспільства виступили за дієву допомогу повсталим слов'янам. Уперше в XIX ст. громадська думка Росії майже одноставно і з значною силою почала тиснути на уряд із вимогою підтримати зброєю боротьбу братів-слов'ян проти турецького поневолення⁷.

Ідеологічним підґрунтям цього тиску виступала давня російська месіанська ідея, яка упродовж століть використовувалася російською публіцистикою. Це ідея спадковості від Візантійської імперії: Москва-третій Рим. При цьому Османська імперія розглядалася як явище тимчасове, таке, що не має право на існування. А на Росію покладалася особлива місія захисниці усіх православних народів на Близькому сході. Незаконність і тимчасовість володарювання турків підкреслювалося навіть в урядових паперах, не кажучи вже про пресу, де Константинополь жодного разу не був обозначений Стамбулом.

Один із провідних російських публіцистів так обґрунтував на початку 70-х рр. XIX ст. необхідність оволодіння Константинополем: "Метою прагнення російського народу з самих початків його державності, ідеалом просвітництва і величі для наших предків, центром православ'я, яблуком розбрату між нами та Європою... є Константинополь. Яким захватом сповнилися б наші серця від саява нами встановленого хреста на бані Святої Софії⁸. Ідеї особливої місії Росії на Сході, її богообраності, незбагненності і відповідної відокремності від західноєвропейських держав були широко задіяні публіцистикою і репрезентувалися майже всіма прошарками російського суспільства.

Проте, як у кожній ідеології, реальним підґрунтям добрих намірів Росії виступав дуже вагомий економічний та політичний чинник — протоки Босфор і Дарданелли. Саме вони були ключем світової торгівлі, а відповідно і світової могутності. В разі захоплення Росією Константинополя, вона перетворилася б на світову наддержаву. Тако-

го різкого порушення світової політичної рівноваги не могла бпуститися жодна велика країна. До того ж Балканський півострів бувласим кусочком для проникнення іноземного капіталу. Так, російські підприємницькі кола були зацікавлені в отриманні замовлень набудівництво тут залізниць. Аналогічні інтереси переслідувала Австро-Угорщина. Англія та Німеччина бачили можливість просування своїхтоварів на Балкани і далі на Схід.

Тому немає нічого дивного в тому, що після блискучої перемоги Росії над Туреччиною й підписанням на вигідних умовах Сан-Стефанської мирної угоди, Англія та Австро-Угорщина виступили з пропозицією скликати європейський форум для перегляду статей цього договору. Західні держави не могли примиритися з можливим утворенням нової християнської держави Болгарії. За Сан-Стефанською схемою нова держава мала простягнутися від архипелага до Чорного моря, роз'єднуючи ті частини Турецької імперії, які ще лишилися під владою султана. Австро-Угорщина та Англія були проти створення Великої Болгарії, бо розглядали її як васала Росії.

Англія ще до Берлінського конгресу розпочала прямі переговори з Росією про зміни в Сан-Стефанській угоді. Росія, прагнучи відвести від себе небезпеку ізоляції, а можливо і прямої агресії великих європейських країн, вимушена була принести у жертву Велику Болгарію і відмовитися від частини своїх завоювань в Азії. Одночасно Англія підписала таємну угоду з Портою, за якою зобов'язувалася захищати азіатську Туреччину від нападів Росії. За це Англія отримала право зайняти острів Кіпр. Австро-Угорщина також підписала угоду з Англією з метою чинити опір "Сан-Стефанській" Болгарії.

Таким чином, серія проведених за декілька тижнів до Берлінського конгресу переговорів і угод багато в чому визначили розподіл сил, хід і навіть наслідки спільного європейського форуму. "Рідко було колись, щоб конгрес почався з такими заздалегідь підготовленими домовленостями", — підсумовував англійський прем'єр Дізраелі в червні 1878 р. на засіданні свого кабінету⁹.

Конгрес розпочався 13 червня 1878 р. і тривав місяць. Головними його учасниками вважалися всі держави, що підписали Паризький трактат 1856 р. — Англія, Франція, Німеччина, Австро-Угорщина, Туреччина. Головою конгресу було обрано канцлера Німеччини Бісмарка, який, за власним висловом, зобов'язувався виступати в ролі "чесного маклера".

В день відкриття конгресу один із берлінських часописів надрукував гумористичний малюнок, який досить влучно характеризував як сам конгрес, так і його наслідки. На малюнку було зображено Бісмарка у вигляді офіціанта, який запрошує до сервірованого столу

дипломатів. При цьому канцлер Німеччини промовляє: "Голуб миру поданий. Прошу скуштувати." Усі присутні підходять до столу, а в цей час Дізраелі з Горчаковим тягнуть до трапези турка, що всіма силами опирається.

Чим же став для Росії та її зовнішньої політики Берлінський конгрес? Беручи до уваги його передбачувальність, російській дипломатії вдалося йти по накатаному шляху. Але Петербургу все ж таки вдалося досягти і неочікуваних результатів. Болгарія отримала широкий вихід до Чорного моря. Південна Болгарія залишалася під формальним контролем Туреччини, але це не в змозі було припинити неминучий процес возз'єднання. На конгресі спалахнула сутичка між Росією та Англією щодо Бессарабії, яку англійці вимагали повернути Румунії, а також через Батум, який повинен був перейти Туреччині. По цим двом питанням російська дипломатія виявила твердість і на поступки не пішла.

Таким чином, слід зазначити, що Берлінський конгрес не був таким вже похмурим відступом зовнішньої політики Росії, як це зображувала російська преса. Це була цілком передбачувальна політична подія, що не могла принести Росії якихось відчутних політичних та економічних дивідентів, так само як і російсько-турецька війна 1877 р. І, навпаки, Берлінський конгрес створив сприятливі умови для просування на Близькій Схід великого західного капіталу.

Оцінка наслідків Берлінського конгресу з'явилася на сторінках російської преси з початку 1879 р. Газети й журнали Росії відображали складний і різноманітний спектр суспільних напрямів. Але в обговоренні питань зовнішньої політики, наслідків Берлінського конгресу майже всі видання Петербургу і Москви зайняли тверду негативну позицію. Основний тон задавали в Петербурзі — газета "Голос", в Москві — видання М. Н. Каткова.

Петербурзька газета "Голос" вважалася неофіційним друкованим органом канцлера О. М. Горчакова. Саме цю газету читали в усіх європейських столицях. Тому на редакцію лягала особлива відповідальність і обережність у поданні матеріалів. Тим більш дивним була поява на шпальтах газети серії недоброзичливих статей щодо дружньої країни Німеччини та до її канцлера Бісмарка. Вже 2 та 4 січня 1879 р. газета почала писати про невдячність Берліну. Росія зробила Німеччині неоціненну послугу в 1870 р. (франко-пруська війна, нейтралітет Росії), але та не підтримала союзницю на Берлінському конгресі¹⁰. Наприкінці місяця, 31 січня "Голос" висловився ще конкретніше. Програш у суперництві з Австрією на Балканах газета перекладала на Німеччину. Друкований орган російської дипломатії писав, що Троїстий союз можна вважати недійсним, його замінив

союз подвійний, союз Німеччини з Австрією. А на конгресі "наші союзники стали друзями наших ворогів" ¹¹.

Але повним політичним нігілізмом виявилася стаття, розміщена в "Голосі" від 10 лютого 1879 р. Саме вона ознаменувала собою початок газетної війни. Стаття називалася "Невдачі князя Бісмарка". В ній писалося, що Берлінський конгрес довів, якою егоїстичною є політика німецького канцлера і якою брехливою й непевною є його дружба. Тому, робила висновок газета, чи слід підтримувати цю дружбу, чи може пошукати інших друзів у Європі. Таким другом може стати Франція, яка завдяки Німеччині знаходиться в ізоляції.

Вся європейська преса виступила з засудженням заяв "Голосу," стверджуючи, що Бісмарк, навпаки, керуючись інтересами Німеччини, підтримував на конгресі Росію, бо німецько-англійське економічне суперництво все більш поглиблювалося і Німеччина була зацікавлена в російській дружбі. Німецькі газети не обійшли стороною і таку тему, як загадкова російська душа, яка прагне вирішувати світові проблеми і проливати кров за чужі інтереси в той час, як власна домівка вимагає негайного облаштування й наведення порядку.

Бісмарка непокоїла ця газетна суперечка, він не бажав сваритися з Росією. Німецький канцлер був твердо переконаний, що доки Росія та Німеччина разом, в Європі буде спокій і що цей монархічний союз буде протистояти революційному рухові. Олександр II так само був прибічником міцної дружби між Росією та Німеччиною. Але, незважаючи на це, "Голос" вів активну агітацію проти Німеччини до кінця серпня 1879 р. Кінець газетній війні поклав російський уряд, надрукувавши офіційну заяву в "Урядовому віснику" ¹², після чого були вжиті репресивні заходи і видання "Голосу" було затримано на п'ять місяців. Цей захід боляче вдарив по кишені видавців. Після відновлення виходу газети загальний напрям її статей щодо зовнішньої політики значно пом'якшав.

Якщо навіть проурядова газета "Голос" виступила проти союзу з Німеччиною, то що вже казати про московські видання М. Н. Каткова, тісно пов'язані з російськими підприємницькими протекціоністськими колами. М. Н. Катков у своїх "Московських відомостях" лаяв за Берлінський конгрес і російську дипломатію, і Бісмарка, а Німеччині погрожував "російською пам'ятною книжкою" ¹³. Цю тезу журналіст поглибив і войовничо загострив в своєму журналі "Руський вісник", де писалося, що оскільки Берлінський конгрес не вирішив основних питань, то Росію знов чекає поле брані і вона повинна стояти озброєною і готовою в будь-яку хвилину вступити до бою ¹³.

Звичайно, як практичний публіцист і людина, що була тісно пов'язана з урядовими колами, М. Н. Катков усвідомлював, що після гро-

мадсько-патріотичного підйому напередодні російсько-турецької війни 1877 р. у країні наступила криза розчарування наслідками Берлінського конгресу. Тому уряд і Комітет по справам преси закриває очі на негативне ставлення друкованих органів до Міністерства закордонних справ Росії, окремих дипломатів, не кажучи вже про Австро-Угорщину, Німеччину та її канцлера Бісмарка. І, хоча М. Н. Катков більше цікавився економічними стосунками між Росією та Німеччиною, він сповна скористався наданою можливістю виступити з критикою "неспроможною щось вирішити" російської дипломатії¹⁴. Проте головною думкою, що рефреном проходила по сторінках його видань була теза про те, що "Росія має на сході свою століттями заповідану політику, свою мету, якої не може зректися"¹⁵. Так заявляли про себе російські промислові протекціоністські кола, чиї швидко зростаючі апетити вже звернулися в бік Балканського півострова.

Негативне ставлення до Німеччини та Австро-Угорщини було майже одностайним. Другорядна преса, чиїми читачами були ремісники, дрібні власники, обслуговуючий персонал, не відрізнялася особливою вишуканістю. Так, "Газета О. Гатцука", виливши багато бруду на російську дипломатію, прямо радила не волочитися в хвості німецької політики, а простягнути руку допомоги Франції. На думку редакції, досить вже Німеччині поводитися з Росією як із дійною коровою¹⁶.

Ліберальна преса Росії, зокрема журнал "Вісник Європи", прагнучи об'єктивності, зазначав, що газетна війна по підсумкам Берлінського конгресу велася російською пресою в неприпустимо брутальному тоні. В Європі звернули увагу на той факт, що російські газети дружно ляяли канцлера союзної країни Бісмарка, проте уряд їх у цьому не стримував. "Вісник Європи" не без підстав вважав, що ця газетна полеміка не що інше як зведення особистих рахунків між двома канцлерами, старого О. М. Горчакова та його блискучого учня Бісмарка, але ні в якому разі не національна антипатія двох народів, як це пишуть слов'янофіли. Узагалі в політичній ізоляції Росії ніхто, крім неї самої не винен. Німеччина нічим не зобов'язана Росії, навпаки Росія повинна бути вдячна Німеччині за урегулювання міжнародної політики після російсько-турецької війни. Німеччина — традиційний союзник Росії, а "союзи не можна змінювати, як сукні"¹⁷.

Інше ліберальне видання петербурзька "Вечірня газета", що видавалася підприємцями для підприємців, вважала за потрібне для Росії покинути платонічні ідеї про оволодіння протоками. Берлінський конгрес скінчився і треба звільнити болгар від російської опіки, "і самі болгари цього хочуть, і Росії досить витрачати гроші та кров", до того ж чи варто виснажувати казну Росії задля справи, що не відповідає інтересам російського народу¹⁸.

"Вечірня газета" одна з небагатьох газет, що випадала із загальної лави російських видань усіх напрямків. Її кредо обходило таку характерну рису російської ментальності, як ставлення загального, спільного, вище особистого, індивідуального. Навпаки, на європейський манер "Вечірня газета" закликала передусім дбати суто про свою, особисту, зацікавленість. Тому і виступала проти зайвої напруги сил, військових і фінансових, на Балканському півострові. "Невже можна серйозно вважати, — писала газета, — що невеличкі народи, що майже всі випереджають нас в культурному й промисловому напрямках, бажають і прагнуть політичного об'єднання з Росією" ¹⁹.

"Вечірня газета" дуже дотепно писала про особливості російського психотипу: "Послухати, наприклад, "Московські відомості", так доведеться прийти до висновку, що всі європейські держави, від малого до великого, навіть усе європейське населення поспіль тільки і має думку про те, як би принизити й зневажити слов'янство взагалі і Росію в особливості" ²⁰.

Таким чином, в обговоренні наслідків Берлінського конгресу взяла участь російська столична преса всіх напрямків. В основному його рішення розглядалися як принизливі та образливі для Росії. Кампанія, що була розгорнута в російській пресі проти Австро-Угорщини та Німеччини по рішенням Берлінського конгресу, мала під собою сумнівні основи. Ці країни захищали передусім свої власні інтереси. Але російська публіцистика вдало переконувала громадську думку Росії у протилежному. З публіцистики тези про невдячну Німеччину і ворожу Австро-Угорщину перейшли до історичних досліджень. Але головне, вони опанували голови не одного покоління і призвели врешті решт до розриву традиційного монархічного російсько-німецького союзу.

Негативне ставлення російської преси до рішень Берлінського конгресу, її зневага до Австро-Угорщини та зненависть до Німеччини (при тому, що ці держави були офіційними союзниками) зайвий раз довели усій Європі одну з найхарактерніших рис російської зовнішньої політики — імперський синдром. Отже, коли держава перенесла дорогу збиткову війну і має безліч внутрішніх проблем, то її публіцистиці не слід розпалювати нової європейської пожежі.

Примітки:

1. *История дипломатии / Под ред. В. Хвостова. — Дипломатия в новое время. 1871–1914. — М.: Политиздат, 1963. — Т. 2; Манфред А. З. Образование франко-русского союза. — М.: Наука, 1975; Сказкин С. Д. Конец австро-русско-германского союза. Исследование по истории русско-германских отношений*

- в связи с восточным вопросом. — М.: РАНИОН, 1928. — Т. 1; Сказкин С. Д. Дипломатия А. М. Горчакова в последние годы его канцлерства // *Международные отношения XVI–XX вв.* — М.: Наука, 1964; Хевролина В. М. Русско-турецкая война 1877–1878 гг. и общественное движение в России // *Вопросы истории.* — 1978. — № 9; Хвостов В. М. Проблемы истории внешней политики России и международные отношения. — М.: Наука, 1977.
2. Бюлов. Внешняя политика Германии. — Одесса: Книгоиздательство А. А. Ивасенко, 1915; Gorianow S. *The alliance of the Three Emperors* // *Amerikan Historical Review.* — 1948. — January; Kannan G. *The decline of Bismarck's European Alliances and Alignments 1871–1890.* — New-York, 1931.
 3. *Историография истории южных и западных славян.* — М.: Изд. Московского университета, 1987. — С. 50–97.
 4. Богучарский В. Н. Из прошлого русского общества. — СПб.: Общественная польза, 1904; Глинский Б. Б. Суворин А. С. — СПб.: Тип. А. Суворина, 1912; Розенберг В., Якушин В. *Русская печать и цензура в прошлом и настоящем.* — М.: Изд. Сабашниковых, 1905; Саламон Л. *Всеобщая история прессы.* — СПб.: Б. и., 1909; Сементковский Р. И. М. Н. Катков. Его жизнь и литературная деятельность. — СПб., 1892; Цертелев Д. Н. *Печать и общественное мнение.* — СПб.: Тип. А. Суворина, 1905.
 5. Чернуха В. Г. *Самодержавие и печать // История СССР.* — 1986. — № 11. — С. 52–66.
 6. Хевролина В. М. *Власть и общество. Борьба в России по вопросам внешней политики. 1878–1894.* — М.: Норма Информ, 2000.
 7. Корнилов А. *Курс истории России XIX века.* — М.: ООО Изд. Астрель, 2004. — С. 708.
 8. Данилевский Н. Я. *Россия и Европа.* — М.: Книга, 1991. — С. 383.
 9. Аксаков И. *Общеввропейская политика. Статьи разного содержания.* — М., 1887. — Т. 8; Леонтьев К. *Национальная политика как орудие всемирной революции.* — М., 1889; Татамиев И. *Политическая судьба Константинополя, Балканских народов и отношение их к России и Западноевропейским государствам.* — СПб., 1887; Штур Л. *Славянство и мир будущего.* — СПб., 1867.
 10. Цит. по: Виноградов К. Б. *Мировая политика XIX в. События и люди.* — Л.: Изд. Ленинградского ун-та, 1991. — С. 108.
 11. *Голос. Газета политическая и литературная.* — 1879. — Январь–август.
 12. *Правительственный вестник.* — 1879. — 17 августа.
 13. *Московские ведомости.* — 1879. — Январь–март.
 14. *Русский вестник.* — 1879. — № 1. — Январь.
 15. *Московские ведомости.* — 1879. — 11 сентября.
 16. *Газета А. Гатицука.* — 1879. — 17 февраля, 3 марта, 14 апреля.
 17. *Вестник Европы.* — 1879. — Кн. 10.
 18. *Вечерняя газета.* — 1879. — 14, 17 января.
 19. *Вечерняя газета.* — 1879. — 2 февраля.
 20. *Вечерняя газета.* — 1879. — 2 марта.

ХУДОЖНЯ САМОДІЯЛЬНІСТЬ БОЛГАРСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ПІВДНЯ УРСР ТА МРСР (середина 40 — середина 80-х рр. XX ст.)

З кінця XX ст. науковці почали проявляти значний інтерес до різноманітних аспектів національно-культурного розвитку болгарського населення Північно-Західного Причорномор'я. Однак самодіяльна народна творчість ще не стала об'єктом спеціальних досліджень істориків. Отож, метою повідомлення є визначення ролі та місця народної творчості в національно-культурному розвитку болгар південних областей УРСР і МРСР з середини 40-х до середини 80-х рр. XX ст.

Протягом двох століть на території південних областей сучасних незалежних держав України та Молдови проживає багаточисельне (понад 200 тис.) болгарське населення, відірване від своєї прабатьківщини Болгарії. Тяжкі політичні перипетії в історії цього народу і районах, де воно компактно проживає, насильницька денаціоналізаторська політика органів влади та природні прояви приводять до втрати багатьох рис національної самобутності та духовної культури.

Розвиток болгарської діаспори в УРСР і МРСР суттєво не відрізнявся. По відношенню до національних меншин керівництво обох радянських республік не мало самостійної політичної лінії. Суспільна русифікація, радянська тоталітарна система, привели до суттєвих втрат болгарським населенням рідної мови — будівничого матеріалу культури. Болгарська мова залишалась тільки в побуті, що значно обмежувало її поширення. Прилучення до надбань науки теж відбувалося через російську мову, що згубно впливало на розвиток болгарського населення, збіднювало духовний світ, сковувало, консервувало самосвідомість.

Проте, були і деякі позитивні риси у розвитку національної болгарської культури. Ряд традицій пристосовувався до нових умов. Так, збереженню національної болгарської культури з середини 40-х і до середини 80-х рр. XX ст. сприяв розвиток самодіяльної народної творчості в СРСР в цілому, і в болгарських селах конкретно. Влада здійснювала достатньо масштабне створення великої кількості самодіяльних народних колективів. Будувалися клуби та будинки культури: в с. Задунаївка — на 700 місць, в с. Виноградівка — на 700 місць, в с. Новоіванівка — на 350 місць тощо¹. З їх функціонуванням пов'язане виникнення хорів, етнографічних та вокально-інструментальних

ансамблів. Так, постановою Ізмаїльського обласного виконавчого комітету депутатів трудящих ще у 1946 р. на базі хору с. Суворове та танцювального ансамблю с. Селі-Огли Арцизького району було утворено болгаро-молдавський ансамбль пісні і танцю. Окрім створення, позитивним внеском влади у розвиток ансамблю було його фінансування. Згідно державної постанови керівником було призначено попереднього керівника хору с. Суворове "товариша Морозова із заробітною платою (оклад) в розмірі 600 карбованців на місяць і звільненням від інших обов'язків; затверджено кошторис доходів та витрат на утримання ансамблю в сумі 123 300 карбованців на рік; обласному торговому відділу наказано виділити фонди на пошиття відповідних національних костюмів"². В 1951 р. з метою задоволення естетичних потреб багатонаціональної Ізмаїльської області було створено "Придунайський ансамбль пісні та танцю" у складі 58 чоловік. Це був професійний колектив, який складався з кращих представників художньої самодіяльності області, випускників консерваторій, музичних училищ та запрошених спеціалістів-професіоналів³.

Широку популярність мали хорові та етнографічні ансамблі сіл Городне, Твардиця (МРСР), Заря, Кам'янка, Червоноармійське, Благоеве, Кірсове, Нові Трояни (УРСР). Вони стали гордістю і славою своїх односельців⁴. Так, в будинку культури с. Кам'янка працювало 7 гуртків художньої самодіяльності. Серед них — драматичний, танцювальний, хоровий, музичний тощо. Особливою популярністю у молоді користувався танцювальний колектив — тричі лауреат республіканських і обласних конкурсів. Окрім танцювального колективу в 70-х рр. XX ст. розвивався і став відомим поза межами села вокально-інструментальний ансамбль "Златен клас". Його керівником був Ілля Миколайович Карайванський.

Про ставлення народу до своєї культури можемо судити зі слів мешканця села Кам'янка Дмитра Плачкова: "...люблю все наше, болгарське. Люблю співати болгарські пісні, потанцювати під болгарську музику. Без них не можу. Може, тому багато років я брав участь у художній самодіяльності села, де співали болгарські пісні"⁵.

У становленні художньої самодіяльності в с. Городне велика роль належала О. Є. Шапошникову, приїжджому самодіяльному поету й композитору, художнику й скульптору. Двадцять років він віддавав свої знання та вміння справі культурного розвитку села. У 1962 р. художній самодіяльності села було присвоєно звання "народний" ансамбль. Великою любов'ю користувалися виконавиця болгарських народних пісень Ольга Буюклі та виконавець інструментальної музики Василь Стойнов. Художній колектив села неодноразово одержував перемоги на районних, обласних, республіканських оглядах.

У 1976 р. він був учасником Всесоюзного фестивалю народних колективів⁶.

Великою популярністю і любов'ю в Комратському районі (МРСР) користувався танцювальний колектив "Лале" с. Кірсове, який у травні 1973 р. брав участь у Всесоюзному огляді — конкурсі самодіяльних колективів. У 1974 р. ансамблю було присвоєно високе звання "народний". З села вийшли заслужені артисти МРСР — М. Сулак та І. Басе⁷.

У художній самодіяльності брали участь люди різного віку. Це сприяло передачі національно-культурних надбань народу від дорослого покоління підростаючому, відігравало велику роль у вихованні молоді. Основу репертуарів ансамблів складала багата оригінальна фольклорна та етнографічна спадщина болгарського народу. Пісні, які виконувалися ансамблями, були за своїм характером обрядовими, історичними, родинно-побутовими тощо. Наприклад, у виконанні Суворовського ансамблю пісні та танцю звучали такі популярні болгарські пісні: "Куга ту бих ми малки", "Реших да са ужена", "Гайда", "Кугато беши война", "Любов за Отчизната", "Тръгнала Янка през гурь зелена", "Пасал Стоян ми шилинца"⁸. На народній пісенній основі розвивалася болгарська музика. На концертах своє мистецтво демонстрували баяністи, акордеоністи, багато виконавців грали на гайді, каманчі, кавалі, свирці, кларнеті — народних болгарських інструментах. Так, добрими музикантами славилася с. Заря (Камчик) Саратського району: Колев Олексій і Іванов Сава — були найкращими кларнетистами, на кавалі добре грали брати Дмитрієви, на гайді Сулаков Георгій, гармоністами були Пенакі Федір і Тропанець Сава. Був у селі родинний музикальний ансамбль Кічевих, члени якої грали на різних музичних інструментах⁹. Музикантами славилася також с. Благоеве: І. Стоянов, М. Станков, С. Дучев, В. Тодоров — потім концертмейстер Молдавського симфонічного оркестру. У самодіяльних концертах с. Городне Болградського району своє мистецтво демонстрували 300 баяністів та акордеоністів. Народна філармонія села була неодноразово лауреатом обласних та республіканських оглядів народної самодіяльності¹⁰.

Самодіяльна народна творчість мала велике значення і в розвитку зв'язків болгарської діаспори з прабатьківщиною. Неодноразово колективи брали участь у фестивалях і оглядах в Болгарії. Мешканці с. Благоеве у своєму Будинку культури щорічно святкували з народом Болгарії 9 вересня — День звільнення — національне свято болгарського народу. Так, за запрошенням комітету болгаро-радянської дружби м. Варна, 6 вересня 1961 р. до НРБ виїхала делегація з м. Одеси та м. Болграду для святкування Дня визволення. До скла-

ду делегації входили робітники підприємств, вчені, спортсмени, учасники художньої самодіяльності¹¹. 20 вересня 1967 р. самодіяльний ансамбль с. Твардиця (МРСР) брав участь у фестивалі, присвяченому болгаро-радянській дружбі в Твардиці (БНР). Виконавці ансамблю були вдягнені в національні болгарські костюми. Звучали пісні у виконанні солістки ансамблю Ганни Бельчівічиної та заслуженого артиста МРСР, болгар за походженням, Івана Басева. Потім ансамбль виступав в м. Слівен (БНР) — у літописі міста цей концерт записаний як важлива культурна та політична подія у рік святкування 50-річчя Великої Жовтневої революції¹². Художній колектив с. Городне також неодноразово брав участь у фестивалях та оглядах в Болгарії. Постійно підтримувалися творчі зв'язки з Будинком народної творчості та Будинком культури м. Варна. Велике зацікавлення викликали народні пісні у викладача Софійської консерваторії Стояна Петрова, він записав музику і тексти багатьох болгарських пісень, почутих у с. Городньому. В 1957 р. м. Болград, с. Червоноармійське та с. Криничне відвідала старший науковий співробітник, керівник відділу фольклору Інституту музики при Болгарській академії наук Райна Кацарова. Вона записала 180 народних болгарських пісень — мелодії, тексти та двадцять виконань на гайді, кавалі, тамбурі та свирці. Було зроблено фотографії зовнішнього вигляду та інтер'єру старих і нових будинків¹³.

Таким чином, самодіяльна народна творчість з середини 50-х і до середини 80-х рр. XX ст. стала носієм і пропагандистом болгарської народної культури. Її розвиток був тісно пов'язаний із життям народу, вона стала невід'ємною частинною його духовного життя. Самодіяльна народна творчість відіграла велику роль у відновленні та зміцненні громадських і культурних зв'язків болгарської діаспори з прабатьківщиною, в розвитку і збереженні фольклорної та етнографічної спадщини народу, сприяла популяризації не тільки болгарської культури, а й мови, також виконувала поєднуючу функцію, стала акумулюючою ланкою, яка об'єднувала болгарський етнос. Велика кількість створених хорових, духових і танцювальних колективів, тематика їх репертуарів свідчать, що народу не була байдужа його національна культура та її розвиток. Огляд ситуації з розвитку самодіяльної народної творчості середини 50-х і до середини 80-х рр. XX ст. доводить, що болгарська культура південних областей УРСР і МРСР представляє собою багатий матеріал для дослідження і потребує більш детального та ґрунтового аналізу.

Примітки:

1. Ізмаїльський муніципальне підприємство архів. — Ф. Р. — 1999, оп. № 1, спр. 38, л. 16.
2. Там само. — Ф. Р. — 452, оп. № 1, спр. 4, л. 23, 23-зв.
3. Там само. — Ф. Р. — 470, оп. № 1, спр. 22, л. 28 — 29.
4. Грек И., Червенков Н. Българите от Украйна и Молдова: минало и настояще — София, 1993. — С. 244–245.
5. Митев П.-Е., Червенков Н. Бесарабските българи за себе си. — София, 1996. — С. 277–278.
6. Чийшія: нариси історії та етнографії болгарського села Городне в Бессарабії / Кол. авт.: А. В. Шабашов, М. М. Червенков, Л. В. Суботін та ін. — Одеса: Аст-ропринт, 2003. — С. 118.
7. Стойнов Г. С. Кирсово в прошлом и настоящем. — Кишинев: Картя Молдовеняскэ, 1990. — С. 116
8. Ізмаїльський муніципальне підприємство архів. — Ф. Р. — 452, оп. № 1, спр. 56, л. 41.
9. Камчик. Страницы истории / Кол. авт.: Златова В. Н., Златов И. В., Георгиев Ф. С. и др. — Одесса, 2003. — С. 178–180.
10. История городов и сел УССР. Одесская область. — Киев, 1978.
11. Жежел А. На гости в братската България // Ленински път. — 1961, 19.09. — № 63.
12. Георгиев Н. Незабравими срещи. — София: Изд. на отечествения фронт, 1972 — С. 200.
13. Митев П.-Е., Червенков Н. Бесарабските българи за себе си. — София, 1996. — С. 277 — 278.

Є. В. Іванов

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ БОЛГАРІЯ В 1985 Р. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ "РАБОТНИЧЕСКО ДЕЛО")

Дослідження зовнішньої політики великих держав в кінці ХХ ст. займає гідне місце в історичній науці. Вони зосереджуються на формуванні зовнішньополітичної стратегії світових лідерів, її впровадженні в життя, виникненні зовнішніх викликів та загроз, їх усуненні, боротьбі з іншими визнаними лідерами, створенні коаліцій тощо. Особливо прискіпливо вивчається політика СРСР і США, їх взаємовідносини трактуються як протиборство, а їх відносини зі своїми

сателітами часто зводять до примусу і підкорення. Проте, дослідження ролі другорядних країн, які йшли в фарватері політики СРСР і США дозволяє подивитись під дещо іншим кутом зору на їх структурні зв'язки як в рамках двох блоків, так і в міжблокових відносинах.

Царська Болгарія, не зважаючи на всі коливання правлячих династій, так само, як і НРБ традиційно вважались союзником Росії, а потім і СРСР. На протязі багатьох років генеральний секретар ЦК БКП Т. Живков провадив лінію всебічного зближення з СРСР, існував навіть план перетворення НРБ в шістнадцяту республіку Радянського Союзу, а на міжнародній арені Болгарія виступала з підтримкою зовнішньополітичного курсу СРСР на всіх рівнях. Це були не просто спільні дипломатичні дії, болгарські політичні спостерігачі детально висвітлювали події, намагалися аналізувати їх, доводячі до широкої аудиторії. Для цього широко використовувалися засоби масової інформації, серед яких особливе значення мали газети, які видавалися масовими тиражами, розповсюджувалися державною системою і часто були єдиним джерелом інформації для широкого загалу. Зрозуміло, що такі газети були наскрізь просочені пануючою комуністичною ідеологією.

Характер і глибину змін в політиці болгарського керівництва можна простежити на сторінках офіційного видання ЦК БКП газети "Работническо дело", яка виступала рупором комуністичної верхівки, від якої безпосередньо залежало прийняття рішень щодо зовнішнього курсу Болгарії. Газета друкувала на своїх сторінках детальний опис подій за останні два-три дні і подавала деякі аналітичні матеріали, і тому "Работническо дело" виступає цінним джерелом з історії зовнішньої політики Болгарії. Зовнішній курс Болгарії по відношенню до капіталістичного табору можна оцінювати по гостроті, з якою газета "Работническо дело" розглядала політику США. В 1984 р. ця оцінка була дуже критичною, часто з'являлися статті, що підживлювали антиамериканські настрої. Сполученим Штатам закидали підготовку бувших нацистів для утвердження їх на високих політичних і економічних постах в Західній Німеччині¹, невиправдане збільшення військового потенціалу, зрив переговорів щодо скорочення ядерних і звичайних озброєнь². Американського президента Р. Рейгана піддавали критиці за політику з позицій сили, болгарські політичні спостерігачі навіть "зафіксували" три кризи в зовнішній політиці США: перша перманентна криза — курс на воєнно-ядерну перевагу над соціалістичним табором, друга — вторгнення в Гренаду, третя — агресія по відношенню до Лівану³. Не дивлячись на великий історичний досвід інформаційної боротьби, іноді до передовиці потрапляли виважені ана-

літичні матеріали по зовнішній політиці. Наприклад, відносини між СРСР та США на початку 1985 р. болгарська преса характеризувала як такі, що потребують зменшення напруженості⁴.

В 1985 р. у ряду політиків світу з'явилося усвідомлення того, що тогочасна система міжнародних відносин не вписується в комуністичну парадигму світової революції і її необхідно реформувати. К. Черненко помер 10 березня 1985 р., а 12 березня новим генеральним секретарем ЦК КПРС став М. Горбачов. Одним з перших, хто поздоровив нового керівника Радянського Союзу з висуненням на цю відповідальну посаду був Т. Живков⁵. Вже на початку червня 1985 р. болгарський керівник отримав орден Леніна на свій ювілей "за великі заслуги в розвитку братньої дружби між народами Радянського Союзу і Народної Республіки Болгарія"⁶. В свою чергу Т. Живков на врученні ордена в Кремлі 7 червня 1985 р. заявив, що "Болгарська комуністична партія, Народна Республіка Болгарія, весь болгарський народ будуть завжди пліч опліч з Радянським Союзом в боротьбі за справу соціалізму, за торжество мира і соціального прогресу в усьому світі"⁷. Таким чином, обидві сторони підтверджували незмінність дружніх радянсько-болгарських відносин. Стосунки між М. Горбачовим і Т. Живковим ще не встигли зіпсуватися і Болгарія, як і раніше підтримувала курс Москви, який вже почав змінюватися під впливом "нового мислення". Заяви на кшталт того, що у ядерній війні не може бути перемоги, безальтернативності зменшення конфронтації і невідворотності переговорного процесу між супердержавами почали звучати в промовах болгарського керівництва.

3 травня 1985 р. зі сторінок газети "Работническо дело" зникли антиамериканські публікації, змінився тон заяв про США, все більше уваги приділялося миролюбивому курсу СРСР і його підтримці Болгарією, яка висловлювалася на всіх міжнародних форумах, де болгарські дипломати обстоювали послідовну позицію за мир без ядерної зброї, ініціативу Т. Живкова по перетворенню Балканського півострова в зону вільну від ядерної і хімічної зброї. Один із спеціальних кореспондентів газети "Работническо дело" писав: "Позиція СРСР, підтримана мільйонами людей по всьому світу, проєцирує головні якості радянської зовнішньої політики, яка в цілому прагне до вирішення спірних проблем на шляху переговорів з покращення міжнародного клімату, укріплення миру та безпеки на всій планеті"⁸.

Прикладом зваженого висвітлення розвитку подій на міжнародній арені можна вважати експрес-публікації, які з'являлися одразу після зустрічей на найвищому рівні. Щодо червневої зустрічі Т. Живкова і М. Горбачова в такій брошурі була дана незалежна оцінка міжнародної ситуації: "...Важливі спільні дії всіх антивоєнних сил, незалежно

від політичної і ідеологічної орієнтації. Досвід показує, що продуктивно співробітництво соціалістичних, комуністичних і соціал-демократичних партій. Активною силою є також антиядерний рух. ...Зміни в кращу сторону можливі. Для цього потрібна готовність США та їх союзників для досягнення справедливих домовленостей на основі суворого дотримання принципів рівності та однакової безпеки. Значним кроком в справі ослаблення напруженості на європейському континенті могло б стати створення без'ядерних зон в різних регіонах Європи, в тому числі і на Балканах..."⁹.

Від початку року до березня 1985 р. в газеті "Работническо дело" помітно зростає кількість публікацій, що висвітлюють міжнародне становище в світі та зовнішню політику Болгарії, її позицію з важливих міжнародних питань. На передовиці з'являються інтерв'ю з провідними європейськими політиками, детально висвітлюються переговори з міжнародних питань, візити керівників капіталістичних країн до Болгарії та СРСР. Такий прискіпливий інтерес можна пояснити лише зростанням зовнішньополітичної активності НРБ, вектор якої був направлений на Захід.

В березні 1985 р. в усіх аналітичних болгарських виданнях, присвячених проблемам міжнародних відносин була опублікована заява міністра закордонних справ ФРН Г. Геншера: "В майбутньому Європа сама повинна взяти на себе відповідальність за свою безпеку. Ця задача виходить за рамки дискусії між Сходом та Заходом в поточній політиці, вона передбачає співробітництво членів ЄС, нейтральних держав і соціалістичних країн. Всі нації повинні усвідомити європейську приналежність і не применшувати її воєнним, чи нейтральним статусом"¹⁰. Заява Г. Геншера супроводжувалась коментарями, що США мають звернути на неї увагу, виражалась солідарність з міністром ФРН у важливій справі збереження миру на Європейському континенті.

У відповідності з "новим мисленням" новим проявом покращення відносин із Заходом було поглиблення діалогу та нарощення співробітництва з капіталістичними країнами. Про інтенсивність цього діалогу можна судити з того, що в 1985 р. відбулося набагато більше зустрічей на найвищому рівні, ніж у 1984 р. В червні 1985 р. Т. Живков перебував з офіціальним візитом в Японії і був прийнятий міністром-головою Японії Я. Накасонє, який висловив думку, що Болгарія є дієвим фактором в сучасних міжнародних відносинах і надійним економічним партнером, а відносини між Болгарською Народною Республікою і Японією укріплюються через контакти між людьми¹¹.

Перший офіціальний візит Дж. Хау, міністра закордонних справ Великобританії, до Болгарії в червні 1985 р. був охарактеризований в

болгарській пресі як подія виключної важливості в 106-літній історії болгарсько-англійських відносин. В ході візиту Дж. Хау був прийнятий генеральним секретарем ЦК БКП Т. Живковим, міністром закордонних справ НРБ П. Младеновим та головою державної ради Болгарії Г. Філіповим. Сторони обговорили важливі міжнародні питання, в тому числі роззброєння та економічне співробітництво ¹².

В серпні 1985 р. за запрошенням П. Младенова в Болгарії з офіціальним візитом перебував віце-канцлер і міністр закордонних справ ФРН Г. Геншер. В ході зустрічей з керівництвом НРБ сторони продовжили строк договору від 14 травня 1975 р. про розвиток економічного і науково-технічного співробітництва ще на 10 років та проаналізували міжнародне становище. Було відмічено, що між ФРН та Болгарією зміцнюються економічні зв'язки, про що свідчить збільшення кількості спільних підприємств, але для їх успішного функціонування необхідно підписати угоду про уникнення подвійного оподаткування та підтримку обома країнами ¹³.

Ще одною країною капіталістичного світу, з якою болгарським дипломатам вдалося налагодити добросусідські відносини стало Королівство Швеція. Міністр зовнішніх справ цієї країни Л. Будстрьом перебував з офіційним візитом в Болгарії у травні 1985 р. Обидві сторони висловили надію на те, що цей візит дасть можливість укріпити мир та безпеку в Європі та світі. На думку шведського посла, досвід останніх років підтвердив, що відмінності у суспільному устрої та географічна віддаленість не заважають розвивати взаємовигідні відносини в різних областях. Посилення офіційних контактів на урядовому рівні, поглиблення науково-технічного співробітництва, взаємодія в економічній області, культурний обмін — все це стало результатом розвитку болгарсько-шведських відносин. Королівство Швеція підтримало ініціативу Болгарії по створенню в Європі без'ядерної зони, як шлях до обмеження гонки озброєнь ¹⁴.

Прикладом успішного співробітництва можна назвати відносини Народної Республіки Болгарія і Фінляндії. Ця країна не тільки підтримувала зусилля Болгарії щодо скорочення озброєнь в Європі, а й надавала значну економічну допомогу. Торгова фінляндсько-болгарська палата під керівництвом Е. Бернера функціонувала з 1953 р., а в 1985 р. до співробітництва була підключена будівнича компанія "Палкі", яка допомогла збудувати велике курортне селище на Сонячному березі, спорудити важливий промисловий об'єкт "Болгарське пиво". Фінляндія зацікавилася можливістю імпорту недорогих болгарських вин та продуктів ¹⁵.

Для розширення співробітництва Болгарії з капіталістичними країнами дуже важливою була зустріч в Гельсінкі 1 серпня 1985 р. Тоді

болгарські дипломати виступили з повною підтримкою "нового мислення" на фоні паралельної зустрічі Е. Шеварнадзе і державного секретаря США Дж. Шульца. В залі "Фінляндія" на двох пленарних засіданнях виступали представники Греції, Канади, Югославії, Сан-Маріно, Ватикану, ФРН, Бельгії, Португалії, Чехословаччини, Мальти, Великобританії, Болгарії, Швеції, Кіпру, Італії та Іспанії. Світове співтовариство привітало рішення СРСР запровадити мораторій на ядерні випробування до 1 січня 1986 р., який міг би стати безстроковим у випадку, коли США послідувать його прикладу. Всі учасники висловили готовність суворо додержуватись принципів Заключного Акту від 1975 р., як вимогу збереження безпеки в Європі та в цілому в світі, за розвиток плідного співробітництва між народами в політичній, культурній та економічній областях¹⁶.

8 жовтня 1985 р. Т. Живков виступив з характерною для "нового мислення" промовою на двадцять третій Генеральній конференції ЮНЕСКО: "...Ми не зможемо вирішити ні однієї глобальної або регіональної проблеми, якщо не буде усунено можливість термоядерного конфлікту. Це зараз проблема проблем. Від її вирішення, як категорично заявляють найавторитетніші вчені світу, залежить виживання людини, збереження цивілізації..."¹⁷. Ще одним підтвердженням нового зовнішньополітичного курсу була промова Т. Живкова на фуршеті на честь учасників Варшавського Договору 23 жовтня 1985 р., в якій він заявив: "В Софії нас зібрало відчуття відповідальності за долю європейського і всього світу. Нас зібрала спільна рішучість єдиними зовнішньополітичними діями дати новий поштовх нашому мирному наступу. Сьогоднішня нарада була проведена напередодні зустрічі М. Горбачова з Р. Рейганом. Європейська і світова спільнота чекає її із зрозумілим інтересом. Як представники держав — учасників Варшавського Договору, ми твердо знаємо, що М. Горбачов зробить все від нього залежне для зміцнення миру і безпеки в Європі і в усьому світі... Наша увага була направлена перед усім на проблеми Європи. І це зрозуміло. Воєнне протистояння тут найгостріше. Його подальше наростання загрожує небезпекою роздмухування пожежі, яка зпелить не одну Європу. Дуже правильно сказано в нашій спільній заяві — світ неподільний. І для того, щоб зберегти його в себе вдома, треба працювати над вирішенням глобальних проблем сучасності, і перед усім питанням роззброєння..."¹⁸.

Таким чином, можна зробити висновок, що під впливом "нового мислення" у болгарській зовнішній політиці в 1985 р. почали відбуватися зміни, які зумовили розширення співробітництва із Заходом, підтримку мирних ініціатив СРСР на міжнародних форумах, зменшення критики західних партнерів всередині країни.

Примітки:

1. Покровители на престъпниците // *Работническо дело*. — 1984. — 16 януари. — С. 6.
2. Неблаговидните дела на Вашингтон // *Работническо дело*. — 1984. — 3 февруари. — С. 7.
3. Тодорчев Г. Джон Лемън разстрелва овчарите // *Работническо дело*. — 1984. — 16 февруари. — С. 5.
4. Главната задача — намаляване на напрежението. Продължава посещениято на делегацията на Върховния Съвет на СССР в САЩ. // *Работническо дело*. — 1985. — 8 март. — С. 7.
5. Живков Т. До другаря Михаил Сергеевич Горбачов Генерален Секретар на комунистическата партия на Съветския Съюз. // *Работническо дело*. — 1985. — 12 март. — С. 1.
6. Цит. по: *Нерушимо единство* // *Работническо дело*. — 1985. — 8 юни. — С. 1.
7. Живков Т. Речь при вручении ордена Ленина в Кремле // *Избранные статьи и речи*. — М.: Политиздат, 1987. — С. 471.
8. Стратиев В. Посланието на милионите е мир // *Работническо дело*. — 1985. — 17 юни. — С. 7.
9. Дружеская встреча М. С. Горбачева с Т. Живковым // *Визит в Советский Союз Генерального секретаря ЦК БКП, председателя Государственного Совета НРБ Тодора Живкова*. — М.: Политиздат, 1985. — С. 9.
10. Захариев З. Что мешает европейскому сотрудничеству? // *Болгария*. — 1985. — № 3. — С. 14.
11. България — Япония. Успешно развитие на двустранните отношения // *Работническо дело*. — 1985 — 25 май. — С. 1.
12. Первый официальный визит // *Болгария*. — 1985. — № 6. — С. 9.
13. По приглашению министра иностранных дел // *Болгария*. — 1985. — № 7. — С. 9.
14. България — Швеция. Добри перспективи за развитие на отношенията // *Работническо дело*. — 1985. — 7 май. — С. 5.
15. Горненски Д. България — Финляндия. Взаимност на мотиви и стремежи // *Работническо дело*. — 1985. — 20 април. — С. 7.
16. Горненски Д. Заключение Акт от Хелзинки — документ с огромен ползотелен заряд // *Работническо дело*. — 1985. — 1 август. — С. 5.
17. Живков Т. Народная Республика Болгария привержена благородным целям и идеалам ЮНЕСКО. — София: прес. — 1985. — С. 11.
18. Живков Т. Речь на обеде в резиденции "Бояна" в честь участников совещания политического консультативного комитета государств — участников Варшавского Договора // *Избранные статьи и речи*. — М.: Политиздат, 1987. — С. 472.

ДЕРЖАВНА ОСВІТНЯ ПОЛІТИКА В СРСР ТА СИСТЕМА ПОЛІТИЧНОЇ ОСВІТИ У СЕРЕДНІЙ ШКОЛІ (1985–1987)

В другій половині 80-х рр. XX ст. в умовах перебудови та демократизації суспільства партійні та державні органи визначили нові напрямки дійової реорганізації системи народної освіти, внесли зміни в реформу загальноосвітньої школи. На основі демократизації, гласності, самоуправління передбачався розвиток новаторського пошуку, творчого аналізу і самоаналізу, переборення застарілих стереотипів.

Пріоритетним напрямком державної політики в СРСР в невиробничій сфері залишалась освіта. Реформаторська політика перебудови стала поштовхом до змін в освітньому просторі СРСР. Удосконалення освітньої галузі сприяло політичним, економічним і соціальним перетворенням у державі, оскільки школа завжди виконувала соціальне замовлення часу. Реформа школи, що розпочалася в роки ще до перебудови в СРСР, не передбачала змін ідеологічних засад. Державна політика другої половини 80-х років наочно представлена в навчально-виховному процесі. Вивчивши структуру школи та державну управлінську діяльність в системі освіти, можна говорити про стан суспільства: школа є дзеркалом державної політики, спрямованої у майбутнє. Загальноосвітні середні заклади залишалися продуктом суспільної історії, етапом, що формував молоду генерацію держави. Період перебудови став переходом від одного укладу суспільного життя до іншого і був глибоким переломом в суспільній свідомості. Обумовлено це було і тим, що протягом тривалого часу в масову свідомість радянських людей втілювалися міфи про перевагу соціалістичної системи. У період перебудови навчально-виховний процес у середніх школах залишався під керівництвом держави. В урядових документах СРСР говорилося про послідовну гуманізацію та демократизацію радянської системи, яка повинна ліквідувати негативні явища періоду застою в школі.

Напрямки державної політики СРСР відбивалися на діяльності середніх навчальних закладів. Аналіз освітніх програм дає підстави відмітити послідовні зміни в навчальних курсах: введення маловідомих фактів, переосмислення і нові підходи до вітчизняної історії, послаблення деяких ідеологічних акцентів. В роки перебудови в курсі історії СРСР з'явилися раніше заборонені дані періоду радянської

епохи. Реформаторська політика перебудови та реформа школи вимагали створення комплексу навчальних підручників, посібників, які б допомогли вчителів у вирішенні освітніх та виховних завдань. Найбільшого реформування зазнали навчальні матеріали з історії. За часів перебудови відбулась трансформація біполярного світу. Трактування подій і фактів з позиції "холодної війни" втратили актуальність, але радянська ідеологія тривалий час залишалась незмінною.

За реформування системи освіти держава ухвалила ряд документів, які складали концепцію радянського виховання¹. У 1987/1989 рр. з'явилися нові підручники, хрестоматії, посібники, у яких значне місце посідали завдання для самостійної роботи. У хрестоматії з історії СРСР були включені нові витяги з робіт В. І. Леніна, партійних і державних документів, спогади, листи, матеріали з газет і журналів, статистичних довідників з вступними текстами, що допомагало вчителю включити їх в роботу.

Тобто радянські методологічні підходи продовжували зберігати класові оцінки історичних явищ, подій, абсолютоване економіко-формаційне трактування історичного розвитку.

Провідну роль у реалізації державної політики в школі відіграють не плани, програми, підручники, а вчительські кадри. В "Положенні про порядок атестації вчителів, вихователів, старших піонервожатих загальноосвітніх шкіл, шкіл інтернатів, дитячих будинків усіх типів і найменувань, вихователів дитячих дошкільних закладів" зазначалося: "Вчитель — довірена особа суспільства, він формує духовний світ юних радянських громадян... Успішне виконання складних завдань навчання і виховання молоді у вирішальній мірі залежить від учителя, його ідейного загартування, педагогічної майстерності, ерудиції та культури"². Держава, як і раніше, приділяла увагу ідеологічному вихованню освітян. Міністерство освіти СРСР рекомендувало навчальні плани і програми шкіл наукового комунізму для вчителів та інших працівників народної освіти. Міністерство освіти УРСР "доводить до керівництва та неухильного виконання" плани та програми шкіл наукового комунізму завідуючим обласних, Севастопольського міського відділу народної освіти, начальнику управління народної освіти міста Києва, керівникам педагогічних навчальних закладів, Науково — дослідного інституту педагогіки УРСР та Науково — дослідного інституту психології УРСР, директорам обласних інститутів удосконалення вчителів.

Кожного навчального року вчителі та інші педагогічні працівники відвідували заняття школи наукового комунізму за визначеною темою. Наприклад, у 1985/1986 навчальному році освітяни засвоювали тему "Науково-технічний прогрес і виконання реформи загальноосвітньої і професійної школи"³. Навчальна програма складалася з чоти-

рьох тем. Кожна з них розділялась на теоретичні питання, теми семінарських занять, теми для виступів перед трудівниками та батьківською громадськістю, а також теми доповідей та рефератів. Програма закінчувалася списком рекомендованої літератури. Методологічну основу навчальної програми складали партійні документи різних державних і партійних форумів: матеріали з'їздів КПРС, постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР, матеріали Пленумів ЦК КПРС. Закінчувався план 1985/1986 навчального року темою "Науково-технічний прогрес і удосконалення комуністичного виховання підростаючого покоління". Розгляд даної теми будувався на матеріалах квітневого (1985) Пленуму ЦК КПРС, червневого (1985), постанові ЦК КПРС "Про подальше покращення партійного керівництва комсомолом і підвищення його ролі в комуністичному вихованні молоді". На семінарських заняттях розглядалися питання формування світобачення, ідейно-політичної спрямованості навчально-виховного процесу.

Перед батьківською громадськістю лектори школи наукового комунізму виступали з питань "Форми і методи боротьби з негативними проявами у молодіжному середовищі, з відхиленням від соціалістичного способу життя, шкідливими звичками."

Період 60 — початку 80-х рр. залишив великий досвід політичної освіти педагогічних кадрів: школи наукового комунізму, ради з питань удосконалення ідейно-теоретичної підготовки педагогічних кадрів, кабінети політичної освіти вчителів. Держава, направляючи і контролюючи ідеологічну спрямованість освітан, продовжувала таку політику і в період перебудови. У 1986/1987 н. р. навчальний план та програму школи наукового комунізму замінили на систему політичної освіти. У 1986/1987 та 1987/1988 навчальних роках навчальний план та програма системи політичної освіти відповідали проблемі "Прискорення соціально-економічного розвитку країни і удосконалення навчання і виховання молоді" ⁴.

На опрацювання навчального плану відводилося 36 годин із них 20 лекційних, 12 семінарських. Програма курсу мала таку ж структуру, як і програма школи наукового комунізму. Про ідеологічну радянську спрямованість свідчать теми лекцій та семінарських занять: "КПРС — ініціатор і організатор проведення в життя курсу на прискорення розвитку радянського суспільства". Тематичний план і програму політичних семінарів для освітан розробляли працівники Всесоюзного будинку політичної освіти при ЦК КПРС. Лекторам, залежно від місцевих умов і особливостей, дозволялося конкретизувати та доповнювати зміст теми з урахуванням соціальних та навчально-виховних завдань, що розв'язували освітяни. Крім того, дозволялося частково змінювати послідовність тем, скорочувати або збільшувати

час, відведений на вивчення програми політичного семінару. В рамках політичної освіти педагогічних працівників ЦК КПРС пропонував провести перше заняття з теми "Практичними справами поглиблювати перебудову". По закінченню навчального року рекомендувалося провести науково-практичну конференцію "Роль радянської молоді у прискоренні соціально-економічного розвитку країни" ⁵.

У 1987 р. завершувався перший етап перебудови, яку проводила радянська влада. Демократизація суспільства залишалася дозованою. КПРС відводилася "авангардна роль у будівництві нового суспільства" ⁶. Ідеологічні осередки влади турбувало питання самосвідомості громадян СРСР. Освітня завжди залишалася в полі зору державних політиків, адже від них залежала політична орієнтація молодого покоління. Працівники Всесоюзного будинку політичної освіти при ЦК КПРС рекомендували не тільки тему підсумкової конференції, а й орієнтовані теми доповідей та виступів, додаткову літературу. Поряд з цим розглядалися, зокрема, і такі питання, як демократизація усіх ланок системи освіти, здійснення виборності і самоврядування ⁷. У матеріалах XXVII з'їзду КПРС підкреслювалося, що важливою умовою ефективного керівництва є ленінський стиль роботи. "Важливо формувати у наших керівників сучасний тип мислення, високий професіоналізм, уміння бачити перспективу, бути вихователем і організатором у колективі. Невід'ємні риси сучасного керівника — партійна зрілість та принциповість, неухильне проведення в життя лінії партії, досконалих моральних якостей" ⁸. Міністерство освіти СРСР затвердило інструктивний лист "Про організацію вивчення і роз'яснення учням загальноосвітніх шкіл матеріалів XXVII з'їзду КПРС" ⁹. Головне управління шкіл Міністерства освіти СРСР схвалило методичні рекомендації "Про вивчення матеріалів XXVII з'їзду КПРС у навчальних предметах загальноосвітніх шкіл". Мета — допомогти педагогам донести до кожного учня зміст і дух XXVII з'їзду КПРС, зростаюче значення його рішень для радянського суспільства, для всього світового розвитку. Ознайомлення учнів з матеріалами XXVII з'їзду КПРС починали з початкової школи. У початкових класах рекомендувалося в доступній формі ознайомити дітей з роботою і значенням XXVII з'їзду КПРС, планами і справами радянських людей.

У вивченні і пропаганді матеріалів XXVII з'їзду КПРС велика роль відводилася суспільно-гуманітарним предметам. Методичні рекомендації містили поради до окремо взятих тем з історії СРСР та всесвітньої історії. Інструктивним листом Міністерства освіти СРСР відводилося чотири уроки для вивчення матеріалів XXVII з'їзду КПРС у курсі історії СРСР в X (XI) класах. Методичні поради рекомендувалися майже для всіх шкільних предметів. Державна освітня політика

була спрямована на формування особистості, що буде ширим прихильником радянської ідеології.

До пропаганди рішень XXVII з'їзду КПРС активно залучались позашкільні установи: будинки та Палади піонерів і школярів. На них покладалося завдання здійснювати навчання комсомольського та піонерського активу методиці організації масово-політичної діяльності, пов'язаної з пропагандою і реалізацією рішень XXVII з'їзду партії. Під керівництвом міського комітету комсомолу та керівників гуртків учні залучалися до створення Ленінських кімнат, клубів громадсько-політичних знань, наукових товариств учнів, комсомольських і піонерських агітбригад.

Громадськість міст та районів включали школярів до політико-просвітницької пропагандистської діяльності за місцем проживання. У школах та позашкільних установах створювалися пошукові загони, які оформляли галереї трудової слави комуністів району, села та міста "Наш край у ХХІ п'ятиріччі". Отже зусилля педагогів, всіх працівників системи освіти спрямовувалися на реалізацію політики партії і радянської держави у галузі освіти. На всіх етапах розвитку радянської держави в ідеологічно-політичному спрямуванні навчання і виховання виняткова роль відводилась школі.

Примітки:

1. Про основні напрямки і особливості роботи політичного навчання педагогічних кадрів // Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР. — 1987. — № 22. — С. 10–17.
2. Про атестацію вчителів, вихователів, старших піонервожатих загальноосвітніх шкіл, шкіл — інтернатів, дитячих будинків усіх типів і найменувань, вихователів дитячих дошкільних закладів // Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР. — 1985. — № 22. — С. 3–7.
3. Навчальний план і програма шкіл наукового колективізму // Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР. — 1985. — № 19. — С. 3–14.
4. Навчальний план і програма системи політичної освіти (для вчителів та інших працівників народної освіти) // Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР. — 1986. — № 20. — С. 9–29; Навчальний план і програма політичних семінарів з теми "Прискорення соціально-економічного розвитку країни — стратегічна лінія КПРС на 1987–88 навчальний рік" // Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР. — 1987. — № 20. — С. 29.
5. Навчальний план і програма політичних семінарів з теми "Прискорення соціально-економічного розвитку країни — стратегічна лінія КПРС на 1987–88 навчальний рік" // Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР. — 1987. — № 20. — С. 4.
6. Там само. — С. 13.

7. Там само. — С. 15.

8. Материали XXVII съезда КПСС. — М.: Политиздат, 1986. — С. 255.

9. Про організацію вивчення і роз'яснення учням загальноосвітніх шкіл матеріалів XXVII з'їзд КПРС // Учительська газета. — 1986, 12 кв.

І. Д. Черних

ЗНИКАЮЧИЙ ФАНТОМ СХОДУ

Людина живе в світі культури і сама є його частиною, тому абстрагування від досить істотної обставини людського життя та її історії спотворює і не дозволяє адекватно уявити суть пізнавальної діяльності. Без сумніву, виникнення і історичні трансформації пізнавального досвіду європейської культури у всій своїй сукупності повинні бути враховані при будь-якій серйозній претензії на дослідження історіософського дискурсу.

Пізнавальний досвід, накопичений європейською цивілізацією в попередні періоди історії, визначився в основоположних орієнтаціях і цільових установках, які не зникли і не розсіялися — вони сконденсувалися у вигляді принципів, об'єднуючих строкатість і різноманіття сучасних теоретико-пізнавальних концепцій.

Дана тенденція зі всією очевидністю зумовила розвиток орієнталістики. Схід в роботах багатьох поколінь західних дослідників з початку епохи Просвітництва розглядався як конструкт, що полярно позиціонується, як не-Захід, як "природна" початкова бінарна опозиція тому універсальному, що цементує загальне уявлення про західну цивілізацію. Даний конструкт пояснюється специфікою європейського мислення, якому властивий онтологічний дуалізм.

Філософська основа європоцентричної парадигми історії людства була розроблена Г. В. Гегелем у "Філософію історії". Він розглядає історію в цілому як "прогрес духу в свідомості свободи", при цьому Захід протиставляється Сходу як стадіально-вище стадіально-нижчому. Відповідно, східний "індивідуум" — особливий вид самозаперечення або безособовості¹.

К. Маркс і М. Вебер в своїх спробах створити універсальну теорію світової історії так само керувалися історичним досвідом Заходу, якому протиставлявся Схід. Так сформувалася парадигма Іншого, що прийняла форму дилеми Захід-Схід. Найбільш істотним в цій

аналітичній парадигмі було обґрунтування винятковості власної культурної матриці.

Якщо Схід це неідентичність Заходу, то "не-Захід" — це не об'єкт дослідження, а представлений заздалегідь фантомний предмет для відштовхування. Фантом, якому сходознавці намагалися надати історичну форму, будуючи емпіричний матеріал в контексті наперед заданої історіософського конструкта.

Надалі частина західних сходознавців, у тому числі і представники радянської історіографії, вважали своїм обов'язком доводити, що Схід йде західним історичним шляхом, оскільки він є універсальним. Таким чином, європоцентрична історична парадигма перетворилась на дилему: Захід-сучасне-розвинене — Схід-традиційне-відстале.

До середини ХХ ст. у європейській науці сформувалися основи теорії "єдиного індустріального суспільства" і пов'язана з нею доктрина модернізації Сходу. Загальна її суть зводилася до наступних положень. У XVIII ст. Схід залишався Сходом, Захід — Заходом, але потім почався процес переходу до "єдиного світу", суть цього процесу — "розрив з минулим". Розвиток до єдиного світу розуміється перш за все як процес "вестернізації", розповсюдження на Сході "універсального етичного базису західної цивілізації"². Інакше кажучи, йдеться про втрату азійськими народами своєї соціокультурної суті. Ця історична приреченість східних суспільств виразилася в конструкті ієрархованих груп країн "третього", "четвертого" та інших світів.

Теоретично "легітимним" предметом такого підходу до історії країн афро-азійського регіону залишається лише зникаюча величина, яка присутня в сучасній глобальній цивілізації як прикрий пережиток. Відповідно, магістральний напрям світового розвитку буде, по суті справи, визначатися різними варіантами вестернізації. Ця європоцентрична історична парадигма вельми активно популяризується представниками сучасного російського і вітчизняного сходознавства. У своїй основі вона базується на марксовій ідеї "азійського способу виробництва", довільно перенесеній в контекст теорії цивілізацій. Характер і динаміка цивілізацій як і раніше розглядається в термінах власності на засоби виробництва і на владу. Відповідно стверджується, що в ході історичного процесу оформилися дві структурно-типологічні варіації суспільства: Західна (антично-капіталістична) і не-Західна, яка включає всі східні цивілізації. Історичний шлях східних цивілізацій привів їх до кризи і суть всесвітньої історії — рух до єврокапіталізму³. На узагальнюючому рівні історична перспектива людства зводиться до єдиної гомогенної соціальної конструкції і єдність ця обумовлена перевагою європейської цивілізаційної моделі.

Слід підкреслити, що вирішальний крок в подоланні європоцентричної картини історії був зроблений в культуралістських дослідженнях, що сформувалися під впливом постмодернізму і деконструктивізму. Їх вплив проник в зарубіжне сходознавство ще в 80-х роках ХХ ст. разом з книгою Е. Саїда "Орієнталізм". Критика Е. Саїдом ідеологічної детермінованості і органічного зв'язку класичного сходознавства з імперіалізмом була "джерелом натхнення" для представників нового напрямку в історіографії⁴.

Представники цього напрямку розглядають традиційну західну історіософію як міфологію, що приписує іншим культурам властивості, обумовлені не їх власним характером, а формою їх відносин до західної культури. Цей свого роду "онтологічний імперіалізм" виявлявся в прагненні розчинити Інше в собі, не дати виявитись його інаковості⁵.

В той же час в рамках історичної реальності останньої третини ХХ ст. поставала проблема особливого відмінного від євро-атлантичного шляху модернізації. Першою таким приклад модернізації здійснила Японія, де відбувся синтез традиційного і сучасного. Результатом цього синтезу стало створення в Японії капіталістичної моделі, яка "відбулася в абсолютно відмінній від англійського капіталізму формі — економіка, що поєднує японську душу і західну технологію", пріоритет конфуціанської етики, що виключає "конфлікт інтересів"⁶. Японський "позаіндивідуалістичний капіталізм" свідчить, що нерозчленованість двох понять — індивідуалізм і капіталізм специфічно європейське явище.

Підкреслимо, що європоцентристська концепція історії і модернізації втратила монопольні позиції на кінець ХХ століття. Несподіваний економічний стрибок східно-азіатських країн актуалізував необхідність переоцінки їх ролі в сучасному світі. Сама історична реальність другої половини ХХ століття свідчила, що не можна розглядати модернізацію як перехід до якого-небудь одного фіксованого типу суспільства, оскільки вона включала різноманітність моделей. Незахідні суспільства здійснюють модернізацію не приймаючи західних цінностей, інститутів і форм поведінки. Більш того, саме збереження соціокультурної ідентифікації було умовою успішної модернізації⁷.

Визнання вітальності азійських суспільств відкрило нові перспективи вивчення їх минулого. Була опублікована велика кількість робіт, присвячених економічній, соціальній і культурній історії країн Азії, введені в науковий обіг нові джерела і ретроспективна статистика. Відбулися значні зрушення в методології вивчення народів афро-азійського регіону, пошуки глибшого розуміння суті азійських суспільств стимулювали їх цивілізаційний аналіз. Порівняльне вивчення

регіональних цивілізацій (культурно-цивілізаційних ареалів) дозволило історикам дійти висновків, що Ісламська цивілізація типологічно відмінна від Далекосхідної, Індійсько-південноазійської і ця відмінність детермінована суттю основних світоглядних цінностей⁸. Осмислення загальної тенденції, представленої в цих дослідженнях, дозволяє дійти висновку, що Схід в його традиційному розумінні не може бути об'єктом системного аналізу, оскільки не є соціокультурною спільністю⁹.

У 2000 р. голова програми по глобальній історії XIX міжнародного конгресу історичних наук П. О'Брайен підкреслив: "традиційне спрощене веберівське уявлення про те, що тільки в Європі найраніше стали розвиватися політичні, інституційні, юридичні, культурні і релігійні передумови для ефективного зростання, виглядає дуже сумнівно в очах серйозних учених"¹⁰. Сприйняття історії, як процесу становлення єдності людства в його соціокультурному різноманітті, детермінованому багатолінійністю суспільного розвитку, пов'язано не лише з подоланням європоцентризму, але і свідчить про евристичну неспроможність дефініції "Схід".

Низка дослідників цілком обґрунтовано поставили під сумнів правомірність існування сходознавства як комплексної (у синхронії) і наскрізної (у діахронії) наукової дисципліни, перш за все через неможливість визначити конкретно її предмет. У російському сходознавстві розвернулася дискусія з цього питання¹¹.

Примітки:

1. Детально див.: Шаймухамбетова Г. Б. *Гегель и Восток. Принципы подхода.* — М., 1995.
2. Reischauer E. O. *Wanted: an Asian Policy.* — New York, 1955. — P. 65–66; Reischauer E. O., Fairbank J. K., Craig A. M. *A History of East Asian Civilization.* — Vol. 2: *East Asian. The Modern Transformation.* — Boston, 1965. — P. 6.
3. Васильев Л. С. *Восток и Запад в истории (основные параметры проблематики) // Альтернативные пути к цивилизации.* — М.: Логос, 2000. — С. 96–114; *Цивилизационные модели современности и их исторические корни.* — К., 2002. — С. 68–78; Сайе Митя. *Некоторые исторические аналогии в процессе адаптации Индии и Китая к западной модели модернизации // Проблемы Дальнего Востока.* — 2003. — № 3. — С. 119–126.
4. Huang Ph. C. C. *Theory and the study of modern Chinese history: Four traps and a question // Modern China.* — Beverly Hills; L., 1998. — Vol. 24. — N. 2. — P. 193.
5. Young R. *White Mythologies. Writing History and the West.* — L., N.Y., 1990. — P. 14.
6. Morishima M. *Why has Japan "Succeeded"?* — L., 1983. — P. 87; Kochman J. V. *Introduction: Soft Rule and Expressive Protest // Authority and the individual in Japan.* — Tokyo, 1978. — P. 17.

7. Подробней см.: Черних І. Д. Схід в контексті глобалістського підходу // *Записки історичного факультету Одеського національного університету*. — Вип. 12. — Одеса, 2002. — С. 498–505.
8. Тойнбі А. Дж. *Цивілізація перед судом історії*. — М., 1995. — 163; Павленко Ю. В. *Происхождение цивилизации: альтернативные пути* // *Альтернативные пути к цивилизации*. — М., 2000. — С. 125–127.
9. Детально див.: Черних І. Д. Духовна революція "Осьового часу" і Схід // *Записки історичного факультету Одеського національного університету*. — Вип. 15. — Одеса, 2005. — С. 373–377.
10. О'Брайен П. *Статус государства и будущее универсальной истории* // *Цивилизация*. — Вип. 5: *Проблемы глобалистики и глобальной истории*. — М., 2002. — С. 24.
11. Немчинов В. А. "Геном" Востока: опыт и междисциплинарные возможности / *Восток*. — 2004. — № 6. — С. 158–165.

Г. А. Черняк

ДЕЯКІ АСПЕКТИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРОБЛЕМ МОРСЬКОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

Проблема, що розглядається в даній статті, стосується морської політики України на сучасному етапі, її завдань на найближчий час та на перспективу.

Відомо, що Україна займає вигідне географічне положення в Східній Європі і може бути своєрідним мостом для перевезення транзитних вантажів. Однак для втілення в життя цієї привабливої перспективи необхідна розробка і реалізація науково обґрунтованої й економічно ефективної морської політики.

Безсумнівно, морська політика держави повинна бути довгостроковою, потребує значних капіталовкладень, впровадження нових технологій, й реконструкції таких об'єктів, як морські порти, залізниці й т. п. У той же час така політика визначає й найближчі перспективи у зв'язку з необхідністю узгодження вимог поточного періоду із загальною стратегією розвитку галузі, об'єднання й координації в її межах всіх напрямків діяльності залізничного, морського, автомобільного, річкового (у першу чергу), а також авіаційного й газонафтогінного (особливо — у головних транспортних вузлах) транспорту. Морська політика країни поширюється на митні й прикордонні

служби, на органи державного нагляду, на підприємства всіх видів власності, що беруть участь у транспортному процесі.

Стратегічні цілі такої політики передбачають:

- формування й удосконалення єдиної транспортної системи країни, яка гарантує і задовольняє потреби в перевезеннях вантажів та пасажирів;
- сприяння зовнішньоекономічній діяльності підприємств і країни в цілому, розвитку виробничої й соціальної сфер;
- вирішення оборонних, природоохоронних завдань в області транспорту;
- підвищення технічного рівня всіх видів транспорту при обов'язковому узгодженні прийнятих рішень із суміжними транспортними структурами;
- створення в галузі єдиного інформаційного простору.

Одна з головних проблем у рішенні перспективних завдань морської політики України є невміння забезпечити рентабельність багатьох підприємств морегосподарського комплексу країни. Функціонування морського й річкового транспорту

України здійснюється в складних кризових умовах. Вони й визначили зниження ділової, промислової, науково-технічної, інвестиційної активності в даному секторі економіки в 2005 році. Недолік оборотних коштів підприємств галузі, погіршення кон'юнктури фрахтового ринку, переорієнтація збуту привели до подальшого зменшення попиту на внутрішні й зовнішньоторговельні перевезення.

Натомість, Україна — транзитна територія. Вантажопотоки з Росії, Беларусі, країн Закавказзя й Середньої Азії забезпечили б завантаження не тільки морських портів, але й залізниць, автомобільних трас. Тому, зростання обсягів транзиту через Україну сприяє створенню в країні нових робочих місць, зниженню соціальної напруженості в регіонах і трудових колективах, збільшенню надходжень до державного бюджету. У зв'язку із цим, завдання уряду зводиться до створення сприятливих умов для транзитного перевезення вантажів через територію України. Першочерговими, на наш погляд, є:

- формування нормативно-правової бази, у тому числі "Кодексу торговельного мореплавання України";
- реалізація рішень колегії Мінтрансу й постанов Кабінету Міністрів України щодо розвитку морегосподарського комплексу країни;
- вироблення тарифної політики, розробка й прийняття Закону України "Про транзит". Все це сприятиме збільшенню обсягів вантажопотоків, інтеграції України в європейську транспортну систему.

Серед проблем, що гальмують поступальний розвиток цього важливого сектору економіки України розглянемо морські торговельні порти. Одна з них — тарифна політика держави. Але, незважаючи на недосконалість тарифної політики, певні порти все-таки змогли поліпшити показники своєї діяльності. Порти Іллічівський, Маріупольський, Південний, Одеський і ряд інших значно збільшили обсяги переробки вантажів. При цьому керівники ряду портів застосовували нестандартні рішення, які, сприяли залученню іноземних інвестицій. За приклад можна навести співробітництво Іллічівського порту в частині дії зернового комплексу. Варто згадати й про досвід Маріупольського порту по залученню білоруських добрив через Миколаївський порт¹.

Інша проблема пов'язана з функціонуванням судноремонтних підприємств галузі. Складна ситуація в судноплавних компаніях, відхід національного флоту під перевезення вантажів іноземних фрахтувальників, скорочення флоту, відсутність необхідних засобів на ремонт у судноплавних компаній й оборотних коштів у самих судноремонтних заводів ускладнили завантаження судноремонтних підприємств. Тому, судноремонтні заводи залучають для ремонту судна інших міністерств і відомств, іноземні судна, випускають нехарактерну для них продукцію. Найбільше продуктивно працює Кілійський суднобудівельно-судноремонтний завод, Іллічівський й Азовський. Проте, становище залишається складним. "Укрморрічфлот" докладає зусиль, щоб національний флот здійснював ремонт на власних судноремонтних заводах, однак це потребує вдосконалювання механізму взаєморозрахунків за виконані роботи, оподаткування прибутку судноремонтних заводів тощо².

Важливе значення, у 2005 році, надавалося поновленню співробітництва судноремонтних заводів України з суміжними підприємствами й судноплавними компаніями за умовами виконання Ашгабадської угоди глав урядів країн СНД 1993 р.

Не менш важливою для зміцнення морського торговельного флоту України є підготовка висококваліфікованого кадрового складу й керування цим складом. Вимоги по забезпеченню заходів, спрямованих на ліквідацію масового безробіття в Україні, викладені у галузевій угоді між Міністерством транспорту України й Профспілкою працівників морського транспорту України, завдяки яким зайнятість у галузі зменшилась.

Особливий внесок вклали й засоби масової інформації, які інформували населення про наявність вільних робочих місць в галузі³. Позитивну роль зіграли й приватні кріюінгові компанії. Вони у найважчий період, в умовах складної трансформації, коли державні судноплавні компанії, не спромоглися надати вітчизняним морським належ-

ну роботу і зарплату, захистити їх інтереси. Завдяки приватних кріюнгових компаній вдалося зберегти кадровий потенціал флоту України, який за умов політичної й економічної стабілізації, відновив свою діяльність на судах вітчизняного флоту.

Створення державного кріюнгового агентства викликало ряд дискусій, розгорнуто, з окрема, капітаном далекого плавання Володимиром Лангом на сторінках газети "Моряк України" ⁴. Склалася упереджена думка, що створення державного кріюнгового агентства згодом може обернутися монополізацією ринку державними структурами й утиском приватного бізнесу в цій сфері. Але час показав, що державна кріюнгова компанія ввійшла в ринок на загальних умовах і виживає в умовах конкуренції, вирішуючи складні проблеми оплати праці відповідно до ставок Міжнародної федерації праці (ITF), відбору кадрів за сучасними вимогами ринку праці, відповідно до міжнародних конвенцій. Як бачимо, прихід на кріюнговий ринок агентств із державною формою власності зовсім не допускає монополізацію й тим більше скасування ліцензій приватних компаній.

Для роботи із приватними компаніями Державним департаментом річкового й морського транспорту України була створена Координаційна рада. До складу ради увійшли представники Державного департаменту морського й річкового транспорту України, морських навчальних закладів, Центра з підготовки, атестації плавкладу (ЦПАП), Південного науково-дослідного інституту морського флоту й профспілки працівників морського й річкового транспорту України.

Як відомо, "Укрморрічфлот" — це не тільки орган управління державними підприємствами морського й річкового транспорту, а також орган, призначений для здійснення державної політики й контролю в області торгівельного судноплавства. Це принципово важливо, тому що об'єднання морської громадськості країни для рішення начальних питань життєдіяльності, розвитку морської галузі дозволяє більш цілеспрямовано вирішувати невідкладні проблеми. В 1998 року вперше до Ради "Укрморрічфлота" увійшли представники недержавного сектора економіки для спільної роботи, успішного розвитку морського транспорту країни.

Важливим сектором морської політики держави є діяльність портів та пароплавства українського Придунав'я. Офіційна статистика міжнародних і каботажних перевезень по Дунаю свідчить про виняткове значення цього регіону. Якщо у 1950 році загальний обсяг перевезень по Дунаю склав 9,7 млн. тонн, у тому числі міжнародні — 4,1 млн. тонн, каботажні — 5,5 млн. тонн, у сполученні Дунай — Чорне море — 101 тис. тонн, то у наступні роки обсяги перевезень неухильно зростали й досягли максимуму в 1980 році — 90,3 млн.

тонн⁵. Наприкінці наступного десятиліття загальні обсяги перевезень знизилися до 69,6 млн. тонн (при зростанні міжнародних перевезень до 30,7 млн. тонн, різкому спаді каботажних перевезень до 35,5 млн. тонн і зниженні перевезень у сполученні Дунай — Чорне море до 3,3 млн. тонн⁶.

З розпадом РЄВ, СРСР й ембарго ООН проти Югославії, обсяги впали до 19,9 млн. тонн у 1994 році, що відповідає рівню 1959 року. І тільки з поступовим підйомом перевезень їх обсяги у 1997 році склали 26,1 млн. тонн (у тому числі міжнародні — 15,1 млн. тонн, каботажні — 8,9 млн. тонн, Дунай — Чорне море — 2,1 млн. тонн)⁷.

Оцінка перспектив розвитку дунайських перевезень міститься в проєкті *Tina-Transport Infrastructure Needs Assessment*⁸. Цей проєкт розроблений міністрами транспорту ЄС й 10 інших держав й прогнозує ріст перевезень по дунайському транспортному коридору в розмірі 1% щорічно за період з 2000-го до 2015 року. Передбачувані інвестиції в розвиток дунайського коридору до 2015 року оцінюються в 183 млн. єкю⁹.

Таким чином, держава має визначити і затвердити основи морської транспортної політики, в якому відповідним документом, на наш погляд, здійснити докладний аналіз стану транспортної системи, її відповідність потребам соціально-економічного розвитку країни. В цьому документі доцільно відновлювати наступні аспекти транспортної політики:

- мета й завдання в області транспорту як галузі народного господарства;
- удосконалення системи взаємостосунків приватного бізнесу і державного ;
- державне регулювання транспорту й управління транспортною системою;
- регіональні аспекти транспортної політики;
- зовнішньоекономічна діяльність;
- безпека роботи транспорту й охорона навколишнього середовища;
- соціальна й кадрова політика;
- транспорт і забезпечення національної безпеки;
- інноваційна й інвестиційна політика;
- пріоритетні завдання розвитку видів транспорту.

Для транспортників України винятково важливо сформулювати основні напрямки економічних реформ на транспорті, розробка й реалізація яких явно відстають від вимог сьогодення. На основі формування дієздатного й активного власника, розвитку ринку транспортних послуг, капіталу й робочої сили, правових й організаційних

передумов потрібно забезпечити створення сприятливих умов для виконання поставлених завдань. У морського транспорту України є досить вагомий і позитивний досвід роботи акціонерної компанії "Укррічфлот", є приклади ефективної політики національних судноплавних компаній. Достатньо згадати підписану Угоду між "Укррічфлотом" й Українським Дунайським пароплаванням про спільні дії в Дунайському басейні, в умовах гострої конкуренції із судноплавними компаніями придунайських країн ¹⁰.

Крім того, найважливішим інструментом впливу на хід економічних і соціальних процесів у країні є тарифна політика держави й удосконалювання податкового законодавства, які однозначно повинні бути спрямовані на підвищення конкурентноздатності вітчизняних перевізників на міжнародному й внутрішньому ринках транспортних послуг, збільшення інвестиційного потенціалу транспортних підприємств і залучення додаткових джерел фінансування ¹¹. В умовах боротьби за транзитні вантажі морські підприємства країни повинні мати умови, принаймні, не гірші, ніж у конкурентів.

Таким чином, розробка і реалізація морської політики потребує комплексного підходу, від якого залежатиме її ефективність на тривалу перспективу.

Примітки:

1. Василичин В. Управление тарифной политикой морских портов // *Порты Украины*. — 2005. — Вып. 3. — С. 34.
2. Яценко В., Бибицкий А. Информация к размышлению о транспортной политике // *Судоходство*. — 1998. — Вып. 3. — С. 15.
3. Ангелов Г., Черняк Г. Генезис репрезентации личности в СМИ / *Психология человеческих взаимоотношений*. — Одесса: Издательство "ВМВ". — 1999. — С. 10.
4. Ланг В. Крюинг: "за" и "против" // *Моряк Украины*. — 1997. — № 1, 2, 3.
5. Дорошенко Т. Бесперебойная работа флота — задача приоритетная // *Дунаец*. — 2005. — № 18. — С. 1.
6. Дорошенко Т. Чтобы флот работал без сбоев // *Дунаец*. — 2005. — № 20. — С. 1.
7. Чекан А. Потенциал морской державы // *Судоходство*. — 1998. — Вып. 5. — С. 11.
8. Георгиев А. Дорогу осилит идущий // *Black Sea Lines*. — 2004. — Вып. 10. — С. 2.
9. Раю В., Шпигельман Я. Возродится ли дунайско-морское сообщество? // *Порты Украины*. — 2005. — Вып. 6. — С. 40.
10. Кулинская З. Путь к успеху — во взаимодействии // *Дунаец*. — 2005. — № 19. — С. 1.
11. Осадчая Т. Тарифная политика на транспорте // *Судоходство*. — 1998. — Вып. 5. — С. 49.

Розділ IV

ІСТОРИОГРАФІЯ І СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

Н. В. Верещагіна

"МИТРОПОЛІЯ РУСЬКА" В КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ ДАВНЬОКИЇВСЬКОГО СВЯТОКУЛЬТОВОГО КОМПЛЕКСУ

Формування на давньокиївському терені святокультового комплексу, який включає, в першу чергу, культи християнських святих і святинь, пов'язане з діяльністю хрестителя держави — князя Володимира, фундатора "митрополії руської" — Софійського собору в Києві^{*}. Ця найдавніша пам'ятка вітчизняної історії відтворила процес становлення власне київської святокультової традиції, що стала важливим культуроформуючим фактором давньоруської субцивілізації. Чільне місце в святокультовому комплексі посіли перші християнські патрони Києва — святителі Климент Римський та Миколай Мірлікійський¹.

Постать святого Климента Римського, священномученика епохи християнської єдності є однією з найяскравіших і приваблюючих в історії Церкви. Ім'я його тисячу років тому було відоме всьому християнському світові, а для середньовічної Русі стало символом її хрещення.

Згідно агіографічних джерел, святий Климент (бл. 30–1017) був знатним римлянином, який прийняв хрещення від апостола Петра і саме ним був висвячений на єпископську кафедру Рима (88 р.). Климент став четвертим римським єпископом, згодом включеним до офіційно визнаного католицькою Церквою списку Пап.

Церковна традиція вважає його автором низки творів, серед яких Перше Послання до Коринфян, найдавніша за часом після апостоль-

^{*} Останні дослідження Софії Київської дозволяють обґрунтувати точку зору, згідно з якою князь Володимир виступив засновником митрополичого храму Русі (див. Никитенко Н. Н. Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской. — К., 1999).

ських творів пам'ятка раннього християнського вчення. Послання особливо шанувалося християнами і читалося у церквах поряд з апостольськими посланнями. Написане з приводу ворожнечі в коринфській Церкві, воно покликане примирити ворогуючі партії коринф'ян. З твору постає образ Климента Римського як ревностного захисника церковної єдності (в Посланні, зокрема, віддається однакова шана як апостолу Петру, так і апостолу Павлу), талановитого промовця, наполегливого проповідника ранньохристиянських ідеалів².

За плідну місіонерську діяльність на посаді голови римської громади Климента було заслано імператором-язичником Траяном до Херсонеса Таврійського — звичного, як на той час, місця заслання християн. Незважаючи на каторжну працю в каменярнях Херсонеса, Климент продовжує християнську проповідь, за що його було піддано мученицькій смерті: прив'язано до кам'яного якоря і утоплено в морі. За церковним переданням щорічно на день мученицької кончини святителя (25 листопада) море дивовижним чином відступало до місця його упокоєння, над яким з'являвся нерукотворний печерний храм, і впродовж тижня паломники мали змогу відвідати гробницю Климента. З бігом часу, як вважають, внаслідок послаблення християнської віри, паломництво до гробниці зменшувалось, а потім зовсім припинилося. Як покарання за це, скінчились і чудесні морські відпливи. Місцезнаходження мощей було зовсім забуто. Усталена церковна версія стверджує, що під час перебування в Херсонесі у 861 році в зв'язку з хозарською місією, Константин Філософ розпочинає пошуки святині. Підтриманий місцевим духовенством, він здійснює своєрідну морську експедицію. Після тривалого часу мощі знайшли на одному з островів. В Поширеному житті св. Кирила ця подія описана наступним чином: "Тоді постали сильні пахоші, як від багатьох кадил, і потім з'явилися святі мощі, що їх взяли з великою честю і славою <...>"³. Святиню урочисто переносили з храму до храму, з нею ходили містом і вздовж фортечних мурів і поклали у соборній церкві св. Апостолів.

Частину мощей Константин залишив у Корсуні, а частину переніс до Рима в дар Папі Адріану II. Константина і Мефодія зустріли в Римі з надзвичайною шаною. В урочистій процесії мешканців і духовенства взяв участь сам Папа, який вийшов для цього за межі міста. Загальноприйнятою є точка зору, що такий почесний прийом, влаштований Адріаном II слов'янським Першовчителем, був виявом великої пошани до цієї святині. Подія перенесення мощей мала важливі наслідки для слов'янської духовної культури. Папа посвятив на престолі літургійні книги, перекладені слов'янською мовою, і дозволив здійснювати за ними богослужіння⁴. Мощі св. Климента було вміще-

но в римській церкві з однойменною назвою Сан Клементе, де пізніше було поховано й самого Кирила-Константина.

У зв'язку з подіями знайдення та перенесення мощей Кирило створює літературні твори, зокрема, віршований гімн на честь святого, виголошений ним у Херсонесі, та Слово на перенесення мощей преславного Климента, в яких ім'я священномученика тісно пов'язувалося з початком християнської проповіді у слов'ян, іделогічно обґрунтовувалася справа фундації слов'янської писемності й духовної культури. Отже, вважалося, що діяльність Першовчителів поставлена під благословення Папи римського Климента і духовна просвіта слов'ян розпочата "Божою Благодаттю та з молитви святого Климента".

Константинопольська ж Церква вшановувала пам'ять священномученика тому, що "відтепер він, як і многі інші "святі Папи" <...> являвся немов союзником православної церкви проти римської ересі, репрезентантом православ'я на римських папських престолі" ⁵.

Отже, завдяки діяльності солунських братів св. Климент Папа римський став символом ранньохристиянської єдності, спільності римської і константинопольської Церков.

Потребує окремого розгляду питання щодо статусу св. Климента в небесній ієрархії святих. Відомо, що Церква відносить Климента до розряду "мужів апостольських" — безпосередніх учнів дванадцяти апостолів, яких пошановують відразу за апостолами. У християнській ойкумені Климент визнається покровителем новонавернених народів, адже, за прикладом свого учителя — апостола Петра, хрестителя язичників, — провадив активну місіонерську діяльність і загинув як християнський просвітитель серед варварів.

Зрозуміло, що князь Володимир як новонавернений християнин і далекоглядний політик, перш за все мав вивезти з Херсонеса на правах переможця його головну святиню — мощі Климента, добре розуміючи їх непересічне харизматичне значення й визначну роль у розв'язанні питань внутрішньої і зовнішньої політики. Культ Климента Римського був пов'язаний із пошуками правлячими колами держави і Церкви покровителя — апостола Руської землі, який би освячував своїм авторитетом апостольське походження київської Церкви. "Володимир же посемь (після здобуття Корсуня — Н. В.) поемь царицю, и Настаса, и попы корсуньски, с мощми святого Климента и Фифа, ученика его, поима съуды церковныя и иконы на благословенье себе <...>" ⁶. Існує думка, що мощі Климента були транспортовані у мармуровому саркофазі, в якому вони зберігались у херсонеському храмі-усипальні і який згодом був використаний як гробниця Ярослава Мудрого ⁷.

Прибуття святині до Києва було рівнозначним пришествю в місто самого св. Климента як небесного хрестителя язичницької Русі. Тема Климента Римського започатковується в літопису у розповіді про хрещення Русі в період, коли православ'я утверджувалось як офіційна релігія, а руська Церква — як суспільно-релігійна інституція з усіма властивими їй атрибутами, серед яких важливе місце посів культ святих. Чернець-літописець, не коментуючи докладно факту прибуття климентових мощей до Києва, сприймає їх як велику святиню, яку Володимир привіз "на благословенсьє собі", а отже, за середньовічною логікою, і всій державі. Згодом мощі св. Климента були покладені до церкви Богородиці Десятинної — сакрального осередку Русі, започаткувавши таким чином шанування у столиці власних національних святинь, в першу чергу, святих мощей.

На нашу думку, частки мощей святителя, згідно традиції, знаходилися під вітарною стіною Десятинної церкви, а над ними було виконано його зображення. В іконостасі вітаря св. Климента мала бути ікона святителя. В історичних джерелах зустрічаємо повідомлення, що в останній за часом Десятинній церкві, відбудованій на початку XIX ст., була "ікона грецького письма св. Климента папи Римського"⁸. Отже, ікона святителя зберігалась у Десятинній церкві до кінця існування останньої. Навряд чи то була пам'ятка часів хрещення Русі, скоріш за все, копія давньої ікони.

У духовному християнському космосі культові святих мощей належить одне з найважливіших місць. Богословське осмислення вшанування мощей ґрунтується на розумінні акту творіння як благого діяння Божого, в якому від початку міститься воля Творця щодо порятунку людини та її переродження в майбутньому Царстві Небесному. Мощі ж святих — це частки речовини, що вже переродилась і наповнилась Божою благодаті.

Звідси впливає розуміння того значення, якого набули для християнського Києва мощі небесного патрона, хрестителя Русі — Климента. Вони стали першою і найшанованішою святинєю міста і руської Церкви. Реліквія символізувала святість міста, яке охороняється молінням апостольського мужа — Климента та благочестя самого князя. Через сто років руський книжник, звертаючись до святині, міг упевнено констатувати: "Тобою русские князья похваляются, святители ликуют, иереи веселятся, монахи радуются, люди добродушествуют <...>"⁹.

Пройшовши рецепцію на київському терені, культ Климента набув своєрідного звучання і самобутнього осмислення, що відбилося у літературних творах, духовних віршах, живопису найдавніших архітектурних пам'яток міста — Софійському соборі та Кирилівській церкві.

Найдавніші руські святці при Остромировому Євангелії (1056–1057), а вслід за ними святці при Мстиславовому Євангелії (до 1117), містять дві дати, присвячені Клименту Римському: 25 листопада — день пам'яті (смерті) і 30 січня — день віднайдення і перенесення до Херсонеса його мощей Кирилом-Константином. Наявність двох дат пам'яті свідчить про особливе значення культу цього святиеля для руської Церкви і держави. За церковною традицією, в першу чергу, мав святкуватися день 25 листопада — день мучеництва і смерті святого. Вдруге на рік церковне свято на честь патрона міста відбувалося 30 січня. Цього дня над мощами Климента читалося спеціально написане на цю дату Кирилом Слово на перенесення мощей преславного Климента. Присвячене в IX ст. Херсонесу і храму св. Апостолів, де зберігалися мощі святиеля, в новій історичній ситуації воно переадресовувалося Києву і Десятинній церкві — символічній спадкоємниці священного Херсонеса, паладіуму Київської Русі. Традиція святкування 30 січня існувала в Києві впродовж століть, доки були в наявності мощі Климента, принаймні, до зруйнування Києва Батием у 1240 р. Ставши осередком вшанування Климента Римського, Десятинна церква в цьому контексті мала іменуватися серед киян храмом св. Климента, що і зафіксував у своїй хроніці єпископ римської Церкви Тітмар Мерзебурзький, назвавши її "ecclesia Christi martiris et papae Clements", — "церквою мученика во Христі і папи Климента" ¹⁰. Вважають, що в Києві знаходилася більша частина мощей священномученика, адже це стає очевидним із вищезгаданого тексту: "<...> люди добродушествуют, приходя с великою верою к твоим христоносным костям <...> Поэтому всех городов славнее, (город), имеющий всечестное тело твое <...>" ¹¹.

Патрональність культу св. Климента в Києві знайшла своє відображення в розписі Софійського собору. Папа римський фігурує на одному з найпочесніших місць — в апсиді головного вівтаря в мозаїчній композиції "Святительський чин". Це — найдавніше зображення св. Климента в східнослов'янському мистецтві. У Климента широкий овал обличчя з добре виявленими вилицями. Негусте сиве волосся спадає на лоб чільцем, округла борода доповнює образ. Огорнутий золотим саявом лик святиеля суворий та скорботний, права рука звернена до глядача у жесті благословення. Вірогідно, в стіні під мозаїчним зображенням Климента знаходяться частки його мощей. Корсунській тематиці, тісно пов'язаній з культом св. Климента, присвячено також і розпис південної внутрішньої галереї собору.

Відомо, що в Києві знаходилась і голова св. Климента. У 1048 р. з Франції до Києва прибувають єпископ Шалонський Рогерій та два інших єпископи сватати дочку великого князя Ярослава — Анну,

майбутню королеву Франції. У давній писемній пам'ятці, так званому Псалтирі Одальрика, зберігся запис про те, що прелат церкви св. Марії в Реймсі Одальрик доручив Рогерію перевірити легенду про наявність у Києві мощей св. Климента, перевезених сюди з Корсуня. Єпископ підтвердив ці відомості, зазначивши, що в Києві Климента глибоко вшановують і моляться йому. Повернувшись, Рогерій Шалонський розповідав, що бачив главу св. Климента, яку показував йому великий князь Ярослав¹².

Вперше руські джерела згадують про главу Климента під 1147 р., коли цією святинею був висвячений на митрополичу кафедру Києва (з ініціативи князя Ізяслава) русич за походженням Клим Смолятич. Це сталося без санкції константинопольського патріарха, отже було актом неканонічним і призвело до певного розколу в руській Церкві¹³. Проте, факт звернення собору єпископів до національної святині — голови Климента Римського, свідчить про її сприйняття на Русі як одного з найвизначніших християнських раритетів.

В третій чверті XI ст. було складено Слово про чудо св. Климента, папи Римського об отрочати, яке було промовлене над мощами Климента з приводу оновлення Десятинної церкви. Слово прославляє його як небесного просвітителя і хрестителя Русі і як патрона всієї держави, "широго заступника країні Руській"¹⁴.

Про подальший розвиток в Києві культу священномученика Климента свідчить той факт, що під час правління Всеволода Ольговича (1140–1146) зводиться Кирилівська церква, живопис якої також відтворює тему Климента Римського.

Отже, патрональний культ Папи Климента Римського, набувши в Києві національного звучання, відтворився в численних пам'ятках історії і культури¹⁵.

Водночас з патрональним культом Климента Римського в Києві утверджується патрональний культ святителя Миколи Мірлікійського. Святий Микола, архієпископ Мір Лікійських став однією з центральних фігур давньоруського пантеону святих. Загальнонародне шанування святителя на Русі, маючи в цілому загальнохристиянську традицію, виявляє давнє коріння і характеризується місцевими особливостями. Вважають, що найдавніша церква на честь св. Миколая в Києві була споруджена в 882 р. над могилою князя Аскольда, адже Аскольд був християнином і мав хрестильне ім'я Миколай¹⁶. Характер і особливості шанування св. Миколая в Києві сходять до подій особистого хрещення і християнізаторської діяльності князя Володимира Святославича. Справа в тому, що у християнській Церкві існувала забута сьогодні багатовікова практика наречення новонаверненого декількома іменами. В науці висловлена думка, що князь Володимир отримав хрестильне

ім'я Миколай¹⁷. За свідченням дослідників Києва, серед святинь, які Володимир привіз з Херсонеса "на благословення собі" і поклав до Десятинної церкви, була ікона св. Миколая¹⁸. Цей образ вшановувався як реліквія, що була освячена іменем християнізатора Русі. Центром вшанування святителя Миколая в Києві, як і святителя Климента, стала церква Богородиці Десятинної, присячення вівтарів якої було ретельно продумано, і другий бічний вівтар міг бути присвячений св. Миколаю як тезоімениту князя — фундатора церкви. Саме тому, на нашу думку, впродовж століть церква іменувалася в народі "Микола Десятинний". Це цілком відповідало практиці православної Церкви, в межах якої, поряд з офіційним найменуванням храмів, існували неофіційні народні назви, обумовлені, як і в даному випадку, іменами та діяльністю їх фундаторів. Відомо, що корсунський образ св. Миколая був великого розміру й "стояв" в останній за часом Десятинній церкві, інакше кажучи, знаходився в окремому кіоті¹⁹. Таким чином, прототип ікони, тобто древній оригінал, за задумом Володимира, скоріш за все, призначався для іконостаса однойменного вівтаря як храмовий образ. Існує думка, що в давній Десятинній церкві знаходився ще один вшановуваний образ святителя, що був створений іконописцями київської школи, іконографія якого згодом отримала назву "Микола Зарайський". Таким чином, назва храму обумовлена широким колом факторів, пов'язаних із введенням князем Володимиром культу свого небесного тезоіменита і відтворила статус Десятинної церкви як центру формування київського, а потім загальноруського культу святителя²⁰.

Після зведення Софійського собору — "митрополії руської", — цей храм стає центром вшанування святителя. Саме в Софії Київській зустрічаємо найдавніші у східнослов'янському живописі зображення св. Миколая, що були виконані візантійськими майстрами у першій половині XI ст. Образ святителя представлений у соборі п'ять разів: у "Святительському чині" головного вівтаря, в центральному нефі, на хорах, у північній зовнішній та південній внутрішній галереях²¹. Перш за все привертає увагу мозаїчне зображення Мірлікійського Чудотворця у "Святительському чині". Святителю Миколаю, як і Клименту Римському, відведено почесне центральне місце: навпроти Василя Великого — особистого патрона князя Володимира. Святий репрезентований на повний зріст (постать збереглася у верхній частині майже до пояса, поруч — супроводжувальний напис грецькою мовою). Правицею святитель благословляє, в лівій — тримає Євангеліє. На ньому "біла із сірими та пурпуровими тонами фелонь, з-під якої виглядає золотий рукав стихаря <...> Тип обличчя Миколая демонструє всі притаманні йому риси — округлий овал голови, високе чоло, виступаючі вилиці, запалі щоки, звисаючі вуса, закруглена

борода <...>"²². У центральній наві Миколай Чудотворець написаний навпроти великомученика Пантелеїмона. Образ святителя вражає майстерністю виконання і високою одухотвореністю. Його суворий тонкий лик виражає напружену роботу думки християнського інтелектуала. Вірогідно цей образ — одне з найкращих зображень св. Миколая у всьому східнохристиянському мистецтві²³.

Окремо слід розглянути питання про час присвячення св. Миколая давнього вівтаря на північних хорах храму. В цьому вівтарі була розміщена ікона св. Миколая, яка уславилася чудотворінням вже наприкінці XI ст. і була відома під назвою Миколая Мокрого. На межі XVI–XVIII ст. собор був зовні перебудований у формах бароко, і над давніми зовнішніми відкритими галереями були надбудовані другі поверхи, прорізи галерей закриті. В результаті перестройки у північній частині храму були утворені нові вівтарі, сусідні з давнім: Богоявленський та Різдва Богородиці. Тому, неправильно об'єднувати новоутворені вівтарі, в єдиний комплекс з давнім вівтарем св. Миколая, як це пропонує, наприклад, Д. Хрустальов, спираючись на застарілі дані XIX ст.²⁴. Справедливо вважати, що присвячення цього вівтаря св. Миколаю належить до часу освячення собору (перша чверть XI ст.). Очевидно, ікона Миколи Мокрого від початку виконувала функцію храмового образу. Уславлення цього образу пов'язане із знаковою для формування киеворуського культа святителя подією — перенесенням його мощей з Мір Лікійських до міста Барі, яке відбулося 9 травня 1087 р.²⁵. З перенесенням мощей святителя хронологічно пов'язані дві події, що відбулися в Києві — врятування св. Миколаєм дитини, що потонула (в давньоруській літературі ця подія відома під назвами: чудо про якесь дітище, чудо про дітище в Києві, чудо про дітище, що потонуло та ін.) та встановлення у зв'язку з цим церковного свята на честь святителя. У чуді мова йде про молоде подружжя, яке вирушило на паломництво у Вишгород до мощей Бориса й Гліба. Зробивши пожертвування, вони поверталися у човні Дніпром до Києва. Втоплена мати задрімала й впустила у воду дитя, яке зразу потонуло. У відчаї батьки звернулися до святителя Миколая, "велику віру" до нього маючи, з благанням про порятунок дитини. Вночі "швидкий на допомогу" Миколай дістає дитя з річки й переносить на полаті Софійського собору, де мокру та заплакану дитину вранці знаходить служитель храму: "дитя лежаше при образі святого Николы и образ чудотворцове мокр". Митрополит наказує оголосити про подію на ринковій площі. Городяни поспішають до собору, "славлячи Бога і св. Миколая", з'являються й щасливі батьки. Митрополит встановлює свято на честь святителя²⁶. Таким чином, київське чудо уславлює святителя як великого Чудотворця й

рятувальника всіх, що потерпають від водної стихії. Київською Церквою, як і римською, свято було встановлено 9 травня. Оскільки константинопольська Церква нововведення не визнала, Русь стала єдиною східнохристиянською державою, що святкувала подію перенесення мощей св. Миколая. Встановлення в Києві церковного свята передбачало здійснення низки традиційних заходів, до складу яких входили:

- щорічне урочисте святкування, що включало хресний хід з літургією й молебном, яке мало здійснюватися у митрополичому храмі — Софійському соборі. Маршрут святкової процесії мав включати й Десятинну церкву як історичний центр вшанування святиителя;
- зведення церков з престольним святом 9 травня. Згідно переказу, у Києві в XI–XII ст. зводиться декілька таких церков: церква св. Миколая на Подолі, навпроти того місця Дніпра, де колись потонула й була чудесним чином врятована дитина; церква св. Миколи Пустинного з чоловічим монастирем; церква св. Миколи в Миколаївсько-Больничному монастирі Києво-Печерської лаври; церква св. Миколая біля підніжжя давньої Лисої гори; церква св. Миколая Пустинно-Миколаївського монастиря на правому березі річки Десни під Києвом; засновано жіночий монастир при церкві св. Миколая на Аскольдовій могилі²⁷;
- укладення відповідних службових текстів. Перші редакції давньоруських богослужбових текстів, що зайняли провідне місце в літературному циклі, присвяченому ушануванню святиителя, з'явилися в Києві наприкінці XI ст. Центральними творами літературного комплексу, разом з житієм, стали: Сказання про посмертні чудеса, Пам'ять перенесення мощей, Похвала на перенесення мощей, Служба на перенесення мощей;
- створення миколаївського релікварію, до якого входили, в першу чергу, мощі святиителя як об'єкт ритуального поклоніння. Крім того, мощі св. Миколая мали бути закладені під престол Миколаївського вівтаря Десятинної церкви відповідно до церковної практики вже під час його освячення. Ця святиня могла прибути до Києва у посагу княгині Анни. Її також могли принести численні послы грецьких царів та римського Папи. Мощі могли бути надісланими до Києва в зв'язку з установами свята 9 травня. В такому випадку вони могли бути розміщені в Софійському соборі, де ушавилася ікона Миколи Мокрого;

— створення іконографічного житійного циклу із клеймами "Перенесення мошей" та "Чудо про дітище". Правомірно припустити, що в Києві був створений такий цикл з фіксацією вказаних подій. Ці ікони мали приймати участь у святкових церемоніях 9 травня. Серед ранніх пам'яток східнослов'янського живопису згадані сцени зустрічаються в клеймах середньоруських житійних ікон XIV ст.

Для Києва тема чуда св. Миколая про дітище завжди була актуальною. З XVIII ст. зображення чуда було представлене в Софії Київській на стіні Миколаївської нави. Цей сюжет зустрічав прочан при вході на територія Софійського собору: картина, що була виконана олією на холсті, знаходилася у воротах під дзвіницею. Популярність київського чуда про дітище й пов'язаного з ним софійського образу Миколи Мокрого відтворилась не тільки в численних творах живопису, але й у фольклорі, поезії, храмовбудівництві.

На східнослов'янських теренах відомо кілька храмів, пов'язаних з київським чудом. Нагадаю, що згідно переказу, в Києві на Подолі вже в XI ст. з'явилася дерев'яна церква на честь святителя. У XVIII ст. на її місці збудували кам'яний храм, відомий під назвою Миколи Набережного. З київським чудом безпосередньо пов'язане чудо зцілення новгородського князя Мстислава, в ознаменування якого ним був закладений собор, відомий як Миколо-Дворищенський²⁸. На острові Липно біля Новгорода на честь останнього чуда також була споруджена Миколаївська церква²⁹. В Москві з XV ст. існувала кам'яна церква Миколи Мокрого, що була зруйнована у 1932 р. Напевно, вона за традицією була збудована на місці більш давньої однойменної. Назву храму пояснюють тим, що він стояв на болоті. Проте, є всі підстави вважати, що московська церква отримала свою назву в зв'язку з київською святинею. Недалеко від цього храму було розміщено поселення київських переселенців (перша чверть XIV ст.) з церквою св. Миколи й храмовою іконою, привезеною з Києва³⁰. Скоріш за все, з київським чудом пов'язана й назва церкви "Микола Мокрий" в Ярославлі, яку було зведено на місці більш давньої дерев'яної. В Миколаївському циклі фрескового розпису храму представлено й чудо про київське дітище. Відома церква Миколи Мокрого і в одному із сіл Костромської області.

Звертає на себе увагу тематична й композиційна паралель київського чуда св. Миколая й чуда об'явлення св. Климента, що свідчить про взаємозв'язок культів цих святителів у києворуській релігійній свідомості й демонструє своєрідність формування святокультової традиції в Києві. Для киян св. Миколай залишився своїм

київським святителем, одним із святих Києво-Печерської лаври, що знайшло відтворення в давніх духовних віршах:

<...> Будь похвален Святителю
Между Киевских в пещеры
Мирно вовеки <...>

<...> Тобою Кияне
И Мирликияне
Хвалятся предивный пастырю премудрый <...>³¹.

<...> Будь похвален Святителю
Мирнокиевский учителю св. Николае! <...>³².

Очевидне викривлення спітета "мірлікійський" та заміна його на "мирнокиївський" демонструють сприйняття образу св. Миколая киянами як свого особистого небесного патрона.

Київське чудо про дітище визначило шанування св. Миколая в Україні як покровителя немовлят. Без сумніву, до нього сходять численні легенди, в яких святитель виступає як рятівник та покровитель маленьких дітей.

Уславлений софійський образ Миколи Мокрого зайняв одне із центральних місць у встановленні культу святителя на східнослов'янських землях і набув значення найдавнішої загальноруської святині. Реліквія була однією з перших уславлених чудотворінням ікон Київської Русі і першим чудотворним образом святителя. За іконографічним типом — це поясне фронтальне зображення святителя без митри й панатії у ризах і омофорі. Правою рукою він іменословно благословляє, в лівій тримає закрите Євангеліє. У верхній частині композиції представлені фігури Христа й Богоматері, що протягують св. Миколаю Євангеліє й омофор. Святитель був зображений у фелоні зеленого кольору із золотими тонким кантами³³. Слідом за першим дослідником ікони професором А. Праховим історики кінця ХІХ ст. вважали, що ікона мала візантійське походження і була сучасна хрещенню Русі князем Володимиром. Дослідження, проведені в 20-ті роки ХХ ст. спеціалістами Всеукраїнського музейного містечка, дозволили віднести датування пам'ятки до ХІV ст. Н. Кондаков відносив пам'ятку до ХV ст., П. Жолтовський — до ХVІ³⁴. Останній описував ікону наступним чином: "Микола Мокрий має дещо асиметричну побудову обличчя. Колорит глибокий, насичений, з переважанням блакитного кольору фелоні, написаного тонким лесуванням"³⁵. Звертає на себе увагу той факт, що П. Жолтовський вказує на блакитний колір фелоні, в той час як його попередники — на зелений. Можли-

во, ці розходження виникли внаслідок реставрації пам'ятки. Вірною є думка П. Жолтовського про те, що останній зразок замінив собою "давній оригінал", але "зберіг у собі низку його іконографічних і художніх" особливостей³⁶. Оскільки "давній оригінал" знаходився у митрополичому храмі, думаємо, що він мав візантійську генеалогію і зайняв своє місце в іконостасі Миколаївського вівтаря на час його освячення — перша чверть XI ст., — коли основні роботи з оформлення інтер'єра закінчувалися. Ікона могла прийти до Києва серед перших сакральних реліквій або виконана візантійськими майстрами — будівельниками Софії Київської. Отже, з XIV–XVI ст. в соборі знаходився образ, що замінив втрачений візантійський оригінал і прийняв на себе його харизматичну функцію. За традицією, копію чудотворної ікони шанувували як сам оригінал, пов'язуючи з нею усю попередню історію. За визначенням Н. Кондакова, "благочестивий звичай давнини дозволяє вважати список оригіналом за умови віддаленості або втрати останнього"³⁷.

Впродовж століть святиня знаходилась в іконостасі одноіменного вівтаря на північних хорах Софії Київської, виконуючи функцію храмової ікони. Восени 1943 р. під час відступу німецько-фашистських окупантів з Києва реліквія була втрачена. З Києва образ був доставлений спочатку до Варшави, а згодом до США. За деякими даними, починаючи з 70-х років XX ст., ікона знаходиться у соборі Вест-Бабилон у Нью-Йорку³⁸.

Впродовж століть київська чудотворна ікона відігравала значну роль у загальноруському житті, втілюючись у "незліченій кількості більш пізніх списків" і ставши найбільш звичним, поширеним, типовим образом святителя.

З діяльністю Володимира Святославича пов'язане також утвердження на Русі культу Георгія Побідоносця. Святий великомученик належить до пантеону найшанованіших християнських святих. Житійні джерела презентують його як мученика за віру і святого воїна.

За нашим спостереженням, у візантійській традиції домінували три щорічні дати святкування пам'яті Георгія: 23 квітня, 3 листопада, 26 листопада. Звичайно, головним був день 23 квітня — день мученицької кончини святого, тобто день його входу в Царствіє Небесне, який урочисто святкувався у всьому християнському світі. Особливі церемонії проходили у містах, котрі володіли мощами святого Георгія. У різних народів в різні часи існували різні свята на честь великомученика. Зібрані нами факти свідчать, що в новонаверненій Русі відзначались всі три щорічні свята візантійської Церкви. День 23 квітня не потребував особливого укорінення. Він, за давньою християнською традицією, безумовно відзначався в ряді церковних дат.

На нашу думку, святкування двох інших днів пам'яті св. Георгія — 3 і 26 листопада — було започатковане християнізатором Русі князем Володимиром Святославичем, хоча усталена історіографічна і церковна традиція пов'язує свято 26 листопада виключно з діяльністю Ярослава Мудрого. Дійсно, Мінеї сповіщають, що "блаженний і приснопам'ятний князь землі Руської Ярослав <...> захотів створити храм на честь великомученика Георгія, тобто в ім'я свого Ангела" ³⁹. Щоб будівництво йшло швидше, князь розпорядився платити кожному робітникові у день по ногаті (дуже велика, як на той час, плата). Храм був поставлений у центральній частині Верхнього міста: неподалік від Золотих воріт "перед врати Святия Софії" і освячений митрополитом Іларіоном (1051–1054) 26 листопада ⁴⁰. Цей день Ярослав "заповів святкувати по всій Русі щорічно на честь св. Георгія" ⁴¹.

Та Ярослав став засновником вже другої за часом Георгіївської церкви в Києві. Справа ж фундації першої належить його батькові Володимирі Великому, який поставив кам'яний храм на честь св. Георгія відразу після хрещення киян і освятив його саме 26 листопада, про що повідомляє ряд літописів XV–XVI ст. Так, у Тверському літопису під 989 роком значиться: "постави князь великий Володимерь первую церковь камену святаго Георгия и повеле праздновати ему ноябрь 26" ⁴². Аналогічні відомості зустрічаємо у Типографському літопису ⁴³, в літопису Авраамки ⁴⁴ та в інших дже-релах.

Відомо, що присвячення перших християнських храмів новонаверненими володарями відображало певну ідеологічну та політичну програму. У своїй діяльності по християнізації Русі Володимир Святославич наслідував Константина Великого. Саме тому давньоруська літературна традиція, порівнюючи київського князя з імператором ромеїв, іменує Володимира "новим Константином". У присвяті першого храму Русі св. Георгію та освяченні його у листопаді Володимир успадкував одне з діянь Константина — освячення храму в Лідді. Як і Константин, Володимир для закріплення культу Георгія вводить дзеркально симетричне весняному осіннє свято на честь Побідоносця у листопаді, стверджуючи цим рівність свою з візантійським імператором, а Русі з Візантією. Проте на відміну від Константина Володимир вибирає не третє, а, вже відоме в грецьких місяцесловах, двадцять шосте листопада. Ця дата дуже пасувала Володимирові, адже 25 листопада відзначалась пам'ять священномученика Климента Папи римського, який усвідомлювався в новоnaverненій Русі як її небесний хреститель.

За нашим дослідженням, імена Климента і Георгія пов'язала вже давня херсонеська традиція. Наприкінці IX ст. у Херсонесі, освяче-

ному мученицьким подвигом та чудесами св. Климента, явив чудо св. Георгій. Сталося це так. Одного разу грецькі купці-морепоплавці, перебуваючи в морі поблизу Херсонеса, були захоплені страшною бурею. Вони звернулися з молитвою до св. Георгія і раптом побачили його самого на величезному камені (скелі) поряд з берегом. Буря вщухла, корабель прибило до скелі, де греки знайшли ікону великомученика і, вийшовши на сушу, заснували на місці поруч із печерною церквою Георгіївський монастир. А через сто років після чуда св. Георгія поблизу Херсонеса під стінами давньої обителі стояли руські судна флотилії князя Володимира. Отримавши перемогу над херсонесцями, Володимир узяв до Києва мощі Климента як святиню вселенського значення.

Отже, для пропагування культу св. Георгія важко було знайти кращу дату. Свята 25 і 26 листопада — пам'ять небесного хрестителя і патрона Русі — Климента, та освячення першого офіційного храму — мали відзначатися урочисто на державному рівні як власні національні свята. Заснування першого храму саме на честь св. Георгія демонструвало, з одного боку, наслідування Володимиром давніх християнських традицій, а з другого — виключну прихильність князя до культу великомученика, якому віддавалася перевага серед інших християнських святих.

Деякі Мінеї XV–XVI ст. вказують на 22 квітня як на ще один день пам'яті св. Климента. У відомих нам візантійських і давньоруських місяцесловах ця дата відсутня, та, можливо, вона має херсонеське походження і орієнтована на спільне святкування пам'яті Климента і Георгія 22, 23 квітня в Херсонесі. Вірогідно, що на Русі у зв'язку з патрональним характером культу Папи римського відзначалась і ця дата. В такому разі святкування пам'яті св. Георгія двічі на рік разом із святкуванням пам'яті св. Климента не тільки закріплювало шанування великомученика в суспільній свідомості киеворусичів, але й надавало його культу патронального звучання.

Ініціатива Володимира щодо утвердження культу св. Георгія на Русі на цьому не закінчилась. Північний вівтар Софійського собору, суміжний з центральним, присвячено св. Георгію, в чому також вбачається давня візантійська традиція. Починаючи з VI ст. у Візантійській імперії будуються храми Софії Премудрості Божої, поруч з якими у багатьох випадках згадуються храми св. Георгія. А оскільки у християнському світогляді бічні вівтарі ототожнюються з однойменними церквами, у ідейно-архітектурному комплексі Софії Київської церкву св. Георгія замінив вівтар на честь святого.

За давньою християнською традицією, у вівтарні стіни першого і другого Георгіївських храмів Києва та Георгіївського вівтаря Софії

мали бути вкладені частки мощів великомученика, якими вже мав володіти Володимир.

Вважається, що житіє св. Георгія було перекладено на давньоруську мову за часів Ярослава. Проте, як свідчать зібрані нами факти, це, скоріш за все, сталося ще за Володимира. Згідно з найдавнішою руською редакцією житія святого, він осмислювався на Русі, перш за все, як мученик, проповідник християнського вчення. За спостереженням фахівців, саме ці риси св. Георгія домінують в найдавніших вітчизняних іконографічних пам'ятках, зокрема в Софійському соборі Києва. В давньоруському мистецтві зображальний житійний цикл великомученика вперше зустрічається у фресковому розпису Георгіївського вівтаря Софійського собору. Розпис прославляє не ратні, посмертні, а мученицькі подвиги святого, в яких акцентована ідея місіонерського служіння. Відзначимо, що зміст вівтарного розпису, який традиційно пов'язувався з бажанням Ярослава уславити свого небесного патрона, знаходиться у зв'язку не з тезоіменитством останнього, а із загальною програмою розпису, що розкриває тему хрещення Русі⁴⁵.

Джерела зберегли повідомлення про два дні освячення Софії — 4 листопада і 11 травня⁴⁶. Висловлена думка, що перше освячення храму могло мати місце за Володимира, у неділю, 4 листопада 1011 р., а друге — за Ярослава, у неділю, 11 травня 1018 р. Освячення центрального вівтаря Софії Премудрості Божої 4 листопада давало можливість хронологічно об'єднати престольні свята собору в єдиний святковий цикл, який розпочинався 3 листопада освяченням північного вівтаря на честь св. Георгія і включав освячення 8 листопада південного вівтаря на честь архістратига Михаїла⁴⁷. Отже, свято 3 листопада відзначалося, знову-таки з ініціативи Володимира, в межах всенародного торжества з приводу освячення руської митрополії.

Таким чином, через деякий час після хрещення святкування пам'яті св. Георгія проходило в Києві вже тричі на рік.

З ініціативи Володимира св. Георгій входить до кола святих покровителів великокнязівської родини, як і родини візантійських імператорів. Після корсунського походу і свого особистого хрещення Володимир надає хрестильне ім'я Георгій сину Ярославу. Як відомо, іменування дітей в родинах середньовічних володарів не було випадковим, а відповідало певним ідеологічним устремлінням.

Вся діяльність Володимира-неофіта, в тому числі і запровадження культу Георгія Побідоносця, свідчить про його прагнення ні в чому не поступатися константинопольським державцям. Цей ідеологічний постулат ліг і в основу політики Ярослава Мудрого, який завершує

(а не розпочинає, як тлумачить усталена загальноприйнята версія) утвердження культу св. Георгія на державному рівні. Ще під час новгородського княжіння Ярослав-Георгій карбує срібні монети із зображенням свого небесного патрона, на яких погруддя св. Георгія з відкритою кучерявою головою у військовому вбранні повторює зображення його на візантійських монетах і моливдовулах. У 1030 р. на честь перемоги над Чудю князь заснував град Юр'їв і церкву св. Георгія на озері Ладога та Юр'їв монастир під Новгородом. Вирішальною справою Ярослава Мудрого щодо затвердження офіційного шанування св. Георгія можемо вважати зведення Георгіївського храму в Києві, відколи дата 26 листопада, відзначена в усіх східнослов'янських місяцесловах, "увійшла до літургійної скарбниці Церкви як особливе церковне свято" ⁴⁸.

Природно, що народна епічна творчість — духовні вірші про Єгорія Хороброго, — відбивають київську рецепцію образу великомученика. Місцем народження Єгорія вірші називають, головним чином, Єрусалим, котрий розташований "во святой земле православной", а точніше "во святой Руси". Визволений з полону від "царища Дамианища", де він пробув тридцять три роки, Божою волею, а часто Богородицею, котра з'являється з Києва або Чернігова, Єгорій відправляється "во Святую Русь", знову таки до Єрусалима, Києва або Чернігова. Там, серед зруйнованого міста, в єдиній вцілілій соборній, богомольній церкві він зустрічає свою мати — Софію Премудрую, яка молиться за сина. Матері Єгорія вірш відводить одне з чільних місць — саме вона благословляє сина:

Ехать ко той земле Светлорусской
Утверждать веры христианские ⁴⁹.

Г. Федотов, розглядаючи питання часу і місця походження духовних віршів, назвав їх "вцілілим уламком московської культури" донетровської епохи ⁵⁰. На це О. Александров слушно зауважує, що в географічному просторі вказаних пам'яток відсутня назва "Москва", проте сакралізуються Київ, Чернігів, Константинополь, Єрусалим ⁵¹. Дійсно, всі ці географічні точки сконцентровані і дивно пов'язані в єдиному сакрально-просторовому полі, яке носить назву "Свята Русь" або "Світлоруська земля". В народному епосі, як і в творах давньоруських книжників, відбилася визначальна ідея великокнязівської релігійно-політичної програми щодо розбудови духовної субстанції Києва як "нового Константинополя" та "нового Єрусалима". Чернігів, територіально найближчий до Києва центр удільного князівства, століттями пов'язаний з ним численними багатогранними

стосунками, для давньоруської ментальності був таким же сакральним місцем, як Київ.

Отже, ми вважаємо, що духовний вірш вочевидь демонструє поєднання образів св. Георгія і св. Софії в народно-християнському світогляді киеворусичів, на що, безперечно, вплинуло спільне урочище святкування престольних свят руської митрополії — св. Георгія (3 лист.) і св. Софії Премудрості Божої (4 лист.)⁵².

Зрозуміло, що образ Георгія Побідоносця знайшов відтворення і в давньоруському іконопису. На жаль, внаслідок постійних зруйнувань Києва та експропріації його пам'яток, київські ікони давньоруської доби сьогодні входять до кола світових раритетів. Тим більш цінним уявляється той факт, що дві найдавніші в східнослов'янському живопису ікони св. Георгія походять з Києва: перша з них, що визнана як "ключова пам'ятка" своєї епохи, — це ікона св. Георгія з іконостасу Успенського собору Московського Кремля, розкрита реставратором В. Кіріковим у 1934 році; друга пам'ятка знаходиться у Третьяковській галереї і походить з Юр'ївого монастиря, що був закладений Ярославом у 1030 році у "трьох верстах" від Новгороду. Першу пам'ятку сучасні фахівці датують XI ст., висловлюючи думку, що вона могла бути храмовою в Ярославівій церкві св. Георгія в Києві⁵³.

Наприкінці минулого століття була проведена експертиза другої пам'ятки — рентгенографія живопису. Вона показала, що "первісний лик Георгія і стиль всього живопису перегукуються із фрескою першої половини XI ст., яка збереглася в Георгіївському вівтарі Софії Київської". Ікону датують 1030 р.⁵⁴. Отже, пам'ятка прямо вказує на ктитора Юр'ївого монастиря Ярослава-Георгія. Ікона могла бути виконана на його замовлення візантійськими майстрами, які розписували Софійський собор в Києві.

Таким чином, обидві пам'ятки, що є блискучими зразками київської культури великокнязівської доби, були створені в Києві під час розквіту культу св. Георгія. Архімандрит Макарій (Миролюбов), посиляючись на офіційні джерела (Акти Арх. Эксп. I, стр. 248)⁵⁵, відносив останню ікону до "корсунських", тобто привезених Володимиром з Херсонеса. Сьогодні очевидно, що дана пам'ятка не має до них прямого відношення. Але згадка про ікону св. Георгія серед святинь, взятих Володимиром "на благословення собі", на нашу думку, відтворює реальний факт. Цілком вірогідно, що якась ікона св. Георгія була доставлена до Києва з певною метою — як храмовий образ в замислену Володимиром церкву.

З XVI ст. культ св. Георгія на східнослов'янських землях знову набуває специфічно київського забарвлення. У хліборобських веснянках-заговорах разом із св. Георгієм згадується св. Макарій священ-

номученик (пам'ять 1 травня): "Мы вокруг поля ходили, Егорья окликали, Макарья величали. Егорий ты наш храбрый, Макарий преподобный! Ты спаси нашу скотину в поле и за полем, в лесу и за лесом, под светлым под месяцем, под красным солнышком, от волка хищного, от медведя лютого, от зверя лукавого" ⁵⁶. Київський митрополит Макарій був підступно вбитий у 1497 р., канонізований Церквою. Мощі його впродовж століть знаходились у Софійському соборі Києва. На нашу думку, одночасне звернення до свв. Георгія і Макарія пояснюється календарною близькістю святкування їх пам'яті (23 квітня і 1 травня), а також тим, що історичним осередком шанування св. Макарія, як свого часу св. Георгія, стала Софія Київська.

Отже, свв. Климент Папа римський, Миколай Мірлікійський та Георгій Побідоносець шанувалися як західної, так і східної Церквами, а їхні культу мали загальнохристиянське значення. На Русі вони набули значення загальнонаціональних культів, що зафіксовано в давньоруських пам'ятках архітектури, іконопису, літератури, усної народної творчості. Вони органічно імплантувалися у релігійну, культурну, політичну тканину Київської Русі, затверджуючи в її духовному космосі ідею рівності Києва і світових християнських центрів. Вони склали фундамент формування вітчизняної святокультової традиції, позначивши головні особливості раннього київського християнства, а саме: демократизацію церковного життя, національну редакцію церковного мистецтва й обрядово-культової сфери, доктринальну відкритість Церкви християнським центрам Сходу і Заходу.

В пантеоні святих новонаверненої Русі важливе місце також посів юний великомученик і цілитель Пантелеїмон, який належав до кола обраних святих, особливо шанованих візантійськими імператорами. Відомо, що в 972 р. племінниця імператора Візантії Йоана Цимісіхія царівна Феофано вийшла заміж за спадкоємця престолу, майбутнього імператора Західної Римської імперії Оттона II (973–83). У розкішному посагу, який вона отримала від вінценосного родича, були багаті дарунки для Папи римського, імператора, відомих сановників. Але серед численних святинь, що дані були царственій нареченій, особливої уваги удостоїлися мощі Пантелеїмона. Сам Цимісіхій урочисто вручив їх архієпископу Кельнському, який очолював німецьке посольство, що зустрічало Феофано у Константинополі і супроводжувало далі ⁵⁷.

Стосовно формування культу святого великомученика на Русі в церковній літературі переважає думка, що воно пов'язане з іменем київського князя Ізяслава Мстиславича, в хрещенні Пантелеїмона (1146–1154) або з отриманням руською Церквою одноіменного монастиря на Афоні (1164), отже датується другою половиною XII ст.

За нашим дослідженням, запровадження культу Пантелеїмона на Русі відноситься до кінця X-початку XI ст. і пов'язане з її хрещенням та постатями великокнязівського подружжя — Володимира та Анни. З огляду на чітку регламентованість константинопольського придворного етикету, можемо вважати за традицію надання мошей святого як сакрального посагу візантійським принцесам. Вважаємо, що мощі Пантелеїмона прибули до Києва наприкінці X ст. серед інших святинь як частина посагу порфірородної дружини Володимира — принцеси Анни.

Давньоруські джерела нічого не повідомляють про те, чиї саме мощі покладені у київські першохрами — Десятинну церкву й собор святої Софії. Проте, у 1940 р. під час археологічних вивчень вівтарної частини Софійського собору групою спеціалістів на чолі з М. Каргером під древнім престолом була знайдена мідна коробочка з мошами Пантелеїмона, що засвідчує документ, існуючий в науковому архіві Національного заповідника "Софія Київська"⁵⁸. Значення цієї знахідки неможливо перебільшити, адже мощі, покладені у "святая святых" — вівтарній частині собору, — покликані були довічно освячувати митрополичий храм Русі, а звідси, і всю новонавернену державу. Тому факт покладення саме мошей Пантелеїмона вочевидь демонструє рівень шанування великомученика ктитором собору — Володимиром Святославичем. Софійський собор містить ще одне свідоцтво зв'язку культу Пантелеїмона з діяльністю Володимира. Зображення великомученика на повний зріст фігурує на одному із стовпів центральної нави, навпроти зображення особистого патрона князя — Миколая Мірлікійського⁵⁹. Таке розміщення персонажів в центрі собору акцентує ідею ототожнення князя із св. Пантелеїмоном, адже одна з головних доброчесностей Володимира-християнина — його щедрість до підлеглих, милосердя до бідних і хворих. За князювання у Києві Ярослава Мудрого (1019–1054) у Софійському соборі з'являється ще одне зображення великомученика. Монументальне погруддя святого розташоване в усипальні князя і функціонально з нею пов'язане: Пантелеїмон тримає на хусточці високий флакон з елеєм, що натякає на чин елеосвячення.

За логікою речей, мощі великомученика стали родинною реліквією великокнязівської сім'ї, і це підтверджує ще одна історична знахідка. У 1966–1969 роках під час проведення ремонтно-реставраційних робіт у чернігівському Спасо-Преображенському соборі у потаємному місці під древнім престолом була виявлена срібна мощениця. Написи-імена на кришці свідчили, що в ній знаходяться мощі свв. Пантелеїмона, Акакія і Маковія⁶⁰. Храм заснований бл. 1030 р. чернігівським князем Мстиславом Володимировичем (1026–1036), сином Во-

лодимира Великого. Ставши слідом за батьком християнином, Мстислав мав отримати "на благословення собі" від Володимира християнські святині, в т. ч. і частки родинних реліквій. Згодом мощі Пантелеїмона були покладені до заснованого ним Спаського собору — одного з найвеличніших споруд новонаверненої держави.

На Русь святий великомученик приходить, персоніфікуючи в своїй особі три іпостасі: великомученика, покровителя воїнів і милостивого цілителя. Дві останні у богословському тлумаченні "поєднуються у розумінні аскетичного шляху християнина як цілющого для душі і войовничого проти ворогу роду людського"⁶¹.

На нашу думку, саме з діяльністю Володимира Святославича та започаткованою ним практикою особливого ставлення до культу Пантелеїмона пов'язана історія руської чернечої громади на Афоні. За різними версіями, заснування монашеської общини на Святій горі відносять до часів княгині Ольги, князя Володимира, князя Ярослава та ін. Первісне місце мешкання ченців невідоме, але у другій половині XI ст. вони оселилися у монастирі Богородиці Ксилургу. У 1169 р. чернеча община отримує Солунський (тобто заснований солунськими ченцями) монастир св. Пантелеїмона. Чому ж саме його? На жаль, це питання недостатньо з'ясоване. Отже, наведемо свої міркування.

Зважимо на той факт, що вибір чернечою громадою свого небесного покровителя при заснуванні монастиря ніколи не був випадковим, а носив сакральний характер. Особливо значущою ця акція мала бути для афонських ченців, адже святогорські монастирі християнською ойкуменою усвідомлювались як національні святині, а в їх заснуванні та утриманні видне місце належало християнським державцям. Існує версія, що вищезгаданий монастир Богородиці Ксилургу був переданий руським ченцям в XI ст. за розпорядженням самого візантійського імператора, а це могло статися тільки з ініціативи київської верхівки. Серед численних афонських монастирів і в XI і в XII століттях мабуть були такі, що, з різних обставин, могли стати власністю давньоруської держави, тому отримання саме монастиря св. Пантелеїмона не уявляється випадковим. На наше переконання, це могло статися завдяки двом факторам: цілеспрямованій наполегливій політиці київської церковної та князівської влади, що цілком узгоджувалось з традицією шанування святого в столиці Русі, а також активній позиції руської чернечої громади на Афоні, адже вона, скоріш за все, володіла мощами св. Пантелеїмона, які могла отримати з рук як Володимира, так і Ярослава. Вирушаючи з Києва на Афон, ченці мали нести з собою певні святині, якими за часів Володимира та Ярослава були в першу чергу мощі святих, надіслані з Візантії⁶².

Таким чином, унікальна пам'ятка вітчизняної культури — Софія Київська — є невичерпним джерелом для вивчення духовного космосу раннього київського християнства, святокультової традиції, започаткованої християнізатором Русі Володимиром Святославичем.

Примітки:

1. Верещагіна Н. Перші загальнодержавні культи святих Климента і Миколая та їх відображення у пам'ятках історії і культури Київської Русі. Автореф. дис. <...> канд. іст. наук. — К. 1999. — С. 1–18.
2. "Послание к Коринфянам" святого Климента Римского // ЖМП. — 1974. — № 10. — С. 65–73.
3. Житие, жизнь и подвиги отца нашего Константина Философа, первого наставника и учителя славянских народов (по рукописи XV в.) // Сказания о начале славянской письменности / Вступ., перев. и коммент. Б. Флори. — СПб., 2000. — С. 71–92.
4. Там само... — С. 90–91.
5. Франко І. Святий Климент у Корсуні. Причинок до історії старохристиянської легенди // Зібрання творів: У 50 т. — Т. 34. — К., 1981. — С. 291.
6. Повесть временных лет / Под. редакц. и с предисл. В. П. Адриановой-Перетц. — Ч. 1 — Текст и перевод. — М.; Л., 1950. — С. 80.
7. Пуцко В. Мраморный саркофаг Ярослава Мудрого // *Bizantino-bylgarica*. — Sofia, 1986. — VIII. — С. 287–312.
8. Захарченко М.М. Киев теперь и прежде. — К., 1888. — С. 208.
9. Слово на обновление Десятиной церкви // Лавров П. Жития херсонских святых в греко-славянской письменности. Памятники христианского Херсонеса. — М., 1911. — Вып. 2. — С. 174.
10. Рапов О. М., Ткаченко Н. Г. Русские известия Титмара Мерзебургского // Вестник МГУ, серия 8: История. — 1980. — № 3. — С. 63–64.
11. Слово на обновление... — С. 174.
12. Давно забытая древнейшая киевская святыня // Киевская старина. — Т. X. — Ноябрь. — Изв. и зам. — С. 536–537.
13. Соколов Пл. Русский архиерей из Византии и право его назначения до начала XV века. — К., 1913. — С. 79–81.
14. Слово на обновление... — С. 174.
15. Верещагіна Н. Климент Римський — святий опікувач Русі-України // Історія України (тижневик). — К, 1999. — № 19, травень. — С. 9–11.
16. ПСРЛ. — Т. 9. Патриаршая или Никоновская летопись. — М., 1965. — С. 13; Татищев В. Н. История Российская: В 7 т. — Т. 1. — М.; Л., 1962. — С. 117; Брайчевський М. Ю. Утвердження християнства на Русі. — К., 1988. — С. 42–45.
17. Никитенко Н. Н. Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской. — К., 1999 — С. 171–175; Верещагіна Н. Чи звався князь Володимир Миколаєм? // Людина і світ. — К., 1999. — № 2. — С. 14–16.

18. Закревский Н. Описание Киева: В 2 т. — М., 1868. — Т. I. — С. 207; Описание Десятинной церкви в Киеве. — К., 1872. — С. 19; Никольский А. А. Начало храмо-строительства на Руси // Владимирский сборник в память 950-летия крещения Руси. — Белград, 1938. — С. 118.
19. Закревский Н. ... — С. 284; Описание Десятинной церкви ... — С. 19.
20. Верещагіна Н. Десятинна церква — історичний осередок шанування святи-теля Миколая в Києві // "Заповідь нову даю Вам: любіть один одного" (Іоан 13, 34). Доповіді, повідомлення. — К., 1998 — С. 137–139; Верещагіна Н. Щодо назви храму Миколи Десятинного // Могилянські читання 1996–1997. Національний Києво-Печерський заповідник. — К., 1998. — С. 99–100; Верещагіна Н. Микола Зарайський — відтворення київського патронального культу св. Миколи Мірлі-кійського // Сборник научных трудов кафедры культурологии и искусствозна-ния Одесского национального политехнического университета. — Вып. 5. — О., 2002. — С. 119–122.
21. Никитенко Н. Н. Образ святителя Николая в монументальной живописи Со-фии Киевской // Правило веры и образ кротости... Образ свт. Николая, архие-пископа Мирликийского, в византийской и славянской агиографии, гимногра-фии и иконографии. Сб. ст. / Ред. А. Бугаевский. — М., 2004. — С. 394.
22. Лазарев В. Н. Мозаики Софии Киевской. — М., 1960. — С. 115.
23. Никитенко Н. Н. Образ святителя... — С. 397.
24. Хрусталеv Д. Г. Разыскания о Ефреме Переяславском. — СПб., 2002. — С. 161.
25. Пролог, составленный наименьшим из клириков Никифiром на перенесение св. Николая исповедника: Антонин (Капустин), архимандрит. Перенесение мощей святителя и чудотворца Николая из Ликии в Италию // ТКДА. — 1870. — Т. II. — С. 401–419.
26. Чудо святого Николы о детище, бывшее в Киеве: Багрий А. В. Киевский список чуда св. Николая об утопшем детище // Известия ОРЯС. — Т. 19. — Кн. 2. — Пг., 1914. — С. 276.
27. Захарченко М. М. Вказ. праця. — С. 156, 281; Петров Н. Историко-топогра-фические очерки древнего Киева. — К., 1897. — С. 37; Сементовский Н. Киев, его святыни, древности, достопамятности. — К., 1900. — С. 164, 278
28. Новгородская первая летопись старшего извода (Синодальный список) // Нов-городская первая летопись старшего и младшего изводов / Под ред. А. Н. На-сонова. — М.; Л., 1950. — С. 20.
29. Новгородская первая летопись младшего извода // Новгородская первая лето-пись старшего и младшего изводов / Под ред. А. Н. Насонова. — М., Л., 1950. — С. 327.
30. Антонова В. И. Московская икона начала XIV в. из Киева и "Повесть о Николе Зарайском" // ТОДРЛ. — Т. XIII. — М., 1957. — С. 376.
31. Николай Чудотворец // Безсонов П. Калекі перехожіє. Сб. стихов. — Вып. III. — М., 1861. — С. 750, 761.
32. Сумцов Н. Очерки истории южнорусских апокрифических сказаний и песен // КС. — 1887. — Т. 19. — Ноябрь. — С. 401.
33. Лебединцев П. Описание Киево-Софийского кафедрального собора. — К., 1882. — С. 19.

34. Курінний П. Три роки праці реставраційної майстерні лаврського музею культур та побуту над консервацією та реставрацією музейних збірок (1924–1927) // Український музей. — Зб. 1. — К., 1927. — С. 165; Кондаков Н. П. Русская икона. — Т. 3, Ч. 1. — Прага, 1931. — С. 110; Жолтовський П. Український живопис XVII–XVIII ст. — К., 1978. — С. 23.
35. Жолтовський П. Вказ. праця. — С. 24.
36. Там само.
37. Кондаков Н. П. Вказ. праця. — С. 57.
38. Сагайдаківський В., [отець]. Правди не втопити. Спогади з 50-річчя пастирства 1927–1977. — Торонто, 1977. — С. 246–322; Макаров А. Малая энциклопедия киевской старины. — К., 2002. — С. 141, 142.
39. Св. Димитрий Ростовский. Жития святых. — Кн. 3. — Ноябрь. — Изд. Свято-Успенской Киево-Печерской Лавры, 1998 (Репринт.). — С. 733.
40. Минеи Четви. — Ноябрь. — Ч. 2. — Изд. Московской патриархии, 1981. — С. 389.
41. Св. Димитрий Ростовский. Вказ. праця. — С. 733.
42. Рогожский летописец. Тверской сборник // ПСРЛ. — Т. 15. — М., 1965. — С. 113.
43. Типографская летопись // ПСРЛ. — Пг., 1921. — С. 39.
44. Летописный сборник, именуемый летописью Авраамки. — СПб., 1889. — С. 319.
45. Никитенко Н. Н. Русь и Византия... — С. 138–143.
46. Голубинский Е. История русской церкви. — М., 1904. — Т. 1, Ч. 2. — С. 408.
47. Никитенко Н. Н. Русь и Византия... — С. 49, 138.
48. Минеи Четви. — Апрель. Ч. 2. — Изд. Московской патриархии, 1985. — С. 163.
49. Духовный стих о Егории Храбром // Безсонов П. Калеки переходящие. Сб. стихов. — М., 1861. — С. 408, 423.
50. Федотов Г. П. Стихи духовные: Русская народная вера по духовным стихам. — М., 1991. — С. 13.
51. Александров А. В. Мартирий и духовный стих о св. Георгии // Александров А. В. Образный мир агиографической словесности: Статьи и материалы (1990–1997). — О., 1997. — С. 88–89.
52. Верещагіна Н. Володимир Великий та київська рецепція загальнохристиянського культу св. Георгія Побідоносця // Медієвістика. Зб. наук. статей. — Вип. 2. — О., 2000. — С. 192–199.
53. Милева Л. С. Украинская народная икона XI–XVI ст. Комплект репродукций. — К., 1991. — Репр. 1.
54. Еремина Т. С. Мир русских икон и монастырей: История, предания. — М., 1998. — С. 409.
55. Макарий, архимандрит. Описание Новгородского Юрьева монастыря. — СПб., 1862. — С. 19.
56. Кирпичников А. И. Св. Георгий и Егорий Храбрый: Исследование литературной истории христианской легенды. — СПб., 1879. — С. 149.
57. Ремизов М. Н. Византия и византийцы конца X-го века. — М., 1896. — С. 58.
58. Науковий архів Національного заповідника "Софія Київська", НА924 "Полевая опись предметов, найденных при раскопках Софийского собора в 1940 г.". —
59. Никитенко Н. Н. Русь и Византия — С. 171.

60. Холостенко Н. В. Мощеница Спаса Черниговского // *Культура средневековой Руси*. — Л., 1974. — С. 189–202.
61. Святой Пантелеймон великомученик и целитель. — М., 1991. — С. 32.
62. Верещагіна Н. Святий великомученик Пантелеімон у культурі Київської Русі // *Науковий вісник Ізмаїльського державного педагогічного інституту*. — Вип. 11. — Ізмаїл, 2001. — С. 3–6.

О. М. Луговий

ДО ДИСКУСІЇ ПРО ПОХОДЖЕННЯ ПЕРШИХ РУСЬКИХ КНЯЗІВ

Відсутність комплексу писемних джерел про діяльність варязьких ватажків у Східній Європі потребує від дослідників незвичних просопографічних методик, серед іншого й методу стереотипних біографій.

Найбільш яскравим прикладом застосування такого методу є спроба співставлення життєвих шляхів князя Рюрика та графа Рорика Фрисландського, зроблена вперше Ф. Крузе¹. "Гіпотеза Крузе-Беляєва" ретельно вивчалася лиш польським професором Х. Ловмянським, який дав їй помірно-критичну оцінку². "Гіпотеза" вже вивчалася автором даної статті і був зроблений висновок про високий ступінь вірогідності такого співставлення³. В нещодавній статті В. Яманова були чітко сформульовані три заперечення проти "Гіпотези": 1) недостатковість інформації Повісті Врем'яних літ (невірне датування, та й узагалі, чи було закликання?); 2) неприпустимість керування феодалом двома володіннями одночасно: відсутність володаря із дружиною рівнозначна відмові від лена; 3) відсутність відомостей у західних анналах про грандіозну експедицію на Схід із настільки блискучим результатом⁴.

Західних анналістів цікавили виключно ті події, які були пов'язані безпосередньо із правлінням заказників цих анналів — Лотара II, Людовика Німецького і Карла Лисого. Оскільки в Дорестаді (резиденції Рорика у Фризії) літописання, як нам відомо, не велося, то й відомості про "грандіозну (чи так?) експедицію" на Заході зберегтися не могли.

Рорик отримав Дорестад, скоріш за все, як викуп від Лотара II, а тому конфіскація цього лена у ще живого морського конунга таїла у собі неприємності. Таким чином, Рорикові було не обов'язково

знаходитися у двох місцях одночасно для збереження за собою обох володінь. А про одночасне управління ними ніхто й не веде мову.

Єдине твердження, із котрим неможливо сперечатися — недостовірність свідчень руських літописів про ранню історію Русі. Однак, ім'я Рюрика потрапило в літопис. Скоріш за все, мова ведеться про "варязький" або західнослов'янський фольклор. Останні два десятиріччя все частіш лунає гіпотеза про те, що ільменські землі заселялись слов'янами не з Подніпров'я, а з польського Помор'я. В. Сєдов та В. Янін обґрунтовують свою точку зору археологічними та антропологічними даними, топонімікою та іменником, лінгвістичним аналізом берестяних грамот, чисто філологічними зв'язками між новгородським діалектом, польською та лужицькою мовами, керамікою торновського й фельдбергерського типу з межиріччя Ельби та Вісли, що її знайшли в ряді міст Північно-західної Русі; капищами Перуна на Перині в Новгороді, ідентичними з Ченстоховським капищем⁵.

В підтвердження такої можливості достатньо привести факт загибелі слов'янського князя Гоцоміусла 844 р. підчас заельбського походу Людовика Німецького. Він відомий з ряду сучасних незалежних один від одного джерел: Ксантиєвські аннали звать його Gestimus⁶, Фульденські — Gotzomiuzl⁷, Треценські — Gostomwil, Ламбертинські — Gestimulus. Відбулося це саме тоді, коли Рорик оселився на березі Ельби і невдовзі здійснив ряд синхронних із слов'янами нападів на франкські королівства.

Легко собі уявити, як усний переказ про союз Гоцоміусла та Рорика обертається на сагу й разом із норманами чи із західнослов'янськими переселенцями переноситься у Північну Русь. В Новгороді сага могла одержати місцеву топоніміку й накластись на факти боротьби зі скандинавами тут у 860-і рр.

Висновок. Літописна історія Рюрика — або ж ще один фольклорний мотив про Хрґорика, відомого героя саг, перенесений на руські терени, або ж відображення сказань про реальну історичну особу, норманського ватажка другої половини IX ст. В останньому випадку отождествлення його із графом Рориком не викликає протиріч.

Не можна цього ж сказати про його сучасників Аскольда та Діра.

Імена цих східноєвропейських правителів відомі тільки з руських літописів та їх інтерпретацій, наприклад, у польських історичних творах. Крім того, існує унікальне джерело: "Золоті луги" Абуль-Хасана Алі ібн-Хусейна Аль-Масуді. Ось місце, яке нас цікавить: "Першим із слов'янських царів є цар Діра (Ал-дір — О. Л.). Він має великі міста і багато заселених країн; мусульманські купці прибувають у столицю його держави з усякими товарами"⁸. В XIX ст. існували й інші тлумачення цього повідомлення: ім'я Ал-дір розшифровувалося як німецький король Отон (М. Шармуа), король Лотар (А. Ковалевський), як

ободритське місто Альденбург⁹. Приводом для таких сумнівів була пізня дата написання твору — 943–948 рр.

Масуді писав про Діра як про сучасника. Гаркаві вважав, що головним джерелом відомостей Масуді про русів був утрачений твір Хоррамі¹⁰. Однак вірогідніше, що ці відомості відносяться до 926/927 р. — поїздки Масуді на Каспій, де він спілкувався із "купцями, які вирушають в країну хазар й мандрують морем Майотас й Найтас у країну Рус і Булгар".

Навряд чи у випадку з Діром помилка. Схоже, мова дійсно йде про сучасників. Тоді, князь Дір правив десь між 913 р. (смерть Віщого Олега?) й часом правління Ігора (до 930-х рр. ладозького князя)¹¹.

Таке рішення завдає потужного удару авторитетові Повісті Минулих років.

Однак, вся ця побудова має один недолік. Перші дві букви імені Алдір, вжитого Масуді — аліф і лам, прочитані як означений артикль. Зазвичай в арабській мові означений артикль до іноземних імен не додається.

Можна повернутися до ідеї про те, що мова йде не про князя Діра. Так, російський сходознавець Д. Мішин співвідносить ім'я Алдір з іменем болгарського царя цього часу Алмуша, відомого як володар сакаліба (Ібн-Фадлан). При цьому як "Алдір" могло бути прочитано його ім'я — 'л. м.-и. р. у Ал-Бакрі, й титул йилтивар — 'ил. д. б. р., транслітерований на арабську як Айдар¹². На це можна сказати тільки, що Масуді загалом відрізняв слов'ян від волзьких болгар¹³.

Несторів літопис має три повідомлення про Аскольда та Діра. Перше — закликання Рюрика з братами: "И бяста у него два мужа, **не племени его**, Аскольдъ и Дирдъ, по боярина, и та испростистася къ Царюграду с родомъ своимъ". Далі змальовується знайдення Києва, що платить данину хазарам, та утвердження князів в ньому "многы варягы съвокуписта"¹⁴. Що мав на увазі Нестор, коли сказав, що Аскольд і Дір були не племені Рюрикова? Є дві відповіді на це питання — племені-роду й племені-народу. Не зважаючи на думку С. Геденова¹⁵ и враховуючи значення слова "плем'я" в руському літописанні, перший варіант міг би бути більш вірогідним, якби не важливий погляд В. Петрухіна. В найдавніших літописах Аскольд і Дір ніколи не звуться правителями русі. Вони завжди тільки варяги, які володіли полянською землею¹⁶.

Найбагатший матеріал для роздумів надає нам Никонівський літопис. Ще до початку хронологічної оповіді компілятор літопису встиг тричі з різною детальністю змалювати похід Аскольда й Діра, які

очолювали племена "нарецаєміи русіи" та якихось куманів. Описано й диво із покровом Влахернської Божої Матері, й хрещення Русі, й диво з неопалимим Євангелієм. Хронологічна ж канва розповіді виглядає наступним чином. 6367 року Аскольд і Дір здійснюють напад на Царгород, тоді ж на півночі ще тільки виганяють варягів, попередників Рюрика¹⁷. 6372 року болгари (волзьські, дунайські або чорні — перевага не надається жодній з версій) вбили сина Оскольда¹⁸. Наступного року вже закликаний Рюрик займається роздачею міст своїм людям, серед інших міст згадується й Полоцьк¹⁹. Наступні два роки означені походом Аскольда і Діра на Константинополь із повторним описом дива з ризою Богоматері за Сімеоном Логофетом²⁰. Князі повернулись до Києва "въ малѣ дружинѣ", проте в тім же році, не дивлячись на голод, воювали з печенігами й нападали на Полоцьк, який належав, як ми знаємо, до володінь Рюрика (зауважу, що ніяких повідомлень про рюриковських бояр Аскольда і Діра тут нема). Більш того, Київ виявився центром імміграції з Новгороду в результаті жорсткого правління Рюрика²¹. Останнє повідомлення, що стосується Аскольда і Діра, це, зрозуміло, їх вбивство Олегом²².

Текст Начального своду, що зберігся в першому Новгородському літопису (записаний у першій половині XV ст.), не знає датування подій початкової руської історії та не називає імен князів, які очолили похід на Константинополь. Більш того, згубний для руського флоту похід відбувся до прибуття в Київ Аскольда і Діра, скоріш у часи Кия, Щека та Хорива. До діянь Аскольда й Діра тут віднесені лиш війни з древлянами й уличами²³.

Питання про етнічне походження Аскольда і Діра зазвичай починають розглядати з філологічного аналізу їх імен. Скандинавські пояснення, прийняті в норманистській школі: Аскольд — Hoskuldr, Дір — Dugi (з упландського TIURI, TURI та давньогерманського Dīoro)²⁴.

З іншого боку, Дір — кельтське ім'я і зараз вельми популярне в Ірландії. В імені Аскольд є й багатозначний "ас", й кельтське "олд" — володар, або "колд" — славний. Це ім'я само по собі відомо в Ірландії у формі Askalt²⁵.

В імені Дір є слов'янський — чеський еквівалент: Dierek.

Феофіл Беєр (Байєр), переклад чиєї статті "О варягах" вміщений в "Истории государства Российского" В. Татищева, вбачав у князях норманів Оскела й Тіра (відповідності зустрічаються у Олая Верелія, Сноррона та в Едді). Та схильний він до того, що Діар ("пан") — лиш епітет Аскольда, або його тюркське ім'я, отримане від хазар²⁶. В. Татищев вважав ім'я Дір сарматським — тірар — пасинок. Він робив з цього фантастичний висновок, що Аскольд був пасинком Єфанди й сином Рюрика, за що отримав від південних сусідів таке

ім'я²⁷. Джерело інформації В. Татіщева про сарматську мову залишається невідомим.

Основні версії етнічного походження Аскольда і Діра — несторова, норманська (викладена вище), та слов'янська.

Остання найчастіше виступає у формі апології династії Києвичів, котра, мовляв, проіснувала до 870/882 р. Та її джерело, Ніконівський літопис себе не виправдовує — занадто плутана в ньому інформація про київських князів. Та вже точно нічого не доводить повідомлення цього ж літопису про протистояння Києва і Новгороду за Полоцьк: ніхто з серйозних норманістів ніколи й не стверджував, що бояри Аскольд і Дір зберегли вірність Рюрику як сюзерену, після, того як стали київськими князями.

"Польська, литовська та всієї Русі Хроніка" Мацея Стрийковського²⁸ впевнено вважає Аскольда і Діра нащадками Кия. Згідно "Польської історії" Яна Длугоша, прямі нащадки Кия правили до успадкування столу двома братами Аскольдом і Діром (*duos fratres germanos, Oskald videlicet et Dyr*)²⁹. Позиція польських історіографів пояснюється не тільки історичною традицією й використаними джерелами, але й елементарною політичною кон'юктурою. Оскільки Аскольд і Дір були законними спадкоємцями Кия, вони були полянами, а значить, поляками. Звідси висновок: поляки правили в Києві раніш від Рюриковичів. До цього часу легенда втратила історичний зміст, а її генеалогічні подробиці канули в Лету. Превалювали вже виключно політичні інтереси.

С. Гедеонов запропонував розвиток гіпотези Еверса. Аскольд і Дір — угорці³⁰. Ця гіпотеза базується на тому, що Олег для зустрічі із князями прикинувся "подугорским гостем"³¹, та на назві київської фортеці на Лисій горі, згаданій Константином Багрянородним — *Σαμβατάς*³². С. Гедеонов пояснив цю назву через угорське *szombat*, що, за його думкою, перекладається як фортеця. Дійсно, в Угорщині нараховувалося 14 селищ із такою назвою, та ще п'ять в Румунській Трансильванії, та перекладається це слово як "Субота" — ярмарковий день у селищі. В тих же регіонах присутні *Szerda* (середа): 19 та 6 відповідно й *Pentek* (п'ятниця): 7 та 4³³.

Що стосується імен князів, то тут аргумент Гедеонова є більш вагомим. Ім'я Аскольд має доволі точні аналогії на Сході, відомі з VI ст. Анастасій, перекладач Хронографії Феофана на латину, пише про посольство Аскелта (*legati Ascelti*) від правителя герміхонів-керміхонів, тюркського племені, яке мешкало на схід від Дону, до імператора Феофана в липні 556 р.³⁴ Правда в усіх списках грецького оригіналу -т відсутні: *Ἀσκήλ*³⁵. А закінчення -олт доволі поширене в угорських іменах: *Solt*, *Sarolt*, *Mykolt*, *Nadolth*, *Malescoldus*.

З усіх існуючих версій походження Аскольда й Діра найбільш незалежною уявляється теорія О. Прицака про тотожність київських князів відомим у Західній Європі вікінгам Гастінгу й Бйорну. Реальним збігом у біографіях є похід у Східне Середземномор'я в близький час (859–860).

Відновимо біографії Гастінга й Бйорна. Уперше ми дізнаємося про Гастінга, найщасливішого з вікінгів, 838 р., коли норман Гастігн (sic.) нападає на Тур, де зустрічає містичний опір блаженного Мартина³⁶.

Беорн уперше помічений європейськими хроністами (автором Фонтанельської хроніки) як проводир великого війська норманів, що увірвалося в Сену 18 серпня 855 р. та об'єдналося там із найвідомішим морським конунгом свого часу Сідроком³⁷. 856 р. конунг Берно діє на Сені й прилеглих територіях суходолу, причому намагається зайняти укріплення для того, аби затриматися на окупованих територіях до наступного року³⁸. 857 р. Гастінг та Брієр (Беорн), названий його господарем, вперше діяли по деяким свідченням разом³⁹ і далі здійснювали такі рейди регулярно. Це дало привід французькому церковному історіографу Ордерику Віталісу (XII ст.) відмітити, що Брієр "затримався в Нормандії, скаженіючи, на наступні 30 років"⁴⁰. За іншими даними в цьому році Беорн, прибувши на континент (після набігу на Англію?), ринув із залишками свого загону, пошарпаного бурєю, до Фризії. В той же час Гастінг брав викуп з Шартру⁴¹.

За відомостями Фонтанельської хроніки Берно протримався на декотрому укріпленому острові на Сені до 859 р., коли був змушений повернутися в море через дії братів короля Людовика (тобто королів Карла II й Лотара II) та заколоту серед своїх людей⁴². Наскільки реальна, враховуючи це, участь Бйорна в середземноморському поході, важко сказати. Адже згідно Німської хроніки вже 858 р. нормани сплюндрували Нім та Арль⁴³. З іншого боку хроніка не називає імен ватажків нападу. Можливо, Бйорн у цей час ще був відсутній у Середземному морі. Тоді зі всією норманською приттю він повинен був наздоганяти Гастінга, знайшовши того в незнайомій акваторії, та приєднатися до нього. Це мало ймовірно. Врахуємо також можливість плутанини з різними Беорнами.

859 р. Гастінг увійшов до Родану, пограбував місто й монастирі на острові Камарг, а наступного року здійснив славетний напад на Італію. Та вже 861 р. Гастінг отримав викуп із Шартра, 867 р. ми його зустрічаємо на Луарі, 869 р. він взяв викуп з герцога Соломона Бретонського та з Тура, 872 р. напав на Британію, 874 р. зайняв Північну Францію, далі підштовхнув до вторгнення сюди ж молодого

Роллона, майбутнього герцога Нормандії. За велінням короля укладений з ним і з Роллоном мир, після чого він продав королю Шартр і зник, проте не надовго. 878 р. він, повернувшись з чергового набігу на Англію, пограбував Париж, Тур та всі інші міста до Тірренського моря, після чого уклав мир із королем Людовиком⁴⁴. 891–892 рр. зимував у гирлі Соми. Останнього разу він згаданий у зв'язку з подіями в Англії 893–894 рр. Останні відомості не обов'язково мають відношення до нашого Гастінгу.

Дудон, настоятель собору св. Квентина (пом. 1029 р.), називаючи Гастінга Альстінгом, описує його похід на Рим 860 р. Його компаньйон у цьому набізі — *Bier costae ferreae*, що є явною калькою героя саг Бйорна *Jarnsida*. Обидва прізвиська перекладаються як Залізне Ребро. Гіл'ельм (Вільгельм) абат Жюм'єна біля Руана, автор віршованої історії Нормандії (1087), пояснює це тим, що Бйорн був здатний піти в бій без щита й залишався неушкодженим, "просякнутий найсильнішим напоєм матері"⁴⁵. Він був сином датського конунгу Рагнара Лодброка та Аслауг Сигурдсдоттір. Треба сказати, що хронологія Бйорна доволі заплутана. Ісландські аннали стверджують, що 871 р. він унаслідував Шведське королівство, в котрому правив ще 50 років⁴⁶. Вірогідно в Ісландії свідчення про Бйорна, сина Рагнара, змішалися із свідченнями про конунгів Упсали Беорна I та Беорна II. За генеалогією скандинавських правителів, складеною Ф. Крузе, Бйорн мав синів Тордера Кнаппа та Ейрика Б'ярнарсонів⁴⁷.

Хроніка невизначеного авторства, проте використана флоріаненським монахом, перша згадує взяття Гастінгом Луни: "Альстагн, із Франкської землі через океан-море в Італію прибулий, зайняв порт Луни і тамтешнє місто довго тримав"⁴⁸. Дудон першим описав хитрощі Гастінга, який прикинувся помираючим та бажаючим прийняти хрещення перед смертю, щоб проникнути в місто⁴⁹. Гіл'ельм Жюм'єжський розвинув легенду про взяття Астінгом Рима⁵⁰, а Павел, монах монастиря св. Петра в Шартрі, між 1077 та 1088 рр. додав, що Астінг після того грабував африканський берег й піратствував у "семітських" морях⁵¹. Він дав дуже яскравий опис сваволь вікінгів у Луні. Про напад на африканський берег, але 859 р., свідчать й Бертинські аннали⁵².

150 років по тому венеціанець Іоанн Диякон, капелан першого значного венеціанського дожа П'єтро II Орсеоло, у своїй "Венеціанській історії" зафіксував факт триумфального повернення 360 човнами північних народів (*Normannorum gentes*), які пограбували передмістя Константинополя⁵³. Якщо це унікальне повідомлення стосується походу Гастінга, тоді це доказ того, що Гастінг досяг Константинополя й повернувся Середземним морем повз венеціанські володіння, тоді

ще невеликі, і що візантійці могли описати саме його напад на столицю. Та більш вірогідно інше — в Венеції, торговому партнерові Візантії, добре знали про вдалий напад руського флоту. Саме цей факт відображений у хроніці Іоанна. Візантійські автори ні словом не згадують про вікінгів; пишуть вони саме про росів. А пропустити напад ще одного загону поганинів на свою столицю вони не могли. Однак ряд норманистів вважає, що напад був один, але приймали участь у ньому саме Гастінг і Бйорн (О. Прицак вважає, що з півночі, Х. Арбман — із західного Середземномор'я⁵⁴). Як ми бачили, західні джерела не дають приводу для таких тверджень.

Раннє арабське джерело — Ібн-ал-Кутїя (пом. 977 р.) — наступним чином змальовує відому кампанію 844 р.: "Ал-Маджус (погани — О. Л.) напали на Ал-Андалус, спустошуючи обидва узбережжя одночасно. Під час цієї експедиції, котра продовжувалась загалом 14 років, вони припливли в країну візантійців (ар-Рум — може бути й Італія — О. Л.) та в Олександрію"⁵⁵. Себастьян з Саламанки пише про напад після Іспанії, Балеарських островів і марокканського міста Накур на Грецію, а анонімна "Книга географії" конкретизує об'єкт: "вони дісталися найбільш віддалених місць аш-Ша'м", тобто Мармурового моря, як його називав також ібн-Хордадбе⁵⁶. Доведеться визнати необґрунтованість цих свідчень. В них змішані два походи. Адже завдяки західним анналам ми знаємо, що кампанія Гастінга не могла продовжуватися 14 років. Та всі ці автори знали про напад якоїсь русі на Константинополь і, можливо, провели аналогії зі свідченнями про русь, яка напала на Севілью 844 р.

Незбіг імен О. Прицак пояснює тим, що Гастінг і Бйорн не були власними іменами, але фольклорною титулатурою. Їх порівнювали з міфологічними богоподібними близнюками Гасдінгами. Як доказ учений наводить I і IX книги "Діянь" Саксона Граматика, що розповідають про подібні пари: Гадінг і Фрото I та Регнер і Бйорн відповідно. Бйорн, у свою чергу, ототожнюється з ще одним персонажем Саксона — Вітсерком Рагнарсоном, який загинув у Східних землях⁵⁷.

Більш як за сто років до О. Прицака Ф. Крузе запропонував свою версію ідентичності київських варягів (точніше одного з них) із героями вікінгівських походів. Його кандидат — датський вікінг Осцителль (Ascitellus, Oscytel). Відомо, що 866 року в Східну Англію увірвалися "дани", перезимували й осідали місцевих коней, посиливши, таким чином, свою найсильнішу в Європі "морську" піхоту кіннотою. Церковний історик Сімеон Дунельменський називає ватажків датчан та фризів: Альсдан, Інгвар, Убба, Бейцсегк, Гутрум, Осцителль, Амунд, Сід-рок (Сігурд Сігфрідсон), Осберн і Гаральд Франа⁵⁸.

Ассер, єпископ Шерборнський, автор "Життя Альфреда, короля англосаксів" (893/4 рр.), написав (за власною помилкою, чи це помилка переписувача), що велетенське поганське військо прийшло з Дунаю (de Danubio)⁵⁹, а не з Данії (ex Danemark, sive ex Dania). Ця помилка та співзвучність імен наштотували дерптського професора на ідею ідентичності Осцителя й Аскольда.

В вересні 869 р. почалася велика війна між указаними конунгами й англосаксами під керівництвом герцога Альгара. Перша перемога Альгара примусила ватажків вікінгів сконцентрувати свої сили, що у свою чергу змусило до втечі більшу частину загону Альгара (з 800 людей с герцогом залишилось тільки 200). Битва біля Трекінга, як і очікувалося, принесла перемогу данам. Залишки загону загигло герцога намагалися сховатися в монастирі Кройланд. Проте 25 серпня 870 р. Осцитель спалив монастир. До кінця року дани розгромили також військо графа Вілкотула, вбили короля Едмунда й повністю підкорили Істанглію. Найдетальніше ці події викладені в "Історії" кройлсндського абата Інгульфа, духівника Вільгельма Завойовника.

874 р., як повідомляє "Англійська історія" архідиякона Генріха Гентінгдонського (пом. 1155 р.), король Осцитель, із Годрумом (Гутрумом) й Анведом, об'єднався з військом Хальсдана біля Торчсайга. Після цього його ім'я в британських хроніках більш не згадується, а Годрум охрестився та заспокоївся⁶⁰.

Ім'я Осцителя залишилось в Англії після його носія. Так, наприклад, звали єпископа Йоркського другої половини X ст., відомого нам за багатьма документами тієї епохи. 958 р. король Едвіг наділив його 20 мансами (гайдами) у Саутвеллі⁶¹. 967 р. разом з абатом Ельфріком він підписав конфірмацію Едвіга на привілеї та землі абатства Чертсі (хартія S 752⁶²).

Викладений матеріал дозволяє дійти наступних висновків. Легенда про Рюрика легко пояснюється фольклорним перенесенням на Русь реальних історичних подій у Полабських землях. Що стосується Аскольда й Діра, то літописи не наводять про них жодних чітких відомостей й навіть період їх (принаймні Діра) діяльності може бути віднесений до X ст. Науково необґрунтованими є як спроби віднести Аскольда й Діра до певного етносу, що спираються на пізні й заполітизовані джерела, так й намагання ототожнити їх із певними діями історії вікінгів.

Примітки:

1. Kruse F. *Chronicon nortmannorum, russorum-warjagorum nec non danorum, sueonum et norwegorum inde ab Herioldo I, nortmannorum rege usque ad Igorem I, magnum russorum principem.* — Dorpat, 1850.
2. Ловмянский Г. Рорик Фрисландский и Рюрик Новгородский // Скандинавский сборник VII. — Таллин: Эстонское государственное издательство, 1963. — С. 221–250.
3. Луговой О. М. Рорик Норман та Рюрик Новгородський: проблема ідентифікації // Записки Історичного факультету ОНУ. — Вип. 15. — 2004. — С. 378–388.
4. Яманов В. Е. Рорик Ютландский и летописный Рюрик // Вопросы истории. — 2002. — № 4. — С. 127–137.
5. Гаврилов Д. Славянская теория происхождения Рюрика — <http://paganism.chat.ru/mith-rur.htm>
6. *Annales Xantensis. 844-* <http://hbar.phys.msu.ru/gorm/chrons/xanten/.htm>
7. *Ruodolphi Fuldensis annales. 844.*
8. Macoudi. *Les prairies d'or. XXXIV / traduction par B. de Meynard et P. de Courteille. V. II.* — P., 1863; Сказання мусульманських писателів о слав'янахъ и русскихъ съ половини VII вѣка до конца X вѣка по РХ) / сост. А. Я. Гаркави. — СПб., 1870. — С. 137.
9. Сказання мусульманських писателів... — С. 167.
10. Там же. — С. 121.
11. Сага о Стурлауге Трудолюбивом Ингольвссоне. Ред. А; Глазырина Г. В., Джаксон Т. Н., Мельникова Е. А. Скандинавские источники // Древняя Русь в свете зарубежных источников. — М.: Логос, 2000. — С. 487–489.
12. Мишин Д. Е. Сакалиба в исламском мире в раннее средневековье. — М.: ИВ РАН, 2002. — С. 69.
13. Macoudi. *Les prairies d'or. v. II.* — P. 14.
14. Ипатьевская летопись, 6370 // ПСРЛ. Т. II. — М.: Наука, 1962.
15. Гедеонов С. Варяги и Русь: історічне дослідження. — СПб: ИАН, 1876. — С. 226.
16. Петрухин В. Я. Начало этнокультурной истории Руси IX–XI веков. — Смоленск; М.: Русич-Гнозис, 1995. — С. 79.
17. Никоновская летопись. 6367 // ПСРЛ. Т. IX. — М.: Наука, 1965.
18. Никоновская летопись. 6372.
19. Никоновская летопись. 6373.
20. Никоновская летопись. 6374.
21. Никоновская летопись. 6375.
22. Никоновская летопись. 6389.
23. Новгородская первая летопись младшего извода (Комиссионный список). л. 28, об-29. — М; Л.: АН СССР, 1950.
24. Thomsen V. *The relations between Ancient Russia and Scandinavia and The origin of the Russian state.* — L.-Oxford, 1877. — P.133, 137.
25. Кузьмин А. От моря до моря // Мир Истории. — 2002. — № 4–5. — С. 47; Thomsen V. *The relations...* — P. 137.

26. Беер Ф. С. О варягах // Татищев В. Н. История Российская с древнейших времен. Т. II. — С. 292–307.
27. Татищев В. Н. История государства Российского. — С. 308.
28. Strykowski M. Kronika Polska, Litewska, Zmodzka i wszyskiej Rusi. — W., 1846. — S. 112, 115–116: "Oskald, Askolt, albo Oskolod i Dyr, xiazeta z ichze narodu"; "Oskold i Dyr, potomkowie Kijowi".
29. Dlugossius Ioannus seu Longinus canonicus Cracoviensis. Historiae Polonicae. L. I. — Cracow, 1878. — P. 63.
30. Гедеонов С. Указ. соч. — С. 228.
31. Воскресенская летопись, 6390.
32. Константин Багрянородный. Об управлении империей. 9-8,9 / пер. с греч. Г. Г. Литаврина — М.: Наука, 1991.
33. Thomsen V The relations... — P. 145.
34. Anastasii chronographia triperitita. 555. Codex Palatinus Vatic. 826: "Ascelsti". / Theophanis. Chronographia. v.II — Lipsiae, 1885.
35. Θεοφανωv Χρονογραφια. 6055.
36. Kruse F. Chronicon. — P. 145–152.
37. Chronica Fontanelensis. 855.
38. Prudentius Turonensis. Annales. 856; Prudentii Trecensis annales. — 856 // MGHS. v. I — Hannoverae, 1826.
39. Dudo St. Quintini. Gesta Normannorum. II- http://orb.rhodes.edu/ORB_done/Dudo/
40. Ordericus Vitalis. 857.
41. Walsingham. Ipodigma Neustriae apud Camden, Anglica, Normannica, Hibernia... // Kruse F. Chronica. — P. 247–248.
42. Kruse F. Chronicon. — 856, III.
43. Chronicon Nemausense. — 858.
44. Kruse F. Chronicon. — P. 475–476.
45. Wilhelmus Gemeticensis. Mon. hist. Normannorum. I,V: "Qui ideo Costa Ferrea vocabatur, quia non clypeus objiceretur, sed inermis in acie stang, armorum vim quam cunque sperneret illaesus; vehementissimis matris eius venenis infectus".
46. Annales Islandici. — 871.
47. Kruse F. Chronicon. Segmentum II.
48. Chron. Floriacensis// Hist. Normann. script. antiq. p. 32: "Alstagnus a Francorum terra oceanum pelagus Italiam tendens, Lunae portum attigit et ipsam urbem continuo cepit".
49. Dudo of St. Quentin. Gesta Normannorum. II.
50. Wilhelmus Gemeticensis. Mon. hist. Normannorum. — IX–X.
51. Vetus Aganon. I, V.
52. Prudentii Trecensis Annales. — 859.
53. Iohanes Diaconus. Istoria Veneticorum. I, 58: "Eo tempore Normannorum gentes cum trecentis sexaginto navibus Constantinopolitanam urbem adire ausi sunt. Verum quia nulla ratione inexpugnabilem ledere valebant urbem, suburbanum fortiter patrans bellum quam plurimos ibi occidere non pepercerunt, et sic predicta gens cum triumpho ad propriam regresso est". — <http://www.uan.it/alim/testi/xi/AlimIoDiaconIstVenScheda.htm>

54. Шаскольский И. П. *Норманская теория в современной буржуазной науке.* — М.; Л.: Наука, 1965. — С. 163.
55. Цит. по: Станг Х. *Наименование Руси.* 2.3.2 // *Stratum plus.* — 1999. — № 5.
56. Там же. 2.3.4.
57. Прицак О. *Походження Русі.* Т. I. — К.: Обереги, 1997. — С. 222–223; *Saga af Ragnari Loðbrok / fragm. trans. de island. C.C. Rafn // Antiquites Russes d'apres les monuments historiques des Islandais et des anciens scandinaves.* Т. I. — Copenhagen, 1850. — P. 87–89.
58. Kruse F. *Chronicon.* — P. 325.
59. *Ibidem.*
60. *Ibidem.* — P. 403.
61. Buckland W. E. *The history of Woodborough and the prebendal church of Woodborough in the peculiar of Southwell.* — Nottingham, 1897. — Ch. I. *Woodborough before the Conquest.* — <http://web.ukonline.co.uk/woodborough-heritage/buckland/buckland04chpI.html>
62. *Chertsey Abbey charters* — file:///E:/Inetpub/wwwroot/public_html/stpeters/abbey/index.htm

Т. Г. Гончарук

ТРАНЗИТНА ТОРГІВЛЯ УКРАЇНИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ. В ПРАЦЯХ О. П. ОГЛОБЛИНА

Ім'я визначного історика Олександра Петровича Оглоблина (1899–1992) добре відомо дослідникам минулого в Україні та за її межами. Частина свого творчого шляху О. Оглоблін пройшов перебуваючи на Батьківщині, іншу частину (з 1945 року) — на еміграції.

Вплив О. Оглоблина на розвиток вітчизняної історіографії був величезним і в 1920-х рр. ("роки 1920–1930 в житті Олександра Петровича, можна уважати золотою добою його творчості і педагогічної діяльності". — відзначає відомий історіограф Любомир Винар)¹. Вже тоді академік Д. І. Багалій називав М. Слабченка та О. Оглоблина двома головними представниками так званого "марксистського підходу" до вивчення минулого України, який Дмитро Іванович ототожнював передовсім з новаторством². Пізніше О. Оглоблін називав "марксистську школу" в українській історіографії 1920-х рр. "школою революційною в кращому розумінні цього слова". "Ясна річ, — продовжував історик, — що з московським "марксистом-ленінізмом" це не мало нічого спільного"³. Загалом О. Оглоблін ха-

рактизував 1920-ті рр., як такий етап розвитку "української советської історіографії", "коли вона була українською, але не советською" ⁴.

Характерною рисою досліджень українських істориків "марксистського напрямку" 1920-х рр. вважалася особлива увага до соціально-економічної історії XIX ст. Пізніше, вже на еміграції, О. Оглоблин пояснював, що інтерес дослідників 1920-х рр. до соціально-економічної історії Наддніпрянщини XIX ст. обумовлювався в тому числі й недоліком схеми української історії розробленої М. Грушевським. З цієї схеми практично "видав" період кінця XVIII — початку XX ст. "Для Грушевського, — відзначав О. Оглоблин, — XIX століття в історії України — це було "століття українського відродження", яке він розумів, головне, як культурно-національне відродження українського народу. Саме історія цього відродження становить у концепції Грушевського основний зміст історії XIX–XX століття. Таким чином, широка й повна ріка історичного процесу України переходила у вузький хоч сильний і швидкий потік, за межами й осторонь якого залишалося майже ціле суспільне життя тогочасної України" ⁵.

Найголовнішим процесом, що його конче потрібно було розглянути, досліджуючи вітчизняну історію XIX ст., визначний історик вважав "процес формування українського територіального масиву", оскільки "Україна вступила в 19 століття, як конгломерат кількох відмінних історично-географічних територій, що з них кожна мала власну історичну долю". Серед цих територій Олександр Петрович, звичайно, називав і "до кінця XVIII ст. окремих величезний простір — Південної України (тут і далі курсив О. Оглоблина — *Т. Г.*), з давніх-давен органічно зв'язаний з цілим комплексом українських земель, але в нову добу української історії (XVI–XVIII ст.) певною мірою відокремлений від нього й репрезентований до 1775 року державою (республікою) Війська Запорозького Низового й турецько-татарськими володіннями на півночі Чорноморщини, а пізніше т. зв. Новоросією, або Новоросійським краєм, який Росія ще довгий час, навіть вже по революції 1917 року, вважала за органічну частину Російської держави" ⁶.

Говорячи про "територіальну проблему" української історії XIX — початку XX ст. О. Оглоблин зазначає: "Треба зауважити, що ця проблема не така проста, як воно може здаватися на першій погляд, бо мова мовиться не про механічне сполучення, мовляв зіплення, окремих територій, не про уніфікацію їх адміністративного устрою й режиму, не про нівеляцію їх історичних особливостей в загальноукраїнському казані. Ні, йдеться про процес органічного з'єднання, споєння всіх цих елементів — географічного, економічного, політичного — в єдиний націо-

нально-територіальний комплекс сучасної, новітньої України." Неабияке значення, на думку Оглоблина, мала "консолідація українських земель із відмінною історичною та економічною долею в єдиний національно-господарський організм", оскільки "капіталістичний розвиток України в XIX столітті був головним чинником перетворення українських земель в єдиний національно-територіальний масив України" ⁷.

Таким чином, інтерес українських істориків-новаторів 1920-х рр. до економічної історії був цілком зрозумілим. Притому О. Оглоблин і М. Слабченко прийшли до висновку, що господарство Наддніпрянщини XIX ст. слід розглядати як єдине ціле, своєрідну "господарську автономію" у складі імперії. Олександр Петрович уже у своїй першій ґрунтовній праці з історії вітчизняного господарства наголосив, що економіку першої половини XIX ст. можна вивчати "виходячи тільки з принципу господарської автономії України" ⁸. Пізніше О. Оглоблин зазначав, що до утворення чи поширення цієї "автономії" на всю Наддніпрянщину спричинило об'єднання її земель у кінці XVIII ст. під владою Російської імперії. "Це було об'єднання розпорошених, колись розбитих частин єдиного економічного організму України, — писав О. Оглоблин, водночас підкреслюючи, — звичайно, процес консолідації економіки розвивався повільно і в складних економічних умовах", маючи на увазі боротьбу за українські ринки західноєвропейського та російського капіталу ⁹. Економічна "автономність" Наддніпрянщини, на думку О. Оглоблина, мала визначальний вплив не тільки на господарський розвиток країни, але й на всю українську історію XIX ст. "Своєрідність українського історичного процесу XIX століття, яка виникла на базі автономності українського господарства є безсумнівною", — писав він ¹⁰.

На думку О. Оглоблина та М. Слабченко українська "господарська автономія" традиційно була орієнтована на Західну Європу. За М. Слабченком, "українське господарство XIX ст. перед 1861 р. являється об'єднаним і ваготіючим до своїх кінцевих пунктів — до Чорного моря, зв'язаним різними шляхами зі своїм закордонним споживачем" ¹¹. Орієнтація української економіки на Південь розглядалась істориками як орієнтація через чорноморські порти на європейський ринок (прихильником такої концепції був і К. Воблий, який у своєму нарисі економічної географії України писав: "...на Україні можна зазначити... одну нитку, яка зв'яже всю її господарчу історію: наша людність стихійно тяглася до Півдня, до теплого моря". Цьому запечували рецензенти нарису С. Остапенко та К. Дубняк. Останній вважав, що українська людність здебільшого спрямовувала свою господарську діяльність не на Південь, а "стихійно тяглася... на Схід і Південний Схід", до нових земель) ¹².

Саме тому обидва видатні дослідники української історії особливої уваги приділяли зовнішній торгівлі України передовсім чорноморській. Притому М. Слабченко більш ґрунтовно досліджував український сільськогосподарський експорт, а О. Оглоблин — імпорт і транзит. Такий своєрідний "розподіл праці" між двома провідними представниками "марксистського напрямку" вітчизняної історіографії 1920-х рр. пояснювалося вочевидь тим, що М. Слабченко більш цікавився аграрною історією, а О. Оглоблин — історією промисловості.

Розглядаючи боротьбу між західними країнами та Росією за ринок Наддніпрянщини О.Оглоблин, досить негативно оцінював протекціоністську митну політику Російської імперії, особливо "заборонний" тариф 1822 р. Недивно, що Олександр Петрович особливої уваги приділив такому унікальному явищу митної політики в історії України ХІХ ст., яким було одеському порто-франко 1819–1859 рр. (йому історик присвятив навіть окремий нарис і неодноразово згадував в інших роботах).

Оцінюючи режим "вільної торгівлі" в Одесі, Оглоблин відзначав такі його позитивні моменти: "порто-франко сприяло нагромадженню капіталу в Одесі, збільшувало товарний обіг в інтересах як імпорту, так і експорту, поширювало Одеський ринок, зміцнювало закордонну торгівлю України... сприяло поширенню експорту пшениці. Нарешті, порто-франко спричинилось до зростання Одеси як промислового й культурного центру. Заробітна платня через це збільшувалася. Реальний заробіток тут був вищий, ніж в Англії, або в будь-якій іншій Європейській країні..."¹³. Порто-франко, за О. Оглоблиним, також сприяло появі нових видів експорту, мало позитивний вплив на виробництво в Україні. Окрім того, український споживач був задоволений безмитним імпортом ("...український дідич мав право гадати, що порто-франко — річ взагалі непогана, бо дешево міг дістати в Одесі або з Одеси усе потрібне йому і то доброго гатунку"), а економіка України спромоглася відмовитись від деяких примусових економічних зв'язків з Росією й розвивати стосунки із Заходом. Останнє було особливо важливим після впровадження в імперії протекціоністської системи, адже "з 1822 р. починаючи, порто-франко — то була тільки маленька квартирка у величезному мурі заборончої системи"¹⁴. Саме тому, вважав О. Оглоблин, російські фабриканти, втрачаючи ринки збуту на Півдні України, так запекло вимагали скасування порто-франко ("...звичайно вельми вабило закрити й це..."). Відомий вислів російського супротивника "вільної торгівлі" першої половини ХІХ ст. Г. Неболсіна щодо одеського порто-франко: "Должно применять часть государства к целому, а не целое к частям

оного", О. Оглоблин коментував так: "...інтереси української "частки" мусили поступитися інтересам московського цілого" ¹⁵.

О. Оглоблин відзначав і негативні наслідки одеського порто-франко, яке, на думку історика, поширюючи торгівлю морем з Англією, шкодило старим торговельним зв'язкам України з Німеччиною. О. Оглоблин вважав таку ситуацію завбачливо спланованою акцією російського уряду. "Воно (порто-франко — Т. Г.), — писав історик, — створювало серйозну протизагу німецькій, а згодом польській промисловій експансії на Україні (Правобережній) й на Чорноморщині..." ¹⁶. Окрім того, порто-франко, за О. Оглоблиним, мало негативний вплив перш за все на розвиток української промисловості (російські фабрики були розташовані досить далеко і страждали не так сильно). Притому деякі галузі української промисловості були практично "задушені у колисці" (як, наприклад, цукрова промисловість Півдня). Наводячи відомості про збільшення цукрового імпорту в Одесу, історик зазначав, що від контрабанди цукру здебільшого несли збитки саме українські цукрові заводи, а не петербурзькі ("...український цукор скоріше просувався з Росії, ніж опановував становище на Півдні України") ¹⁷. Тому, на думку О. Оглоблина, царський уряд не так вже й нехтував інтересами російської промисловості, зберігаючи дію порто-франко, бо останнє сприяло утриманню України у стані аграрної території. Олександр Петрович висунув концепцію "буферної економіки", — якою, на його думку, внаслідок режиму вільної торгівлі в Одесі була значна частина українського господарчого терену, що сприяло збереженню його на наступний період, як ринку збуту російської промисловості ¹⁸. Пізніше, в іншій своїй праці, О. Оглоблин зазначав, що порто-франко не менш ніж цукровій промисловості України зашкодило розвитку її бавовняного виробництва, стосовно якого також мав місце ефект економічного "буфера" ¹⁹. Проте, не зважаючи на це, О. Оглоблин все-таки вважав загальний вплив порто-франко на економіку України першої половини XIX ст. позитивним.

Розглядаючи проблеми українського імпорту, передовсім через чорноморські порти, О.Оглоблин першим серед істориків детально розглянув боротьбу за українські ринки між виробниками Центральної та Західної Європи (зокрема, між Німеччиною, Англією та Францією). Вчений докладно висвітлив вплив цього торговельного двобою на зовнішню політику європейських держав першої чверті XIX ст. До найзначніших здобутків української історіографії 1920–1930-х років можна віднести доробок О. Оглоблина у вивченні української транзитної торгівлі першої половини XIX ст. Посилення інтересу до минулого цієї галузі було викликано між іншим і потребами тогочасної

економіки, зокрема, планами відновлення транзитної торгівлі. Тому ґрунтовні дослідження О. Оглоблин привертала до себе увагу широких кіл наукової громадськості ²⁰.

Важливим було те, що, виходячи з нових методологічних засад, О. Оглоблин змінив навіть термінологію вивчення транзитної торгівлі. В дореволюційній літературі часто вживався термін "одеський транзит", рідше — "руський транзит", "закавказький транзит", "Одесько-кавказький транзит" тощо. О.Оглоблин уживав здебільшого термін "український транзит", пояснюючи це двома тезами: по-перше, "так званий одеський транзит" XIX ст. був фактичним спадкоємцем найзначніших транзитних шляхів, які зі стародавніх часів прямували через Україну; по-друге, "транзит цей проходив по території України і приносив користь саме Україні" ²¹. На відміну від багатьох дослідників XIX ст., які вказували на незначні традиції "російського транзиту", О.Оглоблин вважав Україну споконвічно важливою транзитною територією, простежуючи традиції українського транзиту від стародавніх часів до XIX ст. Олександр Петрович наводив біля 30 основних маршрутів українського транзиту першої половини XIX ст., визначаючи три найголовніших, які вели свою історію із давнього минулого: "західноєвропейський" транзит, що зв'язував Західну Європу через Галичину з Чорним морем (Одеса-Лейпциг та ін.); "російський транзит", що зв'язував із Європою, Близьким Сходом міста Центральної Росії (Москва-Одеса, Москва-Таганрог, Москва-Феодосія та ін.); "польський транзит" (Варшава-Одеса та ін.) ²².

Використавши широкий обсяг джерел: статистику, дипломатичні документи, спогади іноземців, закордонну та російську історіографію О. Оглоблин докладно розглянув не тільки вплив подій зовнішньої політики на транзит, а й вплив прагнення оволодіти транзитними шляхами на зовнішню політику Росії, Австрії, Франції та ін. При тому автор серед інтересів різних держав не забував визначити й економічні інтереси України в справах транзиту. У контексті боротьби за транзитні шляхи О. Оглоблин розглядав такі важливі політичні події початку XIX ст., як російсько-турецьку боротьбу за гирло Дунаю й війну 1808–1812 рр. ("інтереси одеського торгу, зокрема, транзиту, не припускали, щоб вплив Росії на територію Буджаку і дунайський торгівельний шлях міг бути не забезпечений"); загарбання Іллірії Францією (це дозволило останній утворити "іллірійський транзит", який за загальновизнаною точкою зору сильно нашкодив транзиту українському); конфронтацію між Францією та Росією, що призвела до війни 1812 р. та інше ²³.

Розглядаючи зовнішньоторговельну політику російського уряду, спрямовану на економічне поневолення "окраїн" імперії, О. Оглоблин звертав увагу на боротьбу супроти цієї політики, що згуртовувала на

Наддніпрянщині (особливо на Півдні) представників різних верств і національностей. Тому Олександр Петрович високо оцінював досягнення молодих учених Одеси 1920-х рр. щодо вивчення вітчизняної економічної думки XIX ст. ("Цілком справедливо каже акад. Д. І. Багалій, що Одеса в пореволюційній українській історіографії здобулася на ролі нового осередку української історичної думки, до того ще — думки марксової". — писав у 1929 р. Оглоблин, особливо відзначаючи роль М. Слабченка, як "організатора Одеської громади молодих українських істориків"). Рецензуючи три перші частини Записок Одеського наукового при У. А. Н. товариства ("перші й поважні наслідки науково-дослідчої праці одеського історичного осередку за невтомним проводом його керівника"), Оглоблин звернув увагу на статтю Михайла Бачинського "Головні економічні течії 30–40-х рр. на Степовій Україні", оцінюючи її як "безперечно цікаву і свіжу". Особливо відзначив Оглоблин висновки М. Бачинського щодо поглядів таких відомих діячів-фритредерів (прихильників "вільної торгівлі") Південної України 1840-х рр. як Демоль та Маркевич. "Автор (М. Бачинський — Т. Г.) правдиво зазначає, що "український степовий поміщик байдужісінько ставився до інтересів промислової Москви, дивлячись на свою країну, як на колонію російського капіталу". — писав О. Оглоблин²⁴.

Перебуваючи на еміграції, О. Оглоблин не змінив своїх загальних оцінок української торгівлі першої половини XIX ст. Так, у своїй статті "Тариф 1822 р. і Україна", що вийшла друком 1955 року (автор цієї розвідки мав можливість ознайомитися з цією працею у бібліотеці УВУ в м. Мюнхені), Олександр Петрович продовжує розглядати Україну, як певну господарську автономію і гостро критикує російський митний протекціонізм. Водночас Оглоблин схвально оцінює нетривалу добу російського фритредерства 1819–1821 рр., відзначаючи в цей період особливу роль південноукраїнських портів, як центрів експортної, імпоротної та транзитної торгівлі. "Митний тариф 1819 року викликав величезне обурення серед російської буржуазії, насамперед, звичайно, промислової. ...Інше значення тариф 1819 року мав для України. Тут, в умовах поширення польського капіталу на Правобережжі, на широких шляхах центральноєвропейського транзиту, в системі одеського порто-франко, ні попередні обмеження (тариф 1816 року), ні полегшення р. 1819 не могли призвести до надто катастрофічних наслідків. До того ще тариф 1819 року, тривав недовго (1820–1821) та йому вже з 1821 року серйозні чутки про зміну митної системи Росії загальмували торговельні операції. А все ж, доба після Віденського Конгресу, у зв'язку з підсиленням хлібного експорту, була золотим віком для українських портів. "Торгівля пів-

денної України, досягла тоді свого апогею". — писав французький подорожник, інженер Ксав'є Гоммер де Гель (...), що перебував на Україні в кінці 1830-х років" ²⁵.

Говорячи про втрати української економіки після ліквідації фритредерських тарифів і переходу до жорсткого протекціонізму у 1822 р., Оглоблин указує на ті зміни, які відбувалися у чорноморській торгівлі: зменшення експорту ("тариф 1822 року, хоч і послаблений на Україні одеським порто-франко обмежив довіз чужоземних товарів до України, а це відбилося і на українському експорті"); дисбаланс між експортом і імпортом ("...згодом загальний баланс зовнішнього торгу України через чорноморсько-озівські порти не дає якогось занепаду. Але надалі створюється велика диспропорція між експортом й імпортом у темпі їхнього зросту"); втечу капіталів за кордон ("про шкідливий вплив тарифу 1822 року на українську торгівлю свідчить також статистика купецьких капіталів, зареєстрованих в Одесі"); збільшення імпорту сировини для потреб російської промисловості ("...промислова сировина, доведена до України, часто-густо йшла спочатку до Росії, а звідси вже у обробленому вигляді поступала на Україну. Гоммер де Гель слушно зауважив, що "бавовна доведена до Одеси спочатку йде до Москви, а потім у вигляді фабрикатів повертається вже звідси до Чорноморських губерній") тощо ²⁶.

Загалом позитивно оцінюючи вплив на українську економіку міжнародного транзиту першої половини ХІХ ст. та одеського порто-франко, Оглоблин відзначав їх негативний вплив на розвиток місцевої промисловості. Олександр Петрович указує на хитрість зовнішньоторговельної політики російського уряду, який ніби йшов на поступки "місцевому інтересові" споживачів і торговців на Україні, а насправді унеможлиблював подальший розвиток багатьох галузей промисловості Наддніпрянщини в першу чергу на її Півдні. "Цілком зрозуміло, що така подвійність російської митної політики (в першу чергу, забезпечити основні ринки Росії, мовляв, обнести їх китайським муром, а суміжні території, зокрема, Україну, перетворити на терен конкуренції, й боротьби капіталу російського й європейського — із капіталом українським) не могла дати російському капіталові негайну перемогу на Україні. Зате вона позбавила змоги український промисловий капітал нормально розвиватися" ²⁷. Таким чином, імперський уряд забезпечував для центрально-російської промисловості ринки збуту на Україні у майбутньому. Оглоблин знов повторює тезу про Наддніпрянщину першої половини ХІХ ст. як своєрідний "економічний буфер", згадуючи, що схожою була ситуація і в деяких інших прикордонних провінціях імперії.

Нажаль вищезазначена коротка стаття була практично єдиною розвідкою Олександра Петровича з його доробку на еміграції, що була присвячена українській економіці першої половини XIX ст. Учений, який завжди вважав вивченні економічної історії найважливішим аспектом в осмисленні минулого, був змушений згорнути свої історико-економічні дослідження. Головною причиною цього, безперечно, була недоступність джерел, передовсім архівних, яку не могли компенсувати твори європейських авторів (наприклад, вже згадуваного К. Гоммер де Голя), що ними тепер міг користуватися Оглоблин. Проте важливі узагальнення та нові методологічні підходи, які було застосовано О. Оглоблиним щодо вивчення української торгівлі XIX ст. мали значний вплив на праці багатьох істориків та економістів діаспори (Н. Полонської-Василенко, О. Субтельного, Б. Винара, І.-С. Коропецького та ін.).

Для дослідників в Україні праці О.Оглоблина тривалий час були малодоступними. Сьогодні праці О. Оглоблина з історії українського господарства знов повертаються до читачів на Батьківщині, притому вони не тільки не застаріли, але й не втратили певного новаторства методологічних підходів до вивчення багатьох аспектів вітчизняної економічної історії.

Примітки:

1. Винар Л. Олександр Петрович Оглоблин (1899–1992) // *Український історик*. — 1993. — № 1–4. — С. 29.
2. Багалій Д. Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті. — Х., 1928. — Т. 1. — С. 87.
3. Цитовано за: Винар Б. Академік Михайло Слабченко (Матеріали до біографії та бібліографії) // *Український історик*. — 1982. — № 3–4. — С. 25.
4. Оглоблин О. Думки про сучасну українську совєтську історіографію. — Нью-Йорк, 1963. — С. 6.
5. Оглоблин О. Проблема схеми історії України 19–20 століття (до 1917 року) // *Український історик*. — 1971. — № 1–2. — С. 5.
6. Там само. — С. 10.
7. Там само. — С. 10, 11.
8. Оглоблин А. П. Очерки истории украинской фабрики. Предкапиталистическая фабрика. — К., 1925. — С. 4.
9. Оглоблин О. Проблема української економіки в науковій й громадській думці XIX–XX ст. // *Червоний шлях*. — 1928. — № 9–10. — С. 166.
10. Оглоблин О. М. Є. Слабченко Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття там першій ДВУ. 1925. Стор. 318 // *Записки історично-філологічного відділу ВУАН*. — 1926. — Кн. VII–VIII (1926). — С. 561.

11. Слабченко М. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст. — Одеса, 1925. — Т. I. — С. IV.
12. Воблий К. Г. Економічна географія України. — К., 1925. — С. 211; Остапенко С. Акад. Воблий К. Г. Економічна географія України. Київ. 1922 // Червоний шлях. — 1923. — Т. 2. — С. 288–290; Дубняк К. К. Воблий. проф. Економічна географія України. Київ. 1925 // Червоний шлях. — 1925. — № 9–10. — С. 211–213.
13. Оглоблін О. Одеське порто-франко // Наукові записки Київського інституту народного господарства. — 1928. — Т. 9. — С. 42.
14. Там само. — С. 44.
15. Там само. — С. 45.
16. Оглоблін О. Одеське порто-франко. — С. 47.
17. Там само. — С. 45.
18. Оглоблін О. Нариси з історії капіталізму на Україні. — Х., 1931. — С. 97–98.
19. Оглоблін О. Бавовняна промисловість на Україні // Червоний шлях. — 1929. — № 3. — С. 123.
20. Антипович К. Оглоблін О. Транзитний торг України за першої половини XIX ст. // Червоний шлях. — 1928. — № 4. — С. 226–228.
21. Оглоблін О. Нариси... — С. 31, 40.
22. Там само. — С. 45–50, 67, 68.
23. Там само. — С. 49.
24. Оглоблін О. Записки Одеського наукового при У. А. Н. товариства. Секція соціально-історична. — Ч. I. (ДВУ, 1927, 99 ст.), Ч. II (ДВУ, 1928, 92 ст.), Ч. III (ДВУ, 1928, 102 ст.). За редакцією М. Слабченка // Червоний шлях. — 1929. — № 7. — С. 243, 144, 247, 248.
25. Оглоблін О. Тариф 1822 р. і Україна // Вісник О.Ч.С.У. — 1955. — С. 17.
26. Там само. — С. 19, 20.
27. Там само. — С. 20.

В. П. Шкварець

УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО ТА ЗАПОРІЗЬКА СІЧ ЯК ОДНА З ПРОВІДНИХ, ОРГАНІЧНИХ І СКЛАДОВИХ ІСТОРИЧНОЇ ТВОРЧОСТІ М. М. АРКАСА

До останнього часу більшість аркасосназців до його історичного спадку чомусь зазвичай відносили тільки "Історію України-Русі". І це так, а вірніше, зовсім не так. Бо М. М. Аркасу також належить розроблений і читаний ним перед виставами в театрах курс оглядових лекцій з історії України з кільканадцяти (14) тем, переважно стосовно доби українського козацтва і Запорозької Січі. Безперечно, це було

своєрідне продовження його історії, для написання якої він зібрав і використав величезний матеріал з історії української козаччини.

Однак першим його історичним твором, який вдалося розшукати, що датується 1875 роком і вміщений в його щоденнику за 1875 рік, зберігається в Миколаївському обласному краєзнавчому музеї. Це — повість "Калниш", що є історичною розвідкою про козацьку добу та трагічну долю останнього кошового отамана запорожців Петра Калнишевського — уродженця м. Ромен, тепер — м. Ромни Сумської області. В ній показані відважні походи мужніх і винахідливих, благородних і безкорисливих лицарів, їх бойові подвиги, побут, відданість православній вірі та ін. В центрі розповіді — постать кошового отамана Петра Калниша. Автор багато уваги приділив показу чеснот козацького ватажка, розповів про його блискучі перемоги і немеркнучі подвиги, вражаючи вчинки. Водночас ґрунтовно і детально висвітлив останні роки існування запорозького козацтва-братства, показав величезне значення і роль їх участі в походах війська імператриці Катерини II до Криму. До того ж надзвичайно вразливо та емоційно змальовуються жахливі картини розгрому Січі, з гнівом і глибоким обуренням розповідається про мародерство і грабіжництво царської солдатні, що навіть зруйнувала козацьку православну церкву, поховання козацькі та ін. З непідробленою скорботою і тугою висвітлив М. М. Аркас стражденну долю Калниша, змушеного близько чверті віку терпіти надлюдські муки у в'язниці Соловецького монастиря, а також небачені поневіряння і митарства січовиків невідомо за що на чужині, в Туреччині.

Наприкінці XIX ст. М. М. Аркас знову повернувся до цієї повісті "Калниш", написав її продовження. Із великим захопленням і погордою він розповів про державно-політичний та суспільний устрій Січі, організацію влади, законодавчий процес, судочинство та ін. Як видно з повісті, і це повністю проглядається, йому були до вподоби демократизм, законо- і правопорядок, відповідальність виконавчих органів перед козацькою радою, незалежність січового суду і т. д. і т. п. Одночасно імпонував січовий механізм поділу влади, освячений православною вірою, святими отцями та одвічними історичними традиціями і звичаями.

Уже з цього раннього історичного твору повновладно і повнокровно витікав важливий і переконливий висновок вченого, історика, композитора, громадського діяча і великого громадянина-українця про те, що московини по суті цинічно і відверто, силоміць зупинили процес поступального і прогресивного розвитку Запорозької Січі — твердині і фортеці, оплоту і захисниці, осередку української державності тих часів.

І хоча повість так і не було завершено, проте цей досвід став у пригоді М. М. Аркасові при написанні своєї "Історії України-Русі" — першої історії України мовою її корінного народу, титульної нації, тобто українською мовою.

Водночас дану проблему від виникнення українського козацтва і до загибелі та зруйнування Запорозької Січі М. М. Аркас розглянув також у своїй передмові до опери С. Гулака-Артемовського "Запорожець за Дунаєм". Він виступав з лекціями цієї тематики перед кожною постановкою опери артистами-аматорами Миколаївської "Просвіти", і не тільки в Миколаєві. "Запорожець за Дунаєм" миколаївські освітяни, очолювані М. М. Аркасом, ставили також у Вознесенську і Богданівці, Олешках і Херсоні та ін. Принагідно зазначимо, що крім лекцій, промов, виступів і бесід, М. М. Аркас та інші провідники, активні члени просвітницького товариства послідовно й ґрунтовно доносили до місцевої людності справжні знання про запорозьких та задунайських, чорноморських та азовських, бузьких та кубанських козаків за допомогою також власних видань історичної літератури.

Щодо усієї цієї конкретної проблематики, то нещодавно й тут з'явилось перших кілька публікацій про М. М. Аркаса, як козакознавця¹.

За Аркасовим баченням історії українського козацтва, підтвердженим згодом М. С. Грушевським, Д. І. Яворницьким та ін., сучасним одеським істориком держави і права України П. П. Музиченком², термін "козак" вперше згадується у джерелі XIII ст., в початковій монгольській хроніці 1240 року, і походить з тюркських мов. Він означав "одинокий", "схильний до розбою, завоювання". А в словнику половецької мови "Codex Cumanicus" (1303 р.) слово "козак" перекладено як "страж, конвоір".

Східні старовинні джерела називають половців "жовтою ордою". Вони поклонялися Вічно Блакитному Небу. Починаючи з 1055 року, половці почали переможно оволодівати степовими просторами України. Вони йшли куренями (так в половців називалися роди), що поділялися на коші (сімейства). Звалися вони козаками ("ко" — небо, "зак" — захищати). Згодом, коли половці стали приймати християнство, поганський термін "захисники неба" зжив себе. Корінь слова "коз" (вільна людина) став зрозумілим та актуальним.

У степах, на південно-східних рубежах Русі, наприкінці XII ст. виникли військові об'єднання з русів і половців, що формувалися не за родовою або етнічною ознакою, а як спільна сила для захисту кордонів Київської держави. Вважають, що в цьому середовищі народилося і слово "гетьман", тобто вождь.

Перші козаки з'явилися на великих просторах, пізніше Катеринославської та Херсонської губерній, в Одеському і Тираспольському

повітах, навіть у Таврії, аж до самого моря, вважав М. М. Аркас³. Згодом ці землі почали називати Запорозькими Вольностями.

Козаки, або спільні прикордонні загони русів і половців, стали тією силою, яка першою вчинила відчайдушний опір монгольським завойовникам-пришельцям.

Отож корені українського козацтва сягають ще в часи половецьких куренів. Період кінця XII — першої половини XIII ст. характеризувався як перший етап формування та розвитку українського козацтва.

З другої половини XV ст. починається відродження українського козацтва на "пустопорожніх землях", на півдні від Білої Церкви, де вони ще не були закріплені за власниками.

Микола Миколайович вказав, що втечі на ці землі розпочалися давним-давно, і взагалі це стало звичайним, буденним явищем. Першочерговими чинниками до заселення цих земель були утиски і свавілля польського панства, магнатів і шляхти, єзуїтів. На його думку, саме з цих причин люди залишали рідні домівки й оселі, змушені були шукати захисту на важкодоступному для поляків і татар Запоріжжі, куди ще не сягала влада польського уряду, і ніякі його зусилля неспроможні були зупинити процеси міграції.

Пізніше, на думку М. С. Грушевського, Д. І. Яворницького, передумови та причини виникнення українського козацтва були дещо розширені. Вони вважали, що першопричиною відродження тут козацтва були "ухідництво" та "добичництво". Уже в другій половині XV — на початку XVI ст. на Наддніпрянщині утворилися громади вільних озброєних людей. Їх кількість зростала за рахунок невдоволених існуючим ладом у Польсько-Литовській державі. Починаючи з другої половини XVII ст., у безкраї простори Дикого Поля ринув потік селян-втікачів з Галичини, Волині, Полісся, Поділля. Такі втечі стали основною формою соціального протесту селян проти сваволі і знущань панства.

Через втечі селян, міської бідноти в містах Брацлавщини, південної Київщини кількісно зростало вільне населення — козацтво. Засновувалися козацькі хутори і слободи.

Козаки розорювали "пустопорожні" землі, займалися мисливством, рибальством, бджільництвом. Однак життя було небезпечним, бо доводилося оборонятися від нападів татар, а то й вилазок польських жовнірів. А з часом козаки самі почали ходити походами на кримських татар, турків, захищати селян від усіляких польських екзекуцій. Наприкінці XV ст. українські козаки завдали татарам ряд поразок біля гирла Дніпра. Останні змушені були навіть побудувати фортеці на Дніпрі і Перекопі. Проте козаки не залишали в спокої навіть турецькі фортеці: в 1521 р.

здійснили похід у Молдавію, в 1523 р. — ходили у Крим, спалили Очаків, у 1545 р. — знову здобули Очаків і т. д. і т. п.

Звичайно, поява такої небезпечної сили, як козацтво, на рубежах Польсько-Литовської Федерації, непокоїла її уряд. Кожної миті від неї можна було очікувати нищівного удару. А через втечу селян магнати і шляхта втрачали робочу силу. Водночас новоосвоєні козаками землі на Наддніпрянщині не могли не приваблювати панів і шляхту. Більше того, держава в особі козаків придбала також безкоштовну силу, яка так чи інакше захищала з півдня кордони як Польщі, так і Литви.

На зазначених нових землях склався своєрідний козацький лад: козаки об'єднувалися у громади, усі важливі питання обговорювали та розв'язували на радах, тут обирали козацьку старшину (отаманів, осавулів, суддів та ін). Будь-який козак мав право брати участь у радах, обирати чи бути обраним, користуватися вольностями (земля, ловля риби, полювання на звіра).

Козакам здавалося, що на освоєних ними землях уже ніколи не виникне кріпосне право, не з'являться державні урядовці та пансько-шляхетські посіпаки.

Однак на початку XVI ст. під натиском магнатів король своїми указами, а господар — грамотами стали роздавати козацькі простори польським та литовським можновладцям і шляхті. Усілякі Острозькі, Вишневецькі, Ражинські та ін. отримували на "окраїнні" землі документи, "права" будувати там свої маєтки-замки. За службу королеві чи великому князеві одержували право накладати на місцеве населення повинності на свою користь, усілякі чинші.

І тут виявилось, що за короткий час козаки знову опинилися в залежності від феодалів, магнатів та шляхти. Чимало з них не бажало коритися, і знову тікало, але далі, на південь — до малодоступних порогів і за пороги. Саме тут на початку XVI ст. і розпочиналася історія славного запорозького козацтва, яке згодом створить Запорозьку Січ як самобутню християнську, козацьку, демократичну державу-республіку.

На думку М. М. Аркаса, втікачів на Запорозькі Вольності притягували насамперед глибокі демократичні взаємини козаків. При цьому він підкреслював, що Запорозькими Вольностями володіли всі запорожці, й не було на них "ні одного власника"⁴, не було в Січі ані надто заможних, ані зовсім бідних. Вабила також сама система господарювання й владарювання в Січі, бо були добровільною та виборною справою. Він ось таким чином висвітлював права козаків на таке господарювання: "Хто з товариства хотів господарювати, той у Новий Рік тягнув жереб і, яка земля тому припаде, або хто хотів рибалити, то де припаде йому рибальство, там він і займав на цей рік степ, річку, протоку, озеро або що"⁵.

Нарешті, хоч в Січі й існував державний устрій, проте він був рівноправним і демократичним. Бо, як писав М. М. Аркас в своїй "Історії України-Русі", "...на ті часи ні один народ не мав такої демократичної республіки (держави з виборним державцем), якою була Запорозька Січ" ⁶.

Щодо влади, правління, устрою або коша, як його називали запорожці, то М. М. Аркас при цьому наводив багатий фактичний матеріал, який засвідчував, що кіш існував "довгих десять років" ⁷, з 1716 по 1733 роки (точніше, з 1711 по 1734 роки — В. Ш.), коли після першого розгрому Січі військом Петра I запорожці пішли в татарські володіння і створили там нову Січ в Олешках (тепер місто Цюрупинськ) поблизу Херсона, що на той час було українським торговим містом, а його статус виникнув ще за часів князя Данила Галицького.

Місця перебування коша нерідко змінювалися, бо були обумовлені тими змінами, що відбувалися тоді в Україні. Так, наприкінці XVII — на початку XVIII ст. Московська держава поступово здобувала дедалі більшу владу над Україною. Що вже говорити про часи царювання Петра I, а тим більше Катерини II. Адже це були для України найтяжчі часи.

За перебування Катерини II на троні, як ніколи раніше, в Україні далися взнаки її централізаторські устремління, які були за формою і видом — реформами. За словами М. М. Аркаса, за неї вони "посипалися на Україну, як з лантуха" ⁸. Врешті, було скасовано гетьманство, полковий устрій та ін. Козацькі полки було реорганізовано у звичайні загальноімперські пікінерські та кавалерійські полки. Старшина ж одержала, чи стала офіцерськими або цивільними чинами.

З точки зору М. М. Аркаса, саме якраз із цих часів для України, запорозького козацтва розпочалися найважчі часи. Вони мали неминуче привести Україну до перетворення її у звичайну імперську губернію через знищення як болісного і нестерпного для московських правителів цього неспокійного, бунтівливого і заразливого для інших регіонів імперії осередку незалежності й волі, так і самого українського козацтва, як "не негармонійного, — вважав М. М. Аркас, — дисонансу серед... одноманітної рабськи пригнобленої людності" ⁹, іншими словами — соціального феномену того часу.

Отже, це царське так зване реформування і стало одним з перших практичних кроків до знищення українського козацтва. Саме завдячуючи таким "реформам", Україну було поділено на губернії, затим — на намісництва, згодом знову на губернії. Потім на неї масово посунуло і затопило її московське чиновництво. Воно не знало і не хотіло знати, або хоча б рахуватися з українською мовою, українськими

звичаями та традиціями. А щоб розколоти суспільство, Катерина II ще своєю "Жалуваною грамотою..." 1785 р. "подарувала" козацькій старшині дворянство, урівняла її у правах з російськими дворянами. Цей процес урівнювання продовжать і її наступники Павло I, Олександр I десь до першої чверті XIX ст. Обернувшись у дворянство, козацька старшина у своїй масі зразу ж забула про свій народ, відцуралася від нього, відвернулася, як писав М. М. Аркас, навіть від "свого національного обличчя" ¹⁰.

Такі та багато інших нахабно-нахрапистих "нововведень" при потуранні значної частини тепер уже колишньої козацької старшини наштовхувало російське самодержавство, стимулювало його на скасування українського козацтва "у корінь", знищення взагалі його як такого.

М. М. Аркас, як справді багатогранна особистість, титан думки і праці, у цьому зв'язку небезпідставно стверджував, що "немало допоміг у цій справі тогочасний фаворит цариці, всевладний великопний князь Тавриди Григорій Потьомкін, якого було записано до реєстру Запорозьких козаків під назвою Грицька Нечоси" ¹². Тепер уже ні для кого не є секретом, що саме Г. О. Потьомкін запропонував Таємній раді при цариці знищити Запорозьку Січ, потім взяв на себе розробку детального плану цієї операції і безпосереднє керівництво її здійсненню. А виконавцями стали генерали Петро Текеля і якийсь Прозоровський.

Досить докладно описав М. М. Аркас саме знищення Запорозької Січі. Так, насамперед він зазначав, що "...з величезною армією посунули вони (царські власті) на Україну" ¹³. Водночас при цьому роз'ясняв, чому така справжня навала, величезні війська нікого не хвилювали-дивували, як українських людей взагалі, так і запорожців зокрема. Пояснення цьому давав просте, воно лежало на поверхні. Справа в тому, що в ті часи це була звичайна річ — постійні походи через Україну на Крим і Туреччину здійснювалися безупинно, перманентно. Нікого не здивував і цей похід. І тільки тоді, коли більш як 100-тисячна армія Петра Текелі, повертаючись з чергової російсько-турецької війни, швидко зайняла паланки Запорозьких Вольностей, обклала з усіх боків Січ, ось тоді все й з'ясувалося. Ця облога припала як раз на Зелені Свята — 14 липня 1775 р.

Досить докладно висвітлював наступні події наш історик: "...запорожці оружно хотіли стати за Січ-Матір свою та виперти москалів за межі своїх степів Великого Лугу-Батька свого, але старшина умовила їх скоритися, сподіваючись ще якімись умовами улаштувати справу" ¹⁴. Однак російське командування було невблаганне, нічого не хотіло навіть чути. Більше того, відразу ж кошового отамана Петра

Калнишевського та усю старшину, хоч запорожці не чинили жодного опору, бо не хотіли проливати православну кров, тут же було спочатку заарештовано, а затим заслано до в'язниць і монастирів Сибіру та Північної Росії. А ті козаки, які не схотіли коритися, за словами М. М. Аркаса, таких назбиралося тисяч 40, сіли, мовляв, на легкі чайки. Дійшовши згоди з турецьким султаном, попливли на Дунай. Там, у його дельті, й заснували нову, тепер уже Задунайську Січ. Її центром стало Вилкове (нині — село Одеської області).

Щодо козаків, які залишилися або ж не встигли втекти за Дунай, то їх було обернуто у піше військо зі списками (пikінери). Деяку частину передано поміщикам як кріпаків.

Далі М. М. Аркас акцентував увагу на тій важкій долі, яку спіткали у подальшому запорозькі землі, що зовсім недавно були вільними. Тепер після загибелі та зруйнування Запорозької Січі, вони масово роздарювалися різним російським генералам і вельможам. Так, Микола Миколайович відзначав, що чи не найбільше земель привласнив собі чи одержав Г. О. Потьомкін за особливі ревність і завзяття в зруйнуванні Запорозької Січі. Зрештою, він на свій розсуд, як йому заманеться, дарував землю близьким йому особам, своєму оточенню та ін. М. М. Аркас підтверджував ці висновки конкретними даними. Так, "...генералам Прозоровському та Каминському подаровано по 100 тисяч десятин (1 десятина — це 1,09 гектара — В. Ш.), генералові Синельникову — 200 тисяч. Роздавали землю і німецьким, болгарським, сербським та грецьким колоністам" ¹⁵.

Однак, як говорять в народі, скажімо, й філософи, все тече, все змінюється, нічого на місці не стоїть. У цьому зв'язку М. М. Аркас написав: "...пройшло зовсім небагато літ й російський уряд побачив, що поспішив зі справою зруйнування Запорозької Січі. Бо знову війни з Туреччиною, знову потрібні козаки, тобто гарматне м'ясо. І знову російський уряд кличе на допомогу українських козаків, не скупиться на обіцянки різноманітних пільг та вольностей.

Однак задунайські козаки відмовлялися воювати, хоч і не так легко було їм під турецьким султаном. До того ж далеко не безхмарними були стосунки з російськими козаками в гирлі Дунаю — не-красовцями, які прийшли сюди раніше.

У цих умовах царизм змінив орієнтацію, став закликати до себе запорожців, які після зруйнування Січі розбіглися по Дніпровських плавнях та Очаківських степах. Назбиралося таких чимало. Кошовим цього війська "вірних козаків", Бузького козацтва став Сидір Білий, отаманом кінних військ обрано Харка Чепігу, пішохідного війська — Антона Головатого. М. М. Аркас довів, що саме завдяки козакам було взято останні турецькі опорні фортеці на Чорному морі на укра-

їнських землях — Очаків та Хаджибей (Кочубіїв, Одеса), взяли штурмом укріплення на острові Березань. Про мужність і героїзм українських козаків потім з пафосом і високою пієтою буде доповідати цариці Потьомкін¹⁶.

Пізніше, коли відпала потреба у козацьких військових формуваннях, у 1792 р. майже півтора десятка тисяч козацьких родин буде переселено на правий берег р. Кубань. Нехай, мовляв, освоюють цей край, та й захищають з півдня "мягкое подбрюшье империи от набегов воинственных кавказских народов". І в наступні роки процес переселення українських козаків на Північний Кавказ буде тривати. Тепер запорозьке військо будуть називати Чорноморським козацтвом.

У 1783 р., продовжував М. М. Аркас, опісля запровадження кріпацтва де-юре на Лівобережній, а в 1796 р. — на Півдні України, люди продовжували втікати в степи, але тепер уже за Дунай. Задунайська Січ швидко кількісно зросла настільки, що на 1820 р. новоприбулі чисельно переважали старе запорозьке козацтво.

Звертав увагу М. М. Аркас і на те, що завдяки таким змінам міняються також і стародавні запорозькі звичаї та традиції. Скажімо, поміж себе обирають старшину. М. М. Аркас повідомляв, що саме в ті часи кошовим отаманом став Йосип Гладкий, один з багатьох втікачів з Російської України. Під час чергової російсько-турецької війни він із задунайськими козаками перекинувся на бік Миколи I, одержали землі у Приазов'ї, і стали називатися Азовським козацтвом, створили навіть флотилію. Були й збройні виступи проти царизму. Відтак у 1865 р. азовські козаки також були переселені на Кубань і злиті з Чорноморським козацтвом, яке стало зватися Кубанським козацтвом.

М. М. Аркас стверджував, що всупереч гіркій долі українського козацтва, яке було, врешті-решт, знищено, запорожці були військовим орденом, називав їх навіть братством. Незважаючи ні на що, на різні зміни, воно в своїй основі залишалося незмінним, жило своїм, особливим життям, керувалося самобутніми звичаями і традиціями.

За кілька віків свого існування українське козацтво самовіддано і непохитно, власною кров'ю захищало не лише Україну, а й всю Західну Європу від жорстоких і згубних турецько-татарських набігів.

У житті та діяннях українського козацтва, запорожців на той час, безперечно, глибоко втілювалися мрії та гуманні ідеали усього українського народу. Вони чимало зробили для свого народу, захисту й оборони його прав і свобод, для державотворчого і правового розвою свого рідного краю.

Примітки:

1. Див.: Микола Миколайович Аркас // Історія України в особах. Частина перша. — Миколаїв: 1993; Шкварець В. П. Лекційно-просвітницька діяльність Миколаївської "Просвіти" в 1907–1910 рр. // Перша обласна наукова краєзнавча конференція "Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження". — Миколаїв: 1995; Андріяш В. І. Лекції М. М. Аркаса про українське козацтво // Українська державність: проблеми історії, права, економіки, мовознавства, філософії, політології та культури. Збірник наукових праць. — Т. І. — Миколаїв: Тетра. — 2001.
2. Див.: Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. У трьох томах. — К.: Наукова думка. — 1990, 1991, 1993; Музиченко П. П. Історія держави і права України. — К.: Знання. — 1999; Його ж. Історія держави і права України. Видання друге, доповнене. — К.: Знання. — 2000 та ін.
3. Державний архів Миколаївської області. — Ф. 206. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 5.
4. Там само.
5. Там само.
6. Аркас Микола. Історія України-Русі. — Одеса. — 1994. — Арк. 178.
7. Державний архів Миколаївської області. — Ф. 206. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 5.
8. Там само. — Арк. 6.
9. Там само.
10. Там само. — Арк. 7.
11. Там само.
12. Там само.
13. Там само. — Арк. 8.
14. Там само.
15. Там само.
16. Божаткін М. Сказання про Антона Головатого // Рідне Прибужжя. — 2001. — 28 квітня; Шкварець В. П. М. М. Аркас: життя, творчість, діяльність. — Миколаїв-Одеса: 2002. — Арк. 95 — 102; Його ж. Миколаївці: визначні історики і краєзнавці минулого. Навчальний посібник. — Миколаїв: ТОВ Від, 2004. — С. 14–17; Його ж. Миколаївці: визначні історики і краєзнавці минулого. Рекомендовано МОН України як підручник для студентів. — Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2005. — С. 17–19.

АГРАРНА ПОЛІТИКА ДИРЕКТОРІЇ УНР У ПОВОЄННІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

На початку ХХІ століття в сучасній Україні аграрна проблема продовжує перебувати в епіцентрі боротьби різних політичних сил — від ліворадикальних до відверто правих. Йде непростий пошук відповіді на питання про принципові завдання держави в аграрній галузі, найбільш оптимальні шляхи їх реалізації. Особливо гостро дебатується питання про форму власності на земельні ресурси, щодо якої різні політичні партії України нерідко займають діаметрально протилежні позиції: від вимоги негайного запровадження приватної власності на землю до повної її заборони. Мораторій Верховної Ради України на продаж земель у державі до 2008 р. свідчить, що на сьогодні крапка в розв'язанні аграрної проблеми навіть на теоретичному рівні остаточно не поставлена. З огляду на це сучасним керівникам країни може прислужитись досвід реформування аграрної сфери (нехай і не зовсім вдалий) українськими урядами у попередні історичні періоди, зокрема, в період Директорії УНР. Він дозволить не лише глибше з'ясувати тему стосунків держави і селянства в період Української революції 1917–1920 рр., а й уникнути небажаних помилок при реформуванні аграрної сфери.

Виконаги це завдання можливо лише за умови глибокого аналізу всієї наукової спадщини української історіографії з досліджуваної проблеми. Такий аналіз дасть змогу не лише виявити сумарні досягнення різних історіографічних шкіл та напрямків у дослідженні проблеми реформування аграрного сектору в добу Директорії, а й вийти на нові концептуальні висновки щодо спроб розв'язання Директорією одного з наріжних питань Української революції, дозволить окреслити проблеми, які потребують подальшого вивчення.

У своїй попередній статті¹ автор, аналізуючи довоєнну історіографію аграрної політики Директорії, зробив короткий огляд всього історіографічного доробку як вітчизняних, так і закордонних науковців з досліджуваної проблеми і прийшов до висновку про її недостатнє вивчення в історичній науці. Тому у представленій статті з метою уникнення повторів дається історіографічна оцінка лише деяких праць сучасних вітчизняних істориків, яким не було приділено достатньої уваги у попередній публікації. Мова йде про дисертаційні роботи Н. Ковальової, Н. Земзюліної та фундаментальні праці одного з най-

більш знаних дослідників Української революції В. Солдатенка. Зокрема, кандидатська дисертація Н. Земзюліної² присвячена аналізу історіографії селянського руху в Україні у 1917–1918 рр. Автор досить предметно розглядає тенденції розвитку історичних знань з селянського питання, стану аграрних відносин, причин селянських рухів і їх спрямованості, з'ясовує повноту досліджень цих проблем у працях, надрукованих у 1920–1990 рр. У праці зроблені висновки про те, що радянська історіографія, незважаючи на значний масив літератури з аграрної проблеми, була політично заангажованою, страждала фрагментарністю і схематизмом, а закордонна — доктринерством. Відзначено плідну роботу над різними аспектами селянського руху у 1918 р. сучасних вітчизняних істориків. Разом з тим, у праці безпосередньо не аналізується історіографічний доробок з проблем діяльності Директорії по реформуванню аграрної сфери, оскільки праця доведена лише до кінця 1918 р.

Дисертація Н. Ковальнової "Аграрна політика українських національних урядів (1917–1921)"³ містить у собі спеціальний розділ, у якому аналізується ступінь розробки даної проблеми як вітчизняними, так і зарубіжними дослідниками. Автор приходить до висновку, що в історичній літературі законодавча діяльність українських урядів у галузі аграрних відносин отримала лише побічне висвітлення, ціла низка сюжетів стосовно поетапної розробки та впровадження різних концепцій земельної реформи потребують більш поглибленого вивчення.

Значний внесок в дослідження стану українського історіографічного процесу з проблем Української революції 1917–1920 рр., в т. ч. і з досліджуваної проблеми, зробив проф. В. Солдатенко. Зокрема, торкаючись висвітлення гостроти аграрного питання в роки революції зарубіжними дослідниками, В. Солдатенко у своїй праці "Українська революція. Історичний нарис" зазначає, що вони часто вдаються лише до голих статистичних розрахунків. Посилаючись на значну кількість селянства в загальній масі українського народу, зарубіжні історики, зазначає автор, намагаються довести, що ніяке скасування приватної власності і поділ землі між селянами не змогли б все рівно задовольнити всю масу малоземельного і безземельного селянства і на цій підставі оголошують аграрні програми українських політичних партій необґрунтованими і руїницькими⁴. В зв'язку з цим відомий фахівець піддав критиці деяких молодих українських істориків, які у своїх історіографічних оглядах часто досить безкритично підходять до оцінки праць закордонних дослідників. "...Поза увагою цих дослідників, — наголошує В. Солдатенко, — залишається психологічна атмосфера революційного часу, яка залежала не лише від суб'єктивних

побажань і "бухгалтерських розрахунків", тим більше — сформульованих "заднім числом" у тиші наукових кабінетів, а не у вирі гострих соціальних конфліктів, революційних буревіїв" ⁵.

Отже, актуальність теми, її недостатнє висвітлення в науковій літературі зумовили спробу автора проаналізувати повоєнну історіографію аграрної політики Директорії.

Слід зазначити, що у повоєнний період окремі аспекти досліджуваної теми знайшли відображення у радянській, зарубіжній українській та сучасній вітчизняній історіографії.

В радянській історичній науці у середині 50-х рр. XX ст. завершився другий історіографічний етап дослідження зазначеної проблеми. В цей період головна увага радянських істориків була зосереджена головним чином на проблемах революційного руху українського селянства, тактики більшовиків за привернення селянства на бік радянської влади. Аграрна політика Директорії якщо і розглядалась, то лише в контексті дослідження вищезазначених проблем і характеризувалась як виключно ворожа селянським масам. Прикладом такого підходу є праця А. Лихолата "Розгром буржуазно-націоналістичної Директорії на Україні", що вийшла друком у 1949 р. Виходячи із усталених ідеологічних штампів про контрреволюційність Директорії і її буржуазно-націоналістичну природу, автор дає оцінку діяльності Директорії в сфері реформування аграрних відносин. З його точки зору Директорія зовсім не збиралась реформувати аграрну сферу в інтересах селянства. Її головна мета полягала у створенні армії, яка повинна була зберегти недоторканим існуючий буржуазний лад. Селянство ж їй було потрібне для розбудови збройних сил буржуазно-націоналістичної контрреволюції, відповідно і всі міроприємства Директорії в аграрній сфері розглядались автором виключно як спосіб залучення селян до таких сил. Ідеї Директорії про передачу селянам землі і повернення утриманої з них на користь поміщиків контрибуції, пропозиції здійснити ретельний облік поміщицьких земель, інвентаря і не допустити його розграбування трактуються А. Лихолатом як нестримна соціальна демагогія, за якою приховувались справжні наміри Директорії: "...зберегти майно і землю поміщиків до того моменту, поки Директорія зуміє зорганізувати свої сили для збройної відсічі намаганням селянства провести в життя декрет II Всеросійського з'їзду Рад про землю" ⁶.

Зрозуміло, що такі підходи не могли нічого додати до справжнього розуміння суті аграрної політики Директорії.

Друга половина 50-х рр. — 80 ті рр. XX ст. охоплюють третій період розробки радянською історіографією досліджуваної проблеми. Вдало характеристику цього періоду, його етапів, особливостей істо-

ріографічного процесу дав, на наш погляд, історик П. Білян. Звернувши увагу на те, що ця доба в соціальному та інтелектуальному житті України була досить строкатою в ідейному і політичному вимірах, автор зазначає: "Протягом історично короткого часу змінила одна одну доба "хрущовської відлиги", період застою, епоха перебудови. У такій динамічній соціокультурній ситуації суттєво змінюються функції та роль історичної науки. Розвиток її також відбувається хвилеподібно — то ідейне пожвавлення, то застої, то стагнація, то ідейна криза, то "історіографічна революція" початку 90-х років" ⁷.

У другій половині 50-х-початку 70-х рр. історіографічні дослідження радянських істориків здійснювались на тлі "хрущовської відлиги", що відкривало перед ними можливість відходу від одномірних ідеологічних оцінок історичного минулого, для цього періоду характерний певний сплеск наукового інтересу до проблем Директорії, в т. ч. і її аграрної політики. Одним з перших цієї проблеми торкнувся І. Рибалка у своїй монографії "Аграрні перетворення на Україні в період громадянської війни (1919)". Проте аналіз його праці засвідчив, що автор не скористався можливістю об'єктивного висвітлення аграрної політики Директорії. Не полишивши ідеологічних кліше про буржуазно-куркульську природу Директорії, автор одразу заявляє про те, що вона не внесла істотних змін в аграрний лад України ⁸. Аналіз аграрного законодавства урядів Директорії, практична їх діяльність по втіленню цього законодавства у життя у праці відсутні, у кількох рядках вона подається як примітивна і некомпетентна. При цьому, єдиним аргументом послуговує автору лист наркома земельних справ УРСР В. Мещерякова В. Леніну від 13.04.1919 р., у якому той писав, що "центр ваги гетьмансько-петлюрівської "роботи" на селі зводився до розписування "ужастей" про комуни: "жінки спільні", "всі із одного казана їдять, цілою волостю", "пальто знімуть, іншому віддадуть" ⁹.

Включивши Директорію до єдиного табору антирадянських режимів, що панували на території України протягом 1917–1919 рр., автор робить і відповідний висновок: досвід панування різних антирадянських режимів, в т. ч. і "...буржуазно-націоналістичної Директорії, показував, що інтереси трудового селянства вони не захищають, землі і волі не дали і не дадуть, це може зробити лише Радянська влада, партія більшовиків" ¹⁰.

У такому ж ключі були написані праці інших авторів кінця 50-х-початку 70-х рр., зокрема, Ю. Кондуфора, М. Супруненка ¹¹.

Слід зазначити, що негативно впливали на зміст багатьох праць з досліджуваної проблеми узагальнюючі видання фундаментального характеру, які відображали офіційні погляди комуністичної партії. Ці

праці містили у собі оцінки, часто надзвичайно викривлені, всіх ключових подій української історії, в т. ч. і з досліджуваної проблеми, за рамки яких ніхто з дослідників не міг вийти. Тому й кочували по працям багатьох істориків штампи про буржуазно-куркульський характер Директорії, її антинародну земельну політику, яку селяни нібито не могли розпізнати через свою політичну наївність, про героїчну роботу партії по залученню селянства на бік радянської влади, яка лише одна відображала віковічні прагнення селянства. Прикладом таких узагальнюючих праць є тритомний збірник документів і матеріалів "Громадянська війна на Україні", що вийшов друком у 1967 р. Серед наведених у праці 1443 документів, що стосуються періоду Директорії, немає жодного, у якому б йшлося про аграрну політику Директорії¹². Але наводиться багато документів, які дають негативну оцінку Директорії більшовицькою владою¹³.

В ряді узагальнюючих праць відверто перекручується історична істина щодо настроїв селянства навесні 1919 р. Так, у "Історії селянства Української РСР" (1967) стверджується, що ніби-то все трудяше селянство одностайно схвалило рішення III Всеукраїнського з'їзду Рад (березень 1919 р.), зокрема, його резолюцію "Положення про соціалістичний землеустрій і про перехідні заходи до соціалістичного землеробства"¹⁴, хоча відомо, що реалізація цих рішень радянською владою на практиці спричинила широкий антибільшовицький рух українського селянства. Проте його причини праця зводить лише до "темноти, політичної несвідомості значної частини селянства, їх перекрученого уявлення про програму більшовицької партії на селі..."¹⁵. Аграрну політику Директорії праця окремо не розглядає, наголошуючи лише на тому, що внутрішня політика Директорії мала на меті зберегти буржуазний лад¹⁶. Одночасно, всіляко вихваляється аграрна програма більшовиків, яка нібито єдина об'єктивно відповідала інтересам селянства і містила у собі реальні інструменти втілення цієї програми у життя. Як приклад, наводяться рішення Всеукраїнського з'їзду волосних виконкомів (31 травня — 6 червня 1919 р.), який перед органами радянської влади поставив ряд завдань, а саме: здійснити зрівняльний розподіл конфіскованих поміщицьких земель; розробити повітові і волосні норми наділу; провести землевпорядкування з метою знищення через-смужжя, далекоземелля; вжити заходів до організації постачання селянам поліпшеного посівного матеріалу, мінеральних добрив, сільсько-господарських машин, реманенту, надання агрономічної допомоги для поширення серед селян агрономічних знань тощо¹⁷. При цьому автори праці наголошують на новітньому характерові таких більшовицьких підходів, "забувши", що саме ці пункти містив у собі план земельної реформи, затверджений Міністерством земельних справ уряду Дирек-

торії ще 16 січня 1919 р., тобто за 4 місяці до скликання Всеукраїнського з'їзду волосних виконкомів¹⁸.

Маючи такі настанови, українські історики були позбавлені можливості здійснювати об'єктивні історичні дослідження, продовжуючи у своїх працях повторювати нав'язані зверху офіційні постулати.

У 70–80-х рр. XX ст., що увійшли в історію як період "застою", умови для дослідницької праці радянських істориків ще більше погіршилися. Ідеологічна боротьба проти українського буржуазного націоналізму, інакомислення, закордонних буржуазних фальсифікаторів висувається перед усіма ідеологічними інституціями, до яких компартія відносила й історичну науку, у якості першочергового завдання. Тому під ідеологічним тиском в історичних дослідженнях, як слушно зауважує історик П. Білян, стався відступ на позиції, по суті, сталінських концепцій 30-х-початку 50-х рр. XX ст.¹⁹. Це стосується і досліджуваної проблеми. Оцінки діяльності Директорії в аграрній сфері стають ще жорсткішими. Так, у праці Р. Ляха "Розв'язання аграрного питання на Україні в 1917–1921 рр." з приводу аграрних перетворень Директорії наголошувалось: "Отже, збереження куркульського і промислово-торговельного землеволодіння, охорона прав і майна великих власників, особливо іноземних — такою була політика Директорії"²⁰.

Подібні висновки були не випадковими, адже видані у 70–80-ті рр. узагальнюючі праці з історії України продовжували ще в більш жорсткому варіанті тиражувати вже неодноразово повторювані в минулому ідеологами компартії оцінки діяльності Директорії, в т. ч. і аграрній сфері. Мова йде про 5-й том восьмитомної "Історії Української РСР" (1977), енциклопедичний словник "Великий Жовтень і громадянська війна на Україні" (1987), узагальнюючу працю "Великий Жовтень і Україна", що вийшла до 70-річчя Жовтневої революції 1917 р. Остання праця у якості зразка правильного підходу до розв'язання аграрної проблеми називає вже згадувану нами працю двадцятирічної давності — "Історію селянства Української РСР", а саме селянство зображує як виключно соціалістично налаштоване, яке під керівництвом більшовицької партії в роки революції боролось проти "буржуазно-націоналістичних угруповань", до яких відносились і "петлюрівська Директорія"²¹. Взагалі, ухил в історико-партійний бік стає характерною рисою більшості досліджень радянських істориків 70–80-х рр. XX ст. з історії аграрних перетворень на Україні, і ця тенденція збереглась навіть в перебудовчий період, коли з'явилися певні умови для більш об'єктивного дослідження вітчизняної історії. Про це свідчить аналіз досліджень як окремих українських істориків, так і узагальнюючих праць другої половини 80-х рр. XX ст. Наприклад, в колективній монографії "Жовтень

і громадянська війна на Україні" (1987), різноманітним аспектам аграрних перетворень в Україні в 1917–1920 рр. відведено 80 сторінок, але Директорія тут навіть не згадується. Вона віднесена до єдиного табору контрреволюції, який скориставшись темнотою селянства та помилками більшовиків, втягнув його в боротьбу проти соціалістичних перетворень на селі. Характеристика аграрних перетворень нерадянських режимів обмежується в монографії цитуванням вже згаданого листа наркома МЗС В. Мещерякова В. Леніну, який наводив ще у 1967 р. у своїй праці І. Рибалка²².

Однією з останніх праць перебудовного періоду з досліджуваної проблеми є монографія І. Хміля "Аграрні перетворення на Україні (1917–1920)", надрукована у 1990 р. Деякі дослідники, зокрема Н. Ковальова, характеризують її як спробу відмовитись від старих ідеологічних догм при вивченні аграрних проблем Української революції²³. Аналіз зазначеної праці, на нашу думку, не дає для цього достатніх підстав. Директорія у праці лише згадується як утворення, яке заважало будувати соціалізм. Левова частка матеріалу присвячена висвітленню боротьби більшовиків за селянські маси в роки революції, спираючись на рішення III з'їзду КП(б)У та III Всеукраїнського з'їзду Рад. Навряд, чи можна віднести до новаторських як ідеї автора про правильність рішень цих з'їздів в аграрній сфері з точки зору перспектив соціалістичного будівництва, так і тези про недосвідчені місцеві кадри, що надто поспішали насаджувати колективні господарства на селі²⁴. Не додають праці новизни і науковості й інші моменти. Будучи надрукованою за рік до краху Радянського Союзу, коли стало зрозуміло, що він відверто програв змагання в економічній сфері Заходу, праця містить висновок про те, що і надалі основою аграрної політики Радянської держави мають бути рішення березневого Пленуму ЦК КПРС (1989 р.), а ідеологічним підґрунтям цієї політики — вчення марксизму-ленінізму²⁵.

В цілому, українські радянські історики повоєнного періоду не дали об'єктивної оцінки аграрної політики Директорії УНР. Ряд сучасних дослідників справедливо зазначають, що більшість істориків Радянської України навіть в "еру гласності" М. Горбачова не включились в процес викриття спотворених сторінок історії України, із запізненням зайнялися дослідженням її так званих "білих плям"²⁶.

У повоєнний період (1945–1991) продовжують досліджувати різні аспекти Української революції 1917–1920 рр. і діаспорні історики. Характерною особливістю історіографічного процесу цього періоду є зменшення питомої ваги мемуарної літератури, проте з'являються праці фахових істориків. Але кількість наукових праць з досліджува-

ної проблеми досить незначна. Серед них можна назвати хіба що семитомну працю М. Стахіва "Україна в добі Директорії УНР", та розвідку І. Витановича "Аграрна політика українських урядів років революції і визвольних змагань (1917–1920)".

Фундаментальна праця М. Стахіва, на жаль, дуже фрагментарно висвітлює досліджувану проблему і в концептуальному плані практично не вносить нічого нового, порівняно з аналогічними дослідженнями 20–40-х рр. ХХ ст. Правда, для обґрунтування важливості аграрних перетворень в Україні, автор наводить більш детальні статистичні дані щодо соціальної структури українського суспільства, з яких видно, що 90% українців було зайнято у сфері хліборобства і добування сировини²⁷. Таким чином, робить висновок автор, "українці в тім часі були отже селянською нацією і тому державне будівництво в першу чергу мусіло мати на увазі селянську класу і земельний лад, потрібний для економічної сили України і для зміцнення селянської підстави нації"²⁸. На думку М. Стахіва, Директорія явно спізнилась із реформуванням аграрного сектору; дослідник вважає, що Директорії слід було негайно відновити дію закону Центральної Ради про землю, широко оповістити про цей закон селянство і місцеві адміністрації. Тим самим, можна було "...частинно ударемнювати більшовицьку підривну роботу, яка закинула Директорії прихильність до старого поміщицького ладу"²⁹.

Разом з тим, дослідник звертає увагу і на об'єктивні фактори, які заважали Директорії ефективно протидіяти московським більшовикам у боротьбі за селянство. Це — нестача добре підготовлених працівників, які могли б розкрити антиселянський характер багатьох законів більшовиків, як і взагалі, слабке знання Директорією конкретних кроків більшовицького уряду, спрямованих щодо України. Приклади на підтвердження своєї тези автор наводить у примітках до I тому своєї праці³⁰. Взагалі, примітки автора цікаві тим, що у них часто висловлюється його ставлення до окремих положень законодавчих актів Директорії із земельного питання, інколи — поглядів провідників Директорії і її урядів у цій сфері. Так, коментуючи виступ В. Винниченка на VI Конгресі УСДРП, у якому голова Директорії наполягав на необхідності знищення селянства як дрібнобуржуазної верстви, перетворення його на трудове за рахунок обмеження максимального розміру селянського наділу 15-ма десятинами землі, М. Стахів зауважує, що таких селян у тодішній соборній Україні було всього кілька процентів, тому теза про "знищення" була необережною і непотрібною³¹. Адже вона могла бути використана більшовицькою пропагандою для налаштування неграмотного в своїй переважній більшості селянства проти Директорії. При цьому М. Стахів звертає увагу і на

той факт, що В. Винниченко, критикуючи позицію більшовиків у земельному питанні, сам часто збивався на марксистську фразеологію, демонструючи при цьому не зовсім чітке розуміння змісту економічних термінів, які він вживав. Це М. Стахів пояснює тим, що В. Винниченко ніколи не займався фахово проблемами політичної економії, не має спеціальних праць з економічних питань³².

В цілому ж, праця М. Стахіва, незважаючи на певні досягнення, не дала фронтального аналізу аграрної політики Директорії.

Що стосується праці І. Витановича, то вона цінна перш за все тим, що у ній вперше у повоєнній діаспорній літературі здійснений короткий, але досить предметний аналіз аграрних програм українських урядів, політичних сил, на які вони опирались, протягом Української революції 1917–1920 рр. На жаль, добі Директорії автор присвятив лише дві сторінки, обмежившись лише коротким аналізом відмінностей земельного закону Директорії від аналогічного закону Центральної Ради³³. Проте цікавими є міркування автора щодо еволюції поглядів провідних політичних партій України в роки революції, в т. ч. і в період Директорії, на шляхи вирішення аграрного питання. Зокрема, торкаючись принципу соціалізації землі, який обстоювала УПСР, автор звертає увагу на те, що самі теоретики есерів не мали чіткого розуміння змісту цього терміну. Для одних основне в соціалізації землі — це скасування приватної власності і передача земель в розпорядження земельних комітетів, для інших суть соціалізації — це вирівняльно-передільний принцип; ще інші заперечували цей принцип як протилежний соціалізації, під якою вони розуміли об'єднання земель у вищі господарські одиниці, засновані на колективній продукції³⁴.

Автор з розумінням ставиться до труднощів, з якими зустрілись молоді реформатори-соціалісти в роки революції. Разом з тим, він зазначає, що теоретична невідповідність соціалістів, їх помилки часто обертались значними втратами. "Якщо не було готових власних соціально-реформаторських кличів та теорій і на належному рівні національно і соціально освідмленого громадянства, тоді мали легкий доступ підказувані чужі, без уваги на власну дійсність"³⁵. Такою помилковою теорією автор вважає теорію соціалізації землі у формі передільно-вирівнюючої общини російських есерів, під вплив якої і потрапила значна частина українських есерів. Він підкреслює, що ця теорія була неприйнятною для України, оскільки "...індивідуальне, радше родинне трудове господарство споконвічний ідеал у традиції українського селянства"³⁶. Нерозуміння цього багатьма ідеологами УПСР та УСДРП, на думку дослідника, було однією з причин невдачі реформування аграрної сфери в Україні³⁷.

Узагальнюючи досвід реформування аграрної сфери українськими урядами в роки Української революції, допущені ними прорахунки, автор закликає тих діячів, які беруться до такої важливої справи, врахувати уроки, які з цього досвіду випливають. Найважливіший з них полягає у тому, що аграрну політику не слід підганяти під заздалегідь сформульовані ідеологічні схеми, вона повинна бути органічно узгодженою з національними, соціальними і економічними особливостями країни, враховувати прагнення селянства. "Народна воля, соціальні інституції селянства, що в них воно вжите, повинні бути дороговказом для соціальних і правових основ реформованого аграрного ладу, але й ніякі заходи соціального чи правового порядку не будуть успішні, якщо вони не будуть органічно пов'язані з вимогами загального й селянсько-господарського поступу та культури села"³⁸, — наголошує автор у статті.

Одночасно, слід зауважити, що праця І. Витановича не спирається на архівні матеріали, у ній відсутній аналіз практичних кроків українських урядів доби Директорії по реалізації своїх аграрних програм, реакція на ці кроки селянської глибинки, що не дає змоги побачити реальний вплив аграрної політики Директорії на забезпечення процесів державотворення в Україні.

Після проголошення незалежності України створюються умови для об'єктивного дослідження аграрної історії Української революції, в т. ч. і в період Директорії. Проте до середини 90-х рр. XX ст. увага вітчизняних фахівців до аграрної тематики доби Української революції була досить незначною. Причини цього явища слід, на нашу думку, шукати у методологічних прорахунках молодого вітчизняного історіографії цього періоду. На ці прорахунки звернув увагу відомий дослідник історії Української революції проф. В. Солдатенко на Всеукраїнській науково-практичній конференції "Історична наука на порозі XXI сторіччя: підсумки і перспективи" (15–17 листопада 1995 р). Він, зокрема, зазначав, що ряд праць, досліджуючи концепцію Української революції, перебільшували, а то й абсолютизували роль національно-державотворчих моментів, майже цілковито відмовляючись від скільки-небудь предметного і серйозного вивчення соціальних аспектів революційного досвіду, хоча ці дві складові концепції завжди знаходились в органічному зв'язку. Автор закликав до об'єктивної оцінки історіографічного доробку історії Української революції, усунення виявлених недоліків³⁹.

У другій половині 90-х рр. XX ст. — початку XXI ст. аграрна проблематика, як складова внутрішньої політики українських урядів 1917–1921 рр., розглядається у ряді монографічних праць та статей⁴⁰. Але характерною тенденцією історіографічного доробку з даної про-

блематики є те, що переважна його частина була присвячена періоду Центральної Ради та гетьманату П. Скоропадського, доби ж Директорії торкались лише окремі праці. Так, у 1996 р. був надрукований навчальний посібник П. Панченка, В. Славова та В. Шмарука "Аграрна історія України", який містив розділ "Аграрні перетворення в Україні (жовтень 1917–1920-ті роки)". Задекларувавши в анотації до праці, що у ній особлива увага приділятиметься питанням реформування аграрних відносин в роки революції, автори лише одну сторінку відвели аналізу аграрного законодавства Центральної Ради. Аграрна політика Директорії навіть не згадується, ніби Директорії взагалі не було в Україні. Майже увесь розділ присвячений розгляду більшовицької політики в аграрній сфері⁴¹. На жаль, подібне висвітлення аграрної політики українських урядів збереглися у іншій праці цих же авторів, що вийшла друком у 2000 р.⁴²

Не знайшла достатнього відображення зазначена проблематика і у назагал цікавій і неординарній праці Я. Грицака "Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX століття". Автор обмежився лише коротким нагадуванням основних ідей Декларації Директорії від 26 грудня 1918 р. в аграрній сфері, зазначивши при цьому, що поведінка селянства була мінливою, в т. ч. і в часи Директорії. Одночасно, автор заперечив тезу західної історіографії про те, що селянство в роки революції було взагалі позбавлене будь-якої ідеології, наголосивши, що селяни добре знали, чого хочуть: жити на власній землі працею своїх рук⁴³.

По-справжньому глибокий аналіз аграрних перетворень доби Директорії був зроблений у статті В. Лозового "Аграрна політика Директорії УНР". Автор зазначив, що з метою зміцнення соціальної бази революції Директорія, здобувши владу, вдалась до аграрної реформи і ґрунтовно охарактеризував її основні віхи. Підкресливши, що через брак часу в основу Земельного закону був покладений відповідний акт Центральної Ради, автор зупинився на одному з ключових його положень — нормі наділення окремого господарства землею, граничний розмір якої не міг перевищувати 15 десятин. На думку дослідника, Директорія розуміла, що така норма мало сприяла б товаризації сільськогосподарського виробництва, проте, зупинилась саме на ній, оскільки це дало можливість максимально задовольнити прагнення широких мас селянства. Тобто, уряд виходив з інтересів політичного моменту, а не економічної доцільності⁴⁴. Дослідник також зупинився на недоліках Земельного закону. Великою помилкою автор, зокрема, вважає виведення поза межі державного фонду УНР земель підданих чужоземних держав, передачу земель "культурних" господарств разом з реманентом неподільними в користування селянських

трудових хліборобських спілок, які створювались згідно з державним розпорядженням, а не за ініціативою селян. Цей пункт закону фактично означав нав'язування селянам колективного господарювання, що не могло не викликати їх незадоволення. Не сприяв підвищенню у селян авторитету Директорії і закон від 18 січня 1919 р. про додаткове наділення землею козаків, оскільки селяни відстоювали зрівняльний принцип розподілу землі.

Висновок автора щодо Земельного закону Директорії однозначний: він не був ґрунтовно продуманий і виважений, через що не зміг виконати свою головну функцію — забезпечити широку соціальну базу для підтримки політики Директорії⁴⁵.

Важливим питанням, що стосується Земельного закону, є питання про основний принцип аграрних перетворень, який сповідувала Директорія. Проаналізувавши документ, В. Лозовий прийшов до висновку про те, що у Земельний закон було закладено два принципи аграрної реформи: націоналізація і соціалізація, що зумовило і два послідовних етапи її проведення. Поєднання цих принципів у Земельному законі Директорії було результатом компромісу між двома основними політичними силами — УСДРП та УПСР, які мали значний вплив на політику Директорії⁴⁶.

У праці піддано досить детальному аналізу низку допоміжних законів і постанов Директорії і її урядів за січень-березень 1919 р., які мали допомогти проведенню земельної реформи, але зазначено, що вони реалізовувались в складних умовах війни і анархії, і тому в першій половині 1919 р. не дали суттєвих результатів. Реальні кроки по реалізації земельної реформи були здійснені лише у відносно стабільну Кам'янецьку добу (літо-осінь 1919 р.). Разом з тим, автор слушно звертає увагу на невідповідність між принципами зрівняльного землекористування, закладеними в основу чинного аграрного законодавства часів Директорії і настроями значної частини селянства влітку 1919 р., яке все активніше виступає за володіння землею на засадах приватної власності. Автор висловив припущення, що отримання селянством землі у власність з ініціативи Директорії значно зміцнило б її соціальну базу⁴⁷.

З кінця 90-х рр. XX ст. відбувається своєрідний сплеск інтересу дослідників до аграрної історії. Шляхи розв'язання аграрного питання урядами В. Чехівського та Б. Мартоса досліджуються у дисертації Р. Васковського⁴⁸. Проте автор не досліджує цю проблему у Кам'янецьку добу. Значно детальніше досліджувана проблема висвітлюється у кандидатській дисертації Н. Ковальової⁴⁹. У п'ятому розділі дисертації "Аграрна політика УНР періоду Директорії кінця 1918–1921 рр.: пошуки варіантів розв'язання земельного питання" — характери-

зується завершальний період аграрних експериментів українських національних урядів. Автор подає своє бачення етапів розробки Директорією програми реформування аграрного сектору, аналізує фактори, які завадили Директорії досягти у цьому напрямку суттєвих результатів. Важливим є висновок автора про те, що під впливом селянських настроїв Директорія і її уряди з весни 1920 р. починають еволюціонувати в бік визнання приватної власності на землю⁵⁰. Разом з тим, видаються дещо категоричними твердження автора про те, що провідні діячі УНР після підписання Ризького миру 1921 р. зробили висновок про спорідненість основних положень більшовицького і республіканського земельних законодавств і таким чином, визнали непридатність і нежиттєздатність концепції соціалізації землі. Праці колишніх діячів УНР періоду Директорії свідчать, що далеко не всі з них дотримувались цієї точки зору.

Значний внесок у вивчення зазначеної проблеми зробив один з провідних дослідників історії Української революції В. Солдатенко. У 1999 р. автор видрукував монографію "Українська революція: концепція та історіографія (1918–1920)", яка увійшла складовою частиною до його узагальнюючої праці "Українська революція. Історичний нарис"⁵¹. У ній дослідник здійснив комплексний аналіз розвитку концепції Української революції. Наголосивши, що ця концепція включала не лише проблему національного відродження, а й соціальні перетворення демократичного характеру, автор довів, що в програмах політичних партій, які діяли на терені України в роки революції, серед економічних перетворень значне місце посідала аграрна реформа. У монографії прослідковується еволюція поглядів провідних політичних партій УНР — УСДРП та УПСР, які визначали політичний курс Директорії, на шляхи вирішення аграрної проблеми протягом 1918–1920 р.⁵² Автор, зокрема, підкреслює, що відсутність у цих партій сталих програм аграрних перетворень в країні, постійні хитання, неврахування справжніх настроїв селянських мас, призводили до постійних коливань політики Директорії в аграрній сфері, що, в свою чергу, послаблювало довіру селянства до Директорії, штовхало селян до табору більшовиків. Як приклад, автор посилається на Декларацію уряду І. Мазепи від 24 вересня 1919 р., підписану усіма членами Директорії і президентом Української національної ради Є. Петрушевичем. У ній лише у кількох рядках зазначалось, що попередні закони Директорії про передачу землі в руки трудящого селянства залишаються в силі, а більша частина документу присвячувалась боротьбі за збереження української державності. Звісно, зазначає автор, складне політичне становище не давало змоги зосередитись на розробці конкретної, детальної програми соціально-економічних ре-

форм, "однак і тенденція до звуження завдань Української революції, передусім зведення їх до боротьби за владу без позначення чітких, зрозумілих орієнтирів програми цієї влади, зокрема, у соціальній сфері, в свою чергу не могла забезпечити декларації такої необхідної до того часу мобілізуючої ролі" ⁵³.

Суперечливо, на думку В. Солдатенка, оцінювалась сутність аграрної проблеми в Україні і в декларації одного з останніх урядів Директорії — В. Прокоповича від 2 червня 1920 р. Цитуючи абзац декларації, у якому говорилось, що, передавши до рук селянства землю, революція досягла своєї найвищої соціальної мети, автор звертає увагу і на іншу тезу цього абзацу: про незавершеність аграрної реформи. "Тобто, — справедливо зауважує дослідник, — в одному і тому ж абзаці документа твердилось і про те, що мета досягнута, і про те, що остаточного розв'язання проблема ще не має. На яких принципах планувалось її розв'язати — залишилось незрозумілим" ⁵⁴.

Разом з тим, В. Солдатенко висловив, на нашу думку, досить цікаву, хоч і на перший погляд парадоксальну думку про те, що не можна трактувати протиборство різних політичних сил з ключових питань державотворення, в т. ч. і щодо шляхів розв'язання аграрної проблеми в роки революції, як явище виключно негативне. "...При вдумливому підході, — підкреслює дослідник, — можна згадати, врахувати і цілком суттєві взаємовпливи різних революційних потоків, у розвитку яких викристалізовувалось сумарне розв'язання проблеми, обов'язкової для кожної з них" ⁵⁵.

Фундаментальна праця В. Солдатенка з історії Української революції, висловлені автором пропозиції щодо дослідження її ще недостатньо вивчених аспектів, дали поштовх подальшому аналізу і такої її проблеми, як розв'язання аграрного питання. Цікавою є розвідка Г. Журбелюк "Соціальна підтримка селянства Поділля в добу Директорії" ⁵⁶. Хоча праця, визначаючи основні етапи аграрної політики Директорії, в значній мірі перекликається з вже згадуваною працею В. Лозового, її автор, на нашу думку, значно глибше аналізує конкретні кроки Директорії, її урядів по реформуванню аграрного сектору. Зокрема, у статті детально аналізуються аграрні перетворення уряду С. Остапенка, що не знайшло висвітлення у праці В. Лозового. Характеризуючи виданий урядом С. Остапенка "Закон про тимчасове користування землею у 1919 р." від 18 березня 1919 р., Г. Журбелюк зазначає, що у його 27 статті дається нове тлумачення права землекористування. Згідно цього закону, малоземельні селяни хоча і мали право на першочергове отримання землі, але на певних умовах: земля мала використовуватись лише для виробництва сільськогоспо-

дарської продукції, давалась лише на 1 орний рік і при умові сплати за землю всіх земських і державних податей за 1919 р. Запровадження конкретних умов розрахунку селян з державою за землю свідчило, на думку дослідника, про те, що Директорія почала правити, переходити до реальних кроків по налагодженню порядку на землі. "Саме таким шляхом, — підкреслює автор, — Директорія намагалась повернути селян до землі, відірвати їх від анархічної вольниці, повернути почуття обов'язку за отримане право користування землею, почуття громадянської відповідальності за відбудову зруйнованого господарства країни, відокремити і підтримати бажаючих працювати на землі селян, які тільки і могли становити надійну соціальну опору влади" ⁵⁷.

Проаналізувавши конкретні кроки уряду С. Остапенка по реалізації даного закону, автор приходить до висновку, що вони були приречені на поразку, оскільки здійснювались в умовах підвищеної революціонізації і анархізації селянства. Більшовики ж використали спроби уряду С. Остапенка реформувати аграрний сектор для звинувачень на адресу Директорії в контрреволюційності і спробах зробити своєю соціальною опорою на селі куркульство ⁵⁸.

При оцінці діяльності наступного уряду — Б. Мартоса в галузі реформування аграрної сфери, Г. Журбелюк зауважує, що вона здійснювалась на тлі тривалих міжпартійних дискусій щодо шляхів розбудови української державності — загальнодемократичного чи соціалістичного. Відсутність чіткої відповіді на це питання не дозволило Директорії виробити послідовної лінії і в аграрному питанні. Вона постійно хиталась між ідеями соціалізації, закладеними ще у І Універсалі Центральної Ради, та ідеями про передачу землі селянам на засадах приватної власності, що підтримувались значною частиною селянської верстви. Це зумовило значне послаблення впливу Директорії на селянство. Прикладом зневіри селянства в здатність Директорії розв'язати аграрну проблему автор називає появу на Поділлі так званих "темних договорів". Вони полягали у тому, що селянство, боячись повернення колишніх господарів землі, укладало з ними договори про засів їх землі і своїх наділів насінням власників, отримуючи за це невелику платню ⁵⁹.

Певні можливості для прискорення розв'язання аграрної проблеми з'явилися з прийняттям урядом Б. Мартоса Декларації від 12 серпня 1919 р., у якій наголошувалось на переході до розбудови української державності на основі європейських зразків. Це породило у селянства надію на кардинальне розв'язання аграрного питання, свідченням чого були багаточисельні листи селян, наведені автором у його статті ⁶⁰. І наступний уряд УНР — І. Мазепи зробив певні кроки у цьому

напрямку, зазначає автор. Серед них — "Закон про розрахункові ціни на хліб", створення хлібного Департаменту, зміна в системі розподілу хліба і відмова від старої карткової системи продуктопостачання, заснованої на розподілі населення за класовими категоріями. При цьому автор зазначає, що ідеї, закладені в серпневій постанові уряду Б. Мартоса, набули реального втілення в Декларації уряду В. Прокоповича від 26 травня 1920 р. Саме тут було задекларовано перехід на рейки ринкового суспільства. У цьому документі була відсутня теза "про передачу землі без викупу", натомість йшлося про те, що земля і надалі повинна залишатись в користуванні громадян, які її обробляють і обсівають до моменту вирішення земельної справи самим народом. Таке вирішення аграрного питання, на думку дослідника, було свідченням відмови уряду Директорії від соціалістичних експериментів і пошуку загальнодемократичного шляху. Воно означало і переорієнтацію уряду у визначенні своєї соціальної опори, у якості якої вбачалось усе трудяще селянство, а не лише його бідняцько-малоземельний сегмент. Проте до таких рішень уряд Директорії прийшов запізно, робить висновок дослідник, оскільки ліміт довіри селянства вичерпався. "Проста людність, — справедливо зазначається у статті, — нейтралітетом байдужості, а часом озброєної ворожості захищала свій економічний добробут від невмілого господарювання. Земля не дарує непродуманих експериментів. Коливання Директорії, її довготривалі підходи до земельної реформи без чітко означеного центру тяжіння стали сумним наслідком загальної державницької немочі" ⁶¹.

Позитивною стороною праці Г. Журбелюк є не лише аналіз конкретних кроків Директорії і її урядів по реформуванню аграрної сфери, а й з'ясування реакції на ці кроки селянської глибинки. Проте у праці автора не в повній мірі висвітлюються об'єктивні фактори, які перешкождали ефективному вирішенню земельної проблеми. Цей недолік спробували усунути у своїй праці "Українські визвольні змагання 1917–1920 рр." сучасні українські історики О. Рубльов та О. Реєнт. Автори, поділяючи точку зору попередніх дослідників про непослідовність політики Директорії у земельному питанні, звертають увагу і на об'єктивні обставини, які ускладнювали послідовне проведення земельного законодавства у життя. Це і безперервні воєнні дії, і часті переїзди урядів, брак налагодженого апарату управління на місцях, неузгодженість з аграрним законом від 8 січня 1919 р. підзаконних актів урядів УНР, що змінювали один одного ⁶². Через ці обставини, зазначають автори "...встановити пряму залежність між характером земельної реформи, засобами її проведення і ставленням селян до Директорії складно...", одночасно підкреслюючи, що земе-

льна політика Директорії "...була серйозною альтернативою більшовицьким гаслам щодо вирішення аграрного питання" ⁶³.

Науковий доробок вітчизняних істориків 90-х рр. XX ст. з досліджуваної проблеми створив хороше підґрунтя для подальшої роботи у цьому напрямку. На жаль, на початку XXI ст. інтерес до аграрної проблематики знизився, хоча окремі автори звертаються до досліджуваної теми. Через призму селянського повстанського руху в Україні в 1919 р. розглядає реформування аграрної сфери Директорією І. Кудлай ⁶⁴. Автор зазначає, що опанувати селянський повстанський рух Директорія не змогла саме через невизначеність Директорії щодо шляхів розв'язання земельного питання. Поділяючи точку зору В. Лозового, автор зазначає: "...Українське селянство, відчувши на собі більшовицькі експерименти в галузі земельної політики, вже наприкінці весни — на початку літа 1919 р. почало виступати за викуп землі у держави і володіння нею на засадах приватної власності. Проте соціалістичний уряд УНР не наважився змінити аграрну політику, залишаючись на позиціях націоналізації земельного фонду і передачі селянам землі на правах користування" ⁶⁵. Саме така нерішучість у вирішенні аграрного питання і позбавила в значній мірі Директорію підтримки стомленого війною селянства.

За останні кілька років, на жаль, не з'явилося серйозних праць з досліджуваної проблеми, хоча і продовжують друкуватись як окремі статті, так і узагальнюючі праці з історії Української революції, в т. ч. і з аграрної проблематики. Так, у 2003 р. вийшла з друку монографія О. Мороз "Аграрні реформи в Україні: теорія, історія, еволюція парадигми". Її другий розділ, що нараховує 39 сторінок, присвячений історії аграрних реформ в Україні. Серед 11 етапів аграрних реформ в Україні виділяється і період 1917–1920 рр. Проте вся історія аграрних перетворень в добу Української революції чомусь зводиться лише до трьох документів, не зрозуміло за яким принципом відібраних: Декрету II Всеросійського з'їзду Рад "Про землю" від 26 жовтня 1917 р., "Закону про соціалізацію землі", схваленою Центральною Радою 19 лютого 1918 р. і "Закону про соціалістичне землевпорядкування", затвердженого більшовицькою владою 20 лютого 1920 р. ⁶⁶. Ні сама Директорія, ні жоден з її законодавчих актів з аграрного питання у розділі навіть не згадується.

У 2003 р. вийшло з друку солідне монографічне дослідження В. Литвина "Україна: доба війн і революцій (1914–1920)". Монографія, як зазначає у передмові академік НАН України В. Смолій, вирізняється цілком оригінальним трактуванням відомого фактичного матеріалу, новими поворотами у причинно-наслідкових зв'язках між добре прописаними подіями, свіжими концептуальними підходами до

висвітлюваних тем. Але, на жаль, у розділі 3 "Українська Народна Республіка під проводом Директорії", що нараховує 43 сторінки, автор проблему аграрної політики Директорії з незрозумілих причин обійшов своєю увагою ⁶⁷.

Однією з останніх фундаментальних праць з історії Української революції 1917–1920 рр., де розглядається і досліджувана автором тема, є другий том 6-томної серії "Політична історія України. XX століття". Її авторами є провідні українські історики В. Верстюк та В. Солдатенко. Представлена праця вигідно вирізняється не лише широкою документальною базою, а й концептуальною новизною, чого так бракує багатьом розвідкам з даної тематики. Так, у ній піддається сумніву здавалося б усталена теза про значну роль більшовицької агітації у розкладі української армії і приверненні на бік більшовицької влади селянства, яке складало її основу. Автори звертають увагу на той факт, що українські більшовики як партія не відрізнялись особливою чисельністю і організованістю. Інша справа, що їх ідея тотального перерозподілу власності (для селян — поміщицької землі) знайшла самий глибокий відгук серед багатомільйонних мас малоземельного і безземельного українського селянства ⁶⁸. Але коли з весни 1919 р. земельна політика на Україні набрала "воєнно-комуністичного" забарвлення, підкреслюють автори, і селянство лише частково зреалізувало своє бажання зрівняльного розподілу землі, його настрої кардинально змінились: не бажаючи миритись з більшовицькою диктатурою, селянство піднялось на збройні виступи проти режиму ⁶⁹.

По-новому автори підходять і до причин невдачі Директорії в опануванні селянським рухом. Не заперечуючи прорахунків Директорії у реформуванні земельних відносин, автори, разом з тим, звертають увагу на особливості світогляду самого українського селянства, чого часто уникають інші дослідники. Неписьменне і з невисоким рівнем національної свідомості, українське селянство сприймало державну і національну ідеї не як самодостатні і необхідні, а лише у якості одного з інструментів у вирішенні аграрної проблеми. Такими були тогочасні реалії, вони, підкреслюється у праці, об'єктивно значно ускладнювали спроби Директорії реформувати аграрну сферу: "Позбутись їх за короткий строк не можна було жодними політичними комбінаціями. В силу цих обставин ні організаційно, ні ідейно Директорії та урядам УНР, незважаючи на часті зміни політичного курсу, не вдалося опанувати селянським рухом" ⁷⁰.

Звісно, можна дискутувати про те, чи завжди патріотизм українського селянства прямо залежав від ступеню розв'язання аграрного питання, але висновки авторів про необхідність врахування об'єктивних чинників у з'ясуванні причин невдалого реформування Директо-

рією аграрної сфери, є безумовно слухним. Взагалі, заклики авторів праці до новітньої генерації вітчизняних істориків відмовитись від застарілих методологічних прийомів при дослідженні будь-яких аспектів Української революції, спроб робити фундаментальні висновки, оперуючи лише фактами, що мали місце в рамках самої революції, видаються нам надзвичайно важливими. Для з'ясування історичної істини "...потрібна значно ширша система аргументації, яка б включала у себе довготривалі явища, котрі вплинули на хід революції, але були спричинені задовго до неї, а також певний порівняльний контекст, принаймні в межах Центральної та Східної Європи" ⁷¹.

Таким чином, у повоєнний період аграрна політика Директорії УНР знайшла певне відображення у працях представників різних історіографічних шкіл. Однак вагомість їх історіографічного доробку з досліджуваної теми не була однаковою.

Радянські історики, зокрема, дослідили певний спектр питань, пов'язаних з аграрною політикою Директорії. Позитивним моментом є залучення ними значного фактологічного матеріалу, що давало змогу повніше показати гостроту аграрної проблеми в Україні в період революції 1917–1920 рр., причини незадоволення основної маси селянства існуючою системою землеволодіння. Спираючись на їх праці, є можливість досить детально ознайомитись із конкретними кроками радянської влади по реформуванню аграрного сектору в Україні, зрозуміти механізми стратегії більшовицької партії щодо оволодіння селянськими масами. Проте радянські історики діяли в умовах жорстких ідеологічних обмежень, в своїх дослідженнях вони спирались виключно на марксистську методологію, що не могло не позначитись на науковій повноті, цілісності сприйняття досліджуваної проблеми, а, отже, і на її об'єктивній інтерпретації.

Діаспорні історики, позбавлені ідеологічних обмежень, мали змогу більш ефективно досліджувати зазначену проблему, але вона не знайшла широкого відображення у їх працях. Поодинокі розвідки діаспорних вчених звертають увагу на слабку розробленість аграрної частини програм багатьох політичних партій, що діяли на терені України в роки революції, їх хитання в концептуальних питаннях і значну пасивність в реалізації аграрного законодавства. Проте, діаспорні історики повоєнного покоління, на жаль, також втяглись в невслухаючу полеміку з радянською історіографією. Виходячи з концепції про повну окремішність Української революції від загальноросійського революційного процесу, вони намагались представити більшовицькі програми реорганізації аграрного сектору як органічно чужі українському селянину, а підтримку українським селянством цих програм на певних етапах революції — політичною безграмотністю і відсутні-

стю національної свідомості. Для цього діаспорні історики часто вдавались до ненаукових методів, нерідко висмикуючи з багатогранного революційного процесу лише ті елементи, факти, які допомагали їм обстоювати власні концепції. Такий метод був малопродуктивний. Він, як справедливо зазначає В. Солдатенко, вів до того, що праці нових поколінь діаспорних істориків, всупереч логіці розвитку будь-якої науки, виявлялись ще слабкішими, біднішими, примітивнішими⁷². Це в повній мірі відноситься і до досліджуваної у статті проблеми.

Вітчизняні історики незалежної України теж включились в дослідження аграрної проблематики, в т. ч. і в добу Директорії, хоча як зазначається одним із вітчизняних фахівців В. Капелюшним, це сталося із деяким запізненням. У самостійний предмет дослідження аграрне питання перетворюється лише наприкінці 90-х рр. ХХ ст.⁷³. Праці сучасних істориків, спираючись на значну ширшу джерельну базу, стали більш аргументованими, виваженими, вони намагаються розв'язати ряд концептуальних питань, яких не торкались ні радянські, ні діаспорні дослідники. Але далеко не всі питання досліджуваної теми виявились всебічно і рівноцінно висвітлені. Аналіз праць сучасних українських істориків засвідчив й певні недоліки, без усунення яких неможливо далі поглиблювати вивчення Української революції, в т. ч. і такого її аспекту як реформування аграрної сфери. Перш за все, мова йде про відсутність нових методологічних підходів при дослідженні аграрної проблематики, спроби авторів деяких новітніх публікацій безкритично використовувати в дослідницькому процесі оцінки політичних діячів Української революції, які належали до різних політичних партій і таборів. Ряд висновків, які робляться з аналізу аграрної політики Директорії і видаються за новаторські, насправді часто є запозиченими у діаспорних істориків ще 60–80-х рр. ХХ ст., на що справедливо звертають увагу В. Солдатенко та В. Верстюк⁷⁴.

Між тим, більшість сучасних істориків визнають, що невирішеність аграрного питання була однією з найвагоміших причин, яка призвела до поразки Української революції. Цей факт, а також недослідженість до кінця ряду аспектів аграрної політики Директорії, зумовлюють необхідність подальшого наукового пошуку у цьому напрямку. На нашу думку, потребує більш ґрунтовного дослідження генеза поглядів провідних політичних діячів Української революції на шляхи реформування аграрних відносин, з'ясування впливу на формування їх поглядів з аграрних питань провідних російських політичних партій. Необхідно більш уважно дослідити вплив практики вирішення земельного питання більшовиками, а також владою ЗУНР на

темпи і методи реформування аграрного сектору Директорією. Слабкою ланкою до сьогодні залишається з'ясування реакції селян на місцях на практичні кроки Директорії по реформуванню аграрного сектору, без чого важко зрозуміти їх ефективність. Для цього потрібне залучення нових архівних матеріалів з метою розширення документальної бази досліджень. Автору видається слушним більш предметна дискусія з питання про стан національної свідомості українського селянства в добу Української революції і вплив цього чинника на підсумки революції. Адже навіть в останніх публікаціях вітчизняних дослідників з цієї проблеми часто висловлюються протилежні думки і робляться діаметрально протилежні висновки.

Дослідження цих проблем дозволить, на наш погляд, зробити ще один крок у справі більш глибокого вивчення такого видатного феномена ХХ ст. як Українська революція 1917–1920 років.

Примітки:

1. Див.: Стопчак М. В. *Аграрна політика Директорії УНР (історіографія проблеми)* // Наукові записки Вінницьк. держ. пед. ун-ту. Вип. 9. Серія: Історія: Збірник наук. праць. — Вінниця, 2005.
2. Земзюліна Н. І. *Селянське питання в Україні 1917–1918 рр. (історіографія проблеми): Автореф. дис... канд. іст. наук.* — К., 1998.
3. Ковальова Н. А. *Аграрна політика українських національних урядів (1917–1921): Автореф. дис... канд. іст. наук.* — К., 1999.
4. Солдатенко В. Ф. *Українська революція. Історичний нарис.* — К., 1999. — С. 860.
5. Там само. — С. 861.
6. Лихолат А. В. *Разгром буржуазно-националистической Директории на Украине.* — М., 1949. — С. 43.
7. Білян П. П. *Історіографія Української революції 1917 — початку 1918 рр.: Автореф. дис... канд. іст. наук.* — К., 2001. — С. 9–10.
8. Рибалка І. К. *Аграрні перетворення на Україні в період громадянської війни 1919 р.* — Х., 1967. — С. 27.
9. Там само. — С. 160.
10. Там само. — С. 30.
11. Див.: Кондуфор Ю. Ю. *Укрепление союза рабочего класса и крестьянства на Украине в период гражданской войны.* — К., 1964; Супруненко Н. И. *Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине.* — М., 1966.
12. Підраховано автором за матеріалами названої праці.
13. *Гражданская война на Украине.* — К., 1967. — С. 659.
14. *Історія селянства Української РСР.* — Т. 2. — К., 1967. — С. 58.
15. Див.: Там само. — С. 58–59.
16. Там само. — С. 53.

17. Там само. — С. 62.
18. Див.: Вісник Міністерства Земельних Справ УНР. — 1919. — 25 січня. — 2-й вип.
19. Див.: Білян П. Я. Вказана праця. — С. 10.
20. Лях Р. Д. Розв'язання аграрного питання на Україні в 1917–1921 рр. — К.; Донецьк, 1975. — С. 36.
21. Великий Жовтень і Україна. — К., 1987. — С. 30, 41, 42.
22. Октябрь и гражданская война на Украине. — К., 1987. — С. 174.
23. Див.: Ковальова Н. А. Аграрна політика українських національних урядів (1917–1921 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук. — Дніпропетровськ, 1999. — С. 8.
24. Див.: Хміль І. В. Аграрные преобразования на Украине. — К., 1990. — С. 13, 20.
25. Див.: Там само. — С. 3, 9.
26. Див.: Радченко Л. О. Національно-демократична революція в Україні 1917–1920 років у новітній вітчизняній та зарубіжній літературі: Автореф. дис... канд. іст. наук. — Х., 1996. — С. 4.
27. Див.: Стахів М. Україна в добі Директорії УНР. — Т. 1. — Скрентон, 1962. — С. 151.
28. Там само. — С. 151–152.
29. Там само. — С. 151.
30. Там само. — С. 247.
31. Там само. — С. 253.
32. Див.: Там само. — С. 245, 252.
33. Витанович І. Аграрна політика українських урядів років революції й визвольних змагань (1917–1920) // Український історик. — 1967. — № 3–4. — С. 50–51.
34. Там само. — С. 21.
35. Там само. — С. 58.
36. Там само. — С. 59.
37. Див.: Там само.
38. Там само. — С. 60.
39. Див.: Солдатенко В. Ф. Українська революція: проблема вивчення концепції та оцінки історіографії // Історична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції в м. Харкові 15–17 листопада 1995 р. — Х., 1995. — С. 257, 261.
40. Див.: Грицак Я. Й. Нарис історії України: Формування модерної української нації ХІХ–ХХ століття. — К., 1996. — С. 141–159; Панченко П. П., Славов В. П., Шмарчук В. А. Аграрна історія України: Навчальний посібник. — К., 1996. — С. 116–139; Історія України // Під ред. В. А. Смолія. — К, 1997. — С. 184–261; Рубльов О. С., Ресніт О. П. Українські визвольні змагання 1917–1920 рр. // Україна крізь віки. — Т. 10. — К., 1999. — С. 145–199; Мороз О. О. Аграрні реформи в Україні: теорія, історія, еволюція парадигми. — Вінниця, 2003. — С. 57–96; Литвин В. Україна: доба війн і революцій (1914–1920). — К., 2003. — С. 291–334.
41. Див.: Панченко П. П. та ін. Вказана праця. — С. 12.
42. Панченко П. П., Шмарчук В. А. Аграрна історія України. — К., 2000. — С. 109–128.
43. Грицак Я. Й. Вказана праця. — С. 149.

44. Див.: Лозовий В. С. Вказана праця. — С. 70.
45. Див.: Там само. — С. 70–71.
46. Там само. — С. 71.
47. Там само. — С. 74.
48. Див.: Васковський Р. Ю. Діяльність Директорії УНР (листопад 1918 — квітень 1919 р.): Автореф. дис. канд. іст. наук. — К., 1999.
49. Ковальова Н. А. Аграрна політика українських національних урядів (1917–1919 рр.): Автореф. дис. канд. іст. наук. — Дніпропетровськ, 1999.
50. Там само. — С. 14.
51. Солдатенко В. Ф. Українська революція. Історичний нарис. — К., 1999.
52. Там само. — С. 637, 644–654, 676–688, 860, 870, 874.
53. Там само. — С. 684.
54. Там само. — С. 688.
55. Там само. — С. 886.
56. Журбелюк Г. В. Соціальна підтримка селянства Поділля в добу Директорії // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету. Серія: Історія. — Вип. II. — Вінниця, 2000.
57. Там само. — С. 94.
58. Там само. — С. 95.
59. Див.: Там само. — С. 96.
60. Див.: Там само. — С. 97–98.
61. Там само. — С. 98.
62. Див.: Рубльов В. С, Ресніт О. П. Українські визвольні змагання 1917–1920 рр. // Україна крізь віки. — Т. 10. — К., 1999. — С. 168–169.
63. Там само. — С. 169.
64. Кудлай І. А. Селянський повстанський рух в Україні. Рік 1919: до проблеми національно-політичної орієнтації (історіографічний нарис) // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія: Історія. Економіка. Філологія. — 2001. — Вип. 5. — С. 224–239.
65. Там само. — С. 236.
66. Див.: Мороз О. О. Вказана праця. — С. 88.
67. Див.: Литвин В. Вказана праця.
68. Див.: Політична історія України XX століття. — Т. 2. — Київ, 2003. — С. 313.
69. Там само. — С. 352–356.
70. Там само. — С. 406.
71. Там само. — С. 455.
72. Там само. — С. 10.
73. Див.: Капелюшний В. П. Українська національна державність доби визвольних змагань (1917–1921 рр.): Історіографія: Автореф. дис. д-ра іст. наук. — К., 2004. — С. 24.
74. Див.: Політична історія України XX століття. — С. 11.

ОДЕСЬКА "ПРОСВІТА" В 1918–1920 РОКАХ (за матеріалами архіву УСБУ в Одеській області)

Протягом 1917–1920 років Україна перебувала в умовах військового стану, спричиненого бажанням різних політичних сил захопити контроль над її територією. Утвердження влади більшовиків супроводжувалось використанням всього арсеналу засобів боротьби. Чільне місце серед них займав "червоний терор". Здійснення репресивних дій покладалось на органи державної безпеки, виникнення яких в Україні пов'язано з постановою Тимчасового робітничо-селянського уряду України від 28 листопада 1918 р. "Про організацію влади на місцях" та декретом від 3 грудня 1918 р. "Про організацію Всеукраїнської надзвичайної комісії"¹. Боротьба надзвичайних органів проти політичних супротивників радянської влади суто формально мала два напрямки — так звані "одинаки" та члени організацій. Перших на початку діяльності НК-ДПУ, як правило, репресували за антирадянську агітацію, контрреволюційні злочини або службу у білих арміях. По другій групі арештам підлягали організовані осередки, що мали за мету боротьбу проти влади на її ослаблення та повалення.

В середині 1920 року, зважаючи на недавні події Української революції та широкий резонанс, який вони справили на зростання національної самосвідомості українців, більшовики побоювалися і в третій раз втратити контроль над Україною. Побоювання посилювалися розумінням того, що українські національні сили хоча й були роз'єднані, але ще не склали зброю і не втратили надії на відновлення української державності. Перші місяці після встановлення остаточного радянського контролю над українськими містами і селами показові численними репресивними акціями проти реальних, потенційних та уявних ворогів нової влади. Прагнучи придушити український національно-визвольний рух, більшовицька влада перший удар спрямувала проти організованих осередків українства — культурно-освітніх організацій, товариств і установ. Найбільш активними серед них були "Просвіти", відновлення яких відбулося в багатьох містах України з початком національно-визвольних змагань. Багато представників Одеської "Просвіти" також зазнали жорстоких переслідувань і стали жертвами репресій.

Історіографія даної теми досить обмежена. До цього часу, коли питання йшло про долю українського руху на Одещині в перший рік

радянської влади, історична наука на підставі епізодичних даних робила лише узагальнюючі висновки. Так, в короткому нарисі про Одеську "Просвіту", де зібрані матеріали та документи, присвячені 130-річчю ВУТ "Просвіта" ім. Тараса Шевченка, жодним словом не сказано про відродження "Просвіти" під час Української революції і її розгром більшовиками у 1920 році². У науково-популярному нарисі О. Т. Яреценка "Одеська "Просвіта": історія, сучасність" наявна значна диспропорція щодо висвітлення діяльності "Просвіти" після її відродження у 1918–1919 рр. Також помилкова думка автора щодо ліквідації Одеського товариства "Просвіта" у 1922–1923 рр.³. Долі деяких просвітанських керівників розкриті в газетних публікаціях А. Мисечка і Г. Зленка⁴.

Згаданий брак досліджень пояснюється відсутністю необхідних джерел для реконструкції початкового періоду радянської влади в Одесі. Необхідну інформацію для більш повного і об'єктивного розгляду ліквідації більшовиками Одеського осередку "Просвіти" та знищення борців за українську державність дають донедавна засекречені документи і матеріали з архівно-слідчих справ репресованих громадян, що зберігаються в архіві Управління СБУ в Одеській області. Однак, слід зауважити, що у фонді припинених справ зберігається лише частина справ людей, які були заарештовані і репресовані в 1920 році. Доля решти залишається невідомою. Автор статті бачить своє завдання у тому, щоб, використовуючи матеріали архівно-слідчих справ на репресованих представників української інтелігенції (в тому числі групових справ) і опираючись на історіографічний доробок українських істориків, здійснити більш детальне і повне висвітлення каральної політики більшовиків щодо українського руху на Одещині у першій половині 1920 року.

В поле зору каральних органів революції Одеське товариство "Просвіта" потрапило не випадково. Підопічні Ф. Держинського небезпідставно вважали "Просвіти" центром громадсько-культурного життя України. Організовані осередки українства підвищували рівень національної свідомості населення, за допомогою просвітиництва сприяли єдності і організованості українських сил у боротьбі за побудову власної держави. З початку робота "Просвіт" обмежувалась лише культурно-освітньою сферою, проте під впливом бурхливих подій та цілеспрямованої діяльності політичних партій вона стала набувати більш виразного політичного характеру. "Просвіти" залучали до вільної боротьби тисячі раніше байдужих до національної справи українців. Зрозуміло, функціонування подібної організації не входило в плани радянської держави, котра прагнула максимальної уніфікації в рамках майбутньої багатонаціональної імперії СРСР.

Розглядаючи "Просвіти" в контексті розвитку національної історії, слід відмітити довгий час їх існування та значний вплив на відродження суспільної самосвідомості. У 1998 році українська громадськість відзначала 130-річчя Всеукраїнського товариства "Просвіта" ім. Тараса Шевченка, створеного у Галичині 8 грудня 1868 року. Одеське товариство "Просвіта" налічує столітню традицію свого існування, протягом якого дослідники визначають кілька окремих періодів. Виникло воно одним з найперших в Наддніпрянській Україні, 27 грудня 1905 року. В листопаді 1909 року наказом Одеського генерал-губернатора Одеску "Просвіту" закрили, що ознаменувало закінчення першого періоду діяльності товариства.

Після доленосних подій 1917 року відновлення "Просвіт" відбулося в багатьох містах України. На Різдвяні свята, 8 січня 1918 року, відбулось друге народження Одеського осередку "Просвіти". На зібранні в Англійському клубі було обрано Правління та інші керівні органи. Розпочався процес утворення українських шкіл, проведення якого контролювали громадські діячі В. Чехівський, В. Боровик та священник І. Кливак. З патріотично налаштованої молоді, на зразок Українських січових стрільців, в Одесі створена гайдамацька "Січ" та, згодом, 1-й гайдамацький курінь. Починаючи з весни 1917 року, видавалася просвітянська газета "Українське слово".

В статуті товариства зазначалося, що "Просвіта" засновується, "щоб просвітити своїх членів світлом доброї науки та через знання повести їх до кращого громадського національного життя"⁵. Для цього передбачалося відкривати книгозбірні, читальні, книгарні, використовувати кінематограф, проводити публічні читання і лекції, видавати книжки та газети, відзначати національні свята тощо. Передбачалося, що керуватимуть роботою "Просвіти" — Загальна Рада (мусила збиратись раз на рік) і Рада "Просвіти" (раз на тиждень). Остання складалася з 5 членів і 3 кандидатів, обраних на 3 роки. До неї мали увійти Голова Ради, заступник, скарбник, писар.

Виконуючи поставлені завдання, в рамках "Просвіти" відкриваються і функціонують книгарні, читальні, різноманітні гуртки і українські школи для дітей та дорослих, дитячі притулки. Члени "Просвіти" та запрошені гості проводять публічні читання, лекції, доповіді і бесіди. Активно починають функціонувати різноманітні хорові, театральні та музично-драматичні студії. На любительській сцені товариства грали п'єси "Солоха" та "Бувальщина". При "Просвіті" планувалося створити власний кооператив для видачі продуктів членам товариства, влаштувати технічні і загальноосвітні курси.

Просвітяни брали активну участь у створенні й захисті Української держави. Перший голова Одеської "Просвіти" Іван Луценко став

членом Центральної Ради, головою Одеської української військової Ради, лідером Української народної партії. Іван Липа був за часів Центральної Ради комісаром Одеси, а в 1919 році — міністром віроповідань УНР. Один із засновників Одеської "Просвіти" Сергій Шелухін пізніше став міністром внутрішніх справ УСРР.

З початком збройної боротьби за українську державність, члени "Просвіти" брали активну участь в бойових діях в Одесі та поза її межами, зокрема в числі формувань Гайдамацької дивізії проти більшовицького заклоту на Одеських вулицях у січні 1918 року.

З остаточним утвердженням влади більшовиків у 1920 році, український рух на Одещині поступово занепадає. ЦК КП(б)У, місцеві більшовицькі комітети, спираючись на підконтрольні їм органи влади, висували своїх представників до керівництва "Просвіт". Відкрито ставилося завдання перетворити ці товариства на ідеологізовані заклади, зняряддя комуністичного виховання, "підвищення класової самосвідомості трудящого населення". Однак перебудувати діяльність "Просвіт" виявилось неможливим і тоді більшовики пішли на знищення цих національних культурно-освітніх організацій.

Утвердження радянської влади в Одесі відбувалось в умовах складної військово-політичної ситуації, розгулу злочинності, наявності залишків різних військових формувань і банд. З метою посилення кадрів Одеської губернської Надзвичайної комісії (губЧК), у березні 1920 р. до Одеси прибуло 79 чекістів з Москви, Харкова, Іваново-Вознесенська та Саратова⁶. Посиленням складом губЧК, під керівництвом спеціального штабу Цупнадкому⁷, здійснювали масові операції з виявлення т.зв. контрреволюційного елементу. Щодо обвинувачених чекісти керувалися постановою Всеукраїнського ревкому від 2 лютого 1920 р. про введення системи червоного терору і застосування вищої міри покарання — розстрілу "щодо активних контрреволюціонерів на Україні". В Одесі було затримано 1747 чоловік, з яких до концтабору відправили 441, у губЧК — 89⁸. Одне за одним з'являлись повідомлення про роботу Одеських чекістів і викриття ними низки контрреволюційних організацій: врангелівсько-петлюрівської (знищено 54 чоловіка)⁹, білогвардійської підпільної (розстріляли 10 її керівників)¹⁰, Кодимської повстанської¹¹. Паралельно повідомлялося про викриття шпигунських організацій та розкриття змов, організованих за участю посольств і консульств: заарештували понад 300 чоловік звинувачених в змові на чолі з грецьким консулом Серефадисом; виявили шпигунську організацію, очолювану французькою розвідкою (близько 30 чоловік арештовано, а шість керівників розстріляно)¹²; понад 100 чоловік заарештували за належність до поль-

сько-шпигунської організації, якою керував польський консул у Румунії Мелабенський¹³.

В період з 30 травня по 8 червня 1920 р. Одеська губЧК заарештувала 157 чоловік за однією слідчою справою № 2575. Їх звинуватили у належності до "підпільної петлюрівської організації метою якої було знищення радянської влади шляхом повстання галичан, а також всього контрреволюційного елементу м. Одеси"¹⁴. Переважна більшість арештованих прямо чи опосередковано була пов'язана з діяльністю "Просвіти": секретарі Михайло Юхимович Кравець (22 р.) і Константин Федорович Сиренко (28 р.); члени правління, зокрема, Олександра Миколаївна Комарецька (29 р.) і Петро Титович Климович (65 р.); інші просвітяни та члени їх сімей; учасники просвітянської театральної групи; жертводавці, що опинилися у списках членів "Просвіти". На основі ордеру датованого 30 травня був проведений обшук, ревізія та вилучення документів і книг в клубі, читальні "Просвіти" та магазині "Українська книгарня". Всіх присутніх арештували, а приміщення опечатали. Інша частина заарештованих у справі були колишніми вояками Української Галицької армії, які через революційні події опинилися в Одесі.

У репресіях радянської влади проти вояків Української Галицької армії криється певна історична закономірність. Внаслідок несприятливої внутрішньої та зовнішньополітичної ситуації збройні сили Західно-української народної республіки були змушені перейти річку Збруч. Таким чином, УГА опинилася в Наддніпрянській Україні, де в надзвичайно складних умовах намагалася шукати союзників. Після серії військових невдач, 1 січня 1920 року, представники Галицької армії, яка була з трьох боків затиснута Червоною армією в районі Тростянець-Бершадь-Балта, підписали угоду з більшовиками про перехід УГА під радянське командування. Тим самим було перекреслено договір про злуку з армією УНР від 29 грудня 1919 р. Проте невдовзі тривали союзницькі стосунки з більшовиками, розрив стався в двадцятих числах квітня 1920 року. Деякі частини Червоної Української Галицької армії (ЧУГА) вирішили завдати удару по тилкових частинах Червоної армії і у районі міста Балти з'єднатися з армією М. В. Омеляновича-Павленка. Частина вояків-галичан почали роззброювати більшовицькі загони регулярної армії, значно полегшуючи просування польських військ. У відповідь на це по всій Україні, особливо в Києві, Вінниці, Одесі прокотились хвилі масових арештів людей, які мали хоча б якесь відношення до Галицької армії. У першу чергу, зазнали радянських репресій представники командування армії, курсанти Київської школи червоних старшин, запасні курсні і тиллові частини. Поляки також при зустрічі з галицькими вояками

відбирали зброю, заарештовували як "польських бунтарів" і відправляли до концентраційних таборів углиб Польщі.

Таким чином, ЧУГА була частково нейтралізована (знищена, арештована, роззброєна) з'єднаннями Червоної Армії і польськими частинами. "Так трагічно закінчила своє життя Галицька Армія. — Констатуює І. Мазепа, один з лідерів Української соціал-демократичної робітничої партії, міністр, а в 1919–1920 роках голова Ради Народних міністрів УНР. — Опинившись після листопадової катастрофи без політичного проводу, вона цілу зиму самотужки шукала виходу в різних компромісах то направо, то наліво, поки остаточно не дезорієнтувалась в вирі страшної міжгромадянської та міжнаціональної боротьби, що панувала тоді на Наддніпрянській Україні" ¹⁵.

Трагедія УГА в мікрівимірі відбулася і в Одесі, де галичани мали добрі зв'язки з політичними колами, включно з "боротьбистами", з якими їх єднала ідея визволення Галичини. У січні 1920 р. у цьому приморському місті та околицях перебувало до 20 тисяч українських вояків УГА ¹⁶. Після угоди керівництва галичан з більшовиками, у січні 1920 року створена Збірна станиця УГА в м. Одесі. Тут збиралися галицькі війська для перегрупування і поліпшення здоров'я солдат після поранень та хвороб. Вояки УГА, яких було близько двох тисяч, отримали право безперешкодно ходити по місту, носити вогнепальну та холодну зброю. Наприкінці березня 1920 р. під Одесою з'явилися українські війська М. В. Омеляновича-Павленка і почалися випадки масового переходу бійців ЧУГА на їхній бік. Реакція каральних органів революції не забарилася. Головою Одеської губернської Надзвичайної комісії С. Ф. Реденсом наказано для профілактики заарештувати 640 галичан, які одужували в одеських шпиталях, у тому числі — 240 старшин ¹⁷. 500 ув'язнених вояків УГА загнали в ешелон для відправки до Києва. 28 квітня, коли надійшла звістка про виступ частин ЧУГА на фронті, ешелон оточили червоноармійці і обстріляли його щільним вогнем. Загибло близько 60 чоловік, решту привезли до Харкова і відпустили. Наступним актом переслідування УГА стала фабрикація контрреволюційної організації, значна частина членів якої була галичанами.

Початок арештів "членів петлюрівської організації та контрреволюційної організації "Просвіта" співпав з приїздом до Одеси Ф. Е. Держинського (перші числа червня 1920 р.). Чи навпаки, приїзд "залізного Фелікса" став причиною для місцевих чекістів чисельно підвищити показники своєї роботи. 26 травня 1920 р. А. В. Луначарський написав з Одеси листа В. І. Леніну і просив, щоб "т. Держинський приїхав до Одеси та підтримав своїм величезним авторитетом тутешню ЧК" ¹⁸. Заступник Одеської губЧК П. І. Подзаходніков заявляв,

що завдяки приїзду Ф. Держинського було ліквідовано численні контрреволюційні організації, які іноді нараховували до кількасот чоловік¹⁹. В їх число, очевидно, потрапила і "Просвіта".

Одеською губЧК за цією справою були заарештовані також всі працівники Одеського союзу споживчих товариств "Споживсоюзу" — від голови правління до охоронника. Значна кількість з них були членами Одеської "Просвіти". 60 з 134 аркушів архівно-слідчої справи № 27091-п містять численні заяви, прохання і клопотання про звільнення багатьох десятків людей, заарештованих за справою № 2575. На знак невинності цих людей під текстами звернень ставилися десятки підписів знайомих і колег.

У 1920 р. ще не існувало чітко розробленої нормативно-законодавчої бази для ведення кримінальних справ, чекісти керувалися при провадженні попереднього слідства переважно "революційною доцільністю" та "революційним чуттям", тому постійним було нехтування елементарних загальноприйнятих норм людської моралі і права. Майже всіх арештованих допитали лише по одному разу, свідків не допитували і очних ставок не проводили. В багатьох справах відсутні анкети звинувачених та обвинувальні висновки, а ордери на арешт і постанови про утримання під вартою оформлені датами, пізнішими за самі арешти.

Багато з арештованих мали опосередковане відношення до товариства "Просвіта" та його діяльності. Так, А. І. Леманенко відвідувала курси по вивченню української мови, проте на зібраннях ніколи не була. К. А. Дороценковського та І. Б. Ковальчука записав в члени "Просвіти" Іван Леманенко і жодного разу побувати там вони не встигли. Заарештований І. К. Кірко один раз був на організованому товариством вечорі, де дав пожертвування і потрапив до списків "Просвіти". І. А. Корчинський лише записався на відвідування вечорів, проте ще не встиг побувати на жодному з них. І. Н. Морженко записався наприкінці березня 1920 р. дізнавшись, що "Просвіта" збирається відкрити свій кооператив, де членам товариства будуть видавати продукти. Лекції він не відвідував, оскільки у цей час працював. На допиті О. Н. Іванов заявив, що членом "Просвіти" ніколи не був, а прочитавши об'яву, що при товаристві відкриваються технічні і загальноосвітні курси, запропонував себе у якості лектора. Зробив це, головним чином через фінансову скруту. Коли радянські війська окупували Одесу в січні 1920 р., на засіданні в управлінні залізниці комісар повідомив, що радянська влада працює тепер в контакті з галичанами і можна сподіватись на вугілля з Галичини. Перебуваючи у відрядженнях, О. Н. Іванов зустрічав ешелони з галичанами, а вже весною бачив офіційні газети видані українською і російською мовами. Не вважаючи це злочинним чи контрреволюційним, звернувся до "Просвіти" по до-

помогу в працевлаштуванні. Наведені приклади не вичерпують випадків арештів громадян, дії яких не відповідали інкримінованому злочину. Частина людей репресували лише за те, що були знайомі з членами "Просвіти" чи військовими Галицької армії. Викладача географії в приватній жіночій гімназії В. Л. Рейнгарда розстріляли, тому що був кватирантом члена правління "Просвіти" П. Т. Климовича.

14 червня 1920 р. на засіданні колегії Одеської губЧК в присутності її голови С. Ф. Реденса та членів Уральцева, Дейча, Заковського, Балецького, Соколова була розглянута дана справа і для більшості винесено рішення про розстріл з конфіскацією майна. Частина отримала різні терміни концтаборів і лише кількох звільнили. Протоколи засідань Одеської губЧК з даними про прийняті репресивні рішення і датами здійснення розстрілів до теперішнього часу залишаються "секретними" і дослідникам не видаються. На всій території України товариства "Просвіта" були звинувачені в українському буржуазному націоналізмі і ліквідовані в 1922–1923 рр. В подальшому, списки членів "Просвіти" використовувались каральними органами при проведенні репресій над представниками української інтелігенції.

Голова Одеської "Просвіти" Василь Константинович Гукевич, лікар за фахом, під час арештів членів "Просвіти", очевидно, перебував поза межами Одеси. Його арештували органи губЧК в 1921 році. Після 4 днів тримання під вартою його звільнили. Вдруге В. Гукевича Одеське управління НКВС арештувало в 1933 р. за звинуваченням в участі у контрреволюційній організації, проте через деякий час теж звільнило. 23 листопада 1937 р. його заарештували втретє, звинувативши в тому, що "є учасником контрреволюційної націоналістичної організації, організовує навколо себе націоналістичні кадри для боротьби з радянською владою і компартією". Звинувачення ґрунтувалися головним чином на тому, що в 1901–1907 рр. брав участь в українському політичному русі на території Галичини, зокрема, був членом Русько-української радикальної партії, а в 1920 р. головою української націоналістичної організації "Просвіта". 30-м листопада 1937 р. датовано рішення "трійки" про розстріл, який виконали 5 грудня²⁰.

Отже, засобами терору радянська влада прагнула ще в 1920 році покінчити з "Просвітою", яка уособлювала національно-визвольний рух на Одещині. Прагнучи остаточно утвердитись при владі, більшовики шляхом "червоного терору" знищували своїх реальних та потенційних ворогів. У вирі розгулу беззаконня загинула велика кількість звичайних громадян, які лояльно ставились до нової влади або, навіть, її підтримували. Національно-культурні заклади перетворювали в центри комуністичного виховання і пропаганди. Ті, що не підлягали реформуванню — знищували. Разом з ліквідацією місцевого осере-

дку "Просвіти", було знищено культурно-просвітні установи, що діяли паралельно або в рамках "Просвіти", репресовано значну кількість їх представників та перервано значну культурно-історичну традицію.

Примітки:

1. *Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства. — 1919. — № 1. — С. 3, 7.*
2. "Просвіта": історія та сучасність (1868–1998). Збірник матеріалів та документів, присвячених 130-річчю ВУТ "Просвіта" ім. Т. Шевченка / Упор., ред. В. Герман. — К.: Видавничий центр "Просвіта"-Веселка, 1998. — 486 с.
3. Ярещенко О. Т. Одеська "Просвіта": історія, сучасність. Історико-популярний нарис. (До 130-річчя Всеукраїнського Товариства "Просвіта" ім. Т. Шевченка). — Одеса: Маяк, 1998. — 109 с.
4. Мисечко А. Доля Віталія Боровика // *Чорноморські новини*. — 1998. — 1 вересня; Зленко Г. Трагедія Андрія Ніковського // *Чорноморські новини*. — 1998. — 8 вересня.
5. Зразковий Статут Українського Товариства "Просвіта" // *Вестник Одесского земства*. — 1918. — № 7–8 (93–94). — С. 17.
6. Маймескулов Л. Н., Рогожин А. И., Сташис В. В. Всеукраинская чрезвычайная комиссия (1918–1922). — Харьков, 1990. — С. 247.
7. Центральне управління надзвичайних комісій по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією і злочинами на посадах при Раднаркомі УСРР існувало з 17 березня 1920 р. до 30 травня 1921 р.
8. Ченцов В. В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки. — Тернопіль: Збруч, 2000. — С. 74–75; В Одесі концтабір було влаштовано на 4-й станції Великого Фонтану.
9. На захист революції. Сборник документов и материалов. — К., 1971. — С. 234.
10. Пролетарий (Харьков). — 1920. — 5 июня.
11. На захист революції. — С. 239.
12. Известия (Николаев). — 1920. — 24 июня.
13. На захист революції. — С. 338.
14. Архів Управління Служби безпеки України в Одеській області (далі — УСБУ). — Ф. П (припинених справ). — Спр. 27243-п.
15. Мазепа І. Україна в огні і бурі революції. 1917–1921. — В 3-х т. — Т. 2. (Кам'янецька доба — Зимовий похід). — Мюнхен, 1951. — С. 240.
16. Янчук О. Український військовий рух на Одещині в першій половині ХХ століття. — Одеса: Український Чорноморський інститут ім. Ю. Липи, 1998. — С. 36.
17. Литвин М. Р., Науменко К. Є. Історія галицького стрілецтва. — Львів, 1990. — С. 161.
18. Литературное наследство. В. И. Ленин и А. В. Луначарский. Переписка, доклады, документы. — Т. 80. — М., 1971. — С. 460.
19. Золотарьов В. ЧК-ДПУ-НКВС на Харківщині: люди та долі (1919–1941). — Харків: Фоліо, 2003. — С. 27.
20. Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 17770-п.

СІНЬХАЙСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ І СУНЬ ЯТСЕН В АМЕРИКАНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ

Американська історіографія Сінхайської революції 1911 р. пройшла три етапи. У перший період увага акцентувалася повністю на Сунь Ятсені як "визволителі Китаю". Частково це пояснюється пристрастю західних учених до таких відомих фігур, як Сунь Ятсен, частково впливом гоміньдановської історіографії¹.

Тема Сінхайської революції в 60–90 рр. ХХ ст. посіла досить значне місце в працях американських синологів. В 60-ті рр. створилися сприятливі умови для поглибленого дослідження даної проблеми, оскільки було багато надруковано джерел з історії революції, відкриті архіви західних держав (у зв'язку із закінченням 50-річного строку засекречування).

Саме в цей період почався процес переосмислення характеру подій, які відбувалися в Китаї на початку ХХ ст. У 1961 р. виходить монографія китайського історика що натуралізувався в США Сюе Цзюньду "Хуан Сін і китайська революція", яка відкрила новий етап у вивченні Сінхайської революції. Хуан Сін — видатний діяч революційного руху, один з керівників "Об'єднаного союзу". Історик докладно висвітлюючи цю сторону проблеми, стверджує, що "Сунь Ятсена багато його сучасників розглядали як відірваного від життя теоретика і мрійника, а в молодій республіці було мало зацікавлення до теорії"². При цьому не можна не відзначити, що дослідження цього автора базується на китайських джерелах вперше введених в науковий обіг.

В 1968 р. був надрукований збірник матеріалів конференції з історії Сінхайської революції. Велика вступна стаття Мері Райт не тільки мала характеристику надрукованих досліджень, але й узагальнюючий аналіз нової концепції революційного процесу в Китаї початку ХХ ст.

Зміст збірника дозволив Мері Райт стверджувати, що "картина Китаю початку ХХ ст., яка показана в лекціях і входила в підручники, була повністю помилковою"³. Традиційний виклад подій, який домінує в китайстиці, висував ведучою силою революційну ситуацію на чолі із Сунь Ятсеном, що, як вважалося, очолила антиманьчжурський рух в Китаї. Але це, на думку авторів збірника, було зовсім не так. Першоступеневим фактором нового Китаю М. Райт вважала націоналізм, що проявив себе як опір імперіалізму, в прагненні

створити сучасну китайську державу і в боротьбі проти маньчжурського режиму.

Сунь Ятсен, на думку М. Райт, — не той лідер, який був необхідний, а "революція взагалі потерпіла невдачу в створенні адекватного керівництва на будь-якому рівні" ⁴.

Аналіз розвитку суспільної думки Китаю на початку ХХ ст. наданий американським китаїстом Майклом Гесстером також є свідченням, що керівну роль в розвитку суспільної ідеології відігравали китайські націоналісти-реформатори. Полемізуючи з Сю Цзюньду, автор стверджує, що "Об'єднаний союз" не представляв основний напрям в антиманьчжурському русі ⁵. Відповідно проблема не в тому, що в американській історіографії 1 половини ХХ ст. Сунь Ятсен, як ключова фігура, невинувато затьмарював Хуан Сіна, а в подоланні стереотипу, який в якості ведучої сили, що очолила революцію, висував організацію на чолі з Сунь Ятсеном.

1990-ті рр. можна розглядати як початок третього етапу американської історіографії Сінхайської революції. Для цього етапу характерна увага до тих соціально-політичних і економічних змін, які відбулися в останнє десятиліття правління маньчжурської династії.

Що стосується питання про керівництво революцією і ролі Сунь Ятсена, це висвітлювалось у низці фундаментальних праць. Найбільшим впливом серед західних китаєзнавців 90-х рр. ХХ ст. користувалася школа, основоположником якої був нині покійний патріарх американської історіографії, професор Гарвардського університету Джон Кінг Фейрбенк. Концепція історії Китаю цього американського вченого базується на визнанні якісної відміни історичного розвитку Сходу і Заходу. У роботах Дж. Фейрбенка Сунь Ятсен не є основною фігурою історії Китаю кінця ХІХ — початку ХХ ст.

Аналізуючи реформаторський рух в Китаї 90-х рр. ХІХ ст., Фейрбенк згадує Сунь Ясена тільки мимохідь. Зокрема невдалу спробу Сунь Ятсена відновити філіали Союзу відродження Китаю на території китайської держави. Цю невдачу автор пояснює збільшенням впливу реформаторів в політичному житті Китаю ⁶.

До початку ХХ ст., як вважає Дж. Фейрбенк, цинська імперія знаходилася в стані найглибшої кризи. Автор підкреслює якісну відмінність цієї кризи від традиційних династійних. Він пише: "китайці, які були знайомими з різними західними реаліями, не могли більше вважати, що перевага китайської культури є все ще дійсною". Важливим фактором позначеної кризи, як визначає американський дослідник, є "деморалізація" стану "ши" — головного охоронця неоконфуціанської ідеології ⁷.

Дж. Фейрбенк вважає початок ХХ ст. новим періодом в історії Китаю і визначає його, як "республіканську революцію 1901–1916 років". Така незвична для вітчизняного сходознавства періодизація історії модернізації Китаю, не є для західного сходознавства оригінальною. Німецький китаєзнавець В. Франк в дослідженні "Сторіччя китайської революції 1851–1949" аналізує Сінхайську революцію 1911 р., як етап перманентного революційного процесу, початком якого було тайпінське повстання 1851–1864 рр.⁸.

Дж. Фейрбенк досить справедливо вважає, що реформи 10-х рр. ХХ ст., які проводила маньчжурська династія, були першою ланкою в ланцюгу подій, що зумовили прихід до влади Юань Шикая. Цей ланцюг подій американський сходознавець розглядає, як процес подібний до сходження Кромвеля, Бонапарта і Сталіна⁹.

Дж. Фейрбенк визнає, що в цей період погіршення соціально-економічного і політичного стану Китаю призвели до збільшення ролі патріотичних організацій. Однією із таких організацій він вважає створений Сунь Ятсеном в 1905 р. "Китайський об'єднаний союз". При цьому автор вказує на той факт, що нова організація була створена в Токіо, оскільки Сунь Ятсен знаходився в еміграції і з боку революційно налаштованих японських представників йому була надана допомога. Дж. Фейрбенк пише про те, що метою Союзу безсумнівно було повалення маньчжурського режиму і при цьому визначає відсутність будь-яких сюжетів, які були направлені на обмеження політики Великих держав в Китаї. Така лояльність відносно до іноземних держав, на думку автора, пояснюється, по-перше, позицією китайської політичної еліти, яка ще боялася шукати опору в масах, по-друге, позицією самих діячів Об'єднаного Союзу, які жили в еміграції, як Сунь Ятсен¹⁰.

Основну причину невдач реформ у Китаї 10-х рр. ХХ ст. Дж. Фейрбенк пояснює тим, що провінційна бюрократія відверто ігнорувала реформи і головним невіршеним питанням фактично було питання про реорганізацію влади. Незбалансованість центральної і місцевої влади цього періоду в Китаї — період індустріального розвитку і китайського націоналізму, як вважає американський сходознавець, призвело до кризи 1911 р. — Сінхайської революції¹¹.

Події Сінхайської революції викладені в розділі "Революція 1911 р. і диктатура Юань Шикая". Як відомо, 10 жовтня 1911 р. піднімається повстання в місті Учані, провінція Хубей, яке американський історик називає "подвійною десяткою". Не безпідставно Дж. Фейрбенк вважає, що успіх цього повстання розпочав формування Китайської республіки¹².

Швидке зростання антиманьчжурських настроїв змусило цинський режим, як відзначає Дж. Фейрбенк, звернутися за допомогою до Юань Шикая — "батька воєначальників" і єдиної людини, яка могла б змінити ситуацію. Честолюбна людина, що має зв'язки з чужоземцями ще від періоду іхетуанів, вмів маневрувати між ними і цинами, Юань Шикай, на думку американського сходознавця, готувався до справжнього захоплення влади. В той же час Дж. Фейрбенк визнає, що Юань Шикай був єдиним політичним діячем, на якого міг поставити цинський режим¹³.

В подіях Сінхайської революції Дж. Фейрбенк Сунь Ятсену приділяє мало уваги. Сходознавець згадує, що Сунь Ятсен, після багаторічної еміграції і повернення в Китай, був обраним в грудні 1911 р. першим тимчасовим президентом майбутньої Китайської республіки. Китайська республіка на чолі з Сунь Ятсеном, як відзначає Дж. Фейрбенк, почала свою історію із звичайних атрибутів лібералізму: свобода слова, виборчі органи, які представляють місцеву еліту в багатьох округах, префектурах, провінціях, але, на жаль, підкреслює американський історик, імперське самодержавство не було знищено і не було нічого створено такого, що могло зайняти його місце¹⁴.

Як відомо, 11 лютого 1911 р. керуюча династія відмовилася від престолу на користь Юань Шикая і відповідно Сунь Ятсен залишив посаду тимчасового президента Китайської республіки. 15 лютого Юань Шикая одноголосно вибрано тимчасовим президентом Китайської республіки. Дж. Фейрбенк акцентує увагу на тому факті, що Сунь Ятсен як інші республіканці розглядав Юань Шикая, як політичну фігуру, яка здатна запобігти громадянській війні, іноземній інтервенції. Політичний курс Юань Шикая, як відзначає Дж. Фейрбенк, був направленим на "встановлення самодержавства, що дало б можливість керувати Китаєм зверху до низу".

Всі прогресивні заходи, які були проведені Сунь Ятсеном — заборона куріння опіуму, бинтування ніг жінкам, катування, вивезення китайських робітників за кордон і видання тимчасової конституції, були зведені нанівець. Разом з тим Дж. Фейрбенк визнає, що Юань Шикай проводив своєрідну політику лавірування і поступливості, поєднання "батога і пряника". В першу чергу це стосувалося створеної Сунь Ятсеном влітку 1912 р. партії Гоміньдан, яка отримала більшість на виборах в парламент до лютого 1913 р. Перевага гоміньданівців в парламенті суперечила диктаторським прагненням Юань Шикая. Політичний розбрат в країні і курс Юань Шикая на поступове знищення республіканських принципів правління і встановлення військової диктатури, призвели до другої революції в липні-вересні 1913 р.¹⁵ Більшість російських істориків пояснюють поразку другої революції тим, що це була справжня військова акція, яка не отримала підтримки в масах¹⁶.

Дж. Фейрбенк вважає, що в подіях "другої революції" важливе значення повинна була відіграти керівна ланка, але молоді революціонери, якими формально керував Сунь Ятсен, "почали підготовку революції, не маючи досвіду в управлінні", тобто допускаючись традиційних помилок і прорахунків¹⁷. Юань Шикай, ставши постійним президентом в жовтні 1913 р., розпочав наступ на республіканські інститути. Дж. Фейрбенк зазначає, що перші його перетворення стосувалися системи управління. Нові провінційні, окружні збори, на думку Юань Шикая, загрожували центральній владі і тому вони були розпущеними в 1914 р., що закріпило позиції місцевих мілітаристів¹⁸.

Фактично американський сходознавець визнає, що Юань Шикай змушений був вирішувати ті завдання, що і цинський двір — укріплення державності. Ця спроба модернізувати управління виявилася невдалою, на думку Дж. Фейрбенка, через відсутність належної податкової системи і позиції самого Юань Шикая, який опирався виключно на посилення центральної влади.

Після підписання в травні 1915 р. японо-китайського договору, що укріпив позиції Японії в Китаї, як вважає Дж. Фейрбенк, "політичне становище в країні стає критичним". Автор визначає спробу Юань Шикая відновити монархію і невдачу заснування нової династії Юань Шикаєм розглядає, як вагомий подій, що призвела до неоднозначних наслідків для Китаю¹⁹.

Таким чином, в дослідженні Дж. Фейрбенка Юань Шикай є центральною особою періоду Сінхайської революції. Американський сходознавець критично сприйняв монархічні наміри Юань Шикая. Але він змушений був визнати, що поразка Юань Шикая — це знищення спроби зберегти єдину і централізовану китайську державу²⁰.

Слід підкреслити, в роботі Дж. Фейрбенка представлена провідне в американській історіографії трактування революції, в якій Сунь Ятсен фактично не є центральною фігурою. В той же час слід визнати існування інших оцінок. Так, Сюе Цзюньду наполягає на тезі про подвійне керівництво революцією Сунь Ятсеном і Хуан Сіном²¹.

Потрібно визнати, що збережений в пострадянському сходознавстві стереотип трактування Сінхайської революції 1911–1913 рр. крізь призму діяльності Сунь Ятсена, як центральної політичної фігури, не сприяє адекватному відображенню подій визначеного періоду.

Примітки:

1. Chun-tu Hsueh *New aspects of 1911 revolution The Chinese revolution of 1911: New Perspectives*. — Hong Kong : Joint Publishing Co., 1986. — С. 14.
2. Hsueh Chun-tu. *Huang Hsing and the Chinese Revolution*. — Stanford, 1961. — Р. 150.

3. *China in Revolution. The First Phase, 1990–1913.* — P. V.
4. *China in Revolution. The First Phase, 1990–1913.* — P. 52.
5. *Gasster M. Chinese Intellectual and the Revolution of 1911. The Birth of Modern Chinese Radicalism.* — London, Seattle, 1969.
6. *Fairbank J. K. China: a new history.* — Cambridge: The Belknap Press of Harvard Univ. Press, 1994. — P. 229.
7. *Fairbank J. K. Op. cit.* — P. 234.
8. *Frank W. A Century of Chinese Revolution, 1851–1949.* — Columbia (South Carolina), Univ. of South Carolina Press. — 1970. — P. 55–84.
9. *Fairbank J. K. Op. cit.* — P. 241.
10. *Fairbank J. K. Op. cit.* — P. 280.
11. *Fairbank J. K. Op. cit.* — P. 247–250.
12. *Fairbank J. K. Op. cit.* — P. 250–251.
13. *Reischauer E. O., Fairbank J. K. A History of East Asian Civilization. Vol. two: East Asia. The Modern Transformation.* — Boston, 1965. — P. 640; *Fairbank J.K. China: a new history.* — Cambridge: The Belknap Press of Harvard Univ. Press, 1994. — P. 235–253.
14. *Fairbank J. K. China: a new history.* — Cambridge: The Belknap Press of Harvard Univ. Press, 1994. — P. 251.
15. *Ibid.*
16. *Ефимов Г. В. Буржуазная революция в Китае и Сунь Ятсен (1911–1913). Факты и проблемы.* — М., 1974. — С. 280–281; *Костяева А.С. Синьхайская революция и массовые движения в Китае // Восток.* — 1993. — № 1. — С. 32–39.
17. *Fairbank J.K. Op. cit.* — P. 252.
18. *Ibid.* — P. 251.
19. *Ibid.* — P. 252.
20. *Ibid.* — P. 262.
21. *Chun-tu Hsueh New aspects of 1911 revolution The Chinese revolution of 1911: New Perspectives.* — Hong Kong: Joint Publishing Co., 1986.

Л. Шаповал

"БУХАРІНСЬКА АЛЬТЕРНАТИВА" НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ В ІСТОРИКО- ЕКОНОМІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ НАПРИКІНЦІ XX СТОЛІТТЯ

Революційні перетворення в радянському суспільстві наприкінці 1980-х років розворушили інтерес до історії нашої держави, в тому числі до періоду 20-х років XX століття. Ім'я Миколи Івановича

Бухаріна довгі роки було закрито для обговорення. На межі 1980–1990-х років про нього почали писати. Завдяки цьому було створено чимало досліджень, присвячених йому, серед них праці дослідників: С. Коєна, Я. Потеряйко, І. Благих, А. Ноува, Ю. Муріна, Л. Мамута, О. Орлова, Г. Трукана, М. Мещерякова, С. Вакунова, Г. Попова, В. Козлова, Г. Бордюгова, С. Цакунова, Л. Шкаренкова та інших¹. М. Бухарін входив у керівну когорту більшовиків, був визнаним теоретиком комунізму, видатним економістом і соціологом. Погляди академіка АН СРСР М. І. Бухаріна (1888–1938) до теперішнього часу привертають увагу дослідників. Серед таких і запропонована ним альтернатива розвитку НЕПу, що є об'єктом дослідження даної статті. Автор ставить за мету на основі аналізу наукової літератури 1980–1990-х років дослідити теоретичні напрацювання М. Бухаріна, його альтернативу розвитку нового економічного курсу. М. Бухарін був людиною різноманітних інтересів і занять, мав особливий склад розуму. Один із його друзів писав: "Він рухливий, як ртуть, жадібний до всіх проявів життя, починаючи з нової глибокої відволікаючої думки і закінчуючи грою в городки"². Тепер можна з нових позицій поглянути на те, що пропонував тоді М. Бухарін, по-новому оцінити його теоретичну спадщину, праці, в яких він розробив теорію рівноваги, вrostання капіталістичних елементів у соціалізм, затухання класової боротьби, товарообігу і ринку при будівництві соціалізму. Все це можна назвати бухарінською альтернативою сталінському варіанту вирішення тих проблем, які постали перед СРСР наприкінці 20-х років ХХ століття. Доцільно її вивчити і науково проаналізувати.

НЕПу і пошуку шляхів побудови соціалізму в країні була присвячена дискусія, організована в листопаді 1989 року відділом історії КПРС Інституту марксизму — лєнінізму при ЦК КПРС. У ній взяли участь суспільствознавці із різних наукових установ і органів друку різних міст тогочасної союзної держави (СРСР). Відкриваючи дискусію, завідуючий сектором цього відділу В. А. Козлов дав характеристику становища історичної науки, вказавши на нові тенденції і процеси, що відбувались в суспільстві. Доктор історичних наук, професор В. Лельчук відзначив, що минуле допомагає нам зрозуміти теперішнє, але історіку, що вивчає конкретну проблему — дуже важливо знати і сучасність, бо минуле сьогодні допомагає нам зрозуміти події 20-х років ХХ століття. Про альтернативність розвитку 20-х років, говорив завідуючим сектором Інституту марксизму-лєнінізму доктор історичних наук В. Шелохаєв³. Ідею існування бухарінської альтернативи в проведенні НЕПу подав Г. Попов у статті "Про еволюцію бюрократизму і шляхи його подолання"⁴. Російський дослідник В. Данілов стверджував, що особливий інтерес суспільства викликає

сьогодні питання про альтернативні рішення кінця 20-х — початку 30-х років. Для розуміння проблем післяреволюційного розвитку в цілому, як зазначив автор принципово важливе значення буде мати дослідження бухарінської альтернативи. Вчений вважав, що варіантів можливих рішень проблем, які виникли перед суспільством до кінця 20-х років, було не два, а що найменше три, включаючи варіант, розроблений в першому п'ятирічному плані. Не виключено, що можливості вибору тоді не вичерпувались трьома названими варіантами. Саме розробка проблем альтернативного вибору в цілому і для кожного етапу історії ставала одним із важливих напрямків розвитку історичної науки⁵. Сьогодні вона переживає чергову фазу переосмислення НЕПу, базуючись на нових джерелах та поглибленому вивченні конкретних непівських реалій.

Головним опонентом Й. Сталіна з питань НЕПу і аграрної політики, був М. Бухарін, який після переходу до НЕПу показав себе як переконаний прибічник цієї політики і став одним із головних її популяризаторів і пропагандистів. Захищаючи НЕП, М. Бухарін в 1920-х роках створив цілу систему ідей і політичних заходів, в корені відмінну від сталінізму. Саме він став критиком монополістичної державної влади, противником воєнізованих мір і різких скачків в економіці, адміністративного беззаконня, надзвичайної централізації і паразитичної бюрократії, гігантотоманії і систематичної неефективності. М. Бухарін виступав за еволюційну політику, яка дозволила б селянській більшості і приватному сектору процвітати і "вростати в соціалізм" через ринкові відносини. Він відстоював план соціального розвитку, що опирався на "соціалістичний гуманізм" і на принципі, згідно якому "господарство існує для споживача, а не споживач для господарства". Відкидаючи "чингізханівські" схеми, Бухарін розробив форму планування, яка містила в собі "гнучкі раціональні цілі, що встановлювались верхами і ініціативою "нижніх інстанцій, які діють у залежності від конкретних умов життя". Він говорив керівникам промисловості: "Ми переможемо при науковому господарському керівництві або ж не переможемо зовсім". Він відстоював політичну диктатуру партії, але при цьому виступав за "радянський закон, а не радянське свавілля..."⁶. В цих і других відносинах бухарінізм був альтернативою сталінізму і застереженням проти нього — вважає С. Коен. Микола Іванович попереджав: "Політика Сталіна веде до громадянської війни. Йому прийдеється заливати кров'ю повстання. В результаті виходить поліцейщина"⁷. Ці пророцтва визначили долю М. Бухаріна. Зазначимо, що ні бухарінський, ні сталінський шлях не були оптимальними. Історично необхідна трансформація НЕПу була обумовлена помилками і прорахунками. Теоретичні розробки 20-х

років ХХ століття, корисні і цікаві самі по собі, по суті справи повністю виключали уяву про стрибкоподібність прогресу соціалістичного суспільства, орієнтували на плавне, поступове перетворення Росії непівської в Росію соціалістичну. Теоретик державної партії М. Бухарін продовжував шукати вихід із протиріч на базі "традиційного НЕПу в той момент, коли зберегти його в незміненому виді можна було тільки ціною відмови від форсованої індустріалізації і серйозних поступок дрібнобуржуазній стихії"⁸. В сучасних дискусіях про долю НЕПу, про альтернативи розвитку наприкінці 20-х років ХХ століття, аналіз проблеми, як правило, розпочинається з рішень XV з'їзду ВКП(б). На практиці представники різних точок зору накопичують аргументи, які стають основою для різних суджень. Але із сфери аналізу випадає період 1925–1927 років, що в значній мірі визначали протиріччя драми наприкінці 20-х років ХХ століття⁹.

До недавнього часу в історії радянської економічної думки ім'я М. Бухаріна звучало завжди у визначеному контексті і неминуче супроводжувалось негативною оцінкою. Лише в окремих дослідженнях робились спроби детального аналізу його позиції, дати їй наукову критику¹⁰. Після політичної партійної реабілітації Миколи Бухаріна в 1988 році створились умови для різностороннього вивчення його теоретичної спадщини¹¹. Дослідник С. Цакунов висуває на обговорення новий аспект в бухаринознавстві, а саме: формування поглядів М. Бухаріна на економіку перехідного періоду¹². В його працях міститься критична оцінка всіх основних творів К. Каутського, Е. Бернштейна, Р. Гільфердінга, М. Вебера, В. Парето, О. Бауера та інших. Про М. Бухаріна, як особистість цікаву інформацію подає його сучасник, очевидець подій 20-х років А.Авторханов у статті "Утопіст Бухарін і реаліст Сталін"¹³. Він читав цикл лекцій "Аграрна політика партії і кооперативний план Леніна". Основна думка лекцій була прямо протилежна сталінській інтерпретації знаменитого "кооперативного плану" Леніна. А. Авторханов ставить запитання: хто ж був правий? Майже всі рахували тоді, що інтерпретація Бухаріним ленінського "кооперативного плану" є відповідь духу ленінізму в селянському питанні, а Сталін несвідомо спотворює точку зору Леніна і тому грубо помиляється. Різні інтерпретації "кооперативного плану" Леніна в доповіді Сталіна і лекціях Бухаріна передбачили нову бурю на верхах партії¹⁴. Розроблена Бухаріним в середині 20-х років теоретична модель НЕПу була розрахована на більш довгі історичні терміни. Дослідники Г. Горелов, О. Осіпов ставлять запитання: чи була помилковою тактика групи М. Бухаріна? Так. була. Але тут необхідно виділити два періоди. На початку 1928 року М. Бухарін перебував на помилкових позиціях, і його справедливо критикували за захист вер-

хніх верств села і міської буржуазії. "Не будемо забувати, — стверджують вчені, — що НЕП офіційно ніхто не відміняв. Все ж об'єктивно дії групи М. Бухаріна стримували розгортання наступу соціалізму по всьому фронту. Наприкінці 1929 року він зняв свої розбіжності з більшістю ЦК ВКП(б) і виступав уже в основному проти перекручень норм партійного і державного життя, відходу від політики партії на селі, проти применшення ролі товарно-грошових відносин, волонтаризму в плануванні, не забезпечених ресурсами інвестицій у нове будівництво. На жаль, тягар його минулих помилок та блукань, які, між іншим, були і в деяких інших діячів партії, не дозволив багатьом в її керівному ядрі побачити раціональне зерно в протесті М. Бухаріна"¹⁵.

Розробка заходів по переходу від продрозкладки до продподатку і формування основних початків НЕП здійснювалась під керівництвом В. Леніна, спеціальною комісією ЦК по продподатку при участі Всесоюзної Ради Народного Господарства (ВРНГ). С. Цакунов відмічає різницю поглядів В. Леніна і М. Бухаріна на запровадження НЕПу¹⁶. З приводу використання терміну "держкапіталізм" для означення тих нових процесів регулювання торгівлі і капіталізму, які пов'язувались із змістом НЕПу, він писав в записці В. Леніну: "Ви зловживаєте словом капіталізм". Неодноразово в зв'язку з цим пояснюючи свою позицію відносно держкапіталізму¹⁷. Дослідник вказує, що М.Бухарін поступово засвоював ленінську теорію НЕПу, переосмислюючи одночасно свої попередні погляди¹⁸. В жовтні 1922 року IV Конгресу Комінтерну був по суті представлений колективний погляд на НЕП. Виступаючи на конгресі, М. Бухарін висунув ряд нових положень, що стосувались змісту перехідного періоду від капіталізму до соціалізму в умовах НЕПу. Процес суспільних змін, які проходили в його рамках, отримав назву "процесу дійсного вrostання в соціалізм". М. Бухарін обґрунтував можливість нової прочитки ідей про еволюційне вrostання неосоціалістичних укладів у соціалізм в умовах диктатури пролетаріату і показав, в чому їх відмінність від уяв соціал-демократів. Ідея "вrostання в соціалізм" була покладена в основу всіх останніх роздумів М. І. Бухаріна про шляхи до соціалізму через НЕП. В доповідях на IV, а пізніше на VI Конгресі Комінтерну він спробував охарактеризувати НЕП, як явище загального, міжнародного характеру, як стадію, через яку повинно пройти соціалістичне будівництво влюбій країні. В основі НЕПу, на його думку, лежало вирішення великої суспільно-організаційної проблеми — пошуку оптимальної форми співіснування регулюючого і нерегульованого в господарстві¹⁹. Свої роздуми над шляхами подальшого розвитку НЕПу в середині 20-х років М. Бухарін узагальнив в роботі "Шлях

до соціалізму і робітничо-селянський союз". Її економічна частина майже повністю присвячувалась узагальненню необхідності подальшого укріплення союзу робітничого класу і селянства через розвернуте кооперативне будівництво в селі. Підкреслювалось, що саме економічні інтереси селянства могли стати основою добровільного їх об'єднання в кооперативи²⁰. Викладена автором програма кооперування була планом-проектом, — вважає С. Цакунов, — заснованим на прогнозах подальшого ходу розшарування селянства і розвитку кооперативного руху в селі. Дослідник звертає увагу на різницю положень бухарінського плану кооперування від ленінського²¹. Крім цього, рух до соціалізму, як в промисловості, так і в сільському господарстві розглядався М. Бухарінін, як механічний ріст об'ємів господарської діяльності і поступове злиття їх в одне велике ціле²². Незважаючи на те, що Бухарін в своїх роботах пов'язував зміст запропонованих ним заходів безпосередньо з рухом до соціалізму, останнє трактувалось його опонентами, як ті, що мають серйозний нахил у сторону капіталізму. Хто ж був правий в суперечках того часу? Приходимо до висновку, що сама по собі концепція НЕПу не дозволяла зробити це. Дійсно, "ідеалізація НЕПу" була зумовлена серйозними відхиленнями від соціалізму, невинуватим розтягуванням перехідного періоду, накопиченням суспільних протиріч. В 1925–1926 роках перемогла точка зору Й. Сталіна, М. Бухаріна, О. Рикова. Вони покладались на властивість НЕПу функціонувати "напівавтоматично" і не надавали серйозного значення ряду факторів, які могли привести до труднощів на більш пізньому етапі. В цей період більшість партійного керівництва орієнтувалась на ту модель, яка була сформульована в книзі М. Бухаріна "Шлях до соціалізму і робітничо-селянський союз". У даній роботі М. Бухарін максимально широко використав ленінські ідеї про необхідність "містків" і перехідних мір для підведення дрібноселянської держави до соціалізму. В ній не було нічого, що суперечило б ленінській уяві про соціалізм, як про "лад цивілізованих кооператорів"²³. Російські дослідники В. Козлов, Г. Бордюгов стверджують, що вибір альтернативи визначає різностороннє врахування цілого ряду факторів: чи вичерпані можливості прогресивного розвитку на старій основі, який запас часу для маневру, чи визріли сили, які змогли здійснити рішучі зміни?²⁴. Отже, в "бухарінську альтернативу" можна висувати різні вислови М. Бухаріна: то пропозиція ним жорстоких засобів виробки людського матеріалу і обіцянка неминучості довгого періоду розрухи по дорозі соціалістичного будівництва, то думка про "темпи черепахи" при русі до соціалізму, то заява про важливість кооперації, то заклики до партизанської війни²⁵.

Проблеми НЕПу отримали відтворення у багатьох його статтях і книгах, у виступах 20-х років ХХ століття. В роботі "Новий курс економічної політики" автор просто і дохідливо пояснює необхідність зміни економічної політики. Кажучи про основне завдання "нового курсу" (НЕПу), М.Бухарін особливо підкреслив значення великої промисловості для будівництва комунізму²⁶. Теоретик партії більшовиків називав джерела, які існували для розбудови великої індустрії: селянське господарство, дрібна промисловість, оренда, концесії, зовнішня торгівля. І ще, вказував він, дрібний виробник повинен бути втягнутий у суспільне господарство не мірами позаекономічного примусу, а головним чином господарськими вигодами. Одним із перших кроків на шляху переходу до НЕПу було створення системи торгівлі, обмеженої місцевим обігом. Він вважав, що розпочатий процес буде продовжуватися довго і ринкові відносини, гроші, банки та інше будуть відігравати при цьому важливу роль. "Менше адміністративного впливу, більше економічної боротьби, більше розвитку господарського обороту. Боротись із приватним торговцем не тим, що топати на нього і закрити його лавку, а старатися виробляти самому і продавати дешевше, краще і якісніше його"²⁷. Дозволяючи заможному селянину розвивати своє господарство, потрібно було, на думку М. Бухаріна, брати з нього через систему податків більше, ніж із середняка, а отримані таким чином, додаткові кошти використати для допомоги бідному і середньому селянину. Автор підкреслював роль кооперації, цитуючи слова Леніна про те, що "простий ріст кооперації для нас ототожнювався з ростом соціалізму"²⁸. "Селянство у нас неоднорідне, — говорив М. Бухарін, — і класова боротьба на селі зразу ж не відіме, але якщо ми будемо вести правильну політику, то нам не прийдеться провадити знову революцію"²⁹. Біля цих питань не затухали суперечки. Один із дослідників "бухарінської альтернативи" Л. Шкаренков говорив, що: "Бухарін не боявся, коли вважав, що є необхідним, визнати помилки чи уточнити свою позицію". Наприклад, він вніс поправку в розуміння висунутого ним лозунгу "Збагачайтесь!". За його словами, він невірно сформулював правильне положення відносно того, що партія повинна тримати курс на піднесення благополуччя села. Він дуже жалів, що цим формулюванням дав поштовх для різного роду тлумачень³⁰. Дослідник Л.Шкаренков, оцінюючи теоретичну спадщину М. Бухаріна, його праці, в яких він розробляв теорію рівноваги, вродання капіталістичних елементів у соціалізм, затухання класової боротьби, товарообігу і ринку при будівництві соціалізму, висуває ідею існування "бухарінської альтернативи" сталінському варіанту вирішення тих проблем, які постали перед нашим суспільством в кінці 20-х років ХХ століття.

Вона вимагає детального вивчення і наукового аналізу сучасними дослідниками³¹. Ідея С.Коєна про висунення "бухарінської альтернативи" була підхоплена в ряді публікацій емігрантської преси 70-х років: "Актуальність бухарінських ідей визнається не тільки антагоністами всередині КПРС, але і дисидентами, і емігрантами, які обговорювали минуле і майбутнє держави без оглядки на цензуру", — писав С. Коєн³². Американський професор посилався при цьому на статті Д. Аніна, Д. Штурман, Д. Тарського, І. Косинського, М. Гетера, що друкувались в журналах емігрантів "Синтаксис", "Час і ми", "Пошуки" і емігрантській газеті "Новсе російське слово"³³. Кажучи про публікацію в Парижі книги, яка "позитивно оцінює діяльність М. Бухаріна; С.Коєн констатував, що радянське керівництво відповіло грубими нападами на цю роботу"³⁴. Вчений Ю. Ємельянов зазначає: "конструювання "альтернативи" С. Коєном здійснювалось ще сміливіше і вільніше, ніж створення ним біографії М. Бухаріна і "бухарінської доктрини" 20-х років. З політико-теоретичної спадщини М. Бухаріна С. Коєн в "бухарінській альтернативі" ставив на перше місце: "після десятиріч східного деспотизму і сталінської бюрократії інтернаціоналістичний світогляд і особисту привабливість Бухаріна, яка є особливо приваблива"³⁵. Відсутність довгий час глибокої і урівноваженої оцінки М. Бухаріна було несправедливим по відношенню до історичної правди. Це пояснювалось тим, що звинувачення, кинуті на адресу Миколи Івановича понад 70 років тому, не були офіційно відмінені майже до 1988 року. Публікації праць М. Бухаріна на початку 1988 року відображали прагнення відновити справедливість у відношенні до цього керівника партії та краще зрозуміти події, що багато в чому визначали характер сучасного суспільного ладу в державі. "Як і в минулому, нова інтерпретація особистості Бухаріна виникла без всякої спроби пояснити, на якій основі попередня версія стала невірною", — вказує Ю. Ємельянов³⁶. Досвід минулого настійливо вимагає різностороннього вивчення особистості М. Бухаріна і його діяльності. Автори статті "Повернення до правди" В. Журавльов і В. Наумов справедливо відмітили, що політичну біографію діяча неможливо висловити в якійсь однозначній мірі. Далі цієї заяви, дослідники не пішли, Бухарін змальовувався перш за все носієм ідей ленінізму. Якщо порівняти перелік наукових досягнень, складений авторами статті, з тим, що відстоював Д. Марецький, то із останнього збереглась лише згадка про розробку М. Бухаріним проблем світового господарства. На думку автора не представляло важливості: значення кооперації і економічних методів — відзначалось побічно або ж зовсім була відсутньою³⁷. Підміна серйозного аналізу емоційним феерверкам супроводжувала роботи на бухарінську тему

в минулому, для яких характерна відсутність серйозної оцінки. Драматург Е. Веріго і доктор філософських наук професор М. Капустіна в статті "Гибель і воскресіння М. Бухаріна", що опублікована в газеті Радянська культура від 6 жовтня 1988 року звертали увагу на те, що він був оточений "духовною взаємоповагою" і "творчим взаєморозумінням", виходили з його "людської чарівності" і "блискучого потоку гострих аргументів". Цим авторам присутнє возвеличення особи М. Бухаріна³⁸. Різким контрастом порівняно з неглибокими і односторонніми публікаціями були статті вчених Г. Бордюгова і В. Козлова: "Поворот 1929 года и альтернатива Бухарина" та "Время трудных вопросов. История 20-30-х годов и современная общественная мысль"³⁹. Використовуючи ряд нових архівних документів, історики показують суперечливий характер рішень, що приймалися в 20-ті роки. В супереч традиційного підходу, характерному і для критиків М. Бухаріна, і для його однодумців, що пояснювали кінець НЕПу виключно перемогою "волюнтаристського курсу Й. Сталіна над "тверезою" лінією М. Бухаріна, два історика звертають увагу на соціально-економічну кризу НЕПу і розкривають його механізм. Система доказів, що пропонувалась Г. Бордюговим і В. Козловим, дозволяє по-новому оцінити характер боротьби всередині партії по економічним питанням і причини тупику, в який зайшов НЕП, та роль М. Бухаріна в цих рішеннях. Це новинка в "бухаринознавстві" — так вважав Ю. Ємельянов⁴⁰.

В травні 1988 року в Інституті Економіки (ІЕ) АН СРСР відбулась конференція молодих вчених присвячена 100- річчю з дня народження М.Бухаріна. Відкриваючи конференцію доктор економічних наук, заступник директора ІЕ АН СРСР М. Клімов говорив: "Хотілось звернути увагу на те, що аналізуючи політико-економічні погляди Бухаріна, не можна підходити до них "по-бухгалтерськи" і забувати, що це був не тільки могутній інтелект, але і в російській суті слова інтелігент, громадянин, порядна людина"⁴¹. Протягом довгого часу в нашій історико-економічній літературі внесок М. Бухаріна в розвиток радянської економічної думки 20-х років оцінювався односторонньо. Зверталась увага в основному на положення про предмет політичної економії і знищенні його при соціалізмі, на механістичні уяви про структуру і взаємозв'язок виробничих сил і виробничих відносин і на натуралістичне тлумачення закону трудових витрат. Коло робіт Бухаріна, яке розглядалось, було обмежене, а їх наукова оцінка виходила з однобокого тлумачення ленінських заміток на роботу "Економіка перехідного періоду" і відомих політичних оцінок теоретичних коренів "правого ухилу". С. Цакунов зазначає: "В наш час розпочата наукова реабілітація поглядів Миколи Івановича, тому вимагається не тільки

ввести в науковий обіг всі його праці, але і досконаліше проаналізувати їх, пов'язати не тільки з основними теоретичними дискусіями того часу, але і наступним розвитком економічної думки, теорією соціалізму" ⁴². Далі він продовжує, що багато питань, які розроблялись М.Бухаріним протягом 1926–1929 років, викладались ним в полемічній формі і ніколи не подавались систематично" ⁴³. Оцінюючи дані напрацювання, дослідник І. Семьонов виділяє ряд напрямків його теоретичних пошуків: дослідження економічних передумов соціалістичної революції, розробка питання про закономірності перехідного періоду, аналіз питань про суб'єкти виробничих відносин, аналіз результатів революції. Цікава думка прозвучала з вуст економіста Г. Гловеллі (ІЕ АН СРСР): "шлях Бухаріна від "економіки перехідного періоду" до робіт 1925–1929 років — це шлях від "пролетарського гегемонізму", характерного для прихильників воєнно-комуністичних методів, до усвідомлення необхідності "заціпки" за інтереси селянства, до концепції переходу до соціалізму не на основі "загострення класової боротьби", а на основі громадянського миру і соціального діалогу" ⁴⁴. Після перегляду своїх воєнно-комуністичних поглядів на соціалізм на початку 20-х років М. Бухарін висунув нову оригінальну концепцію ринку і планового господарства в період НЕПу: господарське співробітництво, забезпечення органічного взаємозв'язку всіх господарських укладів в рамках єдиного народногосподарського цілого, досягнення динамічної економічної рівноваги між взаємодіючими соціальними укладами перехідного періоду, господарська конкуренція, яка розвивала виробничі сили, охоплення планом всіх основних народногосподарських пропорцій та відповідність його у відношенні до селянського ринку, основа еквівалентності при товарно-грошовому обміні є ціни, кредит, тверда валюта, що стимулювали ріст ефективності капіталовкладень, централізація виробництва повинна мати свої границі і співіснувати з відносною самостійністю залежних суб'єктів. Такі думки висунув В. Усоскій — вчений із Білорусії. Про різницю поглядів Бухаріна на соціальний склад селянства і селянську кооперацію від поглядів багатьох партійних лідерів, що виражалось, зокрема, в його відмові від традиційної формули поділу селян на селянських і ворогів — вказував М. Кадиков ⁴⁵.

Рік 100-річного ювілею М. І. Бухаріна не тільки співпав з його повною реабілітацією в нашій державі, але і дав могутній поштовх вивченню теоретичної і політичної спадщини видатного діяча. Свідомостю тому став ряд наукових форумів, присвячених теоретику партії більшовиків: весною 1988 року в Пекіні, 27–29 вересня в Оксфордському університеті, 24–25 вересня в м. Набережні Челни 26–27 вересня в Будапешті, 30 вересня в Москві, в Інституті марксизму —

ленінізму при ЦК КПРС. Завершенням і в якійсь мірі підведенням результатів ювілейного року став міжнародний симпозіум "Бухарін як теоретик соціалізму", що пройшов 10–13 жовтня в Вупперталі (ФРН). Ця зустріч поклала початок переходу від конфронтації до творчого діалогу дослідників різної ідеологічної орієнтації у вивченні діяльності теоретичної спадщини М. Бухаріна. На Вуппертальській зустрічі були присутні люди, що близько знали М. Бухаріна. Радянські вчені, що представляли інститути АН СРСР виступили на симпозіумі в Вупперталі з доповідями, що свідчили про становлення вітчизняного "бухарінознавства". Учасники дискусій підкреслювали складність і суперечливість політичної долі М. Бухаріна, і реабілітація його особи не повинна б привести до канонізації особи. Симпозіум у Вупперталі виявив відставання радянської історіографії в розробці важливих проблем історії СРСР 20-х 30-х років. В цій ситуації важливо використати досвід накопичений зарубіжними дослідниками, — вбачає А. Ватлін ⁴⁶. Зміст і шанс здійснення "бухарінської альтернативи", що відповідала адміністративно — командній системі проаналізував член-кореспондент АН СРСР Ю. Поляков. Досвід НЕПу, його теоретичне засвоєння М. Бухаріним стали предметом доповідей В. Лельчука ("Бухарін і проблема індустріалізації") і В. Данілова ("Альтернатива Бухаріна і селянство"), Г. Трукан в своєму виступі з'ясував результати політичної дискусії в керівництві РКП(б) наприкінці 20-х років, в ході якої зіткнулись різні погляди на шляху і методи соціалістичного будівництва. Нові матеріали до політичної біографії М. Бухаріна були введені в науковий обіг Л. Шкаренковим. В. Козлов розповів про результати проведеного разом з Г. Бордюговим дослідження робіт "пізнього" Бухаріна, його уяв про соціалізм після засудження "правого ухилу". Неабиякий інтерес викликав виступ керівника політичного клубу імені М. Бухаріна (м. Набережні Челни) В. Писигіна, в якому підкреслювалась актуальність бухарінської теоретичної спадщини в ситуації оновлення суспільства. Зазначимо, що основою наукової роботи симпозіуму стала проблема "бухарінської альтернативи" сталінізму, що досліджувалась на рівні теоретичних концепцій, так і політичної діяльності, включаючи боротьбу лідерів в керівництві державної партії наприкінці 20-х років ХХ століття. На наш погляд, зерно істини є в концепціях, що відображали ту чи іншу крайність. Так, Р. Селуцкі (Оттава, Канада), розглядаючи бухарінську модель економічного і політичного розвитку радянської Росії в перехідний період, зробив висновок про існування не тільки для її протилежності моделям Й. Сталіна і Л. Троцького (індустріалізація за рахунок експлуатації селянства), але і про вихід Бухаріна за рамки ленінських уяв про соціалізм. Визнання за ним вирішальної ролі в ідеологічному об-

грунтуванні "пізнього НЕПу" було однією із точок консенсусу на симпозіумі в Вупперталі⁴⁷. Італійська дослідниця А. ді Бьяджо, проаналізувала "бухарінську альтернативу" сталінізму в сфері міжнародної політики. Посилаючись на протоколи з'їздів РКП(б)-ВКП(б) і конгресів Комінтерну, радянську періодику того часу, вона пов'язує міжнародну концепцію Бухаріна з його поглядами на соціалістичне будівництво, як еволюційний процес гармонізації різних соціальних інтересів⁴⁸. Зазначимо що, результати симпозіуму показали, що проблема бухарінського бачення світового революційного процесу і питання, пов'язані з його діяльністю в Комінтерні розроблені зарубіжною історіографією.

Сучасний етап формування історіографії НЕПу, котрий припав на першу половину 90-х років ХХ століття, вирізнявся співіснуванням науково історичної спадщини попередників, тобто радянської науки, а з другого боку активним дослідженням функціональних та базових ознак нового економічного курсу. Майже всі праці істориків, які торкалися НЕПу, згадували про його ленінську концепцію, про кооперативний план, не піддаючи його жодному сумніву та альтернативи розвитку економіки, а саме: "бухарінську альтернативу". Російський історик Є. Гімпельсон висловив тезу про те, що "бухарінська альтернатива" 1928 року була ілюзорною, однак його ідеї вели не до соціалізму, а до капіталізму. У 1995 році Є. Гімпельсон, досліджуючи становлення радянської політичної системи, підкреслював її "неадекватність" НЕПу, пристосування кооперації, вважав Леніна "ініціатором та архітектором НЕПу", але суб'єктивним фактором його запровадження визнав "загальне невдоволення" населення, а не "перегляд політико-ідеологічних основ" більшовицькою партією⁴⁹. Концепція історика Є. Гімпельсона, яку він запропонував у 2000 році, стосовно перспектив НЕПу, базувалася на особливостях формування політичної системи влади. Дослідник унеможливив будь-яку "альтернативу Бухаріна" про шлях до соціалізму через ринок, захищаючи концепцію своєрідного "антинепу", тобто "нормальної ринкової економіки і функціонуючої в умовах демократичної політичної системи"⁵⁰. Проблеми альтернативності економічного розвитку 20-х років ХХ століття торкався М. Горінов у роботі "НЕП: поиски путей развития", де вказує на існування двох моделей економічного розвитку: радикальної (сталінської) і поміркованої (бухарінської)⁵¹.

Кажуть, що кожна людина — це цілий світ, в якійсь мірі дзеркало того часу, коли вона жила. І чим вагоміша людина, тим яскравіша її доля, тим цікавіше, повчальніше це життя. Життя М. Бухаріна — це історія революцій, історія двох перших десятиріч існування Радянської держави, з усіма його протиріччями, перемогами, злетами і тра-

гедіями. Завдяки його аналізу подій ми можемо сьогодні уявити собі дію різних економічних факторів у тих умовах та використати позитивний досвід на практиці. Бум історичних досліджень "бухарінської альтернативи", як бачимо, припадав на кінець 80-х років ХХ століття, а сьогодні не існує наукових праць, які б з нових позицій оцінили досвід альтернативного розвитку економіки, що пропонував М. Бухарін. Це вимога часу, що постала перед економістами, істориками, політологами та соціологами.

Примітки:

1. Козн С. Н. Бухарин: Политическая биография (1888–1938) / Перевод с англ. Е. Четвергова и др.; Общ. ред. и послесловие И. Горлова. — М.: Прогрес, 1988. — С. 59; Потеряйко Я. Н. И. Бухарин: штрихи к политическому портрету. — К.: О-во "Знание" УССР, 1988. — 32 с.; Блажих И. А. "Зигзаги НЭПа" // Истоки: вопросы истории народного хозяйства и экономической мысли. — Вып. 1. — М.: Экономика. — 1989. — С. 169–184; Ноув А. О судьбах НЭПа // Вопросы истории. — 1989. — № 8. — С. 172–176; Мурун Ю. Как фальсифицировалось "дело Бухарина" // Новая и новейшая история. — 1995. — № 1. — С. 61–76; Мамут Л. Политические идеи Н. И. Бухарина // История политических и правовых учений: Учеб. для вузов / Под ред. В. С. Нерсисянца. — М., 1999. — С. 630–635; Орлов А. Николай Бухарин // Орлов А. Тайная история сталинских преступлений. — М., 1991. — С. 267–275; Трукан Г. Биографические сведения / Трукан Г. Политическая дискуссия 1928–1929 годов о путях строительства. — М., 1999. — С. 53–61; Мещеряков Н. Н. И. Бухарин. — Малая советская энциклопедия. — Т. 1. — М., 1929. — С. 913; Вакунов С. НЭП и поиск путей строительства социализма в одной стране // Вопросы истории КПСС. — 1990. — № 2. — С. 152–157; Попов Г. Про еволюцію бюрократизму і шляхи його подолання // Наука и жизнь. — 1988. — № 10. — С. 27; Бордюгов Г., Козлов В. Поздний Бухарин: представления о социализме // Бордюгов Г., Козлов В. История и кон'юнктура. — М., 1992. — С. 113–122; Цакунов С. Формирование взглядов Н. И. Бухарина на экономику переходного пери ода // Истоки: вопросы истории народного хазййства и экономической мысли. — Вып. 1. — М.: Экономика. — 1989. — С. 186–203; Шкаренков Л. Н. И. Бухарин // Вопросы истории. — 1988. — № 8; Павлов Н., Федоров М. Н. И. Бухарин // Вопросы истории КПСС. — 1988. — № 10; Ларина А. Незабываемое // Знамя. — 1988. — № 10–12; Эренбург И. Мой друг Николай Бухарин // Неделя. — 1988. — № 20;
2. Мещеряков Н. Н. И. Бухарин. — Малая советская энциклопедия. — Т. 1. — М., 1929. — С. 913.
3. Вакунов С. НЭП и поиск путей строительства социализма в одной стране // Вопросы истории КПСС. — 1990. — №2. — С. 154.
4. Попов Г. Про еволюцію бюрократизму і шляхи його подолання // Наука и жизнь. — 1988. — №10. — С. 24–27.
5. "Круглый стол": историческая наука в условиях перестройки // Вопросы истории. — 1988. — № 3. — С. 24.

6. Коэн С. Неповская альтернатива // Наука и жизнь. — 1988. — № 10. — С. 61.
7. Там само.
8. Козлов В., Бордюгов Г. Год 1929: как и почему был "свергнут" нэп? // ПИВШ. — 1988. — № 5. — С. 21.
9. Бордюгов Г. Козлов В. Поворот 1929 года и альтернатива Бухарина // История и конъюнктура. — М.: Изд-во политической литературы, 1992. — С. 59.
10. Цакунов С. Формирование взглядов Н. И. Бухарина на экономику переходного периода // Истоки: вопросы истории народного хозяйства и экономической мысли. — Вып. 1. — М.: Экономика. — 1989. — С. 186.
11. Шкаренков Л. Н. И. Бухарин // Вопросы истории. — 1988. — № 8.
12. Цакунов С. Формирование взглядов Н. И. Бухарина на экономику переходного периода // Истоки: вопросы истории народного хозяйства и экономической мысли. — Вып. 1. — М.: Экономика. — 1989. — С. 187.
13. Авторханов А. Утопіст Бухарін і реаліст Сталін // Слово. — 1991. — № 3. — С. 65-14.
14. Там само — С. 62–67.
15. Горелов Г., Осипов О. М. І. Бухарін // Сторінки історії КНРС: Факти. Проблеми. Уроки. — К., 1990. — С. 9.
16. Цакунов С. Теорія: розробка основ // Економічні науки. — 1989. — № 11. — С. 92.
17. Ленінський збірник. — Т IV. — М.; Л., 1925. — С. 384.
18. Цакунов С. Теорія: розробка основ // Економічні науки. — 1989. — № 11. — С. 92.
19. IV Конгрес Комінтерну. — М.; Л., 1923. — С. 190.
20. Бухарин Н. Избранные произведения. — М., 1988. — С. 169.
21. Цакунов С. Теорія: розробка основ // Економічні науки. — 1989. — № 11. — С. 96.
22. IV Конгрес Комінтерну. — М.; Л., 1923. — С. 175.
23. Бухарин Н. О НЭП и наших задачах. Доклад на собрании актива Московской организации 17 апреля 1925 года. — Х., 1925. — С. 14.
24. Коэн С. Неповская альтернатива // Наука и жизнь. — 1988. — № 10. — С. 17.
25. Там само. — С. 61.
26. Бухарін М. Новий курс економічної політики // Бухарін М., Преображенський Е. Азбука комунізму. — С. 249.
27. Бухарин Н. О НЭП и наших задачах. Доклад на собрании актива Московской организации 17 апреля 1925 года. — Х., 1925. — С. 25.
28. Коэн С. Н. Бухарин. Политическая биография. — М., 1988; Вопросы истории КПСС. — 1988. — № 8. — С. 15–33.; газ. Правда. — 1988. — 30.09.; Бухарин Н. О НЭП и наших задачах. Доклад на собрании актива Московской организации 17 апреля 1925 года. — Х., 1925. — С. 47.
29. Бухарин Н. О НЭП и наших задачах. Доклад на собрании актива Московской организации 17 апреля 1925 года. — Х., 1925. — С. 47.
30. Бухарін М. Цезаризм під маскою революції. — М., 1925. — С. 35.
31. Коэн С. Н. Бухарин: Политическая биография (1888–1938) / Перевод с англ. Е. Четвергова и др.; Общ. ред. и послесловие И. Горлова. — М.: Прогресс, 1988. — С. 59; Потеряйко Я. Н. И. Бухарин: штрихи к политическому портрету. — К.: О-во "Знание" УССР, 1988. — 32 с.; Блажих И. А. "Зигзаги НЭПа" // Истоки: вопросы истории народного хозяйства и экономической мысли. — Вып. 1.

- М.: Экономика. — 1989. — С. 169–184; Ноув А. О судьбах НЭПа // Вопросы истории. — 1989. — № 8. — С. 172–176; Мурун Ю. Как фальсифицировалось "дело Бухарина" // Новая и новейшая история. — 1995. — № 1. — С. 61–76; Мамут Л. Политические идеи Н. И. Бухарина // История политических и правовых учений: Учеб. для вузов / Под ред. В. С. Нерсисянца. — М., 1999. — С. 630–635; Орлов А. Николай Бухарин // Орлов А. Тайная история сталинских преступлений. — М., 1991. — С. 267–275; Трукан Г. Биографические сведения // Трукан Г. Политическая дискуссия 1928–1929 годов о путях строительства. — М., 1999. — С. 53–61; Мецераков Н. Н. И. Бухарин. — Малая советская энциклопедия. — Т. 1. — М., 1929. — С. 913; Вакунов С. НЭП и поиск путей строительства социализма в одной стране // Вопросы истории КПСС. — 1990. — № 2. — С. 152–157; Попов Г. Про еволюцію бюрократизму і шляхи його подолання // Наука и жизнь. — 1988. — № 10. — С. 27; Бордюгов Г., Козлов В. Поздний Бухарин: представления о социализме // Бордюгов Г., Козлов В. История и конъюнктура. — М., 1992. — С. 113–122; Цакунов С. Формирование взглядов Н. И. Бухарина на экономику переходного периода // Истоки: вопросы истории народного хозяйства и экономической мысли. — Вып. 1. — М.: Экономика. — 1989. — С. 186–203; Шкаренков Л. Н. И. Бухарин // Вопросы истории. — 1988. — № 8; Павлов Н., Федоров М. Н. И. Бухарин // Вопросы истории КПСС. — 1988. — № 10; Ларина А. Незабываемое // Знамя. — 1988. — № 10–12; Эренбург И. Мой друг Николай Бухарин // Неделя. — 1988. — № 20.
32. Козн С. Н. Бухарин: Политическая биография (1888–1938) / Перевод с англ. Е. Четвергова и др.; Общ. ред. и послесловие И. Горлова. — М.: Прогрес, 1988. — С. 26.
 33. Козн С. Переосмысливая советский опыт. Политика и история с 1917 года. — Вермонт, 1986. — С. 98, 195, 453.
 34. Амбарцумов Е., Бурлацкий Ф., Красин Ю., Плетнев С. Проти перекручення досвіду реального соціалізму // Комуніст, 1978. — № 18. — С. 86–104.
 35. Козн С. Переосмысливая советский опыт. Политика и история с 1917 года. — Вермонт, 1986. — С. 453.
 36. Емельянов Ю. Заметки О Бухарине: Революция, история, личность. — М.: Молодая гвардия, 1989. — С. 94.
 37. Козн С. Переосмысливая советский опыт. Политика и история с 1917 года. — Вермонт, 1986. — С. 98.
 38. Там само.
 39. Козн С. Переосмысливая советский опыт. Политика и история с 1917 года. — Вермонт, 1986. — С. 98, 195, 453.
 40. Емельянов Ю. Заметки О Бухарине: Революция, история, личность. — М.: Молодая гвардия, 1989. — С. 99.
 41. К 100-летию со дня рождения Н. Бухарина // Вопросы экономики. — 1988. — № 9. — С. 94.
 42. Гимпельсон Е. Г. НЭП и советская политическая система. 20-е годы. — М.: ИРИ РАН, 2000. — С. 99.
 43. Там само. — С. 100.
 44. Там само. — С. 103.

45. Там само. — С. 104.
46. Ватлін А. М. І. Бухарін очима зарубіжних советологов (до результатів міжнародного наукового симпозіуму в Вупперталі) // *История СССР*. — 1989. — № 6. — С. 196.
47. Там само. — С. 199.
48. Там само. — С. 203.
49. Гимпельсон Е. Г. *Формирование советской политической системы 1917–1923 гг.* — М.: Наука, 1995. — 232 с.
50. Гимпельсон Е. Г. *НЭП и советская политическая система. 20-е годы.* — М.: ИРИ РАН, 2000. — 400 с.
51. Горинов М. М. *НЭП: поиски путей развития.* — М.: Знание, 1990. — 64 с.

І. М. Ніколіна

ВІТЧИЗНЯНА ІСТОРІОГРАФІЯ ІСТОРІЇ СТАНОВЛЕННЯ ЖІНОЧОГО РУХУ НА УКРАЇНІ (ГЕНДЕРНИЙ РАКУРС)

Нові аналітичні підходи та віяння в соціології, психології, лінгвістиці та філософії дозволили історикам замислитися над перспективами та можливостями гендерної методології в своїй області. Вона передбачає експертизу не тільки соціально-історичних явищ з акцентом на факторі статі, але й вивчення соціальної дійсності, її змін в просторі та часі крізь призму відносин між статями.

За думкою багатьох вчених гендерний підхід в науках про минуле спростовує слушний міф про біологічну визначеність вчинків людини, що "біологічного" у неї більше, ніж соціального або те, що воно вагомніше за соціальне. Деякі західні вчені концепцію біологічного детермінізму називають "структурою турботи", суть якої полягає в тому, що за законами природи жінки відчувають потребу турбуватися про сім'ю. Ця концепція протилежна "структурі рівності", яка наполягає на тому, що кожний має право вибирати, як він чи вона хоче прожити своє життя¹. Гендерна історія досить молода дисципліна, тому їй притаманна деяка проблематичність дефініції, саме тому хотілось підкреслити, що, на нашу думку, не може бути пріоритетним "біологічний" чи "соціокультурний" аспект — це головні складові гендера.

Гендерна методологія в історії формувалася протягом трьох останніх десятиліть, її народження було б неможливе без історичної фемі-

нології, а також нових (модерністських та структуралістських) та новітніх (постмодерністських та постструктуралістських) концепцій.

Історична фемінологія або "історія жінок", яка виникла в кінці 70 — на початку 80-х років ХХ століття, покликана була виконати компенсаторну, компліментарну, доповнюючі функції, а також здійснити своєрідні переоцінку та перегляд: якщо "чоловіча" історія не є всесвітньою (загальною), то історія жінок в відомій мірі повинна "переглянути" усталені оцінки подій².

На початку 80-х років гендерна концепція, відвоювавши своє місце під сонцем в соціології, зустрілась з "жіночими дослідженнями" в історії. Подальший розвиток гендерного підходу пов'язаний з науковою діяльністю американського вченого Джоан Скотт, яка визначила аргументи на користь гендерного аналізу у своїй статті "Гендер: корисна категорія аналізу?" Вона запропонувала покласти край протиставленню "чоловічий" та "жіночий" історії. Під "гендером" Дж. Скотт розуміла не стільки систему міжособистих відносин скільки "мережу соціальних зв'язків"³. І тому одне із сучасних визначень гендера як раз акцентує увагу на цій складовій.

Значна частина вітчизняних дослідників вважає, що цікавість до гендерної історії починається на пострадянському просторі, зокрема на Україні, одночасно з науковими дослідженнями на Заході та США. Але не слід забувати, що виникнення та розвиток її проходив зовсім по-іншому, ніж то було в країнах Заходу. Саме там соціальні рухи в кінці 60-х років ХХ століття у боротьбі за емансипацію жінок повільно трансформували визначення історії як чоловічого предмету. В 70-ті роки феміністська історіографія поставила за мету затвердити позиції жінок, які на протязі тривалого часу не знаходили належного місця в офіційній історіографії.

В даній статті автор робить спробу проаналізувати праці сучасних вітчизняних істориків з проблем жіночого руху у контексті гендерного підходу, згідно хронологічно-проблемного принципу. Слід зазначити, що українська традиція дослідження жіночої проблеми є доволі давньою, однак вона базувалась на іншій методологічній основі.

Історіографічним проблемам присвячена праця Н. В. Шевченко під назвою "Гендер у дзеркалі історії та перспективи розвитку гендерних студій в Україні"⁴. У статті аналізуються праці зарубіжних істориків, де автор зазначає, що вони не лише визначили коло досліджень з гендерної історії, а й запропонували власну періодизацію, вивчаючи і аналізуючи становище жінок у різних сферах суспільного життя багатьох країн.

Н. В. Шевченко підкреслює, що гендерна історія, як наукова дисципліна, з'явилася на основі "нової соціальної історії" у 80-х рр.

XX ст. Їй передувала так звана "історія жінок", що вперше розглядала жінку як об'єкт вивчення. Введення до наукового обігу нової категорії аналізу (гендерного) соціокультурного розвитку людства трансформувало жіночу історію у гендерну. Автор наголошує на тому, що першочерговим завданням гендерних істориків нашої країни є затвердження статусу нової гуманітарної дисципліни.

Щодо перспектив розвитку гендерних студій на Україні Н. В. Шевченко відзначає діяльність Харківського гендерного центру та Одеського наукового центру жіночих досліджень, предметом вивчення яких є становище українського жіноцтва, його громадської активності у різні історичні періоди. Наукову діяльність в "Центрі гендерних студій" при Харківському університеті організовує в області гендерних досліджень Ірина Жеребкіна — доктор філософських наук. В її працях розроблена теоретико-методологічна основа гендерних досліджень, в тому числі і гендерної історії, проілюстрований огляд західних теоретичних поглядів з проблем гендеру, починаючи з твору Сімони де Бовуар "Друга стаття", аналізуються витoki феміністської теорії, представлена періодизація фемінізму, розглядаються такі ключові теми як "жіноче письмо", "сексуальна відмінність"...⁵.

Але Н. В. Шевченко зауважує, що вітчизняні дослідники все ще мало обізнані з останніми зарубіжними публікаціями з гендерної проблематики, що гальмує процес співпраці у справі створення масштабної всесвітньої історії у гендерному контексті.

Проблеми з історії становлення жіночого руху на Україні в тій чи іншій мірі висвітлювались в статтях Н. Чухим, О. В. Рибак, Н. Г. Кутузової, Г. І. Терешенко, М. А. Орлик, В. Ю. Пилипенко та інших⁶. Однак ми зацентруємо увагу на більш значущих монографічних дослідженнях, які і визначили різночитання зазначеної проблеми.

М. Богачевська-Хом'як — професор історії в університетах Нью-Йорка, Нью-Джерсі, Вашингтона, Гарварда, Києва, активна учасниця суспільних жіночих організацій, віце-президент Союзу українок Америки, директор програми академічних обмінів ім. Фулбрайта, автор низки праць з гендерної проблематики⁷. Зокрема її праця "Білим по білому. Жінки у громадському житті України 1884–1939 рр." відрізняється оригінальністю концепції, для обґрунтування якої автор використовує широке коло джерел та літератури. Завдяки методу співставлення М. Богачевська-Хом'як аналізує український жіночий рух, його відмінність від рухів США та Західної Європи. Автор приходить до висновку, що головним у жіночому русі в Україні було сприяння національній незалежності, становленню й розвитку нації; загальним в русі українських жінок є націоналізм, прагматизм, відсутність протистояння жінок чоловікам. Такий тип жіночого руху притаманний аг-

парним, колоніально-залежним країнам, якою і являлась Україна в недалекому минулому. Тобто фемінізм не був чітко окресленим в Українському жіночому русі⁸.

З цією думкою погодилась вітчизняний вчений Тетяна Хома, яка у своїй статті "Чи був фемінізм в Україні" розглядає той період історії, що характеризується певною активністю українок, тобто період від середини ХІХ століття і до нашого часу⁹. Мабуть, відповідь потрібно шукати у нашій багатостраждальній історії. А вона складається переважно з боротьби за власну ідентичність, за право народу на самовизначення. Для підтвердження своєї точки зору вона посилається на працю М. Богачевської-Хом'як, яка писала: "Жінки, включись в боротьбу за право народу, не звертають увагу на статеве приниження. Вони вважали, що здобуття національної автономії принесе їм статеву рівноправність"¹⁰. Жіночий рух часто просто співпадає з націоналізмом. Т. Хома описує результати жіночих рухів сьогодення. Живучими є лише ті напрямки, які зацікавлять Захід, отож він їх і фінансує. Критично також автор каже про те, що "фемінізму у нас просто не було, нема і бути не може. Занадто стійкі у нас стереотипи"¹¹.

В калейдоскопі гендерних досліджень виділяються роботи Л. О. Смоляр¹². Її монографія "Минуле заради майбутнього: жіночий рух Наддніпрянської України II пол. ХІХ — поч. ХХ ст." являє собою комплексне дослідження жіночого руху в історичному та соціокультурному аспекті¹³. Аналіз історії жіночого руху здійснюється у контексті гендерної концепції також в порівнянні з всесвітнім жіночим рухом. Історія жіночого руху в Україні розглядається на широкому історичному фоні з залученням значного кола архівних матеріалів.

Л. О. Смоляр зазначає, що жіночий рух на ґрунті європейсько-американської історії характеризується двома хвилями. В першій хвилі західного руху виокремлюються два напрямки: "Одна позиція ґрунтувалася на визнанні подібності та рівності статей і стверджувала, що до обох статей слід відноситись однаково. Цей напрямок жіночого руху згодом був названий — "фемінізмом рівності". Освіта, праця, участь в голосуванні відносились до природних прав, тому історики жіночого руху першої хвилі у визначення "фемінізму" включали рух, пов'язаний зі зміною становища жінок через досягнення політичних, юридичних або економічних прав, рівних з чоловіками. Інша позиція полягала у визнанні різниці статей та перевазі жінок, які володіють значно вищими моральними цінностями, а також — у визнанні необхідності особливого захисту жінок". Ця позиція носила радикальний характер, базуючись на марксистській ідеї, її прибічники асоціювали рішення відносно рівності статі з кардинальним переломом у суспільстві.

Друга хвиля жіночого руху датується Л. О. Смоляр 60-ми роками ХХ ст. Головний зміст — протест жінок проти патріархатного суспільства. Жіночий рух 60-х років ХХ століття автор поділила на дві гілки: рух за права жінок і визвольний рух. "Перша гілка виступила, головним чином, за політичні реформи та використання тактики політичного тиску на законодавчу владу. Ця тактика вимагала організації на національному рівні та певного рівня професіоналізму. Друга гілка жіночого руху радикальна; лівий фемінізм заперечував ідею рівності з чоловіками. В рамках цього руху вважалося, що політичні реформи ніколи не звільнять жінку, і головний наголос робився не на державі, а на жінці. Мета руху — змінити спосіб мислення та дій, переосмислити жіночу сутність, а не адаптувати жінку до чоловічих цінностей" ¹⁴. Сьогодні фемінізм — це насамперед альтернативна філософська концепція соціокультурного розвитку ¹⁵.

Визначаючи характер жіночого руху на Україні Л. О. Смоляр аналізує законодавство Російської імперії, сімейний статус жінок України II половини ХІХ століття. Згідно з цим автор зазначає: "Сім'я, яка представляла в юридичному та моральному відношенні спільку, а не взаємодопомогу рівних осіб, створювала ґрунт для протесту жінок, була основою для розвитку жіночого руху" ¹⁶.

Дослідниця визначила чотири етапи розвитку жіночого руху Наддніпрянської України за півстоліття (1860–1917). Перший емансипаційний етап охоплював кін. 50-х — поч. 60-х років — 90-ті роки ХІХ ст. — це період становлення жіночого руху. Рух за рівну чоловічій освіту, за право участі жінок в суспільному житті, за рівноцінність шлюбу тощо.

Другий етап — 90-ті рр. ХІХ століття, коли відбувалася зміна курсу жіночого руху, завершився Першим Всеросійським жіночим з'їздом та остаточним розмежуванням двох течій в жіночому русі: ліберально-демократичної та соціал-демократичної. Саме в 90-х роках поряд з благодійними та професійними організаціями формувалися жіночі товариства громадсько-політичного та морально-етичного спрямування.

Третій етап жіночого руху визначився періодом 1908–1914 рр. і характеризувався деяким спадом активності жіночих організацій, що пояснювалося наступом загальної реакції в країні та репресіями.

Четвертий етап розпочався у 1914 році і завершився лютневими подіями 1917 року. З лютневими подіями відбулися зміни в політичному та суспільному житті українського народу, вони стали поштовхом до національного відродження, що ознаменувало новий етап жіночого руху ¹⁷.

Таким чином, Л. О. Смоляр так само як М. Богачевська-Хом'як і Т. Хома визнає, що жіночий рух розвивався в контексті рішення національних та соціальних проблем. Однак, вона вважає, що пред-

ставники цього руху також боролись за рівні соціальні права жінок і не поділяє думки Т. Хоми про те, що фемінізму у нас просто не було, нема і бути не може.

Слід визнати, що в сучасній історіографії, присвяченій становленню жіночого руху на Україні, можна виділити два напрямки, представники одного з них не бачили перспектив розвитку феміністського руху на Україні, а іншого — розглядали становлення цього руху в контексті загальносвітових тенденцій з урахуванням соціокультурної специфіки.

Примітки:

1. Андреа Пето. Заметки по женской истории: нетрадиционные феминистки // Гендерные истории Восточной Европы. — Минск, 2002. — С. 35.
2. Гендерная проблематика в исторических науках // Введение в гендерные исследования. — Харьков, СПб., 2001. — Ч. 1. — С. 279.
3. Scott J. W. Gender. A Useful Category of Historical And Analysis // American Historical Review. 1986. Vol. 91, № 5. — P. 1053–1075.
4. Шевченко Н. В. Гендер у дзеркалі історії та перспективи розвитку гендерних студій в Україні // УІЖ. — № 1, 2001. — С. 30–39; № 2, 2001. — С. 34–47.
5. Жеребкина И. Прочти мое желание. — М., 2000. — 251 с.; Ї ж. — Феминизм и психоанализ // Введение в гендерные исследования. — Харьков, СПб., 2001. — С. 346–369; Ї ж. — Женское политическое бессознательное. — СПб., 2002. — 223 с.
6. Чухим Н. Гендер та гендерні дослідження в ХХ ст. // Незалежний культурологічний часопис "І" (Гендерні студії). — № 17, 2000. — С. 23–29; Чухим Н. Проблеми і перспективи феміністичної теорії / Гендер і культура. — Київ, 2001. — С. 94–102; Агеева В. Хто боїться приви́ду матриархату? // Критика. — № 5(19), 1999. — С. 22–24; Скар О. Жінка в політиці: гендерний аспект / Гендер і культура. — Київ, 2001. — С. 202–209; Орлик М. А. Жіночий рух в Україні: історія і сучасність / Жіночий рух в Україні: історія і сучасність. — К., 1994. — Ч. 1. — С. 11–23; Смоляр Л. О. До проблеми жіночого руху в Україні / Жіночий рух в Україні: історія і сучасність. — К., 1994. — Ч. 1. — С. 76–79; Терещенко Г. І. До питання історії жіночого руху / Жіночий рух в Україні: історія і сучасність. — К., 1994. — Ч. 2. — С. 5–7; Терещенко Г. І. Жінка і суспільство / Жінки України: сучасний статус і перспективи. — К., 1995. — С. 4–6; Смоляр Л. О., Шарова Т. П. До питання визначення жіночої проблематики / Жіночий рух в Україні: історія і сучасність. — К., 1994. — Ч. 2. — С. 11–14; Рибак О. В., Кутузова Н. Г. Український фемінізм — міф чи реальність? / Жіночий рух в Україні: історія і сучасність. — К., 1994. — Ч. 2. — С. 21–25; Пилипенко В. Ю. Проблеми формування ідеології жіночого руху в Україні: завдання, перспективи / Жінки України: сучасний статус і перспективи. — К., 1995. — С. 20–22.
7. Богачевська-Хом'як М. Білим по білому. Жінки в громадському житті України в 1884 — 1939 рр. — К., 1995; Ї ж. Душа українського жіночого роду. — К.,

- 1993; Її ж. Націоналізм та фемінізм — одна монета суспільного вжитку // "Ї" Незалежний культурологічний часопис. — Львів, 2000. — № 17; Її ж. Історія і українська жінка // Наше життя. — 1980. — Ч. 2.
8. Богачевська-Хом'як М. Білим по білому. — С. 143.
9. Хома Т Чи був фемінізм в Україні // "Ї" Незалежний культурологічний часопис. — 2000. — № 17. — С. 21–28.
10. Богачевська-Хом'як М. Білим по білому. — С. 211.
11. Хома Т Чи був фемінізм в Україні // "Ї" Незалежний культурологічний часопис. — 2000. — № 17. — С. 27.
12. Смоляр Л. О. Минуле заради майбутнього: жіночий рух Наддніпрянської України другої половини XIX — поч. XX ст. — Одеса, 1998; Її ж. Фемінізм в Україні: традиції та сучасність // Віче. — 1994. — № 9. — С. 82–91; Її ж. До проблеми жіночого руху в Україні / Жіночий рух в Україні: історія і сучасність. — К., 1994. — Ч. 1. — С. 76–79; Її ж. Жіноче милосердя Одеси / Жінки в Україні: сучасний статус і перспективи. — К., 1995. — С. 27–28.
13. Смоляр Л. О. Минуле заради майбутнього: жіночий рух Наддніпрянської України другої половини XIX — поч. XX ст. — Одеса, 1998 — С. 37.
14. Там само. — С. 93.
15. Феминизм: либеральное, социалистическое и радикальное направления // Теория и методология гендерных исследований. — М., 2001. — С. 53.
16. Смоляр Л. О. Минуле заради майбутнього: жіночий рух Наддніпрянської України другої половини XIX — поч. XX ст. — Одеса, 1998 — С. 37.
17. Там само. — С. 153.

Т. С. Вінцовський

**Д. БОНДАРЕНКО. ВЗАИМООТНОШЕНИЯ
ВРЕМЕННОГО ПРАВИТЕЛЬСТВА И УКРАИНСКОЙ
ЦЕНТРАЛЬНОЙ РАДЫ. — Одесса: НДРВВ ОЮІ НУВС,
2004. — 189 с.**

Нещодавно світ побачила монографія Д. Бондаренка "Взаимоотношения Временного правительства и Украинской Центральной Рады", яка поповнила велетенську наукову спадщину праць, присвячених історії України 1917 р. Їй здавалося, не було б нічого незвичного в тому, що ще один молодий історик запропонував широкому загалу власний погляд на відомі й важливі події, якби не той факт, що маємо справу з не частим історіографічним явищем — поглядом російського історика на таку важливу проблему, як відновлення української державності, місця української національної революції в загальноросійській, трансформація систем влади за нових умов тощо. Ще більшої пікантності додає те, що Д. Бондаренко є випускником українського вищого навчального закладу, а саме історичного факультету Одеського, тоді ще державного університету імені І. І. Мечникова. І лише згодом продовжував відшліфовувати свою дослідницьку майстерність у сусідній країні, де захистив кандидатську дисертацію з окресленої проблематики. Очевидно, монографія відбиває основні положення дисертаційного твору. Те, що автор праці є російським істориком помітно як з особливостей викладу матеріалу, про що мова йтиме нижче, так і з недвозначних отождоженень російських істориків, в тому числі сучасних, з "вітчизняними" (с. 5, 13 та інші). Гадаю, буде доречно надалі щодо Д. Бондаренка вживати словосполучення російський історик.

Важливість інтеграції української історичної науки у світову, а насамперед у сусідні польську, російську, білоруську історіографії неодноразово відзначали такі корифеї вітчизняної науки, як В. Верстюк, О. Реєнт, В. Потульніцький та інші. А це можливо тільки

за умови глибокого розуміння тих тенденцій, які мають місце в науковому житті інших соціумів. Чи варто нагадувати, що у Росії, по суті до сьогодення, не сформовано такий напрям наукових досліджень як україністика, що пояснюється особливостями політичної історії Російської держави, способу мислення її політичних еліт протягом багатьох століть. Проте, сказане не означає, що російські дослідники не приділяють уваги тим чи іншим питанням історії України. На нашу думку, влучно визначив магістральні шляхи думання у російській історіографії щодо стосунків України та Росії 1917 року В. Верстюк. Перший належить М. Соколовій, яка розділяє традиційно Росію й Україну як центр і периферію, захищаючи політику Тимчасового уряду, а Центральну Раду звинувачує в ескалації національних вимог та сепаратизмі. Щоправда, український науковець зазначає, що пізніше М. Соколова набагато ґрунтовніше та виваженіше оцінювала ситуацію. Другий напрям пов'язує В. Верстюк з О. Таніним-Львовим, який будує свою конструкцію стосунків УЦР з Тимчасовим урядом не у формі конфлікту, а навпаки — блоку і доводить, що українське суспільство на чолі з Центральною Радою всіляко підтримувало новий демократичний лад і російський уряд¹. Такий екскурс є необхідним, щоб зрозуміти наскільки міркування Д. Бондаренка вписуються у дану схему, тим більше, що з творчістю обох авторів молодий дослідник ознайомлений. Дивним, правда виглядає той факт, що у списку вивченої літератури жодної праці О. Таніна-Львова немає. Мабуть тому, що його позицію автор беззастережно відкидає (с. 12), не помітивши у співвітчизника раціонального зерна. Неозброєним оком видно, що пан Д. Бондаренко перебуває в надійному полоні першого шляху російської історіографічної традиції.

Світоглядні позиції фахівця чітко простежуються і в "нюансах", які притаманні радянській історичній науці, (хоча, як бачимо, не лише їй) на кшталт "воссоединение Украины с Россией 1654 г."² (с. 71).

Жанр рецензії передбачає бути не лише критиком, отже йдучи за академічною традицією спочатку про досконале, а потім — про інше.

Безумовної похвали заслуговує автор за серйозну евристичну роботу. Досить широкою є джерельна база дослідження. Солідний підбір документів архівосховищ двох країн, опублікованих матеріалів, обізнаність як з періодичною пресою, так і з мемуарною літературою зайвий раз свідчить про захопленість темою. Непідробну повагу до рецензованого твору підсилює не менш значний список опрацьованої літератури аж чотирма мовами. Помітно, що Д. Бондаренко не один рік йшов до поставленої мети. Кидається у вічі, що більш знайомими для дослідника є праці російських істориків, історіографічний аналіз яких є значно ґрунтовнішим, аніж українських. Принагідно зауважу,

в дослідженні у своїй масі розтиражовані основні концепції російської історіографії. Нерідко історик вступає в полеміку з авторами тих чи інших праць. Разом з тим, не можна не сказати, що аналіз наукової спадщини міг би бути більш впорядкованим, оскільки не простежується зрозумілого підходу щодо систематизації історіографічного доробку. Радянська історіографія подається в перемішку з сучасною російською та українською. До них ще й додається закордонна (с. 9–19).

Поставлені перед собою завдання автор реалізує у логічно побудованих за проблемно-хронологічним методом розділах, назва кожного з яких говорить сама за себе. До очевидних позитивів твору відносимо намагання концептуально осмислити роль Тимчасового уряду за революційних обставин, чому присвячено параграф 1 розділу 1 під назвою "Легітимність влади Тимчасового уряду". Погоджуємося з твердженням, що "тимчасовий правовий статус уряду накладав певні обмеження на його діяльність; воно не було правомірне вирішувати корінні питання державного устрою" (с. 23). З точки зору теоретичних дискурсів хотілося б зупинитися на розумінні істориком концепції українських національних завдань, які були сформульовані М. Грушевським. Д. Бондаренко вірно підмічає, що широка національно — територіальна автономія в рефлексії лідера Центральної Ради передбачала пріоритет законів автономії перед федеральними, а в компетенцію першої входять теж зовнішня політика, армія, грошова система та інше (с. 33–34). Автор побачив те, чого не бачили, (а подекуди не бачать й донині) послідовні критики Центральної Ради з несоціалістичного українського табору, що українські лідери під національно-територіальною автономією розуміли по-суті, незалежну державу, у федеративному (або конфедеративному) союзі з іншими незалежними державами.

Продовжуючи міркування науковець зазначає, що в самому російському політикумі не було однастайності щодо можливої федералізації Росії. Кадети та деякі праві сили відкидали можливість створення федерації в Росії, принаймні за національною ознакою. Натомість російські соціалістичні партії допускали побудову федеративної Росії за національно-територіальною ознакою (с. 37–38). Такий підхід дозволяє краще зрозуміти внутрішні механізми прийняття рішень Тимчасового уряду.

Читач рецензованого твору не може не захоплюватися знанням автором фактажу, відчувається впевненість у викладі щотижневих "дієвих дрібниць", обізнаність із величезною дослідницькою літературою проблеми демонструється часто і з бажанням. Імпонує, що історик намагається проникнути в глибину питання, так би мовити

докопатися до кореня "проблеми". Автор ставить ряд питань, які вимагають додаткового вивчення, хоча й розглядалися в більшій чи меншій мірі у спеціальних дослідженнях. Для прикладу, це переговори між Центральною Радою і Тимчасовим урядом у липні–серпні 1917 року, взаємозв'язок (чи відсутність його) між липневою спробою більшовиків захопити владу в Петрограді й виступом "полуботківців", можливе фінансування Центральної Ради з-за кордону та інші. Можна й надалі перелічувати переваги даної праці, проте зважаючи на лапідарність рецензії, хотілося б зупинитися і на тих думках, які, на нашу думку, є суперечливими.

З повагою ставимося до визначення науковцем власних методологічних засад, у тому числі бажання працювати, користуючись історико-юридичними методами. Але, вважаємо, що абсолютизація того чи іншого підходу — це глухий кут. Сучасний рівень наукового пізнання не виключає домінанті одного з методів у поєднанні з іншими. Здебільшого перевага віддається використанню різних методів або їхніх елементів у всіляких комбінаціях. Залишаючись під впливом історичної школи права, Д. Бондаренко латентно заперечує творчу роль революційного законодавства і взагалі можливість будь-яких перетворень за нових конкретно-історичних умов. А те, що ситуація в колишній імперії змінилася кардинально гадаю ніхто не ставитиме під сумнів. Таким чином, апріорі штучно звужується дослідницьке завдання, заздалегідь визначаються вузькі рамки висновків, вийти за які автор не може, а скоріше і не хоче (с. 20). Незважаючи на те, що Д. Бондаренко окреслює свою позицію як намагання "від апологетики однієї з сторін і конструювання образу ворога щодо другої сторони перейти до об'єктивної оцінки цієї непростой проблеми" (с. 21) не залишає відчуття, що цей, в усіх відношеннях гідний заклик торкається кого завгодно, тільки не самого дослідника. Зі 158 сторінок тексту Центральна Рада жодного разу (!) не згадувалася в позитивному контексті, тобто або як партнер Тимчасового уряду, або як виразник волі більшої частини українського народу. Частіше, епітети щодо цього утворення подаються з негативним психологічним навантаженням. Для прикладу, "український націоналізм 1917р." (с. 4), "культ особи М. Грушевського" (с. 31), "етнічний націоналізм Ради" (с. 45), "українізовані полки, керовані авантюристами" (с. 111) і т. д. Залишаємо за будь-якою людиною право на власні емоційні оцінки, але звивисті стежки наукового дослідження не повинні супроводжуватися безапеляційними та необґрунтованими твердженнями.

Розглядаючи стосунки Центральної Ради та Тимчасового уряду російський історик, на нашу думку, недостатньо уваги приділяє концептуальному осмисленню самої революції 1917 року, особливо її

українській складовій. Залежність від легітимних підвалин існування будь-якої влади відштовхнула на периферію дослідження сам факт інтерполяції російського суспільства, де будь-які елементи старого могли бути поставлені під сумнів. Дивно, але автор і сам розуміє хиткість власної концепції, стверджуючи, що "стосовно революції зовсім складно розглядати питання легітимності влади", проте з наполегливістю продовжує, "що разом з тим, не виключає необхідності історико-правового аналізу ситуації, що склалася" (с. 22).

Термін українська революція Д. Бондаренко взагалі ставить під сумнів, беручи один раз в лапки (с. 31) і більше ним не послуговується. Таким чином мотиваційні інтереси розвитку політичних структур в Україні наче втискаються у вигідну, зрозумілу автору "легітимну" площину. Натомість, на нашу думку, сутнісні мотиви революції в Україні полягали не в тому, щоб з'ясувати юридичну правомірність переходу влади від одних органів до інших, а в тому, що більшість українських політиків трактували зречення Миколи II як падіння узурпаторської імперської влади в Україні. Значить, Тимчасовий уряд, як демократична влада нової демократичної Росії зможе, розуміючи доцільність українських вимог, відновити історичну справедливість — надати українським землям державний статус³. Щоправда, в даному питанні політика російських демократів нічим не відрізнялася від царської. Адже Україна сприймалася не інакше, як споконвічно російські землі — "Юго-Запад России", а вимоги Центральної Ради як непорозуміння. Тому кадети, позиція яких так до вподоби Д.Бондаренку, не могли до кінця второпати, що ж відбувалося в "Малоросії".

Поза всяким сумнівом, можна погодитись з закидами до Центральної Ради в тому, що вона була юридично не бездоганною і в момент створення, і при прийнятті окремих рішень. Найбільшою вадю все ж таки, гадаю, є те, що тодішні керівники України продовжували залишатися панславістами й федералістами і на відміну від поляків, прибалтів певний час проходили стадію державно-самостійницького дозрівання у чому їм так швидко посприяли більшовики. Проте, незаперечним є відкидання будь-якої реституції України в складі Росії.

Лейтмотивом усієї рецензованої праці проходить думка про законну владу Тимчасового уряду, який намагався відбити нападки громадсько — політичної організації (Центральної Ради), яка претендувала на владні повноваження. Аргументація цієї тези має два полюси. З одного боку доводиться, що новий загальноросійський орган є не лише легітимним, але й відповідав загальнонаціональним інтересам (с. 23). З другого, що Центральна Рада відповідно не була законним органом, який представляв інтереси України, тому що, по-перше

утворилася за партійно-корпоративним принципом представництва, а по-друге, мала класовий і національний характер (с. 43). Виносимо за дужки перший полюс аргументів, який теж є дискусійним. Адже виборчий закон, на основі якого формувалися III і IV Державні Думи, надавав право голосу лише 15% дорослого населення. Зосередимо увагу на другому.

Насамперед, хотілося б відзначити сумнівність доказової бази, запропонованої автором. Д. Бондаренко чи не на чільне місце серед причин утворення Центральної Ради виносить особисті мотиви "лідерів українства", їхнє нереалізоване самолюбство (с. 42). Як доказом вказаного твердження наводить факт представництва українців у місцевих органах Тимчасового уряду в Україні, а значить, "якщо метою Виконавчих громадських комітетів була консолідація суспільства, то метою Ради навпаки, розкол суспільства за національною і класовою ознаками". На цю теорію нанизується ще один аргумент про фінансування Центральної Ради "українськими військовополоненими, які перебували у таборах Німеччини"!!!

Безсумнівно, що розбіжності в ідеології Центральної Ради та громадських комітетів були, їх і не могло не бути враховуючи різні завдання, що перед ними стояли, але яким чином це пов'язано з особистими мотивами М. Грушевського не зовсім зрозуміло. Особисту амбітність слід враховувати, але не варто переоцінювати, адже вона в даній ситуації накладалася на народні устремління. Теза про фінансування Центральної Ради військовополоненими взагалі виглядає абсурдною. Без наявних доказів висувати такі припущення більш ніж сміливо. І якщо навіть уявити, що таке фінансування було чи суперечило це національним інтересам України?

Неодноразово у рецензованому творі знаходимо закиди, що дії українських лідерів послаблювали позиції Росії на фронтах Першої світової війни, а керманичі Центральної Ради чи не переконані германофіли (с. 30, 31, 33, 35, 36, та ін.). Рефлексія Д. Бондаренка не є новою, а пов'язана, що не приховується, з міркуваннями російського політикуму того часу. Активна експлуатація німецького чинника в українському питанні з боку антиукраїнськи налаштованого істеблішменту пояснюється ментальною кризою російського суспільства, представники якого не зуміли зрозуміти, що "малоросійський сепаратизм" є не що інше, як інтуїтивне прагнення українського народу отримати шанс на відтворення власної держави. Цим же пояснюється апелювання, що начебто народ цього не хотів, це прагнення окремих нечистоплотних політиків.

Лаконічною і влучною характеристикою щодо правомірності Центральної Ради виступати від імені України можуть бути слова

київської дослідниці Т. Бевз, які дозволимо собі зацитувати : "Спочатку Центральна Рада репрезентувала не все населення України, а лише ті організації, які мали спільну прикмету — національну свідомість. Отже, з перших днів існування це була рада українських партій, переважно соціалістичних, і безпартійних культурних організацій. З квітня 1917 року вона перебрала на себе функції національно-територіального представника селянства. Згодом була доповнена представниками військових та робітників... Таким чином Центральна Рада була національним об'єднанням трьох депутатських трудових рад з представництвом партій, а після прийняття до свого складу представників інших національностей стала міжнаціональним територіальним центральним представництвом усієї України. Цілком закономірно, що вона почала шукати спочатку власне місце в політичній системі Росії, а згодом, не усвідомлюючи цього до кінця, почала формувати власну політичну систему..."⁴. Російський дослідник здається не помітив динаміки змін у самій Раді й продовжував її сприймати, як березневу організацію аж до жовтня 1917 р. Зокрема, Всеукраїнському національному конгресу 6–8 квітня 1917 р. виділено аж один абзац (с. 43–44).

Елементом дозованої правди виглядають постійні твердження, що Центральна Рада не користувалася особливою підтримкою в різних прошарках населення України (с. 46, 47, 48, 49), й навіть у селян. Контрверсійність даної тези є більш ніж очевидною. Дійсно у містах, особливо серед неукраїнців, впливовістю українська влада до жовтня-листопада поступалася загальноросійській. Проте більше 500 документів збірки "Український національно-визвольний рух. Березень — листопад 1917 р."⁵ вказують, що все ж таки більшість українців Центральну Раду підтримували. Навіть у Таврійській губернії, найменш заселеній українцями, навесні 1917 р. зустрічаємо очевидні заклики на підтримку Центральної Ради. Для прикладу, "проживающие в Алуште украинцы сорганизовались, присоединились к киевской "Центральной Громаде" (Ради — Т. В.)", "в Мелитополе поддерживают идею автономии Украины"⁶ і т. д. Зрештою, Д.Бондаренко не дає відповіді на питання, яке логічно випливає з його міркувань — якщо Центральна Рада не користувалася підтримкою ні у місті, ні у селі, ні в українців, ні в інших національностей навіщо Тимчасовий уряд взагалі проводив з нею переговори, а історик цю проблему підніс до монографічного дослідження. Невже це така форма політичної гри: легальна влада Тимчасового уряду через відсутність інших державних справ і не бажання байдикувати протягом декількох місяців здійснює переговори з "нелегітимним" політичним гравцем. На відміну від російського науковця петроград-

ський уряд вже після I Універсалу збагнув усю складність ситуації, а в українському органі влади вбачав серйозного конкурента, з яким абсолютно реально слід було вибудовувати власну лінію поведінки.

І, наостанок, про окремі "дрібні" факти, які доповнюють картину. Не зрозуміло, чому Д. Бондаренко визначає "власне українськими землями" лише 6 губерній, без Харківської, Херсонської, Таврійської (с. 34), а також визначає населення Слобожанщини й Донбасу як "загалом російськомовне" (с. 71). Звернемося до статистики Російської імперії (дані за рідною мовою на 1897 р.). У Харківській губернії — 80,7% українці, 18,1% росіяни; у Херсонській — 53,6% українці, 21,9% росіяни, 12,1% євреї, у Таврійській — 42,2% українці, 28,4% росіяни, 13,5% татари⁷. Таких "незрозуміlostей" вистачає і на інших сторінках.

Не буде перебільшенням констатація, що між українськими та російськими істориками подекуди існує прірва в розумінні тих чи інших питань минулого. Проте рецензована монографія все ж таки є вкрай корисною. Адже вона заставляє ще раз замислитися над різноманіттям революції 1917 року, зрозуміти внутрішню логіку розвитку подій, додатково поставити низку далеко не риторичних запитань. Врешті, завжди цікаво ознайомитися з думкою істориків сусідньої держави щодо історії України.

Примітки:

1. Верстюк В. Українські фрагменти російської мозаїки про революцію // Український гуманітарний огляд. Випуск 3. — К., 2000. — С. 112.
2. До території тогочасної гетьманської України, яка "воз'єдналася" з Росією відносить 5 губерній: Київську, Чернігівську, Полтавську, Подільську(?), Волинську(?).
3. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. — К., 1991. — С. 95–99; Виниченко В. Відродження нації. — Ч. I. — К., 1990. — С. 51–54.
4. Бевз Т. Протистояння парламентської й радянської моделей державності у листопаді — грудні 1917р. // Історія України. — 2005. — № 9.
5. Український національно-визвольний рух. Березень — листопад 1917 р. Документи і матеріали. — К., 2003. — 1024 с.
6. Южные ведомости. — 1917. — № 92, 93.
7. Фортунатов К. Национальные окраины России. — С.Пб., 1906. — С. 8–9.

**ШЛЯХ ІСТОРИКА НА ТЛІ ДОБИ
(НЕПОМНЯЩИЙ А. А. АРСЕНІЙ МАРКЕВИЧ:
СТРАНИЦЫ ИСТОРИИ КРЫМСКОГО КРАЕВЕДЕНИЯ.
— Симферополь: Бизнес-Информ, 2005. — 432 с.)**

Видатний мовознавець ХХ ст. Борис Антоненко-Давидович закликав розрізняти в українській мові використання слів "книжка" і "книга". Під останнім, на його думку, треба розуміти грубий фоліант, grosbux (у сенсі бухгалтерської книги) чи святе письмо. Причому різниця більше полягає не у змісті, а в розмірі книжки¹. Тому наважимося стверджувати, що тримаємо перед собою чергову книгу сучасного українського історика Андрія Непомнящего. Проте в даному випадку мова йде не тільки про обсяг, а й про зміст. На відміну від попередніх творів, цього разу відомий кримознавець присвятив її лише одній постаті — Арсенію Маркевичу (1855–1942), людині, яка стала справжньою зіркою краєзнавства, прожила тривале життя, мужньо (Арсеній з давньогрецької і означає "мужній") долаючи життєві випробування, будучи свідком тектонічного зламу епох.

Праця А. Непомнящего складається з передмови, семи, а по суті восьми, розділів (отже, відсутні традиційні висновки, які заступає саме "Замість закінчення") та додатки. Насамперед слід відзначити специфіку подачі матеріалу. І мова йде не лише про побудову тексту чи стилістику. У книзі, на нашу думку, все підпорядковано основній меті — подати образ постаті і образ доби (або діб) в якій вона жила. Саме цьому сприяє і ошатне оформлення обкладинки і якісний папір (а в долішній частині сторінок відтворено тло відповідних краєвидів — у кожному розділі своє).

У передмові монографії А. Непомнящий слушно зауважує, що матеріалів у розпорядженні істориків не так і багато, особливо з огляду на те, що доля особистого архіву А. Маркевича досі нез'ясована. Отже, імовірно, саме це спричинилось до того, що Арсеній Маркевич залишався в історії історичної науки, краєзнавства "знайомим незнайомцем". Тому особливо розраховувати можна було б на розпорошену епістолярну спадщину, причому саме на адресатів А. Маркевича у зібраннях яких відклались його листи. А. Непомнящий провів колосальну евристичну роботу (чи не найімовірніше з ним можна зустрітись в якомусь петербурзькому архівосховищі). Саме інформативним можливостям епістолярій автор відводить тут

особливу увагу. Адже саме це у найбільшій мірі сприятиме досягненню поставленої мети "зобразити роботу найвидатнішої постаті кримського краєзнавства на тлі розвитку кримознавчих досліджень" у дискурсі "нової біографічної історії" з якою автор себе позиціонує.

Перший розділ "Становлення" хронологічно досить розлогий і охоплює біографію А. Маркевича від народження аж до початку ХХ ст. Гадаємо, що автор тлумачить назву розділу досить широко — не лише становлення особистості, а й включає в цей фрагмент основні віхи діяльності свого героя в офіційній сфері у дореволюційний час впритул до звільнення з Симферопольської гімназії у 1907 р. у 52-річному віці.

Загалом треба відзначити, що структура праці А. Непомнящего не нагадує традиційний для біографічних творів хронологічний наратив. Адже наступний розділ — "Організатор наукового кримознавства (1887–1917)" — значною мірою переплітається з матеріалом попереднього розділу. Причому це не на шкоду. Адже ми можемо побачити уже не просто чудового викладача гімназії, з його непростими життєвими колізіями, а відданого науці вченого, для якого зіткнення на роботі були не основним у його житті ділом як для пересічної особи, але лише ускладнюючими його творче зростання чинниками. Отже, перші два розділи композиційно пов'язані і могли б утворити частину першу книги.

Подібну картину можна спостерігати і щодо наступних двох розділів, які дозволимо собі виділити у другу частину. Розділ "У Таврійському університеті" присвячено вивченню новому для А. Маркевича досвіду роботи у вищому навчальному закладі протягом 1918–1921 рр. на тлі непростой історії народження і становлення університету. Щоправда автор обмежується буквально кількома рядками про діяльність викладача у цьому закладі у 20-ті рр. Імовірно причиною цьому є цілковита відсутність матеріалу. Та й треба враховувати, що справжнім тлом до цього є наступний розділ — "Революційне лихоліття".

Крим 1917–1920 рр. став ареною досить бурхливих подій. Для людей кабінетних, що займались наукою, буцімто відірваних від життя, вир політичних пристрастей і кривавої боротьби за владу був страшний не лише тим, що потурбував їхнє спокійне життя (згадаймо хоча б Олександра Бертьє-Делагарда, якому так само судилось жити тоді у Криму²). Вони займались наукою, яка озброювала їх суспільним відчуттям прийдешнього майбуття, яке не могло їх не лякати — будь-яка влада-переможниця могла прийти лише через насильство.

Проте діяльність згадуваного Таврійського університету (А. Непомнящий просто змушений його згадувати і в цьому розділі, але він

не повторюється, майстерно розподіляючи і дозуючи наявний у його розпорядженні матеріал щодо цього фрагменту), Таврійської вченої архівної комісії (згадуваної уже в третьому розділі і знову доречно) на чолі з А. Маркевичем, яка не тільки не припинила своєї діяльності, а діяла чи не з подвійною енергією, свідчили про креативну відповідь місцевої інтелігенції здавалося б апокаліптичним катаклізмам, що розгортались навколо неї. Те, що підназва роботи "сторінки історії кримського краєзнавства" є не лише данина титульній естетиці, свідчить такий неординарний авторський хід, як уміщення посеред тексту розділу статті П. С. Гальцова "Російська наука і вчені в Криму (1917–1920)", що була опублікована у Берліні 1922 року.

До наступної частини так само можна віднести знову такі два розділи — "У Кримцентрархіві" та "Бурхливі двадцяті кримського краєзнавства", де, безсумнівно, один з розділів як і у попередніх умовних частинах є змістовно ширшим, але поставлений другим. У першому з цих розділів показана спроба А. Маркевича пристосуватись до нової доби, працюючи архівістом. Досвід цей виявився цілком негативним: його прихід до Кримського центрального архіву у 1921 році стався через особистий конфлікт зі своїм товаришем Іваном Линниченком, а звільнення — через конфлікт з керівником цієї установи.

Для автора даних рядків (до певного часу) серед краєзнавців Південної України існував один Маркевич — одесит Олексій Іванович, професор Новоросійського університету, секретар Одеського товариства історії і старожитностей. Відкриття нової постаті для неофітів у рукописних відділах та архівах петербурзьких архівосховищ завжди починатиметься з плутанини у каталогових скринях, де обидва Маркевичі (російською мовою ініціали співпадають) часто-густо переплутані упорядниками. Вивчаючи розвиток історичної науки у XIX — на початку XX ст. не можна не сприймати Арсенія Маркевича як науковця, який відбувся, увійшов в історіографічний процес своїми працями, а у науково-організаційній діяльності — через створення і керівництво Таврійською вченою архівною комісією. Другий зі згаданих вище розділів відкриває ще одного А. Маркевича. Імовірно автор монографії відчув саме потребу потенційного читача довідатись більше саме про цей період його життя — розділ займає ледве не третину основного тексту праці.

Важливо відзначити досить незвичайну компоновку тексту монографії. Крім традиційних підрядкових посторінкових посилань автор рясно споряджує береги сторінок своєї праці примітками — своєрідними маргіналіями. Їх, за нашими підрахунками, понад сотню з дюжиною. Таке неординарне розв'язання проблеми розташування

приміток (за саму наявність яких авторові уже не можна не подякувати) сприяє як створенню необхідного образу доби, а з другого — сепарація їх з основного тексту не дозволяє відволіктись від центральної особи у творі. Маргінальний ансамбль довершують 133 ілюстрації, що розміщені у переважній більшості так само на берегах. Отже, 88 біографічних шкідів та 102 світлини та портрети створюють своєрідну галерею осіб в колі яких пройшло таке непросте життя нашого героя.

Дозволимо собі ще одне виділення двох останніх розділів ("Суворі тридцять: "теперішність похмура, тоскна, нікчемна..." та "Замість висновків") у четверту, заключну, частину. А. Маркевич пережив сумнозвісні часи і "великого перелому" і "великого терору". Він не припиняв працювати, хоча, здається працював уже по інерції та й "у стил". Очевидно, що це була не його доба і сучасники це відчували безсоромно применшуючи його доробок і заслуги у краєзнавстві. Епістолярії стають чи не найголовнішим джерелом для вивчення цього відтинку життя і внутрішнього стану патріарха кримознавства. Ще раз відзначимо, що автор монографії щільно насичує розділи розлогіми витягами з листів, а то й публікує їх цілком. Крім цього, він доволі часто (ми нарахували десяток разів) наводить серед текстів, окремо, інші матеріали, виділяючи їх іншим шрифтом і перетворюючи свою працю до деякої міри на археографічну публікацію.

Загалом треба вказати на те, що обсяг наведених історичних джерел у цитатах, витягах та цілком складає чи не третину тексту. З огляду на майже цілковиту відсутність висновків по розділах та т. м. генеральних висновків наприкінці може виникнути запитання: чи це не висновкофобія і побоювання демонстрації власної позиції, чи не реанімація літописоподібного викладу з вкрапленнями фрагментів джерел на кшталт раннього Аполлона Скальковського? Звичайно, що подібні запитання можуть викликати хіба що посмішку. Адже автор з приводу творчості А. Маркевича уже висловлювався (нагадаймо лише монографію 1998 року "Очерки развития исторического краеведения Крыма в XIX — начале XX века"). В даному разі автор, створюючи образ дослідника на тлі доби, надає у наше розпорядження дуже багато — тексти джерел і наче побоюється зруйнувати власним втручанням хиткий ефір субстанції, яку він створив у такий спосіб.

Отже, українська історіографія збагатилась гідним сучасних наукових вимог дослідженням. Андрій Непомнящий черговою монографією заповнює чарунку в історії кримознавства, адже постать Арсенія Маркевича — очевидно історика хоч і не першорядної значимості за вагою впливу на умисел сучасників, безсумнівно середньої фаланги,

але при тому дослідника від Бога — давно заслуговувала стати мішенню для праці монографічного калібру (така тенденція набирає сьогодні обертів³). Вельми важливо, хто і як творить образ персоналії. Для нас лейтмотивом стало значення імені Маркевича. І хіба не мужність у тому, щоб віддано, протягом майже 90-літнього життя, роботи свою непомітну, але таку потрібну для суспільства роботу гуманітарія, несучи в собі як тягар маленьких і великих життєвих трагедій, так і глобальних соціальних катаклізмів. Насамкінець наголосимо, що чергова праця А. Непомнящего задає колегам хороший стандарт і творить певну моду у здійсненні такої традиційної і здавалося б тривіальної справи наукової творчості як написання монографій.

Примітки:

1. Антоненко-Давидович Б. Д. *Як ми говоримо* / Уклад. Я. Б. Тимошенко. — К., 1991. — С. 43.
2. Избаш Т. А. А. Л. Бертье-Делагард: последние годы жизни // *Записки исторического факультета (Одесса)*. — 1995. — Вып. 1. — С. 117–125.
3. Див. наприклад: Музичко О. Є. *Федір Іванович Леонтович (1833–1910): життя та наукова діяльність*. — Одеса, 2005. — 208 с.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ:

- BHR — Bulgarian Historical Review (Sofia)
EB — Etudes balkaniques (Sofia)
АП УРСР — Археологічні пам'ятки Української Радянської Соціалістичної Республіки.
АПП — Архив за поселищни проучвания (Велико Търново)
БЕ — Българска етнология (София)
БЕж — Болгарский ежегодник (Харьков)
БІЕВ — Буковинський історико-етнографічний вісник (Чернівці)
БСП — Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали (Велико Търново)
БФ — Български фолклор (София)
ВДИ — Вестник древней истории.
ВИ — Вопросы истории
ЖМВД — журнал Министерства внутренних дел
ЖС — Живая старина
ЗІФ — Записки історичного факультету ОНУ ім. І. І. Мечникова
ЗООИД — Записки Одесского общества истории и древностей (Одесса)
ИЕИМ — Известия на етнографския институт и музей (София)
ІР НБУВ — Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. Вернадського
КС — Киевская старина
КСИЭ — Краткие сообщения Института этнографии АН СССР (Москва)
МИА — Материалы и исследования по археологии.
НАВ — Нижневолжский археологический вестник.
НЗ — Народознавчі зошити (Львів)
НТЕ — Народна творчість та етнографія (Київ)
ПАВ — Петербургский археологический вестник.
ПС — Проблемы слов'янознавства (Львів)
РН — Расы и народы (Москва)
РФ ІМФЕ — Рукописні фонди Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології АН України
СЕ — Съпоставително езикознание (София)
СЭ — Советская этнография (Москва)
ТИЭ — Труды Института этнографии АН СССР. Новая серия. (Москва)
ХИФО — Харьковское историко-филологическое общество
ЦДІА України — Центральний державний історичний архів України
ЭО — Этнографическое обозрение (Москва)

Наукове видання

ЗАПИСКИ ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ

Випуск 17

Зав. редакцією *Т. М. Забанова*
Технічний редактор *Г. О. Куклєва*

Здано у виробництво 00.00.2006. Підписано до друку 05.12.2006.
Формат 60×84/16. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 24,65. Тираж 300 прим. Зам. № 41.

Видавництво і друкарня «Астропринт»
(Свідоцтво ДК № 1373 від 28.05.2003 р.)
65082, м. Одеса, вул. Преображенська, 24
Тел./факс: 726-98-82, 726-96-82, 37-14-25

www.astroprint.odessa.ua

